DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

舊唐書 突厥列傳

劉昫

ÇİN KAYNAKLARINDA TÜRKLER

ESKİ T'ANG TARİHİ

(Chiu T'ang-shu)

İsenbike TOGAN
Gülnar KARA
Cahide BAYSAL

TÜRK TARİH KURUMU

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XXVIII. Dizi - Sayı: 6[1]

ÇİN KAYNAKLARINDA TÜRKLER

ESKİ T'ANG TARİHİ
(Chiu T'ang-shu)
194a

"Türkler" Bölümü

(Açıklamalı Metin Neşri)

İsenbike Togan
Gülnar Kara
Cahide Baysal

2. Baskı

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ANKARA, 2017

Togan, İsenbike, 1940-
Çin kaynaklarında Türkler : eski T'ang tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a : "Türkler" bölümü, açıklamalı metin neşri / İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal. — 2. baskı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2017.

xxx, 517, [8] s. : resim, harita, tablo ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; XXVIII. Dizi-Sayı: 6[1])

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 978 - 975 - 16 - 1897 - 9

1. Orta Asya tarihi _ Çin _ Kaynaklar. 2. Göktürk tarihi _ Çin _ Kaynaklar. 3. T'ang Sülalesi _ Tarih. 4. Chiu T'ang-shu. I. E.a. II. E.a. Eski T'ang tarihi (Chiu T'ang-shu). III. E.a."Türkler" bölümü. IV. Kara, Gülnar, 1973-. V. Baysal, Cahide, 1965-. VI. Dizi.

958

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 03.07.2015 tarih ve 704/4 sayılı kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

ISBN 978-975-16-1897-9

SARIYILDIZ OFSET LTD. ŞTİ.
İVOGSAN Ağaç İşleri Sanayi Sit.
1358. Sokak No: 31 Ostim/ANKARA
Tel: (0312) 395 99 94 -95 Faks: (312) 394 77 49

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Francis W. Cleaves

anısına

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

Kısaltmalar ix
Sözbaşı xi
Giriş xix

I. Metin Çevirisi: 1
Harita ve Resimlerle Eski T'ang Tarihi (CTS)
"Türkler" Bölümü 3
Renkli Resimler .....

II. Açıklamalar 63
A. Açıklamalı Metin Çevirisi ve Çince Metin 65
B. CTS Metninde Kullanılan Sosyo-Politik Terminoloji 323
a. *CTS* metninde kullanılan sosyo-politik terminolojinin metin içindeki yeri 325
b. *CTS* metninde kullanılan sosyo-politik terminolojinin benzer metinlerdeki konumunu gösterir tablo 331

III. Ekler 343
Cetvel: Kadim Türklerle ilgili isim ve unvanlar 345

Kaynakça 415
A. Yazılı Kaynaklar 417
B. Görsel Kaynaklar 437

Dizinler 441
Genel Dizin: Wade-Giles Sistemi ile 443
Dizin: Pinyin Sistemi ile 481
Yazılamayan imler 507
Sonsöz 511
Haritalar 519

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kısaltmalar

AEMA	*Archivum Eurasiae Medii Aevi*
AOH	*Acta Orientalia Hungaricae*
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
CAJ	*Central Asiatic Journal*
CHC	*Cambridge History of China*
CTS	*Chiu T'ang-shu*
CJT	CHANG JEN-T'ANG
CKJMTTT	*Chung-kuo jen-ming ta-tz'u-tien*
CKKCTMTTT	*Chung-kuo ku-chin ti-ming ta-tz'u-tien*
CKLSTTC	TAN QIXIANG. *The Historical Atlas of China.* WG: *Chung-kuo li-shih ti-t'u-chi*
CWTTT	CHANG, CH'I-YÜN. *Chung-wen ta-tz'u-t'ien*
GCED	GILES, HERBERT A. *A Chinese-English Dictionary*
HJAS	*Harvard Journal of Asiatic Studies*
HTC	XUE ZONGZHENG. *Tujue shi* (WG: Hsüeh Tsung-cheng)
HTS	*Hsin T'ang-shu*
JA	*Journal Asiatique*
JAOS	*Journal of the American Oriental Society*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*
JSFOu	*Journal de la Société Finno-Ougrienne*
KT	*K'ang-hsi Tzu-tien*
LIT	LIU I-T'ANG. *T'u-hui yen-chiu*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

LMT	LIU MAU-TSAI. *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*
TCTC	*Tzu-chih t'ung-chien*
TDK	Türk Dil Kurumu
TFYK	*Ts'e-fu yüan-kuei*
TP	*T'oung Pao*
TT	*T'ung-tien*
TTK	Türk Tarih Kurumu
UAJb	*Ural-Altaische Jahrbücher*
WANG, LI	WANG, LI . *Hanyu yuyin shi*
WG	Wade-Giles
ZDMG	*Zeitschrift der Deuthschen Morgenländischen Gesellschaft*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sözbaşı

Türklerin tarihi ile ilgili eserlerde, Çin kaynaklarının Türklerin tarihi için öneminden söz edilir. Bu eserlerde, daha çok Türklerin tarihi ile ilgili Çince kaynakların batı dillerine ve Rusçaya yapılmış çevirilerinden yararlanılmış; bazen de Çinceden çeviri ile kaynaklardan parçalar verilmiştir. Diğer bir deyişle, Çin kaynaklarından yararlanılarak tarih yazılmış; ancak kaynak eserler kendi başlarına ele alınmamıştır.

Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu "Başlangıcından Günümüze kadar Türk Tarihi" projesi çerçevesinde, bu eksikliğin giderilmesi için "Çin Kaynaklarında Türkler" yan projesini başlatmıştır. Bu proje ekiplerinden Prof. Ayşe Onat başkanlığındaki II. Alt Komisyonun çalışmaları, *Han Hanedanlığı Tarihi* adıyla, 2004 yılında yayınlanmıştır.

Kaynak eserlerin bir bütün olarak ele alınmaları ve yazıldıkları zamanın bağlamına oturtulmaları, her dilde yazılmış eserler için önemlidir. Ancak, Türklerle ilgili Çince kaynakların Türkçeye kazandırılması, beraberinde birçok problemler de getirmektedir. Bunlar, yalnız çeviri problemleri değildir. Metinlerde, hem Çince açısından hem de Türkçe açısından değerlendirilmesi gereken filolojik problemler bulunmaktadır. Bu açıdan, çeviri metnini tespit edebilmek için, çeviride kullanılan terminolojinin sabitleştirilmesi ve bunların metin açıklamalarında belirtilmesi gerekmektedir.

"Başlangıcından Günümüze kadar Türk Tarihi" ana projesinin III. Alt Komisyonu olarak ele aldığımız *Eski T'ang Tarihi* (*Chiu T'ang-shu*) adlı eserin "Türkler" bölümünün, açıklamalı metin çevirisi bu görüşler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Eserin seçimi, alt komisyonlar kurulmadan çok önce, Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu tarafından görevlendirilmiş olan merhum Hacı Yakup Anat tarafından yapılmış ve o dönemlerde, kendisine Çin'de tarih, Japonya'da dilcilik eğitimi almış Ömer Sıddık yardımcı olmuştur. Benim çalışmalara katıldığım dönemde, Proje üç alt komisyon tarafından yürütülmeye başlanmış (2000) ve bu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

arada çevirinin ilk taslağı tamamlanmıştır. Aynı dönemde rahmetli Sharon Baştuğ da benim için yeni olan bu alana girmeme yardımcı olmuştu. Aramızdan ayrılanlarla, zamanla kadroda değişiklikler oluşmuş; eserin yayına hazırlanması Gülnar Kara ve Cahide Baysal'ın devamlı olarak bu projede çalışması ile gerçekleşmiştir.

Kadim Türklerle ilgili çalışmalar, bir yandan eski Türk dilindeki yazıtlar, diğer yandan da Çince kaynaklar ile yazıtların ortaya çıkarılmasından zamanımıza kadar süregelen birçok incelemeye dayanırlar. Elinizdeki bu eser, farklı ilgi ve bilgi düzeylerine hitap edebilmesi dileğiyle, üç farklı şekilde kullanılmak üzere hazırlanmıştır.

İlk aşamada eser, olaylara ve o dönemin düşünce tarzına nüfuz etmeyi sağlayacağını umduğumuz düz bir çeviri metni şeklinde takdim edilmektedir. Bu anlatım Çin'de T'ang sülâlesinin hüküm sürmeye başladığı 618 yılında başlayarak, II. Doğutürk devleti temsilcilerinin 742 yılında Çin idaresinin himayesini talep etmek üzere Çin'e gelmeleri ile nihayet bulmaktadır. Eser, Çin'de ve Çinli bürokratlar için hazırlandığından, meseleler T'ang dönemindeki Çin yönetimi açısından ele alınmakta ve Kadim Türklerin Çin'i ilgilendiren faaliyetleri üzerinde durulmaktadır. Bu açıdan da, Türkler Çin'den uzaklarda faaliyet gösterdikleri zamanlar, bunlardan pek söz edilmemektedir. Sonuç olarak, eserde Doğutürklerinin faaliyet alanlarının Çince ile ifade edilen bir coğrafyada odaklandığını görmekteyiz. Bu denli çok Çince coğrafya adının, bu coğrafyaya pek aşina olmayan okuyucu için yorucu olması sebebiyle, olayların geçtiği yerleri metin içinde ufak haritalarla gösterme yoluna gidildi. Eserdeki bütün haritalar, T'ang dönemini ele alan *The Historical Atlas of China* (*Chung-kuo li-shih ti-t'u-chi*)'den yararlanarak Gülnar Kara tarafından hazırlandı. Benzer bir düşünce ile eserin bu ilk kısmı resimlendirildi; metin içine ufak ve renksiz resimler, metin sonuna da renkli resimler yerleştirildi. *Eski T'ang Tarihi* adlı eserin, "Türkler" bölümünün ilk kısmı (194a), Doğutürkleri ile ilgilidir ve kullandığımız *Chung-hua shu-chü* edisyonunda, 5153-5178. sayfalar arasında bulunmaktadır. Yapılan çeviride, sayfaların seçilerek belirtildiği ve ayrıca Çince orijinalinin dipnot değil de, cümle esasında numaralandırılmış olduğu görülecektir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Eserin ikinci kısmı metnin bu kez görsel olarak değil de, yazı ile dillendirilmesi şeklindeki II. "Açıklamalar" bölümünden oluşmaktadır. Açıklamalar iki kısımdan meydan gelmektedir. Birinci kısım (II.A) metin açıklamalarından; ikinci kısım (II.B) ise, sosyo-politik terminolojinin tespiti ile ilgili cümle ve tablo şeklinde sunulan çalışmalardan oluşmaktadır.

Metin Açıklamalarını (II.A) hazırlarken Çin Sosyal Bilimler Akademisin'den, I. Doğutürk devleti ile ilgili kapsamlı bir eserin sahibi olan Wu Yugui'in 吳玉貴 sağlamış olduğu sanal metinden yararlandık. Bu sanal metin sayesinde "Açıklamalar" bölümünü sayfa ve cümle esasında Çince metin, ayrıntılı Türkçe çevirisi ve bu çeviri ile ilgili açıklamalar şeklinde düzenledik. Bu kısımdaki çeviride, orijinal Çince metinde görülmeyen ve metnin anlaşılmasını sağlamak için ilâve edilen Türkçe sözcükler ve ifadeler köşeli parantezlerle [....]; metinde var olup da Türkçe çeviride kullanılmayan sözcükler ise kırık parantezlerle <...> gösterildi. Açıklamalar, cümle esasında yapıldığı için de dipnotlarla değil, altı çizgili madde başlıkları olarak gösterildi. Madde başlığı değil de, anlam ile ilgili olan notlar ise yıldız (*) işareti ile belirtildi. Maddeler, o konu ile ilgili batı dillerinde, Rusça, Çince yayınlar gözden geçirilmek suretiyle hazırlandı. Rusça yayınların çevirisi, Gülnar Kara tarafından yapıldı. Alt Komisyonumuzda Japonca konusundaki güçlükler, kısmen Ömer Sıddık'ın yapmış olduğu Japoncadan çevirilerle giderilmeye çalışıldı. Eserde, T'ang dönemi kurumları açıklanırken, Çin imparatorluk kurumlarının Türkçe karşılıklarını, Osmanlı İmparatorluğu terminolojisi ile açıklama yoluna gidildi. Bu tür çeviriler, hiçbir zaman bire bir olmamaktadır. Okuyucunun Çin tarihindeki kurumların işlevi hakkında fikir sahibi olmasına yol açar düşüncesiyle, böyle bir uygulamaya girmiş olduk. A.Ü. Tarih Bölümünden Prof. Dr. Özer Ergenç bize bu konuda yardımcı oldu; burada kendisine teşekkürü borç biliriz. Osmanlı terminolojisine aşina olmayanlar bu konuda *İslâm Ansiklopedisi*'nden veya Yusuf Halaçoğlu'nun *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı* adlı eserinden yararlanabilirler.

Açıklamaların ikinci bölümünde, sosyo-politik terminoloji tespitini yaparken, metin içinde geçen Çince terminolojinin her zaman aynı şeklide çevrilmesini sağlamak amacı güdülmüştür. Bu arada, aynı

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://tanitay.org

terminolojinin *Eski T'ang Tarihi* (*Chiu T'ang-shu,* kısaltma ile *CTS)* metninde ve ona yakın metinlerde ne şekilde kullanılmış olduğunu gösterir tablolar hazırlanmıştır. Gerek bu tablolar, gerekse eserdeki diğer tablolar, Cahide Baysal tarafından hazırlanmıştır.

Eserin üçüncü kısmı ise, *Ekler* başlığı altında toplanmıştır. Kadim Türklerle ilgili dil ve metin çalışması yapmak isteyecek araştırmacıların yararlanması ve bu alandaki çalışmaların daha ileriye götürülmesi umuduyla bir tablo hazırlanmıştır. Burada, Cetvel 1 adıyla sunduğumuz tablolar *CTS* "Türkler" bölümünde görülen ve Türklerle ilgili isim, unvan ve terimlerin, eserin hazırlandığı T'ang döneminin Çince telâffuzlarını göstermektedir. Cetvel 1 tabloları Pulleyblank'in *Lexicon of Reconstructed Pronounciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese and Early Mandarin* (1991) adlı eserine dayanarak, Cahide Baysal tarafından hazırlanmıştır. Wang Li'nin *Han-yü yü-yin shih* (1985) adlı eserine dayanarak yapılan çalışma ise, Gülnar Kara tarafından gerçekleşmiştir. Bu iki bilim adamının T'ang devri telaffuzları üzerine yaptıkları çalışmalarda, veriler yetersiz olduğu zaman *Chung-wen ta-tzu-tien* (*CWTTT*) adlı 10 ciltlik büyük Çince lügate başvurulmuştur. Bu konuda, Ankara Üniversitesi, DTCF, Sinoloji Bölümünden Dr. Tülay Çakmak büyük bir özveri ile bize yol göstermiş, yardımcı olmuş ve tabloları gözden geçirmiştir. Kendisine özellikle teşekkür ederiz. Bütün bu verileri uluslararası fonetik alfabesi (*IPA*) ile dikkatle tablolaştırma işi ise, Cahide Baysal tarafından yapılmıştır. Öte yandan metinleri daha iyi anlamak ve daha ileri seviyedeki çalışmaları yürütmek üzere, metinlerde geçen olay veya söylenen sözlerin hangi paralel eserlerde bulunabileceğini gösteren tablolar oluşturulmaktadır. Bu konuda, Gülnar Kara eserleri inceleyerek tesbitleri yapmakta, Cahide Baysal bunları tablolaştırmaktadır. Karşılaştırmada bir bütünlük oluşabilmesi için, *CTS* metni ile ilgili tablolar ileride *Chou-shu, Sui-shu* "Türkler" bölümleri ile beraber yayınlanacaktır.

Sayfa ve cümle numarası esasına göre müştereken oluşturulmuş olan *Dizin* bölümü ise iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısmı oluşturan *Genel Dizin*'de metin içinde geçen özel isim ve terimler Wade-Giles transkripsiyon sistemi ile yazılmış Çinceleri ve Türkçe karşılıkları ile beraber sıralanmıştır. İkinci kısmı oluşturan *Özel Dizin* günümüzde daha

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://kanlez.org

yaygın olarak kullanılmakta olan *Pinyin* transkripsiyon sitemine göre hazırlanmıştır. Dizinde metinde geçen isimler transkripsiyonları ve Çince imlerle yazılışları; terimler ise transkripsiyonları, çevirileri ve Çince imleriyle beraber gösterilmiştir. Dizinde isim veya terimin ilk geçtiği ve dolayısıyla açıklandığı yer, sayfa ve cümle numarası esasına göre seçilmiş olarak gösterilmiştir. Coğrafi isimlerde, o yerlerin enlem ve boylamları verilmiş ve hangi haritada bulundukları gösterilmiştir. Gerek Sosyo-politik terminoloji gerekse Türklerle ilgili isim ve terimler bulundukları tablo ile ilişkilendirilmişlerdir.

Eserin sonundaki kaynakça III. Alt Komisyon üyelerince müştereken hazırlanmıştır. Kaynakça iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısmı bilindiği gibi yazılı kaynaklardan, ikinci kısmı ise "görsel kaynaklar" adı altında, eserde kullanılan görsel malzemenin künyelerini gösteren bilgilerden oluşmaktadır. Eserin resimli ve düz anlatımlı çeviri kısmında, siyah-beyaz olarak verilmiş resimler daha çok tarih kitaplarından alınmış olduklarından, onlar için ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Resimli ve düz anlatımlı çevirinin arkasında gelen RR kısaltması ile belirtilen renkli resimler ise, çoğunlukla sanat tarihi kitaplarından alınmış olduklarından, onlar hakkında daha ayrıntılı bilgi vermek mümkün olmuştur. Söz konusu sanat tarihi kitaplarına ulaşmamı sağlayan ve o dönem sanat eserlerinin bulundukları yerlerde bana rehberlik eden arkeolog Zhang Jianlin (Xi'an) ve kendi arşivinden resimler vermek lütfunda bulunan Dr. Ts. Battulga'ya (Ulanbatur) bu vesile ile teşekkür etmek isterim.

Transkripsiyon ve İmla Konusu:

Çince imlerin transkripsiyonunda, Türkiye'de Kadim Türkler konusunda daha önce basılmış eserlerle uyumlu olması düşüncesiyle eski usul ile Wade-Giles transkripsiyonu kullanıldı ve gereken yerlerde *GDCE* kısaltması ile *Giles Dictionary of Chinese English*'teki yer numaraları verildi. Bu lügatin kullandığı *ê* ve *ü* gibi özel işaretli harfler, bilgisayar yazılım programlarında arama motorlarına takıldıkları için, işaretsiz olarak kullanıldı. Çincede, genellikle Wade-Giles transkripsiyon sistemi kullanılırken; bu sistemin tireli olmasından dolayı, eserin ilk kısmı olan resimli haritalı çeviri kısmında, okuyucuyu yönlendirmek amacıyla Türkçede tirelenen kelimeler tiresiz olarak, Arşivi "Açıklamalar" kısmında ise, artık

aşinalık kazanıldığı düşüncesiyle, tireleme kullanıldı. Cetvel 1'de her iki transkripsiyon sistemi kullanıldığı gibi, okunuşları da verildi.

Coğrafya ile ilgili isimlere gelince, bugünkü vilâyet adlarının Çincesinde Hsi-an yerine Xi'an gibi artık evrensel olarak kullanılan *pinyin'* li coğrafya adları kullanıldı. Türkçe imlâ hususunda, büyük ölçüde TDK, *İmlâ Kılavuzu*'na uyuldu. Bu imlâ kılavuzunun inceltme işaretini kullanmadığı ve bu yüzden çift anlam kazanan *Yani, yâni* gibi sözcüklerde ayrıca inceltme işareti kullanıldı.

Son Birkaç Söz

Eserin hazırlanma safhasında yardımcı olan Nilgün Dalkesen, Oskon Abduraimov, Hadi Şenol ve Hudûd al-âlem dostlarına içten teşekkürlerimi belirtmek isterim. Bazı dostlardan görmüş olduğumuz destek çalışmanın sona ermesinde büyük bir amil olmuştur. Eserin hazırlanması için gerekli olan kitapların TTK kitaplığına alınması konusunda yardımcı olan kütüphane müdiresi Sn. Neşe Uysal'a; eserin daha ilk aşamalarında bilgisayar ortamında araştırma, inceleme yöntemleriyle belli bir düzen kurulmasına yardımcı olan ve çalışma süresince kendisi nerede olursa olsun gerekli makaleleri her an zamanında yetiştiren Evrim Binbaş'a; bilgisayarla ilgili yazılım problemlerinde neşeyle imdada koşan, arzu edilen sayfa düzeninin gerçekleşmesini sağlayan ve baskının son hâlini hazırlayan Emre Gürbüz'e ayrıca teşekkür ederiz. Eserin hazırlanması safhasında konuların açığa kavuşması için gerekli tartışma ortamını canlı tutan, sonra da eserin tamamını okuyarak gözden geçiren Dursun Yıldırım'ın katkılarını ayrıca belirtmek isterim. Bütün bu çalışma döneminde birlikte çalışmayı, günlük yaşam haline getiren III. Alt Komisyon üyelerinin gösterdikleri ihtimam, dikkat ve bitmeyen bir enerji ile çalışmayı benimsemeleri sayesinde eser böyle ayrıntılı bir çalışma hâline dönüştü. Prof. Pulat Otkan, Ayşe Onat ve diğer proje arkadaşlarımızın baştan beri gösterdikleri destek ile bu projenin yol almış olduğunu belirtmek isterim.

Türk tarihinin Çince kaynakları ile ilgili dilek ve düşüncelerini projelendirerek, bütün bu süre içinde bize özgür çalışma imkânı sağlayan Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu'na, bilimsel alanda, bize böyle bir deneyim yaşatılığı için ayrıca teşekkür ederiz.

Türkiye Diyanet Vakfı Kitap Arşivi - kitap.diyanet.org.tr

Çeviri ve Açıklamalarını benim hazırladığım bu eserde muhakkak ki birçok eksiklikler ve gözden kaçan hatalar bulunmaktadır. Bunları da eserin devamı niteliğinde olan, ancak burada söz konusu olan dönemin öncesini ele alan *Chou-shu* ve *Sui-shu*'daki "Türkler" bölümleri üzerinde çalışırken telâfi edeceğimizi umuyorum.

İsenbike Togan
28 Ekim 2004
Ankara

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Giriş

Açıklamalı metin çalışması yapılan eser *Eski T'ang Tarihi* (*Chiu T'ang-shu*) adını taşımaktadır. Aslında eser ilk yazıldığı zaman (940-945) *T'ang Tarihi* (*Tang-shu*) adını taşıyordu. Ancak, daha sonra Sung sülâlesi döneminde, 1060 yılında yeni bir değerlendirme yapılmış ve bu değerlendirmenin sonucunda ortaya çıkan eser *Yeni T'ang Tarihi* (*Hsin T'ang-shu*) adını almıştır.[1]Bu çerçevede, bu yeni esere göre daha eskiden hazırlanmış ve yazılmış olan eser de, *Eski T'ang Tarihi* diye bilinmiştir

Cheng-shih denilen 25 resmî tarihten[2] biri olan *Eski T'ang Tarihi* diğer resmî tarihlere benzer bir şekilde, üç ana bölümden[3] oluşmaktadır. Bu ana bölümler "esas kayıtlar" denebilecek imparator yıllıkları (*pen-chi* bölüm 1-20); coğrafya, ekonomi, takvim ve törenler gibi ayrı ihtisas konuları hakkında "risaleler (*chih* bölüm 21-50)"; "biyografi ve monografiler (*lieh-chüan* bölüm 51-200)" den oluşmaktadır.

Kaynağımız, yâni *Eski T'ang Tarihi*'nde Kadim Türkler hakkındaki 194. bölüm, a ve b kısmı olarak ikiye ayrılmıştır; 194a'nın başlığı *T'u-chüeh* yani Türkler, 194b'nin başlığı ise *Hsi T'u-chüeh* yani Batıtürkleri şeklindedir. Bu iki kısım, aynı zamanda biyografi ve monografilerin 144'cüsünü oluştururlar. Bu başlıklardan da görüldüğü gibi, burada Göktürk gibi bir ifade yoktur; onun yerine 194a'da "Türkler" ve 194b'de "Batıtürkleri" ifadeleri bulunmaktadır. Bu açıdan eserde Göktürk tabiri kullanılmadı; bütün bu dönem Türklerinden Kadim Türkler diye söz edildi. Tabii ki onlar kendilerine bizim bugün yaptığımız gibi sadece Türkler demişlerdi. Ayrıca, bugünkü Moğollar, doğudaki Türkler için Göktürk, batıdakiler için ise Aktürk diye çevirebileceğimiz "Čaγan Turk" tabirini kullanmaktadırlar. Bilindiği gibi gök rengi doğuyu, ak rengi de Akdeniz örneğinde görüldüğü gibi batıya

[1] Wilkinson 2000:504.

[2] Wilkinson 2000:503-505.

[3] Daha sonraki tarihler dört ana bölümden oluşurlar. Onlarda, ayrıca imparator ailesini ve bürokratları gösterir şecere ve tablolar bulunmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gösterir. Herhalde, gerek Çince kaynağın gerekse Moğolların kullanımını göz önüne alacak olursak, bizde yaygın olan Batı Göktürkler deyiminin "batı Doğutürkleri" anlamına gelebildiği ve bu açıdan uygunluğunun tartışılır olduğu görülmektedir. Bu açıklamalı metin çalışmasında, doğudaki Türkler için "Doğutürkleri", batıdakiler için ise "Batıtürkleri" diye bitişik bir yazım şekli kullanılmıştır.

Eski T'ang Tarihi'nin kendisi 618-906 yıllarını kapsarken, "Türkler" bölümü, Çin'de T'ang sülâlesinin hüküm sürmeye başladığı 618 yılında başlar ve II. Doğutürk devleti temsilcilerinin 742 yılında Çin idaresinin himayesini talep etmek üzere Çin'e gelmeleri ile nihayet bulmaktadır. Bu bölümün ilk cümlesinde söz edildiği gibi, 618 yılı öncesine ait kayıtlar 589-618 yıllarında hüküm sürmüş olan Sui sülâlesi tarihinde bulunmaktadır. *Sui Tarihi* (*Sui-shu*) adını taşıyan bu eserin 84. bölümü de "Türkler" adını taşır. Sui sülâlesi dönemi öncesine rastlayan süre ise, 557-581 yıllarında hüküm sürmüş olan Chou sülâlesinin *Chou Tarihi* (*Chou-shu*) adını taşıyan tarihinde bulunur. *Chou* Tarihi'nin 50. bölümü de "Türkler" adını taşır. İleride üzerinde çalışacağımız bu iki eser, çeviri metninde adı sık sık geçen T'ang T'ai-tsung zamanında (627-649) tamamlanmıştır. Bu eserlerden 557-581 yıllarını ele alan *Chou Tarihi* (*Chou-shu*) 629 yılında Ling-hu Te-fen (bkz. Dizin), 581-617 yıllarını ele alan *Sui Tarihi* (*Sui-shu*) ise, 636'da Wei Cheng (bkz. Açıklamalar 5162:9) başkanlığındaki komisyon tarafından imparatora sunulmuştur.

Kısacası, Kadim Türklerle ilgili kayıtlar, *Chou tarihi, Sui Tarihi, Eski T'ang Tarihi ve Yeni T'ang Tarihi*'nin *"Türkler"* bölümlerinde yer alırlar ve bunların ilk üçünün hazırlanmasında T'ai-tsung büyük bir rol oynamıştır. Bu eserlerden Doğutürkleri ile ilgili olan *Chou Tarihi* 50, *Sui Tarihi* 84, *Eski T'ang Tarihi* 194a ve *Yeni T'ang Tarihi* 215a, Liu Mau-tsai tarafından 1958 yılında iki cilt halinde Almancaya çevrilmiştir. Bu eserin birinci cildi çevirileri; ikinci cildi de, Liu Mau-tsai'ın açıklamalarını kapsamaktadır. Doğutürkleri ve Batıtürkleri ile ilgili bölümler, Liu Mau-tsai'ın değerli çalışmasından çok önce, Y. Biçurin ve E. Chavannes'in çevirileri ile batı bilim dünyasına tanıtılmıştı. Y. Biçurin 1854 yılında, *Eski T'ang Tarihi*'nin Doğutürkleri ile ilgili "Türkler" bölümünü (194a) değil de, *Yeni T'ang Tarihi* "Türkler" bölümünü (215a) Rusçaya çevirmiştir (1950, I:246-279). Diğer bir çeviri ise St. Julien tarafından

Ücretsiz PDF kitaplığıdır https://tanrey.org

gerçekleştirilmiştir; ancak burada bu ana kaynaklar değil de, bu eserlerin ansiklopedik esere aktarılmış kısımları kullanılmıştır (1864). E. Chavannes ise *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidenteaux* (1903) adlı eserinde, *Eski T'ang Tarihi*'nin 194b, *Yeni T'ang Tarihi*'nin 215b bölümleri ile, *Sui Tarihi*'nin 84. bölümlerinde Batıtürkleri ile ilgili kısımları Fransızcaya çevirmiş ve ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Eser bu alandaki klasik bir eser olarak hâlen değerini korumaktadır.

Eski T'ang Tarihi'nin Hazırlanma Safhaları:

Eski T'ang Tarihi, T'ang sülâlesi yıkıldıktan sonra, Çin tarihinde Beş Sülâle dönemi adı verilen dönemde (907-960) "Sonraki Chin" sülâlesi zamanında, 941-945 tarihleri arasında, 200 cilt olarak hazırlanmıştır. Genellikle, esere bu son şeklini veren komisyonun başkanı olan Liu Hsü adı, eserin yazarının adı olarak bilinir. Ancak eser, bu komisyon tarafından son şeklini alıncaya kadar, bir çok safhadan geçmiştir.

618-907 yılları arasında hüküm sürmüş olan T'ang sülâlesi 755-63 yıllarında büyük bir kriz yaşamıştır. Bu kriz, Sogd ve Türk aslından gelen general An Lu-shan'ın isyanı ve bunun sonucunda imparator Hsüan-tsung'un başkenti terk ederek, batıda Sichuan eyaletine çekilmesine sebebiyet veren olaylar zinciridir. Bu olaylar sırasında, birçok hususi kütüphane yandığı gibi, saraydaki Tarih Encümeni de zarar görmüştür. Hatta isyanın Uygurların yardımı ile bastırılmasında sonra, İmparator Su-tsung (756-762), bir fermanla hususi ellerde bulunan resmî tarih nüshalarının merkeze getirilmesi için çağrıda bulunmuştur. Getirenlerin, resmî evrakı hususî ellerde bulundurmaktan dolayı kovuşturulmayacakları, bu çağrıya özellikle ilave edilmiştir (Twitchett 1992:178-179).

Bu türlü çağrılar sonucunda toplanan evrakla, Liu Fang tarafından 759-60 yıllarında 130 bölüm halinde bir "Ülke Tarihi" (*kuo-shih*) meydana getirilmiştir. İşte bu eser, daha sonra 941-945 tarihlerinde, Liu Hsü başkanlığındaki komisyon tarafından meydana getirilen *Eski T'ang Tarihi*'ne esas teşkil etmiştir. Kısacası *Eski T'ang Tarihi*, daha sonralardan alıştığımız gibi, yıkılan sülâlenin tarihini yazan yeni sülâle tarafından hazırlanmak yerine, T'ang dönemi içinde hazırlanmıştır. D.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi | https://tanitv.org

Twitchett *Eski T'ang Tarihi*'nin hazırlanma safhalarını ayrıntılı olarak ele aldığı eserinde, 760 yılı öncesine ait bilgilerin tamamen Liu Fang'ın eserine dayandığını belirtir (1992:178-187). Aşağıda göreceğimiz gibi, 759-60 tarihlerinde Liu Fang tarafından hazırlanan "Ülke Tarihi" nin esas malzemesi de kademe kademe T'ang imparatorlarının gözetiminde hazırlanmıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı, bu çalışmanın *Ekler* bölümündeki Kadim Türklerle ilgili isim ve unvanların bulunduğu Cetvel 1'de T'ang devri telâffuzları gösterilmiştir.

T'ang dönemine kadar, Çin'de tarih, Konfüçyanist klasikler çerçevesinde ele alınır; "Edebi Eserler Kaleminde" yazılır; tarihçiler de, burada görev alırlardı.[4] Doğutürk devletinin zayıfladığının görüldüğü 629-630 yıllarında, T'ai-tsung, bir "Tarih Encümeni"[5] kurarak,[6] tarihi, edebiyattan ayırmıştır. Buna sebep olarak da, T'ang sülâlesinden önceki çoğu yabancılar tarafından kurulmuş beş sülâlenin tarihini yazarken, bu sülâle mensuplarının çocuk ve torunlarının etrafta dolaşarak tarihçilere müdahale etmeleri ihtimali gösterilmiştir.[7] Bu sebepten dolayı, yeni kurulan encümene sarayın içinde yer verilmiştir. Görünüşte dışarıdaki müdahalelerden korunmak istenen tarihçiler, bu suretle sarayın nüfuz alanı içine girmiş oldular. Hatta, 663 yılından sonra, kullanılan Ta-ming sarayının planına baktığımız zaman, Tarih Encümeninin .663-738 arasında sarayın doğusunda reisülküttab (*chung-shu sheng*) odalarının hemen yanında yer aldığını görüyoruz. Daha sonraları, özellikle 738 tarihinden sonra, nişancılık makamı (*men-hsia sheng*) bürokraside yavaş yavaş reisülküttablıktan daha önemli bir mevki almaya başlayınca, Tarih Encümeninin bu kez nişancılık makamının bulunduğu sarayın batısında yer aldığını görüyoruz (Twitchett 1992:18). Bütün bu gelişmeler, Tarih

[4] Türkçeye "Edebi Eserler Kalemi"diye çevrilen bu bölümün adı *chu-tso ts'ao* 著作曹 idi; William Hung bu dairenin adını İngilizceye "Bureau of Literary Compositions" diye çevirmiştir (1960-61:94).

[5] Türkçeye "Tarih Encümeni" diye çevrilen bu dairenin adı *shih-kuan* 史館 idi; William Hung söz konusu makalesinde (1960-61:93-107), tarihçilerin sarayın içinde görev aldıkları T'ai-tsung devrinde bu daireye resmi adıyla daha "Bureau of Historiography" denmediğini, olaya fiili olarak başlandığını anlatmaktadır

[6] *Hsin T'ang-shu* kuruluş için bu yılı veriyorsa da, William Hung, bu işe daha Kao-tsu zamanında gayri resmi olarak başlanmış olduğu görüşündedir (1960-61:96-97).

[7] Hung 1960-61:98

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Encümeninin siyasetle ne kadar iç içe olduğunu görmemize yardım etmektedir. Bilindiği gibi, "tarih" çoğunluk itibariyle siyasetin geçmişteki hikayesi mahiyetinde olmuştur.

Tarih Encümeninin kurulmasından 10-12 yıl sonra da, bizim bugün *Shih-lu* yani "Gerçek Kayıtlar[8] dediğimiz belgelerin yazılmasına başlanmıştır.[9] Bu belgeler, ilerideki Çin tarihçiliğinin temel kaynağını oluşturacak ve bütün resmî tarihler "Gerçek Kayıtlar"a dayanılarak yazılacaktır. Bu belgelerin hazırlanması, Çin'de tarihçilik yöntemlerinin başlangıcından beri var olmamış; T'ai-tsung'un getirdiği bir yenilikle, onun hükümdarlığı döneminde hayata geçirilmiştir.[10] Kısacası, bu çalışmada açıklamalı çeviri metni verilen *Eski T'ang Tarihi*'nin ana kaynağını oluşturan "T'ai-tsung Devri Gerçek Kayıtları", T'ai-tsung zamanında toplanmaya başlanan, onun icraatları hakkındaki belgelerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. Bu belgeler ayrıca, T'ai-tsung'un "himmetiyle" saray içinde, onun denetiminde meydana getirilmiştir[11] Ancak, bu dönemde "Gerçek Kayıtlar"ın toplanmasına başlanmakla birlikte, hükümdarların kendi dönemlerine ait kayıtlara bakmamaları gerektiği şeklindeki gelenek daha tam olarak yerleşmemişti. Hatta, babası Kao-tsu dönemi gerçek kayıtları farklı bir adla anılırken, T'ai-tsung dönemi gerçek kayıtları "halen hüküm sürmekte olan imparatorun gerçek kayıtları" adını taşımaktaydı. Bu iki dönemle ilgili kayıtlar, 643 yılında, T'ai-tsung'a takdim edilmişti.[12] Demek ki, yeni kurduğu Tarih Encümenine sarayın içinde yer veren T'ai-tsung, kendi döneminin tarihine ait belgelerin de nasıl toplanacağına karar vererek, *Eski T'ang Tarihi* gibi, ilerde yazılacak resmi tarihleri yönlendirmiştir.[13] Bu sebepten

[8] "Gerçek Kayıtlar" dediğimiz *Shih-lu* 實錄'lar hakkında bilgiler Gardner (1966: 93) ve Yang (1971)'ın eserlerinde bulunmaktadır.

[9] Hung 1960-61:98 ve Twitchett 1992:119-159.

[10] "Gerçek Kayıtlar"ın yazılmasına T'ai-tsung devrinde başlanması ile ilgili olarak bkz. Twitchett 1979b:39-40 ve Yang 1971:45-46 ve özellikle Twitchett 1992:119-123. Ming Sülâlesi'nden sonra (1368), 20. yüzyıla kadarki "Gerçek Kayıtlar" elimizde bulunmaktadır. Bütün resmi tarihler Gerçek Kayıtlara dayanılarak yazılıyordu.

[11] *Chiu T'ang-shu*'nun meydana getirilmesi süreci 945 yılıyla ilgili olmaktan çok, T'ang devrindeki farklı safhalara dayanır. Twitchett, eserin oluşum sürecini bir şema ile açık bir şekilde göstermiştir (1992:165).

[12] Twitchett 1992:124-125.

[13] T'ai-tsung'un yönlendirmesine Twitchett de değinmektedir (1992:127-8).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://tanteyorg

de, *Eski T'ang Tarihi*'nde babası ile ilgili bilgilerde eksiklikler vardır; bazen de, babasının yaptığı bazı işler T'ai-tsung'a hamledilmiştir. T'ai-tsung'un babası ile problemleri (bkz. Açıklamalar 5157:8), daha sonra babasına daha mütevazı ve basit bir mezar külliyesi; kendisine ise, çok daha mükellef bir külliye yaptırması ile de kendini gösterir.[14]

Ayrıca, *Eski T'ang Tarihi*'nde bir resmî tarih olarak babası ile bilgilerde eksiklikler varsa da, T'ang T'ai-tsung babasının dönemini ayrıntılarla ele alan eski bir vakanüvisin yazdığı *Ta-t'ang ch'uang-yeh ch'i-chü chu* adlı gayri resmî tarih kitabının tedavülde kalmasını sağlamıştır. Bazen günümüz tarihçilerini T'ai-tsung'un söz konusu bu eseri, nasıl olup da yasaklamadığını veya ortadan kaldırtmamış olduğunu sorduracak kadar, resmî tarihlerdeki bilgilere zıt bilgilerle donanmış bu eser, bugün basılı olarak da elimizde bulunmaktadır. Bu çalışmada çevirisi yapılan "Türkler" bölümünde adı geçen ve T'ai-tsung'un en güvendiği devlet adamlarından biri olan Wen Yen-po (bkz. Açıklamalar 5162:6) 584-637 yıllarında yaşamıştı. Kardeşi Wen Ta-ya ise, T'ang sülâlesinin kurulması ile ilgili olaylara bizzat şahit olmuş ve bunları *Ta-T'ang ch'uang-yeh ch'i-chü chu* adlı bu eserde dile getirmiştir. T'ang sülâlesinin ilk yılları hakkında en ayrıntılı ve doğru bilgileri veren bu eser, bu döneme ışık tutan ve resmî olmayan bir tarih kitabı olması dolayısıyla günümüzde de büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca, Wu Ching tarafından kaleme alınmış olan diğer gayri resmî tarih eseri olan ve T'ai-tsung'un hükümdarlık yılları olan *Chen-kuan* saltanat devresindeki icraatını ele alan *Chen-kuan cheng-yao* adlı eser bize T'ai-tsung'u yakından tanıtmaktadır. Bu eserde, ağabeyine karşı giriştiği suikast ile kendisinin tahta çıkmasını sağlayan olayları örtbas etmek istercesine, resmî tarihe temel oluşturacak bilgilerin bulanık bir şekilde kaleme alınmış olduğunu görünce, T'ai-tsung'un buna karşı çıktığı belirtilmiştir.[15] Bütün bu ifadeler bize, Tai-tsung'un tarih yazımı ile yakından ilgilenmiş olduğunu ve ayrıca *Eski T'ang Tarihi'ne* temel teşkil edecek belgelerin dengeli olması konusunda gayret göstermiş olduğunu

[14] Wechsler 1985:153.

[15] Bugün basılı olarak elimizde bulunan bu eser Winston George Lewis tarafından İngilizceye çevrilmiştir. 'The Chen-kuan Cheng-yao: A Source for the Study of Early Tang Government"; yayınlanmamış bir yüksek lisans tezi (1962) olan bu çalışma Hong Kong Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

göstermektedir. T'ai-tsung kendi döneminde toplanan bilgi ve belgeler hakkında haberdar olmak istemiş ve yukarıda sözü edildiği gibi, Çin tarihçilik geleneğinin en önemli mihenk taşlarından biri olan "Gerçek Kayıtlar" onun devrinde yazılmaya başlanmıştır.

"Gerçek Kayıtlar" bu dönemde yazılmaya başlanmışsa da, bu kayıtlara temel teşkil edecek belgelerin vakanüvisler tarafından oluşturulagelmesi geleneği çok eskiden beri vardı. Genellikle, iki türlü vakanüvis vardı, bunlardan sağdakiler imparatorun ağzından çıkan sözleri, yâni fermanları, solda bulunanlar ise imparatorun huzuruna getirilen olayları ve imparatorun bu konularla ilgili davranışlarını kaydederlerdi. T'ang döneminden önce "Edebi Eserler Kalemi"ne bağlı olan vakanüvisler, T'ang döneminde önce reisülküttablık odalarına, daha sonra da nişancılık makamına bağlı olmuşlardır.

Nişancılık makamının (*men-hsia sheng*) gittikçe güçlenmesinin bir göstergesi olan bu durum, Tarih Encümenini de etkilemiştir. Önce (663-738) reisülküttablık odalarına bağlı olan ve dolayısıyla sarayın doğusunda bulunan Tarih Encümeni, 738 yılından sonra sarayın batısında bulunan nişancılık makamı tarafına taşınmıştır (Twitchett 1992: 18-19).

Sonra da bu belgeler, encümen başkanı ve imparator tarafından tayin edilen komisyon üyeleri tarafından, "Gerçek Kayıtlar" şekline getirilmiştir. Daha sonra da kronolojik bir şekilde yazılmış olan "Gerçek Kayıtlar"dan, yukarıda sözü geçtiği şekilde esas kayıtlar, risaleler, biyografi ve monografiler şeklindeki resmî tarihler düzenlemiş ve imparatora takdim edilmiştir. Örneğin, 629 yılında, Ling-hu Te-fen başkanlığındaki komisyon *Chou Tarihi*'ni, "Türkler" bölümünde adı geçen Wei Cheng de (bkz. Açıklamalar 5162:8) *Sui Tarihi*'ni, 636 yılında T'ai-tsung'a takdim etmişlerdir.

Resmî tarihlerin yazılması için ana malzemeyi oluşturan "Gerçek Kayıtlar"dan, hanedanın kurucusu Kao-tsu dönemini ele alan "Kao-tsu dönemi Gerçek Kayıtları", yine "Türkler" bölümünde adı geçen Fang Hsüan-ling (bkz. Açıklamalar 5157:12) idaresindeki komisyon tarafından hazırlanmıştı (Twitchett 1992:123). Aynı Fang Hsüan-ling daha sonra "halen hüküm sürmekte olan imparatorun gerçek kayıtları" adıyla yazılan; daha sonra "T'ai-tsung dönemi gerçek kayıtları" adını alacak olan ve 649 yılında sadır olan [illegible] yayınlanmıştır. 643 yılında T'ai-

Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi

tsung'a takdim etmiştir. Bundan sonra 641-649 yıllarını kapsayan, "*Chen-kuan* salatanat devresi gerçek kayıtları" adını taşıyan, T'ai-tsung dönemi ikinci "Gerçek Kayıtları" Chang-sun Wu-chi başkanlığındaki komisyon tarafından hazırlanmış ve 651 yılında T'ai-tsung'un oğlu Kao-tsung'a takdim edilmiştir (Twitchett 1992:126). T'ai-tsung'un yakın mesai arkadaşı ve kayınbiraderi olan Chang-sun Wu-chi yeğeni Kao-tsung'un hükümranlığı sırasında da çok önemli görevler ifa etmiştir (bkz. Açıklamalar 5158:5 ve 5165:16). Bu dönemde, Tarih Encümeni başkanı olan Chang-sun Wu-chi, mevcut "Gerçek Kayıtlar"ı Kao-tsu'nun *Wu-te* ve T'ai-tsung'un *Chen-kuan* salatanat devrelerini kapsayan tarih eseri anlamında olan, *Wu-te Chen-kuan liang-ch'ao shih* adıyla 656 yılında ilk resmî T'ang tarihi şeklinde hazırlamıştır. Bu eser, daha sonra farklı kişiler tarafından altı kere (661, 673, 692, 710, 737 ve 757'de) yeniden gözden geçirilmiş; bazı düzeltmeler ve ilaveler yapılmış ve sonunda 759-60 yılında, Liu Fang tarafında oluşturulan "Ülke Tarihi" şekline sokulmuştur. Eserin son şeklini alması, 755-763 yıllarında vuku bulan An Lu-shan isyanında yanan ve kaybolan resmî kayıtlarını, Tarih Encümeninde çalışmış olan ve encümendeki belgelerle kendisi 113 bölümlük bir gayri resmî tarih eseri yazmış olan Wei Shu'nun, Sarayın çağrısı üzerine 757 yılında, eserini Saraya takdim etmesiyle gerçekleşmiştir.

Eski T'ang Tarihi (CTS) Türkler Bölümünün İç Yapısı

Bu çalışmada, açıklamalı çevirisi yapılan *Eski T'ang Tarihi*'nin "Türkler" bölümünün 618-742 yıllarını kapsadığını göz önüne almak yerinde olur. Esere bu çerçevede bakınca da, "Türkler" bölümünün ilk 13 sayfasının (5153-5166) T'ai-tsung ve kısaca oğlu Kao-tsung dönemi ile ilgili olduğunu ve buradaki kayıtların, "Türkler" bölümünden tanıdığımız Fang Hsüan-ling ve Chang-sun Wu-chi gibi şahsiyetlerin yönetiminde gerçekleşmiş olan "Gerçek Kayıtlara"a dayandığını görmekteyiz. "Türkler" bölümünün kalan kısmı (5166-78) ise, imparator İmparatoriçe Wu Tze-t'ien (684-701) ve İmparator Hsüan-tsung (713-755) devirlerine ait "Gerçek Kayıtlar"a dayanmaktadır. Yukarıda açıkça belirtildiği gibi, "Türkler" bölümü, 742 yılında son bulmaktadır;

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

böylelikle 755-763 yılları karışıklıklarının sonucu doğabilecek "düzeltme"lerden etkilenmemiştir.

T'ang dönemi tarihçiliğini derinden etkileyen üç olay olmuştur. Bunlardan birincisi, Hsüan-wu Kapısı olayı adıyla bilinen T'ai-tsung'un ağabeyine karşı yürüttüğü suikast; ikincisi, İmparatoriçe Wu Tze-T'ien'in tahtı ele geçirmesi; üçüncüsü de, An Lu-shan isyanı ve İmparator Hsüan-tsung'un tahttan feragat etmesine sebebiyet veren olaylar dizisidir. Bu üç olayın "Türkler" bölümü ile ilgili tarih yazıcılığını etkileyip etkilememiş olduğu sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi ile ilgili olarak, T'ai-tsung'un tutumundan yukarıda söz edilmişti. Kronolojik olarak üçüncü olaydan da etkilenmek söz konusu değildir. Ancak, İmparatoriçe Wu Tze-t'ien dönemi kayıtları hakkında açık bir fikir beyan etmek şu anda mümkün değildir. Yalnız, İmparatoriçenin prensleri görücüye çıkarması ve tarihi geleneklere aykırı olarak, Türklere prenses göndermek yerine, damat adayı göndermek istemesi gibi, genel tarihçilik gelenek ve söylemine karşı tutumların "Türkler" bölümünde görülmesi, belki de burada pek bir "düzeltme" yoluna gidilmemiş olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Denis Twitchett'in yaptığı ayrıntılı çalışma ile dünya bilim alemine tanıtılan *Eski T'ang Tarihi*, Twitchett'e göre, bu dönemin en güvenilir kaynaklarından biridir. *Eski T'ang Tarihi*'nin anlattıkları olaylar açısından yakın olan diğer kaynaklar ise 801 yılında tamamlanmış olan, Tu Yu'nun hazırladığı *T'ung-tien* (kısaltması *TT*) adlı eserdir. Twitchett'in yaptığı incelemeye göre *T'ung-tien*'in kendisi 730 veya 740 yıllarında tamamlanan ve sonra kaybolmuş olan *Chen-tien* adlı eserin büyük bir kısmını içermektedir. *T'ung-tien*, *Cheng-tien*'i içerdiği nisbette, 759-60 yıllarında yazılmış olan Liu Fang'ın "Ülke Tarihi"nden değil de, daha önceki 726'da Wu Ching ve 757'de Wei Shu tarafından meydana getirilen ve *T'ang Tarihi* (*T'ang-shu*) adını almış olan eserlerden yararlanmıştır. Tu Yu, *Cheng-tien*'den yararlanmadığı kısımlarda ise, Liu Fang'ın eserinden yararlanmıştır.

Eski T'ang Tarihi'nde, İmparator Hsüan-tsung'un başa geçtiği 713 yılına kadar olan dönemin üslubu ile eserin kalanının üslubu arasında fark görülmektedir. Bu çalışmada, Çinceden kısaltarak *CTS* şeklinde söz edilen *Eski T'ang Tarihi*'nin ilk beş bölümünün tamamı ve sonraki kayıtların, Wei

Shu'nun 757'de tamamlanan eserinden alındığı anlaşılmaktadır. [16] Bilindiği gibi, Wei Shu'nun eseri de, 726 yılında tamamlanan Wu Ching'in gayri resmî tarihine dayanmaktadır. An Lu-shan isyanında resmî belge ve tarihlerin telef olmasından dolayı, bir fermanla hususî ellerde bulunması mümkün olan belge ve eserler aratılmıştı. Bunun üzerine Wu Ching elindeki eseri saraya takdim etmiş, ancak kısa bir süre sonra ölümü üzerine 730 yılında Wei Shu yönetimindeki komisyon, bu eseri tamamlamak üzere görevlendirilmişti. Tu Yu'nun *T'ung-tien* (*TT*) adlı eserindeki "Türkler" bölümü de kendisine kaynak teşkil etmiş olan Wu Ching'in eseri gibi 726-27 yıllarında son bulmaktadır. 713 yılına kadarki olaylarda, *CTS*'nin ve Tu Yu'nun, *T'ung Tien* adlı eserinin bazen kelime be kelime aynı olması bu karmaşık tarih yazım hikayesine dayanmaktadır. Genelde Çin tarihçiliği açısından resmî tarih ve gayri resmî tarih farkı, dikkatle izlenen bir özelliktir. Ancak, burada gördüğümüz gibi, ikisi arasında aynı kişilerin iki tarafta da görev almasından kaynaklanan geçişlerin, kriz anında resmî ideolojiyi temsil eden imparatorlar tarafından da kabul gördüğünü anlıyoruz. Böylelikle, resmî tarihlerin kaynak eserlerinden yararlandığını gördüğümüz Tu Yu'nun eseri, sonuçta yazarın kendi yorumlarını da içeren gayri resmî bir tarihtir.

Yaşadığı dönemin siyasi düşüncesinin oluşturulmasında büyük rol oynayan Tu Yu'nun eseri, [17] görüldüğü gibi orijinal kaynaklara en yakın eserlerden biridir. Ancak, Tu Yu eserine bu dönemle ilgili olarak daha çok olayları almış, olaylar hakkındaki görüşleri kapsayan tartışma pasajlarının çoğunu almamıştır. [18] Son yıllarda, Ahmet Taşağıl Kadim Türklerle ilgili eserlerinde, daha çok Tu Yu'nun eseri *T'ung-tien*'den çeviriler vermiştir.

Bu dönem olaylarını ayrıntılı bir şekilde ele alan diğer eserler [19] *Tze-chih t'ung-chien* ve *Ts'e-fu yüan-kuei*'dir. Ansiklopedik mahiyette

[16] Pulleyblank 1949-50:467.

[17] Tu Yu'nun düşün hayatındaki rolü için bkz. Pulleyblank 1960:97-114.

[18] Tu Yu'nun eserinde 5158:14-19; 5159:18-5160:2; 5160:15-5161:3; 5161:5-6;5162:3-19; 5164:15; 5171:10-5172:2; cümlelerini içeren tartışma pasajlarının bulunmadığı açıkça görülmektedir.

[19] Bu eserlerden *Tze-chih t'ung-chien (TCTC)* hakkında Wilkinson (2000:499-500); *Ts'e-fu yüan-kuei* (*TFYK*) hakkında ise Twitchett (1992:117-118)'in eserlerinde bilgi bulunmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

hazırlanmış bu eserlerden birincisi metin tespiti ve eleştirisel metin çalışmasının klasik örneklerindendir. Eseri meydana getiren Ssu-ma Kuang'ın bu konuda kendisine yardımcı öğrencisine bıraktığı direktif mektubu eserde gösterilen titizliğin örneğidir. Bu belgelere dayanarak Pulleyblank eserin kaynaklarını incelemiştir.[20] Diğer eser *TFYK*, içerdiği orijinal belgeler ve "Gerçek Kayıt" örnekleri açısından çok önemlidir. Bu eser hakkında batıda yapılmış ayrıntılı bir çalışma dikkati çekmemektedir. Merhum Prof. Bahaeddin Ögel bu esere çok önem verdiği için, o dönemde kendisinin doktora öğrencisi olan Chang Jen-t'ang'ı, her iki eseri yâni *TCTC* ve *TFYK*'deki Kadim Türklerle ilgili pasajları Türkçeye çevirerek işlemesi için teşvik etmiş ve sonunda Chang Jen-t'ang'ın *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler* adlı eseri ortaya çıkmıştır.

Yukarıda eser hakkında verilen bilgilerden görüldüğü gibi, *CTS* kendi başına 726 ve hatta 759 yılına kadar süren dönem için en güvenilir kaynaktır. Denis Twitchett'in *CTS* üzerine yaptığı *The Writing of Official History under the T'ang* adlı çalışma bu eserin kıymetini özellikle ortaya çıkarmaktadır. Twitchett çalışmasında, Çin tarih yazıcılığı ile ilgili hususlarla ilgilendiği için, 194a "Türkler" bölümü hakkında fikir beyan etmemiştir. Ancak, çok daha önceleri Pulleyblank yaptığı çalışma ile, Ssu-ma Kuang'ın bıraktığı notlara dayanarak *CTS*'nin kaynaklarını araştırmış, eserin iç bütünlüğünü incelemiş ve orada yukarıda söz edildiği gibi, 713 yılına kadarki kısmı ile sonraki kısmı arasında üslup farkı olduğunu göstermiştir. *CTS* 194a "Türkler" bölümünde de, benzer bir üslup farkını görmek mümkündür. Eserin *Chung-hua shu-chü* baskısında, 713 yılına kadarki olaylar 20 sayfada toplanmıştır (5153-5173); kalan 5 sayfa (5173-78) ise 742 yılına kadar süren dönemi kapsar. Eserin 713 yılına kadar süren dönemi içeren kısmının Çin İmparator veya imparatoriçeleri odaklı olduğu görülmektedir. Eserin ikinci kısmı diyebileceğimiz sayfalarında ise (5173-78) odak merkezi Türkler ve özellikle Türklerin yönetim kademesidir. Bu çerçevede Tonyukuk'tan çok söz edilmekte; Kül Tegin ve Bilge Kağan kişilik özellikleriyle karşımıza çıkmaktadırlar. Bütün bu görüşler çerçevesinde Tu Yu'nun

[20] Pulleyblank 1949-50.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yukarıda sözü edilen metin değişikliklerini, belki de eseri Çin imparatorları odaklı olmaktan çıkarmak için yapmış olabileceği akla gelmektedir.

Türklerle ilgili haber, bilgi ve görüşlerin bulunduğu Çin kaynaklarının Çin tarih yazımı açısından ele alınması ve hazırlanış safhalarının anlaşılması, kaynakların değerlendirilmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır. İleride bu konularda yapılacak çalışmalarda, ayrıntılı incelemelerin yapıldığı ve önemli görüşlerin ileri sürüldüğü Çince makale ve eserlerin de kütüphanelerimizde bulunacağını ve genç bilim adamlarımızın böylelikle daha etraflı bir şekilde çalışabileceklerini düşünüyoruz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

I. METİN ÇEVİRİSİ

舊唐書卷一百九十四上

Chiu T'ang-shu Eski T'ang Tarihi 194.a

突厥上

Türkler: İlk kısım

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türkler:

İlk kısım

[5153] **1.** Türklerin ortaya çıkışından Ch'i-min Kağanın hükümdarlığının öncesine kadar süren dönem *Sui-shu*'da ele alınmıştır. Burada yalnız T'ang devleti ile ilgili olaylar ele alınacaktır.

2. Shih-pi Kağan T'u-chi, Ch'i-min Kağanın oğludur **3.** ve Sui sülâlesinin son dönemlerini oluşturan *Ta-yeh* saltanat devresinin (605-617) ortalarında tahta çıkmıştır. O sırada ülkemiz karışıklık içinde kaldığı için, Çinlilerin çoğu selâmeti Türklere sığınmakta buluyordu. **4.** Bunun sonucunda onların soyu yâni, kavmi güçlendi; doğuda Kıtanlar ve Shih-wei'lerden, batıda Tuyuhun'lardan Hoço'ya kadar bütün kavim ve ülkelerin hepsi onlara tâbi oldular. Türk ülkesindeki yay çekenlerin yâni, askerlerin sayısı bir milyonu aşıyordu. Kuzey Ti'lerin yâni, kuzeydeki yabancı kavimlerin kudreti hiç bu dereceye varmamıştı; kendilerini Çoğay (Yin-shan) Dağları gibi yüksek görüp, Çin'i küçümsüyorlardı. **5.** Türklerin Kağanları eski zamanların *ch'an-yü*'süne tekabül ederdi; Kağanın karısının unvanı, *katun* idi ve eski zamanlardaki *yen-chih*'nın karşılığı idi. **6.** Kağanın oğullarına ve erkek kardeşlerine *tegin,* başka boyları emrindeki askerlerle idare eden teginlerin hepsine *şad* denilirdi. Devletin resmî, idarî makamlarını işgal edenlere gelince, önce *külüg çor*, sonra *apa*, sonra *eltäbär*, sonra *tudun,* ondan sonra da *erkin* gelirdi. Onlar bu mevkilerde, vekâleten de bulunabilirlerdi. Ancak, bir kişinin vekâleten yöneteceği makamlar birden çok olabilirdi. Birinin

Resim 1: T'ang Bayrağı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

babası veya ağabeyi ölünce, oğlu veya erkek kardeşlerinden biri onun yerine geçerdi.

7. T'ang sülâlesinin kurucusu Kao-tsu, T'ai-yüan'da Sui sülâlesine karşı isyan bayrağını çekince, muhafızlar *ulu sänggünü* Liu Wen-ching'i, Shih-pi Kağana göndererek kendisine yardımda bulunmasını istedi. **8.** Bunun üzerine Shih-pi Kağan, Kao-tsu'ya teginlerinden K'ang-shao-li ve maiyetindekilerle 1.000 tane at gönderdi. Bunlar, Chiang ilinde buluştular; ayrıca Shih-pi Kağan, başkent Ch'ang-an'da sükûnetin sağlanmasına yardımcı olmak için, 2.000 süvari gönderdi. **9.** Kao-tsu tahta çıkınca, sağa sola, kısacası kendisine hizmet eden herkese sayılamayacak kadar çok ihsanlarda bulunmuştu. **10.** Shih-pi Kağan da, **[5154]** başarısına güvenip fazlaca gururlanıyor; Ch'ang-an'a gönderdiği elçiler de, huzura çıktıklarında pervasızca davranıyorlardı. Kao-tsu, Çin'in Orta Bölgelerinde, daha tam anlamıyla hâkimiyeti ve dolayısıyla emniyeti sağlayamamış olduğu için, bu duruma karşı olağanüstü bir tahammül gösteriyordu. **1.** Kao-tsu'nun başa geçtiği ilk yıl olan *Wu-te* saltanat devresinin birinci yılında (618) Shih-pi Kağanın gönderdiği elçi Kutluk Tegin, Kao-tsu'nun tahta çıkışını tebrik amacıyla gelerek huzura çıktı; kendisine T'ai-chi Sarayında ziyafet verildi ve dokuz "makam"da müzik çalındı. İmparator elçilerin her birine farklı miktarlarda ipekli kumaşlar ihsan etti. **2.** *Wu-te* saltanat döneminin 2. yılının (619) 2. ayında Shih-pi Kağan donmuş olan Sarı Irmağı geçerek Çin'in içlerindeki Hsia vilâyetine geldi, eşkıyaların başında bulunan sänggün Liang Shih-tu adamlarıyla ona katıldı ve beraberce akın ve yağma plânları yaptılar. Liang Shih-tu, asilerden Ma-i'li eşkıya Liu Wu-chou'yu 500'den fazla süvari ile Chü-chu Dağı'na gönderdi ve düşmanı takip etmekte olan askerleri bir araya toplayıp, T'ai-yüan'a saldırmak istedi. **3.** Aynı ayda, Shih-pi Kağan öldü; oğlu Shih-po-pi yaşı küçük olduğu için, tahta çıkamadı ve *ni-pu* Şad unvanıyla Yu vilâyetinin kuzeyinde bulunan Dögü Bölgesini idare etmek üzere gönderildi. Shih-pi

Resim 2: T'ang Kao-tsu

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantev.org

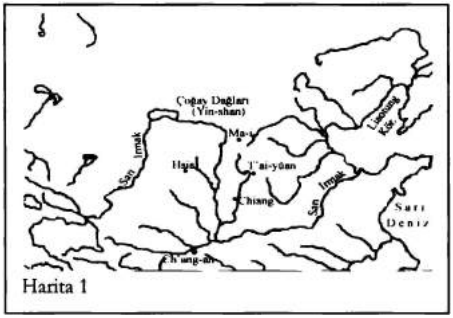

Harita 1

Kağanın biraderi Eltäbär Şad ise, onun yerine Ch'u-lo Kağan olarak başa geçti.

4. Ch'u-lo Kağan tahta çıktıktan sonra, Sui hanedanından İ-ch'eng Konçuy'u kendisine hatun olarak aldı ve Çin sarayına elçi göndererek yas haberini iletti. **5.** Bunun üzerine yas ilân eden Kao-tsu, üç gün divana çıkmadı ve devlet ricaline Türk Kağanının elçilerinin kaldığı elçihaneye giderek taziyede bulunmalarını emretti. Aynı zamanda enderun kâtibi Cheng Te-t'ing'i taziye için Ch'u-lo Kağana gönderdi ve 30.000 parça hediyelerle cenaze, yâni, ölü aşı ve yoğ töreni için katkıda bulundu. **6.** Bundan sonra Ch'u-lo Kağan, Çin sarayına arka arkaya gönderdiği elçilerle "tartuk" saldı. **7.** Evvelce, Sui Yang-ti'nin hatunu İmparatoriçe Hsiao ve Ch'i Prensi Chien'in oğlu Cheng-tao, derebeylerinden Tou Chien-te'nin eline düşmüşlerdi. Şimdi, 3. yılın (620) 2. ayında, Ch'u-lo Kağan onu yâni, Cheng-tao'u kendi *ordu*'suna getirdi; sonra da Cheng-tao'u orada Sui hükümdarı olarak tahta çıkardı. **8.** Sui döneminin sonlarında, düşmanın *Ordukent*'inde bulunan Çinlilerin hepsi, Cheng-tao'a bağlandılar ve tâbiyetlerini arzettiler. Cheng-tao ilk iş olarak Sui takvimini yürürlüğe koydu, memuriyet makamları ihdas etti ve Ting-hsiang şehrine yerleşti. Böylece oraya göçüp gelenlerin sayısı 10.000'i buldu. **9.** O sırada T'ai-tsung sade bir prens konumunda idi; babasından Liu Wu-chou'un üzerine yürüme emri aldı; askerlerini düzene sokup T'ai-yüan'a gelince, Ch'u-lo Kağan da, biraderi Böri Şad'ı, 2.000 süvarinin başına geçirerek T'ang imparatorluk kuvvetlerine katılmak üzere gönderdi. **10.** 6. Ayda, Ch'u-lo Kağan Ping vilâyetine geldi. Muhafiz komutan Li Chung-wen onu karşılayarak hâl hatır sordu. Ch'u-lo Kağan orada üç gün kaldı; emrindeki kuvvetler, şehirdeki güzel kadınların çoğunu alıp götürdüler. Li Chung-wen, bunu durduramadı. **11.** Aniden Ch'u-lo Kağan öldü. İ-ch'eng

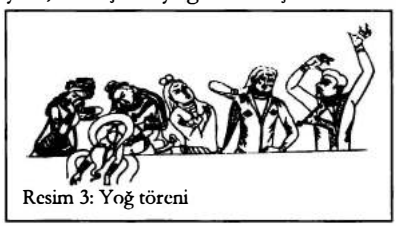
Resim 3: Yoğ töreni

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kamilkeyaro

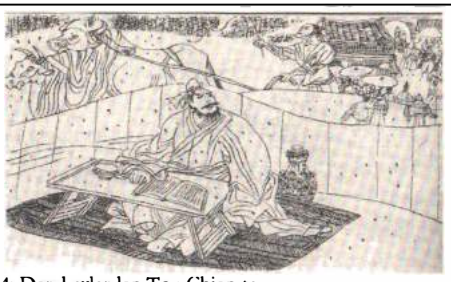

Resim 4: Derebeylerden Tou Chien-te

Konçuy, Ch'u-lo Kağanın oğlu Ao-she Şad'ı çirkin ve çelimsiz bularak onu devreden çıkardı ve tahta çıkmasına engel oldu. Bunun üzerine, Ch'u-lo'nun biraderi T'u-pi'yi tahta çıkardılar ve o, Elig Kağan unvanını aldı.

[5155] 1. Elig Kağan, Ch'i-min Kağanın üçüncü oğlu idi; evvelce o, Bağatur Şad unvanını taşıyordu ve *ordu*'su Wu-yüan'ın kuzeyinde idi. **2.** Kao-tsu başkent Ch'ang-an'a girdiğinde, yâni, T'ang sülâlesi muzaffer olduğu sırada en kuvvetli rakibi durumunda bulunan Hsüeh Chü, Lung-yu'yu yâni, güney Gansu bölgesini hâlâ elinde tutuyordu. Hsüeh Chü, kendi sänggünü Tsung Lo-hou'yu önce P'ing-liang ilini hücumla düşürmek ve kuzeyde sonraları Elig Kağan diye bilinecek Bağatur Şad ile birleşmek üzere gönderdi. **3.** Bütün bu durumlardan endişelenen Kao-tsu, Bağatur Şad, yâni, sonraki Elig Kağanın aklını çelmek ve gönlünü kazanmak üzere, çaşnigir ağası Yü Wen-hsin'i ipek ve altınlarla yola çıkardı. **4.** Yü Wen-hsin, Bağatur Şad'la konuşup, ona, "Hsüeh Chü ile münasebetinizi kesin" dedi. **5.** Önceleri, Sui hanedanı devrinde Wu-yüan genel valisi olmuş olan Chang Ch'ang-hsün, karışıklıklardan dolayı, kendi idaresi altındaki Wu-yüan'ın şehir halkı ile beraber Türklere iltihak etmişti. **6.** Yü Wen-hsin ayrıca Bağatur Şad, yâni sonraki Elig Kağanın, Chang Ch'ang-hsün'ü T'ang sarayına geri göndermesini ve Wu-yüan'i bize, yâni, Tang'lara geri vermesini söyledi. **7.** Bağatur Şad, yâni, sonraki Elig Kağan da, onun sözüne uydu ve Türk askerleri ile Chang Ch'ang-hsün'ün adamları, Hsüeh Chü ve evladının idaresindeki Gansu kuvvetlerine karşı temkil hareketi ile görevlendirmiş olan T'ai-tsung'un

Resim 5: Elig

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://antiy.org

karargâhında bir araya geldiler. **8.** *Wu-te* saltanat devresinin **3.** yılında (620) Elig Kağan da, İ-ch'eng Konçuy'u kendisine hatun olarak aldı ve evvelce *ni-pu şad* unvanıyla Doğu Bölgesine gönderilmiş olan Shih-pi'nin oğlu, yâni, yeğeni Shih-po-pi'yi T'u-li Kağan unvanıyla T'ang sarayına elçi olarak gönderip Ch'u-lo'nun ölümünü bildirdi. Kao-tsu, onun anısına, bir gün divana çıkmadı ve vezirlerini, elçilerin kaldığı elçihaneye taziye için gönderdi.

9. Elig Kağan tahta ilk çıktığında, kendisine babasından ve ağabeyinden asker dahil, güçlü bir miras kalmıştı; o da, bunlara güvenerek, Çin'i ele geçirme emelleri güdüyordu. **10.** Kao-tsu, Çin'in Orta Bölgelerinde sükûneti sağlamağa yeni başladığı için, dıştan gelecek istilâlara karşı koyacak halde değildi. Onun için de, her türlü hakareti sineye çekiyor ve hatta, Türklere sayısız ihsanlarda bulunuyordu. Elig Kağan ise, bu tutum ve davranışa karşılık olarak ters ve mağrurane sözler söylüyor ve karşılanamayacak isteklerde bulunuyordu. **11.** 4. Yılın 4. ayında (621) Elig Kağan, bizzat kendisi, 10.000'den fazla süvarinin başında olduğu halde, Ma-i'yi kendisine üs edinmiş olan asi sänggün Yüan Chün-chang'ın 6.000 askeri ile birlikte, Yen-men'e hücum etti. Bizim taraftan Ting-hsiang Prensi Li Ta-en, onları, bir hücumda kaçırdı. **12.** Evvelce Han-yang Dükü Kuei, devlet ayin ve törenlerini düzenleyen Cheng Yüan-shou ve atlı muhafızlar sol ulu sänggünü Chang-sun Shun-te ve başkaları her biri, ayrı ayrı Türklere elçi göndermişler; Elig Kağan da, bunların hepsini tutsak etmişti. Biz de yâni, T'ang tarafı, bu nedenle onların gönderdikleri elçileri birçok defalar alıkoymuş olduk. Şimdi ise, Elig Kağan Li Ta-en tarafından mağlup edilince, korkuya kapıldığı için, Chang-sun Shun-te'yi serbest bırakıp geri göndererek, barış isteğinde bulundu ve ayrıca okkalarca balık tutkalı hediye ederek, bu iki devletin sanki tutkalla yapışmış gibi ittifak içinde olmalarını istedi. **13.** Kao-tsu, bu düşünceyi uygun buldu ve Türk elçileri olan Tegin'lerden Je-hai ve Aşina Te-lie, onlarla beraber gelenlerin

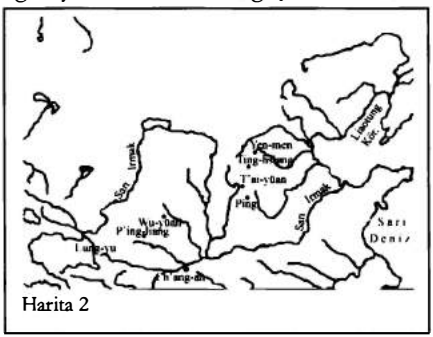

Harita 2

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://tanitay.org

sınır ötesi kavimleri arasına geri dönmelerine izin verdi; onlara ayrıca altın ve ipekli kumaş ihsan etti.

14. 5. Yılın ilkbaharında (622) Li Ta-en, İmparatora arzda bulunarak: "Türkler kıtlıktan zayıf bir duruma düştükleri için Ma-i'yi yeniden ele geçirmenin yolu açılmış oldu" dedi. **15.** İmparator da bir fermanla, Li Ta-en ve babüssade ağalarından Tu-ku Sheng'e Türkler tarafından Liu Wu-chou'dan sonra Ma-i'ye muhafız olarak tayin edilmiş bulunan Yüan Chün-chang'ı tenkil etmek üzere, harekete geçmelerini ve bu iki kuvvetin 2. ayda Ma-i'de birleşmelerini emretti. Tu-ku Sheng zamanında gelemeyince, kendi başına ilerlemeye çekinen Li Ta-en, askerlerini Hsin Kalesi'nde konuşlandırarak orada beklemek zorunda kaldı. **16.** Elig Kağan, on binlerce süvari göndererek bunların Liu Hei-t'a'nın **[5156]** kuvvetleriyle birleşmelerini sağladı. Bunlar beraberce, Li Ta-en üzerine yürüyüp onun kuvvetlerini kuşatınca, imparatorluğumuzun kuvvetleri yenilgiye uğradı. Li Ta-en cephede öldü, onunla beraber binlerce asker de öldürüldü. **1.** 6. Ayda, Liu Hei-t'a yine 10.000'den fazla Türk süvarisinin başında, Ho-pei'ye Sarı Irmağın kuzeyine çapul seferleri yaptı. Elig Kağan ise, tekrar 50.000 süvari ile güneye akınlar yaparak Fen vilâyetine kadar geldi. Sonra da, binlerce süvariyi batıya doğru Ling ve Yüan gibi vilâyetlerin üzerine gönderdi. Bundan sonra İmparator, Türklere karşı harekete geçmek için bir fermanla, Veliahd Yin'in Pin Vilâyeti Askerî Bölgesine; sonradan T'ai-tsung unvanıyla imparator olacak olan prensin de, P'u Vilâyeti Askerî Bölgesine doğru yürümesini emretti. **2.** O sırada Elig Kağan, Ping vilâyetini kuşatarak hücumda bulunmuş; ayrıca, Fen ve Lu vilâyeti üzerine ayrı kollardan asker göndererek, 5.000'den fazla esir alıp götürmüştü. Ancak, Elig Kağan, T'ai-tsung'un kuvvetlerinin P'u vilâyetine vardığı haberini alır almaz, askerlerini alıp sınırlardaki surların dışına çekildi.

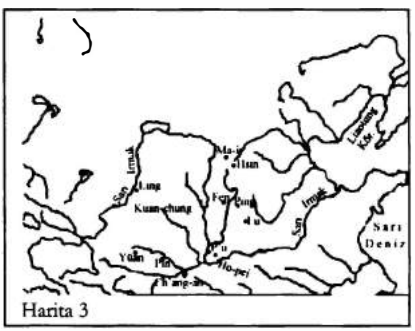

Harita 3

3. 7. yılın (624) 8. ayında, Elig ve T'u-li Kağanlar, beraberce ülkemizin içlerine akın yaparak, Yüan vilâyetinden hareketle, aralıksız bir yürüyüş yaparak güneye yöneldiler. T'ai-tsung'a, kuzeye gitmesi ve onların

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://antoy.org

haddini bildirmesi emredildi; Ch'i Prensi Yüan Chi de, ona (T'ai-tsung'a) bağlı idi. **4.** Evvelce, Kuan-chung'da yağmurlardan etrafı seller götürmüş ve hububat naklinde kesintiler olmuştu. T'ai-tsung bu duruma çok üzülüyordu. Onun benzinin uçukluğunu gören sänggünler de, bu durumdan kaygılanıyorlardı; o yüzden askerleri Pin vilâyetinde konuşlandırdılar. **5.** Elig ve T'u-li Kağanlar, aniden 10.000'den fazla süvariyle şehrin batısında beliriverdiler. Kağanların bir tepe üzerine çıkıp savaş düzenine girdiklerini gören bizim T'ang tarafı sänggünleri korku ve şaşkınlık içinde kaldı. **6.** Bunun üzerine T'ai-tsung arkasında 100 süvari ile düşman cephesine seyirtip Elig Kağana şöyle dedi:

> **7.** Benim ülkem ile siz Kağan arasında, birbirimize sırtımızı dönmeyeceğimize dair anlaşmaya varılmıştı. Şimdi neden anlaşmaya sırtınızı dönüp, topraklarımızın içerilerine giriyorsunuz? **8.** Ben Ch'in Prensiyim. Kesin bir sonuca varalım diye mahsus geldim. **9.** Eğer Kağan kendi gelirse, Kağanla ben, yâni, biz ikimiz karşılıklı dövüşürüz. Yok eğer Kağan süvarileriyle gelmek isterse, o zaman ben elimdeki bu 100 süvariyle karşı koyacağım.

10. Elig Kağan bunun üzerine, anlaşılmaz bir şekilde gülümsedi; fakat, cevap vermedi. **11.** T'ai-tsung gene ilerledi ve bir süvarisiyle T'u-li Kağana şu haberi gönderdi:

> **12.** Zor günlerde karşılıklı yardımlaşacağımıza dair ant içmiştik. Şimdi askerlerinin başına geçmiş üstümüze yürüyorsun. Nasıl oluyor da ant içerken yaktığımız tütsünün hatırını gütmüyorsun? **13.** Hemen yerinden kalk, çık gel; benimle ya galip, ya da mağlup olacak şekilde dövüş!

14. Bu sözlere karşılık T'u-li Kağan hiçbir şey söylemedi. **15.** Bunun üzerine T'ai-tsung atı ile ilerledi ve önündeki içi su dolu hendeği geçmek istedi. Bir taraftan T'ai-tsung'un kendi başına ihtiyatsızca çıktığını gören, diğer taraftan da tütsü yakarak içilmiş ant hakkındaki sözleri işiten Elig Kağanın içine kurt düştü ve bir elçiyle: "Prens hendeği aşmasın, benim kötü bir niyetim yok. Ben yalnızca prensle anlaşmamızı tazelemek istiyordum", diye haber gönderdi. **16.** Bunun üzerine iki taraf da kuvvetlerini geri çektiler.

Resim 6: Bir divan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://tantey.org

17. T'ai-tsung iki kağanı birbirine düşürmek için T'u-li'ye adamlar gönderdi. Gururu okşanan T'u-li çok hoşnut oldu ve gönlü T'ai-tsung'a bağlandı; bundan sonra da artık çarpışmak istemedi. **18.** Böylece amca yeğen arasında ikilik doğdu. Elig Kağan çarpışmaya devam etmek istiyordu, ama artık mümkün değildi. Bunun üzerine Elig Kağan, T'u-li ile *chia-pi* Tegin Aşına Ssu-mo'yu barış istemek üzere İmparatorun huzuruna yolladı ve orada onların bu istekleri kabul gördü. **19.** Bu arada T'u-li, T'ai-tsung ile ağabey kardeş ilişkisi kurmak istedi. **20.** Aşına Ssu-mo İmparatorun huzuruna çıktığında, Kao-tsu onun divanda kendi yanında oturmasını istemişti. Ssu-mo ise, yere kapanarak, inatla kabul etmemişti. Kao-tsu ise,

> Elig Kağan samimiyet göstererek, siz Tegin'i benim huzuruma tazimde bulunmaya gönderdi. Şimdi siz Tegin'i görünce, Elig Kağanı görmüş gibi oluyorum,

21. diye kat'i bir ifade ile onu divana götürünce, o da zorunlu olarak oturmuş oldu. İmparator da ona, "Ho-shun Prensi" unvanını verdi.

Resim 7: T'ang T'ai-tsung'un gençliği

[5157] 1. 8. Yıl 7. ayda (9 Ağustos-6 Eylül 625), yüz bini aşkın asker toplayan Elig Kağan, Shuo vilâyeti üzerine büyük bir baskın yaptı; hem de, T'ai-yüan'da sänggün Chang Chin'e de hücum etti. Chang Chin'in bütün ordusu tamamıyla telef olduysa da, o canını kurtararak kaçtı ve Li Ching'e sığındı. **2.** Li Ching ise, asker çıkarıp, karşı harekâta girişince, Elig Kağan ilerleyemedi ve kuvvetlerini Ping vilâyetinde konuşlandırdı. **3.** T'ai-tsung, onu cezalandırmak üzere ordusuyla P'u vilâyetine gelince, Elig Kağan askerlerini alıp gitti. Bunun üzerine T'ai-tsung da, kuvvetlerini geri çekti. **4.** 9. Yıl 7. ayda (15 Eylül-14 Ekim 626),

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi | https://rantv.org

Elig Kağan, yüz bini aşkın süvariyle, Wu-kung üzerine yürüdü. O sırada başkentte, olağanüstü hâl ilân edilmişti. **5.** 8. Ay *chi-mao* gününde (20 Eylül 626), Elig Kağan, Kao-ling üzerine bir akın yaparak, orayı da talan etti. Harekât ordusu baş komutanlığı sol karakol ulu sänggünü Yü-ch'ih Ching-te, Ching-yang mevkiinde Elig Kağanla çarpıştı ve onu büyük bir mağlubiyete uğrattı; Erkin Aşıt Wu-mu Çor'u tutsak etti; bu arada 1000'den fazla adamın kafası kesildi. **6.** *Kuei-wei* gününde 24 Eylül 626, Elig Kağan yakın adamı Chih-shih Ssu-li'yi, etrafı kolaçan etmesi için İmparatorun huzuruna gönderdi. Oradaysa o, kendi konumlarını abartarak: "Her iki kağan bir milyonu aşkın askerle buralara gelmek üzereler!" dedi. **7.** T'ai-tsung da ona:

Ben, siz Türklerle dünürlük yolu ile barış yapmıştım. Siz şimdi bu anlaşmaya sırtınızı çevirdiniz. Benim gerçekten vicdanım rahat. **8.** Ayrıca, meşru ordu, başkent Ch'ang-an'a ilk girdiğinde, yâni, T'ang sülâlesi kurulduğu zaman, senin ataların baba-oğul hepsi samimiyetle, bize tâbi olmuşlardı. Biz de size birçok defalar yeşim taşı ve ipekler ihsan etmiştik. Şimdi neden böyle paldır küldür askerlerinizle harim-i ismetimize kadar giriyorsunuz? **9.** Siz Türk olsanız da, sizin de vicdanınız olması lâzım. Neden bizim âli lütuflarımızın hepsini hemencecik unuttunuz? Neden güç ve kuvvetinizle böbürlenip duruyorsunuz? **10.** Bu durumda şimdi ben senin boynunu vurdurmak zorunda kalacağım,

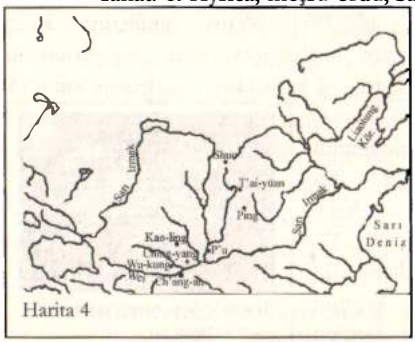

Harita 4

dedi. **11.** Bunun üzerine Chih-shih Ssu-li korktu ve hayatının bağışlanmasını istedi. Bu isteği kabul etmeyen T'ai-tsung, onu sarayın içinde yer alan nişancılık makamında hapsetti.

12. T'ai-tsung, nişancı Kao Shih-lien, reisülküttab Fang Hsüan-ling, sänggün Chou Fan ve altı süvari ile Wei Nehri'nin yukarısına gelerek, geçit yerinin öte yakasında Elig Kağan ile konuştu ve onu, anlaşmayı bozduğu için kınadı. Bunun üzerine Elig Kağanın yanındaki beyler, büyük bir şaşkınlıkla atlarından indiler ve yere diz çökerek İmparatoru selamladılar. **13.** İmparatorluk ordusunun ânîden kızabalık bir şekilde hiç

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://santayana.org

durmadan ilerlemesiyle, ordunun azamet ve kudretini gören Elig Kağan, Chih-shih Ssu-li'nin hapsedilmiş olduğu haberini de almış olduğu için, bütün bunlardan tedirgin oldu. **14.** T'ai-tsung ise, karşı kıyıdaki Elig Kağan ile kendi başına konuşmak istediği için ordusuna geri çekilme işareti verdi. **15.** Hsiao Yü, böyle bir hareketin düşmanı küçümsemek anlamına geleceği düşüncesiyle, atını İmparatorun önüne sürerek, onu bu işten vazgeçirmek istedi; ama, İmparator:

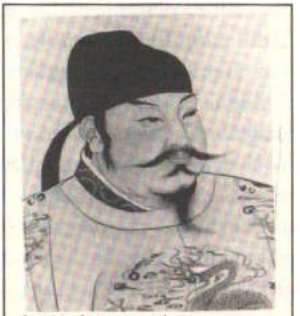
Resim 8: T'ang T'ai-tsung

> Ben her şeyi düşündüm, plânladım. Vezirim siz bütün bunları bilemezsiniz. **16.** Türklerin bütün güçleriyle gelip sınırlarımızın içlerine, ta Wei Nehri sahillerine kadar yaklaşabilmeleri, ülkemizin başlangıçta, yâni, hanedanımızın daha yeni kurulduğu yıllarda, iç karışıklıklar nedeniyle sıkıntıda olduğunu ve şimdi ise benim tahta yeni çıkmış olduğumu bilmelerinden dolayıdır. Bu sebeple bizim karşı koyamayacağımızı sanıyorlar. **17.** Eğer ben şehrin kapılarını kapayacak olursam, kapının önünde olan düşman hemen büyük bir talana girişecektir. Kimin güçlü veya zayıf olduğunun anlaşılması bizim tek bir hareketimize bağlıdır. **18.** Onun için de, ben onları ne kadar küçümsediğimizi göstermek için tek başıma ortaya çıkarak, bizim gerçekten savaşmaya hazır olduğumuz anlaşılsın istedim. **19.** Ayrıca onları gafil avlamak ve başlangıçtaki plânlarını değiştirmek zorunda bırakmak için ordumuzun şanını, şöhretini ve azametini gösterdim. Düşman bu denli içimize kadar sokulduğu için, zaten tedirgin olmalıdır. **20.** Bu durumda onlarla savaşırsak, onları muhakkak kırıp geçiririz; yok, eğer barış yaparsak, o zaman da barışımız kuvvetli olur. Hunlar yâni, düşmanımız bu suretle boyun eğmeğe zorlanmış olur,

Resim 9: T'ai-tsung'un Tegin adını taşıyan atı

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rentay.org

dedi. **21.** Aynı gün Elig Kağan barış teklifinde bulundu, İmparator bir fermanla bu teklifi kabul buyurdu; sonra da, İmparator aynı gün saraya geri döndü. **22.** *İ-yü* gününde 26 Eylül 626 İmparator başkentin batısına gitti ve bir kırat kurban ederek, **[5158]** Elig Kağan ile beraber Pien köprüsü kenarında ant içip bir antlaşma yaptı. Bunun üzerine Elig Kağan, askerlerini alıp geri döndü. **1.** Bu olaylar üzerine, Hsiao Yü İmparatora:

> Evvelce Elig Kağan daha barış istememişken, devlet müşavirlerinin ve sänggünlerimizin çoğu bu işin çözümünü savaşta bulmuşken, Zat-ı Şahaneleri bu görüşü kabul etmediler. Kulunuz bile şüpheye düşmüştü. **2.** Şimdi düşman kendiliğinden geri çekildi. Bu işin hikmeti nedir acaba? dedi.

3. İmparator ise:

> Benim görüşüme göre Türkler askerî bakımdan kalabalık olsalar da, düzenli değiller. Hükümdar ve devlet büyükleri sadece elde edecekleri menfaatin peşindeler. **4.** Kağan kendi başına nehrin batısındayken, beylerin ve komutanların hepsi benimle temasta bulundular. Eğer bu durumda onların adamları üzerine hamle yapacak olursam, onların kuvvet ve kudreti çürük bir ağaç gibi devrilecektir. **5.** Ben, yine de, Chang-sun Wu-chi ve Li Ching'i, Yu vilâyetinde düşmanı pusuda beklemek üzere yerleştirmiştim. Eğer düşman kaçıp geri gidecek olursa, pusuda bekleyen askerler önden; Ulu Ordu ise, arkadan ilerleyerek, onları hemencecik darmadağın edebilirdi. **6.** Benim savaşmak istememem ise, daha ancak yeni tahta çıkmış olmamdan ve devletimizin bekası ile emniyet ve refahının öncelikli olduğunu düşünmemden dolayıdır. Düşmanla savaşınca, muhakkak ki, ölenler ve yaralananlar olacaktır. Öte yandan, Hunlar yâni, düşman bir kere

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Resim 10: Bir Sui takvimi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

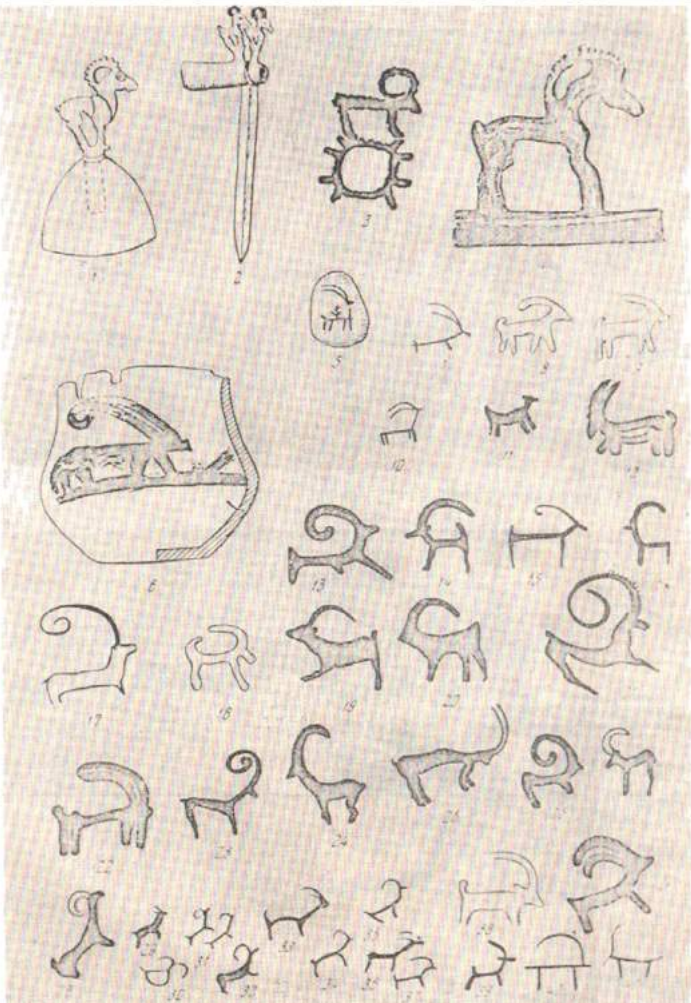

Resim 11: Kadim Türk Kağan tamgalarında görülen stilize elig motifleri

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

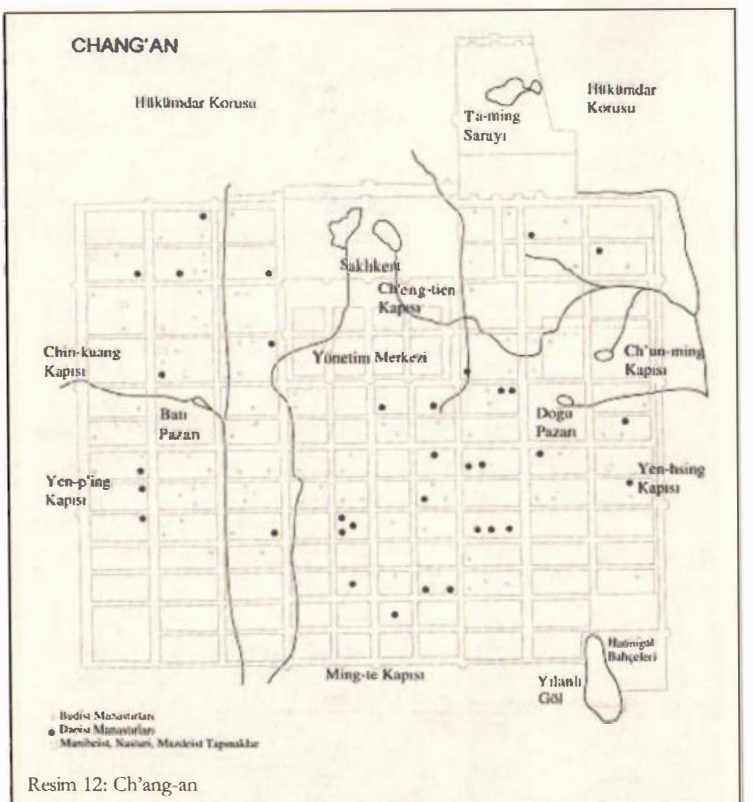

Resim 12: Ch'ang-an

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Resim 13: T'ai-shan atalar mabedinde Feng-shan kurban törenini yerine getiren bir İmparatorun temsili resmi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yenilirse, korkularından görünüşte medeni davransalar bile, bize karşı, için için daha da çok kin besleyeceklerdir. O zaman da, bu, bizim için, hiç de azımsanmayacak bir felâket olurdu. **7.** Şimdi ben zırhımı dürüp, sadak ve mızrağımı bir kenara koyup, düşmanı ipekler ve yeşim taşları ile baştan çıkarabilirsem, inatçı düşman kibirli tavırlar takınacak ve bu da muhakkak ki onların sonunun başlangıcı olacaktır. İşte bunun tam zamanıdır. **8.** Hani bir söz vardır ya, eğer bir şeyler elde etmek istersen, muhakkak bir şeyler de vermelisin. İşte öyle bir durumun içindeyiz, dedi. **9.** Dokuzuncu ayda, Elig Kağan 3.000 at, 10.000 koyun takdim etti; ancak, İmparator bu tartuğu kabul etmedi ve Elig Kağanın Çin'den alıp götürdüğü bütün Çinli ailelerin hepsini iade etmesini istedi.

Resim 14: Kuzeyli savaşçılar

10. *Chen-kuan* saltanat devresinin ilk yılında (627) Çoğay (Yin-shan) Dağı'nın kuzeyinde bulunan Hsieh-yen-t'o'lar, Uygurlar, Bayırkular gibi birçok boy beraberce ayaklandılar ve bir hücumla Yü-ku Şad'ı kaçırdılar. **11.** Bunun üzerine Elig Kağan, ayaklanmanın bastırılması için üzerlerine T'u-li Kağanı gönderdi. O da kuvvetleriyle önce ilerledi ama, sonra da yenik düştü ve bunun ardından hafif süvari kuvvetleri ile kaçıp kurtuldu. **12.** Bu duruma öfkelenen Elig Kağan, onu on gün kadar hapsetti. Bu olaydan sonra, T'u-li Kağan, Elig Kağana karşı duyduğu hınçla, için için isyan duyguları beslemeğe başladı. **13.** Bu arada Türklerin ülkesinde öyle yoğun bir kar yağışı oldu ki, yerler birkaç ayak derinliğinde yağan karla kaplandı, bunun sonunda da koyun ve atların hepsi öldü; insanlar açlıktan

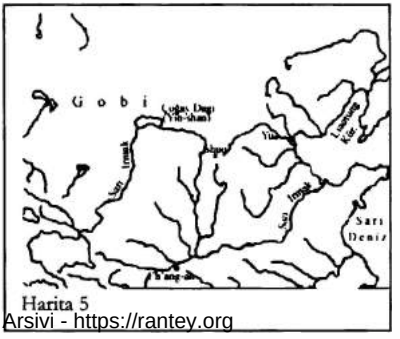

Harita 5

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

kırıldı. Türklerin yaşadığı böylesi kötü bir zamanda durumdan yararlanarak, onların üzerine ordu göndermemizden endişelenen Elig Kağan, askerlerini Shuo vilâyeti üzerine sürdü. Elig Kağan, etrafa, ava çıktığı söylentilerini yaymıştı; ama, aslında sefer hazırlığı yapıyordu. **14.** Devlet ricali dediler ki:

> Kuzeydeki yabancılara güvenilmez, ve onların işlerine akıl erdirilmez. Önce endişe içinde idiler; antlaşma yaptıktan sonra ise, askerlerini alıp geliyorlar ve aniden sınırlarımızı çiğniyorlar. **15.** Bu fırsattan istifade ederek, defalarca anlaşmayı bozmuş olduklarını öne sürerek, onların üzerine yürüyelim.

16. T'ai-tsung ise:

> Sıradan bir insan bile, bir söz verince, onu tutmak zorunda ise, cihan hükümdarı sözünü tutmazsa olur mu? **17.** Ben ki, onlarla anlaşma yoluyla barış tesis etmiştim, şimdi başlarına gelen felâketi fırsat bilip, maruz kaldıkları tehlikeden yararlanarak, nasıl olur da onları ortadan kaldırırım? **18.** Beyler, hepiniz böyle bir işe taraftar olsanız bile, ben katiyyen değilim. **19.** Bütün Türk *bölük*'lerinin hepsi birden ayaklansalar ve bütün hayvanları ölse bile, ben, hâlâ onlara inandığımı, güvendiğimi gösterir; sebepsizce, alelusul onların üzerine yürümezdim; onlar, törelere uygun olmayan davranışlarda bulununcaya kadar bekler, o zaman hemen üzerlerine yürür ve yakalardım,

Harita 6

dedi.

20. 2. Yılda (628) T'u-li Kağan, elçi gönderip Elig Kağan ile arasının açıldığını ve İmparatordan Elig Kağan üzerine kuvvet göndermesini rica ettiğini bildiren bir arzda bulundu. İmparator da, bir fermanla, Ch'in Wu-t'ung'a Ping vilâyetindeki kuvvetlerle duruma göre yedekte beklemesini emretti. **21.** 3. Yılda (629), Çölün kuzeyinde yaşayan Hsieh-yen-t'o'lar, kendi kağanlarını "kaldırdılar" ve bu olayı İmparatora bildirmek üzere, elçilerle, mahallî ürünlerden oluşan tartuk saldılar. **[5159] 1.** Bundan sonra Elig Kağan kendisinden, "Bende, ne" diye söz ederek,

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantav.org

bir konçuyla evlendirilmesini ve başlık parası mahiyetindeki hediyelerin tayin edilmesini rica etti. **2.** Elig Kağanın Hu'lardan birini devlet görevlerine atadığı her seferde, hanedan mensupları ondan uzaklaşmışlardı. Hu'ların fevri hareket eden ve bir işte sebat etmeyen bir tabiatları vardı; kanunu ellerine alıp keyfî hareket ediyorlar ve her yıl sefere çıkıp, ülke halkını felâkete sürüklüyorlardı. Boylar, ikircikli idiler. **3.** Bu durumda yıl be yıl yağan yoğun kar yüzünden hayvanların büyük bir kısmı ölüp de, ülkede kıtlık baş gösterince, Elig Kağanın geliri giderlerine yetişmediği için, boylara ağır bir salma salınmıştı. Bu sebepten, Elig Kağanın tebaaları için hayat çekilmez olmuş, merkez ve taşradakilerin çoğu ayaklanmıştı. **4.** Elig Kağan, barış talebinde bulunduktan sonra, Liang Shih-tu'ya yardım edince, İmparator T'ai-tsung harekete geçerek, harbiye veziri Li Ching'e verdiği emirle, onun, Tai vilâyeti tutuğu Chang Kung-chin'i Ting-hsiang Askerî Bölgesinden; Ping vilâyeti tutuğu Li Chi'yi ve sağ askerî muhafız sänggünü Ch'iu Hsing-kung'u T'ung-han Askerî Bölgesinden; sol askerî muhafız sänggünü Ch'ai-shao'u Chin-ho Askerî Bölgesinden; Wei Hsiao-ch'e'yi Heng-an Askerî Bölgesinden; Hsüeh Wan-ch'e'yı Ch'ang-wu Askerî Bölgesinden harekete geçirmesini ve hepsinin, Li Ching'in komutası altında toplanarak Elig Kağanı tenkil etmelerini emretti. **5.** 12. Ayda, T'u-li Kağan, Yü-she Şad, Yin-nai Tegin ve diğerleri idareleri altındaki boy ve *bölük* halklarını alarak kaçıp bize geldiler.

6. 4. Yılın ilk ayında (630), Li Ching ilerleyerek, E-yang-ling tepesinde karargâh kurdu ve Ting-hsiang'a gece baskını düzenledi. Korkudan paniğe kapılan Elig Kağan, *ordu*'sunu Chi-k'ou'a yâni, "Gobi Çölü Ağzı'na" taşıdı. Hu liderlerinden K'ang Su-mi ve yanındakiler, Sui İmparatoriçesi Hsiao ve Yang Cheng-tao gelip bize tâbi oldular. **7.** 2. Ayda, Elig Kağan çaresizlikten, Temür Dağı'na kaçtı; elinde hâlâ 10.000'lerce asker olan Elig Kağan, Chih-shih Ssu-li'yi kusurlarının affı için, İmparatorun huzuruna yolladı ve aynı zamanda, kendi ülkesini Çin'e tâbi kılmak için ricada bulundu. **8.** T'ai-tsung, kapı kethüdası T'ang Chien'in ve sänggün An Hsiu-jen'ın ellerine elçilik beratı vererek, onların endişelerini yatıştırmaya gönderdi. Bunun üzerine Elig Kağan da, biraz rahatladı. **9.** Bunu fırsat bilen Li Ching, hücuma geçerek Türkleri tarumar etti ve böylece onların devletini yıktı. **10.** Elig Kağan yüğrük bir ata binerek, kendi başına kaçtı ve yeğeni İşbara'nın *bölüğüne* sığındı. **11.** 3. Ayda, harekât ordusu komutan yardımcısı Chang Pao-hsiang ânîden İşbara'nın ordugâhına geldi ve Elig

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://randev.org

Kağanı yakalayarak, hemen başkent Ch'ang-an'a yolladı. **12.** Orada İmparator T'ai-tsung ona dedi ki:

> Bize hizmette bulunmuş kişileri unutmamamız gerekir. Bize karşı kusurlu olanların kusurlarını da sonunda hatırlama yoluna gitmeyiz yâni, affederiz. **13.** Senin işlediğin suçlara gelince, gerçekten hiç de az değil. Ancak, Wei nehrinde yüz yüze yaptığımız antlaşmadan sonra, ülkemizin içlerine kadar akınlar yapmış olmana dair düşülmüş kayıtlardan seni sorumlu tutmayacağız.

14. Bundan sonra, İmparator, Elig Kağanın ailesinin kendisine iade edilmesini ve onların istabl-ı âmirede konaklandırılmalarını ve ambar-ı âmireden yedirilip içirilmelerini buyurdu. **15.** Elig Kağan mahzundu. Onun için zaman zaman aile fertleriyle karşılıklı hüzünlü, kederli şarkılar söyler, gözlerinden yaşlar süzülürdü. **16.** Bunların kaygılı ve bitkin bir hâl aldıklarını gören İmparator, arazisi geniş, geyikleri bol olduğu için, Elig Kağan gönlünce avlanır ve böylece de, her şey tabiatına uygun seyreder, yâni, Elig Kağan hükümdarlara layık bir şekilde ava çıkmış olur, diye onu Kuo vilâyeti valiliğine tayin etti. **17.** İmparatora teşekkürlerini bildirerek, gitmek istemediğini söyleyen Elig Kağan, bunun üzerine sağ muhafız alayı ulu sänggünü olarak atandı ve kendisine, içinde bir köşk olan bir arazi ihsan edildi. **18.** 5. Yılda (631) T'ai-tsung devlet ricaline dedi ki:

Harita 7

> *T'ien* (Göğün Tanrısı) talih kutu getirdiği gibi; talihsizlik, felâket ve kötülük de getirebilir. Ne ekersen onu biçersin. **19.** Daha evvelce Ch'i-min Kağanın devleti yıkıldığında, o, Sui'lere sığınmıştı. Sui Wen-ti yiyecek ve içecek **[5160]** konusunda hiç cimrilik göstermemiş; Ch'i-min Kağanın rahatça yerleşebilmesine yönclik, birçok bina ve garnizon (ordugâh) yapılması için, ordu ve halkı angaryaya koşmuştu. Böylece onlar, yaşamaya devam etmiş ve ardından da güçlenmişlerdi. Bütün bunlar, Türklerin nesilden nesile hatırlamaları gereken lütuflardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanlitv.org

1. Halbuki, bu olaylardan sonra, Shih-pi Kağan başa geçince, askerlerini alıp, Sui İmparatoru Yang-ti'yi Yen-men'de muhasara altına aldı. Böylece Sui hanedanı karışıklığa sürüklendi. Türkler de güçlerine güvenerek ülkemizin içlerine kadar sokuldular. Sonunda evvelce söz konusu Sui devletinde emniyetin sağlamasına katkıda bulunmuş olan Çinlilerin hepsi, kendileri, evlat ve torunları, Elig Kağanın ağabey ve kardeşleri tarafından kılıçtan geçirildiler. **2.** Bugün Elig Kağanın mağlup oluşu, kendisine yapılan lûtfa karşı gösterdiği nankörlüğün bir sonucu değil midir? Hani, ne ekersen onu biçersin demiştik!

3. 8. Yılda (634) Elig Kağan öldü. İmparator, Elig Kağanın maiyetindekilere, onu gömmelerini buyurdu; onlar da, kendi âdet ve töreleri uyarınca, onun naaşını Pa Suyu'nun doğusunda ateşe verdiler. İmparator da, ona, [yâni, Elig Kağana] "Hakkaniyete Dönen Prens" unvanını ve ayrıca ölümünden sonra anılmak üzere "Huang" lakabını verdi.

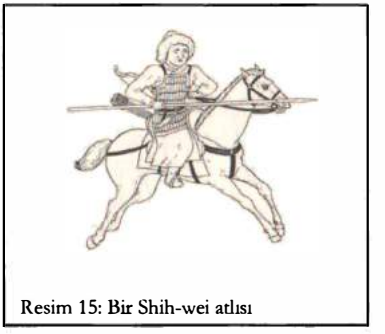
Resim 15: Bir Shih-wei atlısı

4. Elig Kağanın maiyetindekilerden Ulu Tarkan Tuyuhun Hsieh intihar ederek kendini Elig Kağana kurban etti.

5. Tuyuhun Hsieh, Elig Kağanın annesi P'o-shih Hanımın, çeyiz olarak getirdiği hizmetkârlarından idi. Elig Kağan doğar doğmaz, Tuyuhun Hsieh'nin terbiyesine tevdi edilmişti, yâni, Tuyuhun Hsieh onun atabeyi idi. Bu sebeple de, Tuyuhun Hsieh kederinden ağlamış ve saçını başını yolarak intihar etmişti. **6.** T'ai-tsung bunu işitince, duyduğu hayranlıkla ona, ölümünden sonra böyle anılmak üzere saray muhafızları sänggünü unvanını tevcih etti. Sonra da onu, Elig Kağanın mezarının yanına gömdüler ve ileride hatırlanması için de, kendisine bir mezar taşı dikildi.

7. T'u-li Kağan Shih-po-pi, Shih-pi Kağanın Hatunundan doğma oğlu ve Elig Kağanın da yeğeni idi. **8.** Sui sülâlesinin *I'a-yeh* saltanat devresinin ortalarında, yâni, 611'lerde, T'u-li henüz daha çok küçük yaşta iken, Shih-pi Kağan onu *Doğu Ordu*'sundaki askerlerin başına geçirerek, ona *ni-pu* Şad unvanını vermişti. **9.** Sui sülâlesinden Huai-nan Konçuy

kuzeyde, yâni, Türklerin arasında yaşadığı için, *ni-pu* Şad Shih-po-pi onu nikâhına almıştı. **10.** Elig Kağan tahta çıkınca, onu, yâni, Shih-po-pi'yi *T'u-li Kağan* olarak atadı; *ordu*'su Yu vilâyetinin kuzeyinde idi. **11.** T'u-li Kağan, Doğu Bölgesinde Tatabı ve Hsi gibi onlarca boyu idare ediyor, onlara hadsiz hesapsız salma salıyor, o yüzden de, bütün boylar ona diş biliyorlardı. **12.** *Chen-kuan* saltanat devresinin başlarında, yâni, 627'lerde Tatabı ve Hsi gibi boylar gelip bize tâbiyetlerini arz edince, Elig Kağan, T'u-li'nin idaresindeki bütün halkı bu şekilde elinden kaçırmış olmasına hiddetlenip, T'u-li'yi kuzeydeki Hsieh-yen-t'o'lar üzerine sefere gönderdi. Ama bu sefer de o, yâni, T'u-li askerlerini telef edince, Elig Kağan onu hapsetti ve hatta, onu kamçılattı bile.

13. *Wu-te* saltanat devresinin başlarından yâni, 618-627'lerden beri T'u-li Kağan, T'ai-tsung'a derinden bağlanmıştı. T'ai-tsung da lütuflarını esirgememişti. T'ai-tsung ile T'u-li Kağan aralarında ağabey kardeşlik ilişkisi kurulup, ant içmelerinden sonra, T'u-li Kağan ayrılıp gitmişti. **14.** Sonradan Elig Kağan siyasetinin karışıklığa duçar olduğunu görünce, T'u-li Kağandan aniden asker toplamasını istedi; o da bu emre karşı gelip asker çıkarmayınca, araları açıldı. **15.** *Chen-kuan* saltanat devresinin 3. yılında (629) T'u-li Kağan, İmparatorun huzuruna çıkmak istediğini bildirdi. Bunun üzerine, T'ai-tsung devlet ricaline hitaben:

> Önceki sülâlelerin oluşturduğu devletlere bakınca, tebaalarının refahını düşünerek hüküm sürenlerin *kut*'unun, uzun süreli olarak kuşaktan kuşağa devam ettiği görülmektedir. Kendi varlıklarını kalkındırmak için halkı hizmete koşanların sunakları ve ocakları yıkılmıştır. **16.** Bugün kuzeydeki sınır ötesi kavimlerinin ortadan kalkması muhakkak ki, hükümdarların **[5161]** hükümdar gibi davranmamış olmasıyla ilgilidir. **1.** İşler, T'u-li Kağanı huzurumuza çıkma ricasında bulunmak zorunda bırakacak dereceye geldi. Eğer şartlar onu zorlamasaydı, iş buralara gelir miydi? **2.** Bütün kuzeydeki yabancıların zayıflamış olmasıyla artık sınırlarımızda tehlike yok; hatta sükûnet hâkim. Şimdi onların çöküş içindeki ve başkasına muhtaç vaziyette çaresiz hallerini görünce, insanın içine korku düşmez mi? Onun için de, ben de ileride hükümdarlığın gereğini yerine getiremezsem, diye şimdiden endişe ediyorum. Ayrıca, aynı felâket dönüp dolaşıp bana gelir mi, diye korkuyorum. **3.** Bugün, ben ileriye bakınca, uzağı göremiyorum; kulaklarımı dikince de,

uzaktaki sesleri duyamıyorum. Onun için siz beyler, bana samimiyetle yardım eder ve beni uyarmaktan kaçınmazsanız, ancak ben o zaman böyle bir duruma düşmekten kurtulurum,

dedi. **4.** Bu olaylardan kısa bir süre sonra, T'u-li Kağan, Elig Kağanın hücumuna uğramış ve elçi göndererek T'ai-tsung'dan asker yardımı istemişti. T'ai-tsung yakın adamlarına:

Ben T'u-li Kağan ile kardeşlik andı içtim. Onu bu zor durumdan kurtarmazsam olmaz,

demişti. **5.** Bu adamlardan T'u-ju-hui, İmparatorun önüne doğru gelerek:

Kuzeydeki yabancılara güvenilmez. Bu eskiden beri böyledir. Ülkemiz, devletimiz anlaşmalara uysa da, onlar, muhakkak ki, bunları bozma yoluna gidecektir. **6.** Onların karışıklık içinde olmasından istifade ederek onları yakalarsak, o zaman şu atasözünün dediği gibi olur: 'Karışıklıktan istifade et ve düşene bir de sen vur'.

7. T'ai-tsung onun teklifini kabul etti. **8.** Bunun üzerine sänggün Chou Fan'a, ilerlemek üzere plânlar yapması için T'ai-yüan'da konuşlanma emri verildi. İşler böyle yürüyünce T'u-li Kağan, kendi adamlarını alıp bize, yâni T'ang'lara sığındı. İmparator T'ai-tsung, ona çok saygılı ve cömertçe davrandı ve tekrar tekrar matbah-ı âmireden çerezler ve yiyecekler ihsan etti. **9.** 4. Yılda (630), T'u-li Kağan, sağ muhafız alayı ulu sänggünü olarak atandı ve kendisine Pei-p'ing Prensi unvanı tevcih edildi; aynı zamanda "yesin yâni, geçimini sağlasın" diye kendisine tımar olarak 700 aile bağlandı. Maiyetindeki askerler ise, Shun vilâyeti ve Yu vilâyeti bölgelerine yerleştirildi, sonra da, T'u-li Kağan, emrindeki *bölük*'lerle, sınır ötesi kavimler arasına, yâni, Bozkıra geri döndü. **10.** T'ai-tsung ise ona şöyle demişti:

Senin deden Ch'i-min Kağan at ve askerleri elden gidince, tek başına Sui'lere iltica etmişti. Sui hanedanı, onu yeniden başa geçirdi, böylelikle o güçlenip kuvvetlendi; ancak, Sui'lerin ona yaptığı iyiliğe karşılık minnettarlık göstermedi ve böylece bizim erdemli davranışımıza karşılık veremedi. **11.** Baban Shih-pi Kağana gelince, onların aleyhine hareket etmek suretiyle Sui hanedanının başına gelen felâketin sebebi oldu. Senin zamanında ise, Çin'e akın ve saldırılarda bulunmadığınız yıl olmadı. **12.** *T'ien* (Göğün Tanrısı) gerçekten başınıza büyük felâketler yağdırdı; pek çok âfete maruz kaldınız. Bunun üzerine

de halkınız dağıldı ve düzeniniz bozuldu; hatta, tamamen yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldınız. **13.** İşler iyice kötüye gidince, çaresizlikten gelip bana tâbi oldunuz. Bütün bunların sonunda şimdi ben seni Kağan olarak atamıyorum; zira, geçmişte deden Ch'i-min Kağanın yapmış olduklarını göz önüne almalıyım. **14.** Ezelden beri var olan yasaları değiştirmem yâni, seni Kağan olarak atamamam, Çin'in uzun dönemli istikrarı ve senin hanedanının devamlılığı içindir. Bu sebeplerden dolayı seni sadece *tutuk* yâni, askerî vali olarak atıyorum. **15.** Bundan sonra benim ülkemin yasalarına uyman gerekecek, idaren altındaki boy ve *bölük* mensubu halka ona göre düzen ver ki; onlar, artık birbirlerine karşı pervasızca çatışmalara girip talanlarda bulunmasınlar. Eğer bu yasalara uymayacak olursan, şiddetle cezalandırılacaksın. **16.** 5. Yılda (631) İmparator T'u-li Kağanı huzuruna çağırınca, T'u-li Kağan, Ping vilâyetine kadar geldi; ancak, yolda hastalanıp öldü; 29 yaşında idi. **17.** T'ai-tsung, onun için mateme girerek, "beylikçi" Ts'en Wen-pen'ı kendisine yâni, T'u-li'ye bir mezar kitabesi yazmakla görevlendirdi. T'u-li'nin ölümü üzerine, yerine oğlu Ho-lo-ku geçti.

18. T'u-li Kağanın biraderi Chieh-she-shuai, *Chen-kuan* saltanat devresinin ilk yıllarında, yâni, 627'lerde, huzura çıkmış ve saray muhafızları sänggünü olarak atanmıştı. **19.** 13. Yılda (639) İmparator Ch'ang-an'daki, saraydan çıkıp Chiu-ch'eng Sarayına doğru yola koyulduğunda, o, yâni, Chieh-she-shuai, kendi *bölüğünden* 40 kişi ile anlaştı; bunlar, Ho-lo-ku'yu koruma altına alıp geceleyin İmparatorun ordugâhına sokuldular; tam dört sıra kalın perde-duvarı aştılar; yaylarını gererek rastgele ok atmağa başladılar ve böylece, onlarca saray muhafızını öldürdüler. **20.** Garnizon kumandanı Sun Wu-k'ai, askerleriyle cesurane bir şekilde hücuma geçince, bunlar geri çekildiler ve kuzeye, Wei suyuna doğru kaçtılar; maksatları kendi *bölük*lerine gitmek idi. **21.** Fakat, hepsi hemen yakalandı ve idam edildi. Ho-lo-ku ise, affedildi ve "Tepelerin Ardına" sürüldü.

[5162] 1. Elig Kağan mağlup olunca, ona bağlı olan *bölük* halkları, ya Hsieh-yen-t'o'lara, ya da Batı Bölgelerine göçmüşlerdi; ancak, bize gelip tâbi olanlar da hayli kalabalıktı. **2.** İmparator, sınır muhafazası konusunun divanda görüşülmesini buyurdu. **3.** Saray erkânının çoğu:

Türkler güçlerine güvenerek, uzun zaman Çin'de kargaşalık çıkmasına sebep oldular. **4.** Bugün ise, *T'ien* (Göğün Tanrısı) onları gerçekten mahvetti.

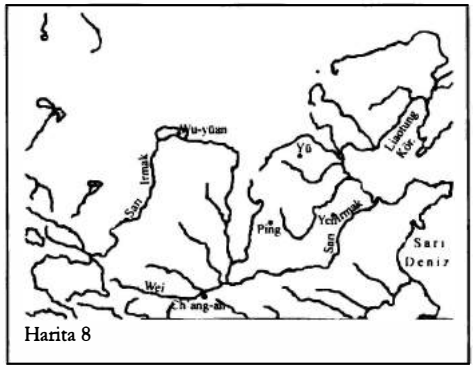

Harita 8

Şimdi onlar güçten kuvvetten düştükçe, bize tâbi olmaya geliyorlar; ama, bunu içtenlikle yapmıyorlar; yâni, mecburiyet karşısında böyle davranıyorlar. **5.** Şimdi onlar bize tâbi olduklarına göre, bunların hemcinslerinin kalıntılarını gruplara bölerek onları dağınık bir şekilde Sarı Irmağın güneyindeki, Yen-vilâyeti, Yü vilâyeti gibi vilâyet ve kazalarda çiftçilik, ya da dokumacılık yapmaları için yerleştirmeli. Böylece, milyonlarca esir Türk, medenileşerek ahalimizin bir parçası olurlar. Böyle bir siyasetin Çin'de nüfus artışı sağlamaya da yararı olurdu. Sınırlardaki surların kuzeyindeki bölge de, devamlı olarak boş kalmış olurdu,

dediler. **6.** Yalnız reisülküttab Wen Yen-po şöyle bir öneride bulundu:

Bu işi öyle düzenlemeli ki, olay Han sülâlesinin Chien-wu saltanat devresinde (M.S. 25-56) gelip de, Han sülalesine tâbi olmuş Hunların Wu-yüan surlarının aşağısına yerleştirilmesi şeklinde gelişsin, böylece *bölük*'leri olduğu gibi kalır ve savunmaya da yararları dokunur. Ayrıca onlar da örf ve âdetlerinden ayrılmamış olurlar. Bütün bunlar, onları teskin etmeye yarar. Zira, birincisi bu boş, hâli yerler dolmuş olur; ikincisi de, biz onlara sadakatlerinden şüphe etmediğimizi göstermiş oluruz. **7.** Eğer onları Sarı Irmağın güneyindeki Yen vilâyeti ve Yü vilâyeti gibi yerlere gönderirsek bu eşyanın tabiatına aykırı olur, yâni, amacımıza aykırı hareket etmiş oluruz.

Onun için de, böyle bir yol, tebaaları yaşatma ve terbiye etmenin yolu değildir,

dedi. **8.** T'ai-tsung, tam bu öneriyi kabul edecekti ki, **9.** kütübhane-yi âmirenin müdürü Wei Cheng maruzatta bulunarak dedi ki:

Türkler, eski zamanlardan bugüne kadar hiç böyle bir bozguna uğramamışlardı. Bu, *T'ien* (Göğün Tanrısı)'in şiddetli bir cezası ve aynı zamanda İmparatorumuzun atalarının ruhanî gücünün göstergesidir. **10.** Ayrıca, onlar ezelden beri Çin'e karşı akın ve istilalarda bulundukları için, halkımız onlardan şiddetle nefret etmektedir. Zat-ı Şahaneleri, eğer onların bize tâbi olmuş olmaları dolayısıyla, onları ortadan kaldırmak istemezse, o zaman onları Sarı Irmağın kuzeyine, ezelden beri oturdukları yerlere geri göndermek daha uygun olurdu. **11.** Hunlar her ne kadar insan yüzlü ise de, aslında vahşi hayvan yüreği taşırlar. Onlar bizim soyumuzdan değildir. Güçlü oldukları zaman, hemen haydutluk yaparlar; zayıf düşünce, boyunlarını büküp itaat altına girerler; onlarda şükran duygusu ve hakkaniyete riayet yoktur. Bu davranış tarzı, onların tabiatıdır. **12.** Bunlar, Ch'in ve Han hanedanlığı için korkunç bir afet oluşturmuşlardı. Onun için de, onlar en cesur sänggünlerini düşman üzerine göndermişler, Sarı Irmağın güneyini ele geçirip buralarda iller ve kazalar tesis etmişlerdi. Zat-ı Şahaneleri Türklerin ülkemizin içine yerleştirilmesinden ne fayda umar? Neden böyle davranıyorsunuz? **13.** Ayrıca, hâlen tâbi olmuş kişilerin sayısı 100.000'i buldu; birkaç yıl içinde bunlar, yüz misli çoğalacaklardır. Harim-i ismetimize bu kadar yaklaşırlarsa, yüreğimize iner. Bundan da felaket doğar. Onun için de, onları Sarı Irmağın güneyindeki bölgeye asla yerleştirmemeli.

14. Wen Yen-po da arzda bulunarak:

T'ien (Göğün Tanrısı)'in oğlu olan siz Zat-ı Şahanelerinin dünyaya bakışı gök gibi örtücü, yer gibi taşıyıcı olmalıdır. Bize gelip tâbi olmuş olanları beslemeniz, yedirip içirmeniz gerekir. **15.** Şimdi artık mağlup olan Türklerin kalanları bize hulus-i kalple tâbi oldular. Zat-ı Şahaneleri onlara merhamet etmez ve hüsnü kabul göstermez de, onları terk ederse, bu evrenin yol ve yöntemine aykırı olur; ayrıca, bütün yabancı halkların beklentilerine de aykırıdır. Kulunuz, işler katiyyen bu şekilde

yürümesin, diyor. **16.** Eğer onları Sarı Irmağın güneyine gönderirsek, bu, ölüm değil de yaşam; mahvolmak değil de, kurtulmak olur. O zaman da, onlar bizim lütuflarımızı kalplerinin derinliklerinde hissedecekler ve isyana kalkışmayacaklardır,

dedi. **17.** Wei Cheng ise, ayrıca:

Chin hanedanlığı (265-420), Wei'ler (220-265) zamanında yerleştirilen Hu kalıntılarını dağıtarak yakın illere yerleştirmişti. Wu Beyliğini (220-280) ele geçirdikten sonra, Kuo Ch'in ve Chiang T'ung, "onlar sınırlardaki surların dışına çıkarılmalı" diye İmparator Wu Ti'ye tavsiyede bulunmuşlarsa da, İmparator, Kuo Ch'in ve diğerlerinin sözüne itibar etmemiş, birkaç yıl sonra da, Ch'an ve Lo olayları olmuştu. **18.** Bizden önceki sülâlelerin devrilen arabaları, bize, Yin Sülâlesi'nin (M.Ö. 1600-1137) ihtarının unutulmaması gerektiğini gösteriyor. Seleflerimizin işlerinden ibret almamız gerekiyor. Eğer, Zat-ı Şahaneleri illâki Wen Yen-po'nun sözlerine uyarak onları Sarı Irmağın güneyine yerleştirirse, böyle bir davranış vahşi hayvanları beslemek kabilinden, kendi kendimizi felâkete duçar etmek olurdu,

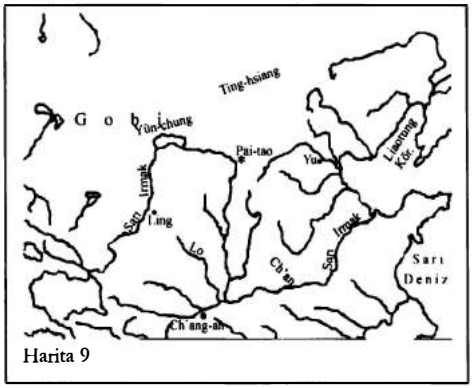

Harita 9

dedi. **19.** Wen Yen-po ise, tekrar söz alarak dedi ki:

Duydum ki, kutsal kişilerin yolu **[5163]** muhakkak hedefine varırmış. Eski devirlerin bilge hükümdarları, fark gözetmeden herkese öğretide bulunurlardı. **1.** Türklerin hayatta kalanları canlarını bize teslim ettiler. Biz de, onları himayemiz altına alır, ülkemizin içlerine yerleştirir, sancağımızın altında nasıl toplanacakları hakkında eğitir; töre ve yasalarımızı öğretirsek,

birkaç yıl sonra, hepsi ziraatla uğraşan köylüler haline gelirler. Aralarından beylerini seçer ve onları muhafız alayına yollarsak, orada, onlar, heybetimiz karşısında duydukları huşu ile erdemimizden etkilenecek ve bize karşı minnettarlık duyacaklardır. Bu neden felâket olsun? Bundan korkacak ne var? **2.** Han sülâlesindeki İmparator Kuang-wu Ti (M.S. 25-57) de, Güney Hunların *ch'an-yü*'sünü Çin'in içerilerine yerleştirmiş ve onları, Han Devleti ile Gobi Çölü arasında sınır bekçisi yapmıştı ve böylece, hiç bir ayaklanma görmeyen bir kuşak yaşamıştı.

Resim 16: Wen Yen-po'nun mezar kitabesi

3. Wen Yen-po'nun ağzı laf yaptığı ve yüzlerce örnek öne sürdüğü için, T'ai-tsung, sonunda, onun planına uyma kararı aldı ve Kuzey Bölgesinde, ta Yu vilâyetinden Ling vilâyetine kadar, Shun, Yu, Hua ve Ch'ang vilâyeti adlarında *tutukluk* denen dört askerî valilik oluşturdu. Ayrıca, Elig Kağanın ülüşü olan yerleri altı vilâyete bölüştürdü ve solda yâni doğuda Ting-hsiang *tutukluğu*; sağda, yâni batıda Yün-chung *tutukluğunu* kurarak, onun, yâni, Elig Kağanın boy ve *bölük* halkını kendi idaresi altına aldı. **4.** Bize yâni, T'ang tarafına gelen beylerin hepsine sänggün, saray muhafızları sänggünü gibi unvanlar verildi; yüzden fazla bey de, 5. derece ve üstü bir konumda olarak sarayın merâtip silsilesinde yer aldılar. Bunun sonucunda Türklerden binlerce aile, Ch'ang-an'a gelip yerleşti. **5.** Chieh-shih-shuai isyanından sonra, T'ai-tsung o zamana dek sürdürdüğü politika konusunda ikirciklenmeğe başladı. **6.** Ayrıca, İmparatora maruzatta bulunanların çoğu, "Türkleri Çin'e yerleştirmekten söz etmenin hiç de uygun olmadığını" belirttiler. Bunun üzerine, Türkler, Sarı Irmağın kuzeyine yerleştirildiler. İmparator, orada sağ karakol ulu sänggünü ve

Hua vilâyeti tutuğu olan, Huai-hua Prensi Ssu-mo'yu, *İ-mi Ni-shu Ch'i-li-pi* Kağan olarak atadı ve ona, imparator ailesinin soyadı olan Li soyadını verdi. Ondan sonra da, onu, boy ve *bölük* halkını idaresine alarak, *ordu*'sunu Sarı Irmağın kuzeyinde kurması için gönderdi.

7. Ssu-mo'ya gelince, o, Elig Kağanla aynı soydandı. **8.** Ssu-mo'nun siması Hu'lara benziyor; kendisinde pek Türk hali yok diye, Shih-pi, Ch'u-lo Kağanlarda, onun, Aşına hanedanına gerçekten mensup olup olmadığı konusunda şüphe uyanmıştı. Onun için de, Ch'u-lo ve Elig Kağanlar devrinde, ona hep *chia-pi* tegin unvanını tevcih ettiler; bunun sonucunda da, o, müstakil askeri olan *şad* mertebesine yükselemedi. **9.** *Wu-te* saltanat devresinin başlarında yâni, 618 ve sonrasında, kaç kez sarayımıza gelip tartuk salmıştı. Kao-tsu da, onu, Ho-shun Prensliği ile taltif etmişti. **10.** Ülkesi karışıklığa duçar olunca, Elig Kağanın her türlü boy ve *bölük* mensubu olan halkının çoğu, Çin'e tâbi olmuştu; bir tek Ssu-mo, Elig Kağan kaçarken bile ondan ayrılmamış ve sonunda, onunla beraber yakalanmıştı. **11.** T'ai-tsung, onun gösterdiği sadakati övüp, onu sağ karakol ulu sänggünü ve Hua vilâyeti tutuğu olarak tayin ederek, Elig Kağanın eski *bölük* halkının Sarı Irmağın güneyindeki bölgelerde yerleştirilmesi işini onun ellerine tevcih etmişti. Bu münasebetle ona, Huai-hua Prensliği unvanı da verilmişti.

12. Güneye yerleştirilenler Pai-tao'un kuzeyine göçürülmek istendiği zaman, Ssu-mo ve onun konumunda olanlar, Hsieh-yen-t'o'lardan korkarak, sınırlardaki surların dışına çıkmak istemediler. T'ai-tsung, tarım ve hazine dairesi başkanı Kuo Ssu-pen'i bir hatt-ı hümayun ile göndererek onlara, yâni, Hsieh-Yen-t'o'lara şunları söyledi:

> **[5164]** Türk Elig Kağan hezimete uğratılmadan önce, kendisini güçlü sanarak, Çin'e akın ve yağmalarda bulunmuş ve ahalimiz içinde hadsiz hesapsız ölümlere sebebiyet vermişti. **1.** Bu durumda ben onun üzerine asker gönderip kendisini mağlup ettim. Onun *bölük* halklarının tamamı da medeniyete döndü yâni, bize tâbi oldu. **2.** Biz de onların kusurlarını affedip, doğru yola yönelmiş olmalarını takdirle karşıladık ve rütbe ve asalet unvanları ihsan ederek, onları kendi ricalimiz ile aynı seviyede tuttuğumuzu, ve bütün *bölük* halklarını öz tebaamız gibi sevip, onları öz halkımızla bir tuttuğumuzu gösterdik. **3.** Çünkü, Çin'in devlet töresi adalete dayanır ve biz şimdi hiç kimsenin ülkesini yok etmeyiz. Kısa bir süre önce, Türkleri hezimete uğratmış

olmamız, Elig Kağanın tek başına tebaamızın başına belâ olmuş olmasındandır. Onun için de onu hal' etmiş olduk. Ama, aslında bizim onun toprağında gözümüz yoktu. Harekâtımız ona tâbi insanların, atlıların ve atların yararına idi. **4.** Elig Kağanı hal' ettikten sonra, hep yeni bir kağan atamayı arzu ettim. Onun için de, onun bize tâbi olan bütün *bölük* halkını, Sarı Irmağın güneyine yerleştirdim ve onların serbestçe hayvan beslemelerine izin verdim. Onun için bugün, gerek insanların ve gerekse at ve koyunların sayısının gittikçe arttığını görmekteyiz. **5.** Evvelce onlara, kendileri için bir kağan atayacağıma dair söz vermiştim. Bu sözümüzden dönmek söz konusu değil. Onun için Türkleri, Sarı Irmak'tan aşırıp yâni, onları kuzeye göçürüp tekrar kendi memleketlerine geri göndermek gerek. **6.** Biz siz Hsieh-yen-t'o'ların tâbiyetini çok daha önceden tasdik etmiştik. Şimdi ise Türkler ardınızdan gelip bize tâbi olmuş oluyorlar. Sonradan gelenlerin konumları küçük, önce gelenlerin büyüktür. **7.** Sizler, Gobi'nin kuzeyinde bulunuyorsunuz; Türkler ise, güneyinde. Herkes sınırlarını koruyarak, kendi *bölük* halkını sulh ve sükûn içinde yaşatsın. **8.** Kim kendi sınırlarını aşar, bir diğerine akınlar düzenleyip talanda bulunursa, onların üstüne asker göndererek cezalandırırım. **9.** Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle, yalnız sizin kendinize değil, evlât ve torunlarınıza miras kalacak ve onların uzun zaman zengin ve bahtlı olmalarını sağlayacak bir fırsatın yolu açılmaktadır,

Resim 17: Aşina Chung'un mezartaşı

dedi. **10.** Bundan sonra da, teşrifat ağasına ve Chao Prensi Li Hsiao-kung'a bir emirname göndererek, Ssu-mo'nun *bölük* halkının Sarı Irmak boylarında yapacakları ayinleri için bir sunak inşasını emretti. Ayrıca, İmparator, ona yâni, Ssu-mo'ya bir davul ile tuğ ihsan etti.

11. Türklerin ve Hu'ların çeşitli vilâyetlere yerleştirilmiş olanlarının, Sarı Irmağın kuzeyine geçmeleri ve eskiden mensup oldukları boylarına dönmeleri emredildi. **12.** Ayrıca, münkariz Türk ülkesinden bize intisap eden saray garnizonu sol sänggünü olmuş olan Aşına Chung'a Sol Bilge Beyi, gene münkariz Türk ülkesinden bize intisap eden sol askerî muhafız sänggünü olmuş olan Aşına Ni-shu'ya da, Sağ Bilge Beyi unvanı tevcih edildi.

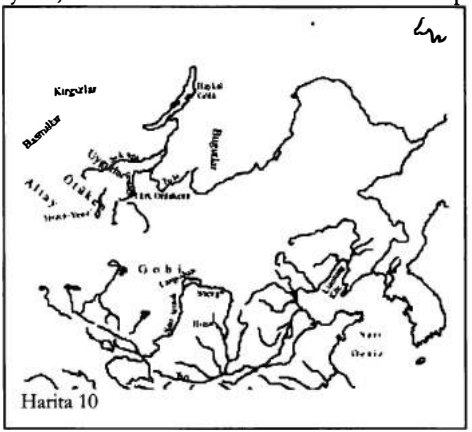

13. Hsieh-yen-t'o'lar, T'ai-tsung'un, Aşına Ssu-mo'yu Sarı Irmağın kuzeyine göçürdüğünü işitince, kendi *bölük* halklarının taraf değiştirip Çölün kuzeyinde onlara katılmalarından endişelenerek, ihtiyat için hazır olan hafif süvarilerini topladılar ve gönderilen çaşıtlar, yâni, casuslar gerekli bilgilerle dönüp gelince, onlara hücum ettiler. **14.** T'ai-tsung bir emirname ile: "Birbirine tecavüze kalkışanları devletimiz her zaman cezalandırır" dedi. **15.** Hsieh-yen-t'o'lar dediler ki:

> Haşmetmeapları, karşılıklı hücum ve talanda bulunmayın mealinde gönderdiğiniz buyruk geldi; buna karşı gelmek ne haddimize! **16.** Türklere güvenilmez; onların bir günkü fikirleri diğerine uymaz. Onlar yenilmeden önce, her yıl Çinlileri öldürüp durdular. Hareketlendikleri zaman, bunlar, onbinlerce insan öldürebiliyorlar. **17.** Haşmetmeapları Türkleri yendikten sonra, onları köle ve cariye yapmaları gerekirken, tersine onlara kendi tebaası gibi bakıp, kendi evlâdı gibi beslerken, Chieh-shih-shuai ayaklandı. İşte bu insanlar yırtıcı hayvan yürekli olup, onlara güvenilmez. **18.** Biz bendeleriniz, Haşmetmeaplarının birçok lütfuna nail olmuştuk. Siz Haşmetmeaplarınızdan dileğimiz, onlar oraya gelir gelmez hepsini hemen öldürmenizdir.

19. O sırada, Aşına Ssu-mo idaresindeki *bölük* halkından 100.000'lerce kişi kuzeye doğru Sarı Irmağı geçti; deneyimli askerlerin sayısı ise 40.000 idi. Bundan dolayı Ssu-mo bu halkı bir düzene sokamadı ve onlar da memnuniyetsizliklerini izhar edip söz dinlemediler. **20.** *Chen-kuan* saltanat devresinin 17. yılına gelindiğinde (643), hepsi birden ayaklandılar ve güneye doğru yönelerek, Sarı Irmağı geçtiler ve ayrı ayrı, Sheng ve **[5165]** Hsia adlı vilâyetlerin arasındaki bölgeye yerleştirilmelerini istediler. Bir fermanla kendilerine izin verildi. **1.** Bunun üzerine, Ssu-mo hafif süvarilerle saraya geldi ve kendisine sağ askerî muhafız sänggünlüğü tevcih edildi. Ondan sonra Liao-tung seferine katılan Ssu-mo, uçan bir okla yaralanınca, T'ai-tsung onun yarasındaki kirli kanı emip tükürmüş ve onun düştüğü bu hâle üzülmüştü. **2.** Ssu-mo, çok geçmeden başkent Ch'ang-an'da vefat etti. **3.** İmparator, ölümünden sonra, ona, harbiye veziri ve en son yerleştirildikleri yer olan Hsia vilâyeti tutuğu unvanlarını tevcih etti. Ayrıca, T'ai-tsung, kendisi için yaptırdığı anıtmezar külliyesi Chao-ling'de, ölümden sonra kendisine refakat etmesi için ona yer vererek, şekli Pai-tao Dağı'na benzeyen bir mezar yaptırdı ve [tutuğu olmuş olduğu] Hua vilâyetinde de, onun için bir yazıt dikilmesini emretti. **4.** Evvelce, *Chen-kuan* saltanat devresinin ortalarında (635-40), Türklerin idaresindeki başka bir boyun başında, Çäbiş, diye biri vardı; o da, Aşına soyundandı; kendisi, *kiçig kağan* olup oturuyordu; *ordu*'su ise, Altay Dağları'nın kuzeyinde idi. **5.** Elig Kağan yenildikten sonra, kuzey bozkırındaki bütün boy ve *bölük* halkları beraberce onu yâni, Çäbiş'i *ulug*

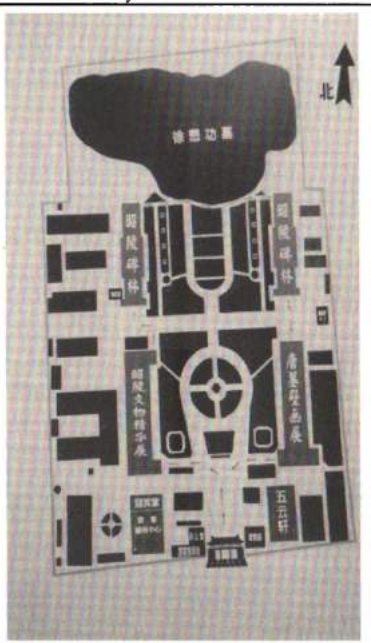

Resim 17: Chao-ling: Bugün de ziyaret edilebilen T'ang T'ai-tsung'un anıtmezarı

kağan olarak "kaldırmak" istediler. O sırada Hsieh-yen-t'o'lar, kendi başlarına kağan kaldırmış oldukları için, Çäbiş kendisi kağan olmaya cesaret edemedi ve idaresindeki boy ve *bölük* halkını alıp Hsieh-yen-t'o'lara katıldı, yâni, Hsieh-yen-t'o Kağanını tanımış oldu. **6.** Çäbiş cesur ve tedbirli bir kişi idi; halkın çoğunluğu onun sözünü dinlerdi. **7.** Hsieh-yen-t'o'lar, hasetlerinden onu öldürmek istediler; Çäbiş, onların plânlarından gizlice haberdar olunca, kaçıp eski yurduna gitti. Onun yurdu başkentten Ch'ang-an'dan 10.000 *li* uzakta idi; 30.000 deneyimli askeri olan Çäbiş, *i-chu* Çäbiş Kağan unvanını aldı. **8.** Batıda Karluklar vardı, kuzeyde Kırgızlar bulunuyordu; Çäbiş, hepsini kendisine tâbi kıldı. **9.** Hsieh-yen-t'o'lar yenildikten sonra Çäbiş, oğlu İşbara Tegini T'ang sarayına göndererek, mahallî ürünlerle tartuk saldı ve ayrıca, bizzat kendisi, İmparatorun huzuruna çıkmak istediğini bildirdi. **10.** T'ai-tsung sänggün Kuo Kuang-ching'i onu karşılaması için yola çıkardı; ama, o, kendisine gösterilen bu dostane alâkaya karşılık, gelip de huzura çıkmadı. Bunun üzerine T'ai-tsung öfkelendi. **11.** *Chen-kuan* saltanat devresinin 23. yılında (649), İmparator saray atlı muhafız kıtası sağ 2. sänggünü Kao K'an'a Uygur, Bugut gibi boyların askerlerini kışkırtarak, gizlice Çäbiş'e hücum etmesini emretti. **12.** Ona tâbi beylerden Karluk Ni-shu Kül Eltäbär, Pa-sai Bäg, Ch'u-mu-k'un Bağatur Erkin ve başkaları, *bölük* halklarını alarak Çäbiş'e sırtlarını döndüler ve ardarda gelip bize tâbi oldular. **13.** *Yung-hui* saltanat devresinin 1. yılında (650), Kao K'an'ın askerleri Altay Dağı'na geldiler. **14.** Çäbiş, İmparator ordusunun geldiğini işitince, kendi idaresindeki boy ve *bölük* askerlerini çağırdı; fakat, onlar bu emre uymadı; bunun üzerine o, çoluk çocuğunu alıp, birkaç yüz süvari ile kaçtı ve halkının hepsi gelip

Resim 18: Bir av sahnesi: Kırgızlara atfedilen bir gümüş tabaktan

bize, teslim oldu. **15.** Kao K'an, seçkin askerleriyle Çäbiş'i kovalayarak yakaladı ve sonra da, başkente getirerek, onu, saraya teslim etti; ardından, onu, Yer Tanrısı tapınağına ve Chao-ling'e götürdüler. **16.** Kao-tsung, Çäbiş'e hatalarını bir bir saydıktan sonra, kendisini affetti ve onu sol askerî muhafız sänggünü olarak tayin etti ve ona, Ch'ang-an'da ikametgâh tahsis etti. Ayrıca, Çäbiş'in arkada kalan halkını Ötüken Dağı'na yerleştirdi ve Lang-shan (Kurt Dağı) tutukluğu ihdas edip, onların idaresini kendisine verdi. **17.** Çäbiş'in büyük oğlu Chieh-man-t'o ise, evvelce Basmıl boyunun başında idi. **[5166] 1.** Çäbiş yenilmeden önce, oğlu An-shuo'yu huzura yollamıştı. T'ai-tsung Chieh-man-t'o'yu onu överek saray muhafız garnizonu sol sänggünü olarak tayin etmiş ve kendisiyle beraber gelen halkı idare edebilsin, diye onun için Hsin-li (Taze Armut) vilâyetini tesis etmişti.

2. Çäbiş hezimete uğradıktan sonra Türklerin hepsi, sınır bölgesinin tımarlı halkından oldular ve Ch'an-yü ve Han-hai, yâni, Gobi adında iki Askerî Valiliğe bölündüler. **3.** Ch'an-yü Askerî Valisinin yönetimi altında Lang-shan (Kurt Dağı), Yün-chung (Bulutların İçinde) ve Sang-kan (Dut Kurusu) adlarını taşıyan üç tutukluk ve Su-nung (Tarımda Bolluk) gibi 14 vilâyet; Han-hai Askerî Valisinin yönetimi altında: Han-hai, Chin-wei ve Hsin-li (Taze Armut) gibi 7 tutukluk ve Hsien-o, Ho-lan gibi 8 vilâyet bulunuyordu. Tutuklukların her birine bir tutuk, vilâyetlerin her birine bir vali başkanlık ediyordu. **4.** Kao-tsung, T'ai Dağında *feng-shan* kurban merasimini yerine getirmek için doğuya yöneldiğinde, Lang-shan tutuğu Karluk She-li gibi 30 kadar bey, bu büyük dağın eteğine kadar ona refakat ettiler ve İmparator, *feng-shan* töreni yazıtlarına onların adını kazdırdı. **5.** *Yung-hui* saltanat devresinden yâni, 650 yılından sonra, 30 yıl Kuzey Bozkırında hiç bir olay olmadı.

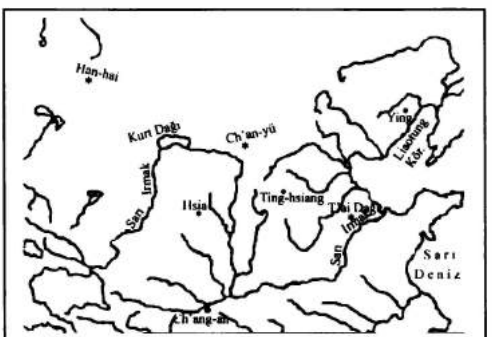

Harita 11

6. *T'iao-lu* saltanat devresinin ilk yılında (679), *ch'an-yü*'lük idaresindeki Türklerin önde gelenlerinden Aşıt Wen-fu ile, Feng-chih başkanlığındaki iki *bölük* halkı beraberce ayaklanıp Ni-shu Bäg'i kağan ilân ettiler; *ch'an-yü*'lük idaresindeki 24 vilâyet de isyana katılmıştı. **7.** Kao-tsung, kapı kethüdası Hsiao Ssu-yeh ve kılıç kalkanlı muhafız alayı sağ sänggünü Li Ching-chia'yı, askerlerini alıp, onların yâni, isyancıların üzerine yürümesi için yolladı; ama bunlar, Aşıt Wen-fu tarafından mağlup edildiler; on binden fazla asker telef oldu. **8.** Ayrıca, Kao-tsung, teşrifat ağası P'ei Hsing-chien'i Ting-hsiang Askerî Bölgesi harekât ordusu baş komutanı olarak atadı ve imrahor yardımcısı Li Ssu-wen ve Ying vilâyeti tutuğu Chou Tao-wu ve diğerlerini, 300.000'den fazla askerle Aşıt Wen-fu üzerine yolladı; bunlar, isyancıları tarumar ettiler; Ni-shu Bäg, kendi maiyetindekiler tarafından öldürüldü; Aşıt Feng-chih ise, esir düştü; bütün bunlardan sonra harekât ordusu geri döndü. **9.** *Yung-lung* saltanat devresinin 1. yılında (680), Türkler, bizzat gidip, Elig Kağanın amca oğullarından Aşına Fu-nien'i Hsia vilâyetinden alıp, Sarı Irmak üzerinden kuzeye doğru getirerek kağan kaldırdılar; bütün *bölük* halkları bu çağrılara olumlu tepkiler vererek, ona tâbi oldular. **10.** Kao-tsung bu kez, P'ei Hsing-chien'in, Ts'ao Chi-shu, Ch'eng Wu-t'ing, Li Ch'ung-chih ve Li Wen-chien'i yanına alarak, Türklerin üzerine yürümesini emretti. **11.** Aşına Fu-nien çaresizlikten P'ei Hsing-chien'e teslim oldu. **12.** P'ei Hsing-chien de, tutsak olan Aşına Fu-nien'i başkente getirince, onu, Doğu Pazarı'nda idam ettiler. **13.** *Yung-ch'un* saltanat devresinin 2. yılında (683), Türkler, Aşına Kutluk yâni, Eltäriş Kağan idaresinde tekrar ayaklandılar.

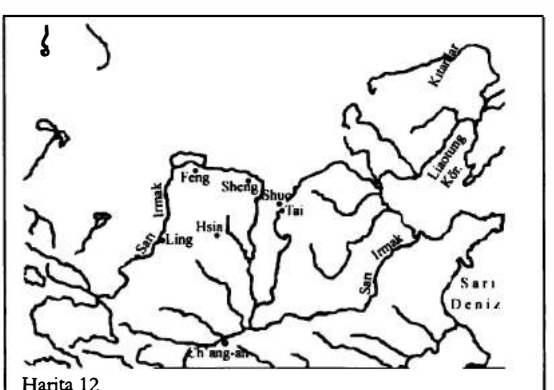

Harita 12

[5167] 1. Kutluğ'a gelince, o, Elig Kağanın uzaktan akrabası oluyor ve Aşına soyadını taşıyordu. **2.** Onun dedesi, aslen *ch'an-yü* idaresinin sağ kanadı olan Yün-chung (Bulutların İçinde) vilâyeti tutuğu Shih-li Yüan-ying'in maiyetindeki beylerdendi ve atalarının taşıdığı *tudun çor* unvanını tevarüs etmişti. **3.** Aşına Hu-nien mağlup olduktan sonra, Kutluk, dağılmış olan halkı toplayarak, Tsung-ts'ai dağına çıktı; çeteler oluşturmak suretiyle toplaşan bu halkın sayısı, 5.000'den fazla idi. **4.** Kutluk] ayrıca, Dokuz Oğuzlara hücum edip, pek çok koyun ve at ele geçirerek, bir anda güçlendi ve ardından da, kendini kağan ilân etti; küçük biraderlerinden Bügü Çor'u (Kapgan Kağan) şad, T'u-hsi Bäg'i ise, yabğu yaptı.

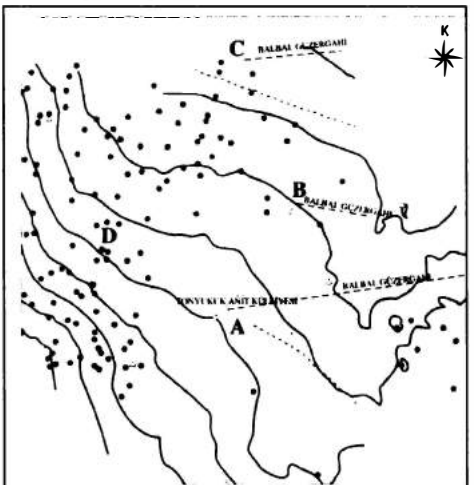

Resim 19: Balbal girişi ve balbal yolu doğuda olan Tonyukuk anıt külliyesinin konumu (Aşıt Yüan-chen, Tonyukuk olarak bilinir.)

5. O zamanlar, Aşıt Yüan-chen adında biri vardı. O eskiden, *ch'an-yü* idaresindeki mülteci *bölük*'lerinin yöneticisi idi. Evvelce işlediği bir hatadan dolayı, *ch'an-yü* idaresi başkanının yaveri Wang Pen-li tarafından hapsedilmişti. O sırada Kutluk, Çin'e gelip akınlar yapıyordu. Aşıt Yüan-chen eski görevi olan mülteci *bölük*'leri yöneticiliğinin tekrar kendisine verilmesini istedi; Wang Pen-li de kabul etti. Bunun üzerine Aşıt Yüan-chen, ilk fırsatta adamlarıyla beraber Kutluk tarafına geçti. **6.** Aşıt Yüan-chen'in kendi tarafına geçmiş olmasına sevinen Kutluk, onu *apa tarkan* mevkiine getirdi ve askerî işlerin idaresinden sadece onun sorumlu olmasını emir buyurdu.

7. *Yung-ch'un* saltanat devresinin 2. yılında (683), Kutluk adamlarıyla Yü vilâyetine akınlar yaptı; Feng vilâyeti tutuğu Ts'ui Chih-pien, onlara karşı saldırıya geçti; ancak, eşkıyalar tarafından öldürüldü. **8.** *Wen-ming* saltanat devresinin 1. yılında (684), bu kez Shuo vilâyetine akınlar yaptılar;

halkı ve devlet görevlilerini yağmalayıp öldürdüler. Wu Tse-t'ien, sol saray atlı muhafız ulu sänggünü Ch'eng Wu-t'ing'i, *Ch'an-yü* Askerî Bölgesini teskin etmekle görevli temsilci olarak atadı ve karşı harekâta geçmesi için hazırlık yapması emrini verdi. **9.** *Ch'ui-kung* saltanat devresinin 2. yılında (686), Kutluk tekrar Shuo, Tai gibi vilâyetlere hücum etti; yeşim kemerli saray muhafız alayı sol sänggünü Ch'un-yü Ch'u-p'ing, Yang-ch'ü Askerî Bölgesi komutanı olarak harekete geçip Hsin vilâyetine geldiğinde, komutan yardımcısı ve saray muhafızları sänggünü P'u Ying-chieh de, kendi kuvvetleriyle onun yardımına geldi ve beraberce, eşkıyalarla çarpıştılar ve büyük bir yenilgiye uğradılar; 5.000'den fazla kişi öldü. **10.** 3. Yılda (687), Kutluk ve Aşıt Yüan-chen, Ch'ang-p'ing'e hücum ettiler. İmparatoriçe de, "yükselen kartal muhafızları" sol ulu sänggünü Hei-ch'ih Ch'ang-chih'yı hücuma geçmesi için gönderdi. **11.** 3. Yılın 8. ayında, tekrar Shuo vilâyetine hücum ettiler. Bunun üzerine, Hei-ch'ih Ch'ang-chih, tekrar Yen-jan Askerî Bölgesine başkomutan olarak atandı; o da, düşmana Huang-hua-tui'de hücum etti ve onları büyük bir yenilgiye uğrattı; kaçan düşmanı 40 *li* boyunca kovaladı; bunun üzerine düşman kuvvetleri de, dağınık bir şekilde Çölün kuzeyine kaçtılar. **12.** Darüssade ağası sağ sängünü Ts'uan Pao-pi, seçkin kuvvetlerden 13.000 askerle sınırlardaki surlardan çıkıp, hiç aman vermeden onları sıkı bir takibe tâbi tuttu; fakat, Kutluk tarafından mağlup edildi; Ts'uan Pao-pi'nin kuvvetlerinin hepsi yok oldu. Ts'uan Pao-pi, hafif süvarileriyle kaçıp memleketine döndü. **13.** Evvelce Ts'uan Pao-pi, Hei-ch'ih Ch'ang-chih'nin eşkıyaları yendiğini görünce, çaresiz bir durumda kalmış olan eşkıyaların geri kalanlarını da ortadan kaldırmak isteğiyle, İmparatoriçeye maruzatta bulunmuştu. İmparatoriçe Wu Tse-t'ien, Hei-ch'ih Ch'ang-chih'ya bir ferman göndererek, Ts'uan Pao-pi ile istişarede bulunmasını ve

Resim 20: Wu Tse-t'ien

uzaktan yardıma hazır olmasını buyurmuştu. **14.** Ts'uan Pao-pi, eşkıyaların yok edilmesi an meselesidir diye, gayretkeşlik göstererek, bu kez kuvvetlerini ileri sürdü ve hatta, sınırlardaki surların 2.000 *li* ötesine çıkarıp, etrafı kolaçan ettirerek bekletti. Bunlar Aşıt Yüan-chen ve diğerlerinin bölük halklarının hazırlıksız olduğunu gördüler ve bunun üzerine Ts'uan Pao-pi, gizlice hücum etmek üzere harekete geçti.**15.** Onların karargâhına gelince de, eşkıyalara bir ulak gönderip, savaşa hazırlanmalarını bildirdi. Ancak, Ts'uan Pao-pi eşkıyalar **[5168]** tarafından mağlup edilince, mahkeme ve idam edildi. **1.** Hiddetlenen Wu Tse-t'ien, Kutluk'un Ku-tu-lu şeklindeki adını, Pu-tsu-lu, yâni, "Bahtsız ol! Kutluk" şekline soktu. **2.** Aşıt Yüan-chen, bundan sonra askerleriyle, Türgişler üzerine yürüdü ve savaş meydanında öldü. **3.** Kutluk, *T'ien-shou* saltanat devresinin ortasında (690-91) hastalanarak öldü. **4.** Bügü Çor (Kapgan Kağan)'a gelince, o Kutluk'un erkek kardeşi idi. **5.** Kutluk öldüğü zaman, oğlu yâni, sonraki Bilge Kağan daha çok gençti; Bügü Çor, bunun üzerine, tahtı ele geçirdi ve kendini kağan ilân etti. **6.** *Ch'ang-shou* saltanat devresinin 2. yılında (693), Bügü Çor adamlarıyla gelip Ling vilâyetini bastı; halkı ve devlet görevlilerini önce yağmalayıp, sonra öldürdü. **7.** İmparatoriçe Wu Tse-t'ien, Pai-ma tapınağı rahibi Hsüeh Huai-i'yi, Tai-pei Askerî Bölgesi harekât ordusu başkomutanı olarak atadı ve 18 sänggünle birlikte, Bügü Çor üzerine yürümesini emretti; rahip komutan, eşkıyalara rastlamayınca, kuvvetlerini geri çekti. **8.** Bügü Çor, aniden Zat-ı Şahanelerinin huzuruna saraya elçi gönderdi; Wu Tse-t'ien buna çok sevindi ve Bügü Çor'u sol muhafız alayı ulu sänggünü olarak tayin ettiğini imparatorluk kayıtlarına geçirdi ve ona "Devletimize Yönelen *Kung*" unvanını tevcih ederek, 5.000 top ipek ihsan etti. **9.** Ertesi yıl da, Bügü Çor, İmparatoriçeye tekrar elçi gönderdi ve kendisine ayrıca, "İyiliğe Yönelen Kağan" unvanı tevcih edildi.

Resim 21: Bir Kıtan

10. *Wan-sui t'ung-t'ien* saltanat devresinin ilk yılında (696), Kıtan reisleri Li Chin-chung ve Sun Wan-yung ayaklanarak, Ying-fu'yu hücumla ele geçirdiler; Bügü Çor, İmparatoriçeye elçi gönderip:

> Sarı Irmağın batısında bulunan ve size evvelce iltica etmiş olan haneleri bize geri verirseniz, ben de *bölük* süvarilerimi alıp, Çin adına Kıtanlar üzerine yürürüm,

dedi. **11.** İmparatoriçe bunu kabul etti. **12.** Bunun üzerine Bügü Çor, Kıtanlara hücum etti ve onların boylarını tarumar edip, hanelerinin hepsini tutsak etti; bütün bu olaylar sonucu, Bügü Çor'un gücü gittikçe arttı. **13.** Wu Tse-t'ien aniden bir elçi göndererek, Bügü Çor'a *t'e-chin* denen 2. dereceden liyakat unvanını, "Eltäriş Ulu *Ch'an-yü*" ve "Devlete Hizmet Veren Kağan" unvanlarını tevcih etti. **14.** *Sheng-li* saltanat devresinin ilk yılında (698), Bügü Çor, İmparatoriçe Wu Tse-t'ien'e maruzatta bulunarak, onun evladı olmak istediğini bildirdi; hem de, "kızım var dünür olsak", dedi. **15.** Evvelce, *Hsien-heng* saltanat devresi ortalarında (670-673), Türklerin çeşitli *bölük*'lerinden bize iltica etmiş olanlarının çoğu, Feng, Sheng, Ling, Hsia, Shuo, Tai gibi, altı vilâyette oturuyorlardı; onlara, "mülteci haneler" denilirdi. **16.** Bügü Çor bu sefer söz konusu olan bu mülteci hanelerini ve *Ch'an-yü* Tutukluğunun topraklarını talep etti; ayrıca, tarım aletleri ve tohum istedi. Wu Tse-t'ien başlangıçta bu talepleri kabul etmedi. **17.** Çok hiddetlenen Bügü Çor, çok kaba sözler söyledi ve elçimiz kapı kethüdası T'ien Kuei-tao'u idam edecek oldu. **18.** O vakit Saray, Bügü Çor'un ordusunun gücünden ürktü ve mabeyinci Yao Shou ve tuğra hizmetindekilerden Yang Tsai-ssu "Bügü Çor'un dünürlük teklifini kabul buyurun", diye İmparatoriçeye teklifte bulundular. Müteakiben, söz konusu altı vilâyette oturan birkaç bin çadırlık mülteci hanelerin hepsini kovup çıkardılar ve aynı zamanda

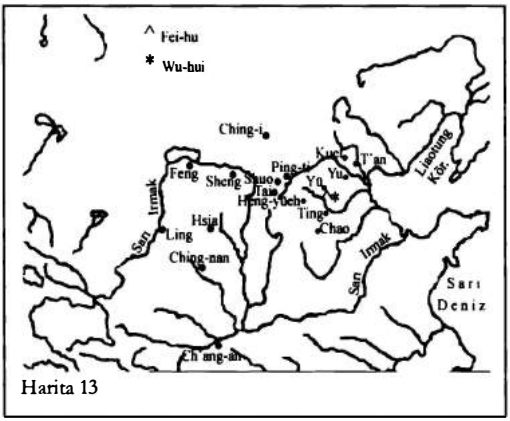

Harita 13

[5169] 40.000 *shih*'dan fazla tohum ve 3.000 tarım aleti verdiler. Bu zamandan sonra Bügü Çor, çok güçlendi. **1.** O yıl Wu Tse-t'ien, Wei Prensi Wu Ch'eng-ssu'nun oğlu Huai-yang prensi Wu Yen-hsiu'nun, Bügü Çor'un kızını kendisine hanım olarak almasını emretti. Pars sadaklı muhafızlar sağ ulu sänggünü Yen Chih-wei'i teşrifat ağası olarak, saray atlı muhafız kıtası sağ 2. sänggünü Yang Ch'i-chuang'ı kapı kethüdası olarak görevlendirdi; aynı zamanda da, külliyetli miktarda ipek ve altın ihsan ederek güvey namzedi de dahil, hepsini düşmanın *Ordukent*'ine gönderdi. **2.** Heyet Karakum'daki Güney *Ordukent*'ine gelince, Bügü Çor, Yen Chih-wei'lere dedi ki:

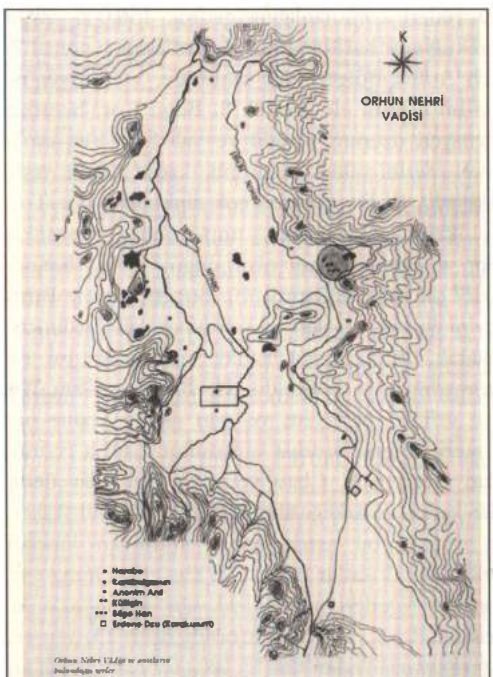

Resim 22: Sha-cha Chung-i adının geçtiği Bilge Kağan ve Kül Tegin anıtmezarlarının konumu

Ben kızımı Li ailesine gelin ediyorum, diye düşünürken, siz şimdi Wu ailesinin oğlunu getiriyorsunuz. Ama o, T'ien (Göğün Tanrısı) Oğlu'nun evlâdı olamaz ki! **3.** Biz Türkler, eskidenberi Li ailesine tâbi olmuştuk; şimdi işitiyorum ki, Li ailesinden gelen İmparator oğulları tamamen yok olmamış, iki oğul daha varmış. Ben bugün bile askerlerimi alıp, onların tahta oturmasına yardımcı olabilirim.

4. Bunun üzerine, Bügü Çor, Wu Yen-hsiu ve diğerlerini ayrı bir yerde tutukladı; sonra da Yen Chih-wei'e düzme bir kağan unvanı ve emrine de, 100.000'den fazla asker verip, onu bizim Ching-nan ve P'ing-ti, Ch'ing-i gibi yerlerdeki kuvvetlerimize aniden hücum ettirdi; Ching-nan ordusunun görevlendirdiği "yeşim

kemerli saray muhafız alayı" sol sänggünü Mu-jung Hsüan-tse ise, 5.000'den fazla askeriyle teslim oldu. **5.** Düzmece Kağanın güçleri, aniden ilerliyerek Kuei ve T'an gibi vilâyetlere baskın yaptı. Wu Tse-t'ien, hanedan işleri dairesi başkanı Wu Chung-kuei'i İmparatorluk Merkezî Askerî Bölgesi baş komutanı olarak, saray muhafız sağ sänggünü Sha-cha Chung-i'yi İmparatorluk Batı Askerî Bölgesi öncü kuvvetleri başkomutanı olarak ve Yu vilâyeti tutuğu Chang Jen-tan'ı İmparatorluk Doğu Askerî Bölgesi baş kumandanı olarak atadı ve onların, 300.000 askerle hücuma geçmelerini emretti. **6.** Sonra da İmparatoriçe, "tuğlar ormanı muhafızları" sağ ulu sänggünü Yen Ching-jung'u İmparatorluk Batı Askerî Bölgesi ihtiyat kuvvetleri komutanlığına getirdi; 150.000 askeri onun emrine vererek, gerektiğinde harekâta yardım etmesini emretti. **7.** Bügü Çor gene Heng-yüeh Askerî Bölgesinden hareketle, Yü Vilâyeti'ne baskın yaptı; sonra da Fei-hu ilçesini ele geçirdi. **8.** Bügü Çor, buradan yola çıkıp, aniden Ting vilâyeti üzerine yürüdü ve vali Sun Yen-kao'u öldürdü; ahalinin kulübe ve evlerini yakıp yıktığı gibi, kadın, erkek, yaşlı, genç demeden hepsini öldürdü. **9.** Bu duruma çok sinirlenen Wu Tse-t'ien, "Bügü Çor'u kim öldürürse, onu bir prenslikle mükafatlandıracağım" dedi ve onun unvanı olan Bügü Çor'u, *chan-ch'o* yâni, "kafası uçurulacak çor" şeklinde değiştirdi. 10. Bunun üzerine Bügü Çor, Chao vilâyet merkezini kuşatıp, onları sıkıştırdı ve vali yardımcısı T'ang Po-ju kaleden çıkarak, Bügü Çor'a katıldı. Vali Kao Jui ise direnerek, sadakatten ayrılmadığı için öldürüldü. **11.** Bundan sonra Wu Tse-t'ien, Lu-ling Prensini veliahd tayin etti ve onu ölenin yerine ulu mareşal atayıp, Ho-pei Askerî Bölgesi harekât ordusunun başına getirdi. Ordu daha yola çıkmadan Bügü Çor, Chao ve Ting gibi vilâyetlerin halkından 80-90.000 kadar kadın ve erkeği alıp götürdü; Wu-hui Askerî Bölgesine gidip, oradan döndü; bu arada onun tarafından kılıçtan geçirilenlerin sayısı ise sayılamıyacak kadar çoktu. **12.** Sha-cha Chung-i ve geri kuvvetleri, Li To-tsu ve diğerleri, ellerindeki ağır silahlı askerle, düşmanla karşı karşıya gelseler de, savaşa cesaret edemediler. **13.** Ho-pei Askerî Bölgesi mareşali mabeyinci Ti Jen-chieh, 100.000 askerle onları arkadan takip ettiyse de, yetişemedi. **14.** 2. Yılda (699), Bügü Çor, kendi kardeşi T'u-hsi Bäg'i Sol Kanat Şadı, Kutluk'un oğlu Mo-chü'yü yâni, Bilge'yi Sağ Kanat Şadı olarak tayin etti; her birinin emrinde, 20.000'i aşkın süvari vardı. **15.** Ayrıca **[5170]** Bügü Çor, oğlu P'o-chü (*Bäkey?)'yü *kiçig kağan* yaptı; onun mevkii, diğer iki şadın üstünde idi. Bunun üzerine

Bügü Çor, onu Ch'u-mu-k'un ve diğer On Ok'ların 40.000'den fazla olan süvarilerinin başına geçirdi ve ona, "Uç Kağanı" unvanını verdi; bundan sonra o, her sene sınır boylarına akınlar yaptı. **1.** Bügü Çor, *Chiu-shih* saltanat devresinin 1. yılında (700), Lung-yu, yâni, güney Gansu'nun batısındaki haralardan 10.000'den fazla at yağmalayıp gitti. **2.** İmparatoriçe bir emirname ile, sağ denetleme kurumu müfettişi Wei Yüan-chung'a, Ling-wu Askerî Bölgesi harekât ordusu baş komutanı olarak hazırlık yapmasını buyurdu; İmparatoriçe, aynı emirname ile kuzeyde sükûneti sağlamakla görevli askerî umumî vali Hsiang Prensi Tan'ı İmparatorluk Askerî Bölgesi mareşali yapıp, onu bütün orduların başına getirerek, tenkil işi ile görevlendirdi. Bunlar daha harekete geçmeden, eşkıyalar geri çekildi.

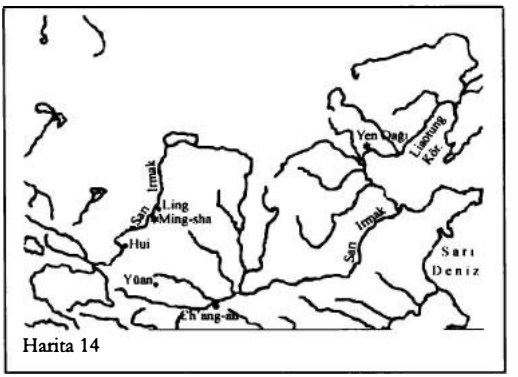

Harita 14

3. *Ch'ang-an* saltanat devresinin 3. yılında (703), Bügü Çor, Bağa Tarkan'ı elçi olarak göndererek, kızını veliahdın oğluyla evlendirme isteğinde bulundu. Wu Tse-t'ien, veliahdın oğulları P'ing-en Prensi Chung Chün ve İ-hsing Prensi Ch'ung Ming'in, sarayın salonlarının birinde durup, kendilerini elçilerin görmesini sağlamasını emretti, yâni, İmparatoriçe prensleri görücüye çıkardı **4.** Bügü Çor, devlet büyüklerinden

Resim 23: Ch'ien-ling anıtmezarının girişi ve mezar yolu

İllig Tamğan'ı 1.000 at ve mahallî ürünlerle İmparatorun huzuruna gönderip, dünürlüğün kabul edilmiş olması dolayısıyla, şükranlarını bildirdi. **5.** Wu Tse-t'ien, veliaht Hsiang Prensi ve Askerî Bölge temsilcilerinden 3. derecenin üstünde olanlarına Su-yü salonunda ziyafet verdi ve elçileri değerli hediyelerle geri gönderdi. **6.** Chung-tsung tahta çıktığında, Bügü Çor, gene Ling vilâyetine ve Ming-sha kazasına hücum etti. Ling-wu ordusu baş komutanı Sha-cha Chung-i, uzun bir süre direnişte bulundu; ama devlet güçleri yenildi; 6.000'den fazla insan öldü; bunun üzerine eşkıyalar, Yüan ve Hui gibi vilâyetleri basıp, Lung-yu, yâni, güney Gansu'dan 10.000'den fazla at alıp götürdüler. Sha-cha Chung-i mahkemeye çıkarıldı; ama, sonunda serbest bırakıldı. **7.** Bunun üzerine, (705) yılında tahta yeni çıkan Chung-tsung, Bügü Çor'un dünürlük teklifi üzerine varılmış olan anlaşmayı iptal etti ve Bügü Çor'u öldürene prenslik ve yakalayana da, muhafız alayında ulu sänggünlük ile 2.000 top ipek vaadetti. **8.** Ayrıca İmparator, merkezdeki enderun ve birun erkânından her birinin Türkleri ortadan kaldıracak öneriler ileri sürmelerini emretti. **9.** Bunun üzerine, müsteşar Lu Fu maruzatta bulunarak dedi ki:

Resim 24: Ch'ien-ling anıtmezarında yolun iki tarafını süsleyen devlet büyükleri heykellerinden biri

> **10.** Bendenizin duyduğuna göre, eskiden İmparator Yü zamanında, birlik ve beraberliğin şaşaası varken, Miao'lar emirlere karşı gelmişlerdi. Yin hükümdarları, halkımıza büyük çapta medeniyet getirdikleri halde, Kuei-fang'lar boyun eğmediler. O zamandan sonra, Jung ve Ti'ler yâni, kuzeydeki yabancılar, hep akınlar yapıp durdular; çok uzun zamandan beri, bu tür davranışlar süregelmektedir. **11.** Han sülalesinde Kao Ti (M.Ö. 206-195), Lou Ching'in fikirlerini

kabul ederek, Hunlarla dünürlük ilişkileri kurdu; hanedandan bir prensesi onlara gelin olarak verdi; ayrıca, çok büyük miktarlarda hediyelerle onların gönlünü kazanmak istedi; Mo-tu ise, gittikçe gururlanıp sınır ötesi saldırılarını durdurmadı. **12.** Bundan görülüyor ki, uzaktaki bozkır bölgesinde yaşamalarından dolayı, bunların sahip oldukları acımasız ve zalimce âdetlerin, bizim erdemlerimizle terbiye edilmesi çok güçtür; onun için de, onlarla ancak güç kullanılarak başa çıkılabilir. Onların bizim üstünlüğümüzü tanımalarından sonra Hsia, Shang ve Chou adlı üç sülâle başa geçmişti; ama onlara karşı oluşturulmuş mükemmel bir politikanın varlığından söz edemeyiz. **13.** Bugün Hunlar yâni, Türkler, bize tâbi olmak istemiyorlar; gözetleme kuleleri ve istihkâmlarımıza hücum ediyorlar. Hükümdarımız ise öfkelenip, savaş arabalarını hazırlatıyor. **14.** İşittim ki, Fang Shu ordularını alıp yürüdüğünde, onun zaferleri hakkında söylenen türküler *Chou-ya* denilen ve M.Ö. 1100-255 yılları arasında tarihlenen Chou dönemine ait lirik şiirlerde bulunmaktadır. Ho Ch'ü-ping, askerî gücüyle gözleri kamaştırınca, onun hizmetleri Yen Dağı'nın taşlarına yazılmıştı; askerlerin çok uzaklardaki düşman hatlarını yarabilmeleri ve dolayısıyla galip gelebilmeleri, generallerin iyi seçilmiş olmasına bağlıdır. **15.** *Ch'un-ch'iu* devrinde, yâni, M.Ö. 722-481'lerde kimin komutan olabileceği tartışılırken, *Töreler Kitabı, Müzik Kayıtları, Şarkılar Kitabı, Belgeler Kitabı* adlı klasik eserlere tam olarak hâkim olanlar seçilirdi. **16.** Chin'lerin veziri Tu Yü, bir zırhın pullarını ok ile delemese bile, Wu Beyliğini (222-280) ortadan kaldırmayı başarmıştı. Ben şimdi anlıyorum ki, merkezî otoritenin kurduğu düzen, bir kişinin kahramanlığına bağlı değildir. **[5171] 1.** Sha-cha Chung-i gibi sınır ötesi kavim kökenli generaller, kendileri kahraman olsalar bile uzağı gören kişiler değiller; bunlar ancak, süvarilikte maharetlidirler. Onları büyük mevkilere getirmek uygun olmaz. **2.** Ayrıca, ordu sefere çıktığı zaman, kurallara uyulmalıdır; komutanlar geri çekilirlerse ölümü hakkederler. **3.** Evvelce, yâni, Ch'in Sülâlesi devrinde, Ch'ang-p'ing ele geçirildiğinde (M.Ö. 260), Chao K'uo öldürülmüştü; Hu'lar Ma-i'den gidince de, Wang Hui idam edilmişti. Ordusunu terkedip gidenin cezalandırılması, ezelden beri var olan bir kanun hükmüdür. **4.**

Yakında vaki olan Ming-sha savaşında, en önce baş komutan kaçtı ve bu hareketiyle devletimizin şanına halel getirdi; onun, ülkemiz yasalarına göre cezalandırılması gerekir. **5.** Ayrıca, onun emrindeki Merkezî Ordu yenilmiş, cephe karışıklığa duçar olmuş ve bütün oklar atıp bitirilmişken, sadık ve fedakâr askerlerin canlarını feda edercesine savaşmaları hatırda tutulması gereken hizmetlerdir; askerî harekâta katılanları teşvik etmek için, mükâfat ve cezalar açık seçik yâni, adil olmalıdır; ancak o zaman, ordu mensupları, ister komutan olsun, ister erattan, hepsi

Resim 25: Angarya olarak nitelendirilebilecek devlet tekelindeki tuz üretimi

görevlerini sonuna kadar şerefle ifa ederler. Bu, düşmanları yok etme sanatıdır. **6.** Bendenizin işittiğine göre, güney ve kuzeydeki yabancıları birbirine düşürmek ve aralarında çatışmalar çıkmasını sağlamak, her zaman Çin'in uzun vadeli politikası olmuştur. Bu sebepten, sänggün Ch'en T'ang, Batı Bölgesi ahalisini idare ettiği sırada, Chih-chih yok edilmişti; Ch'ang Hui ise, Wu-sun'lar vasıtasıyla Hunları yenmişti. **7.** Pan Chao ve Fu Chieh-tzu'yu anımsatan, hitabette güçlü ve kahraman şahsiyetlerden istifade etmesini bilerek, etraftaki her türlü sınır ötesi kavimlerle ittifak içine girer ve sonra da onlarla beraberce harekete geçip, fütuhata girişirsek, düşman ikimiz arasında kıstırılmış olur, diye

düşünüyorum. **8.** Bendenizin işittiğine göre, geçmişte "Ch'in Hanedanına Yeni Katılan Bölgeler"in sınırlardaki surların hemen aşağısında kurulmuş olmaları göz önüne alınırsa, bu eski yöntemi izleyerek bunları sınır bölgesine gönderir, oraya yerleştirir, içlerinden cesurlarını seçer, onları angaryadan muaf tutarsak, sonra da, beşer beşer ibatelerini sağlar ve askerî talime tâbi tutarsak, onlar da çarpışmaya alışır, İ'lerden yâni, kuzeydeki yabancılardan gelecek tehlikelere karşı bilgilenmiş olurlar; ayrıca, bu kişiler çarpışma sırasında ele geçirecekleri düşman ve esir sayısına göre de mükâfatlandırılmalıdırlar. **9.** Böylece, bir çatışma hâlinde yakınımızda olurlarsa, o zaman onlar ailelerini korumak isteyeceklerdir; halbuki ailesinden uzaklarda savaşanlar, sadece ganimet elde etmek isterler. Yakınımızda olurlarsa, yâni, ailelerini korumak durumunda kalırlarsa, hiç bir emir veya tembihe gerek kalmadan, kendilerine karşı yönelen keskin ok uçlarını, temrenleri büyük bir gayretle göğüsler; sabahları "salkım söğüdüm"; akşamları ise, "armut ağacım" türküsünü söylerler. On yıl sonra da, buralarda tam bir sükûnet hâkim olur. **10.** Kulunuz işitti ki, Han hanedanı zamanında Chih Tu komutan olarak atanınca, Hunlar sınırlara yaklaşamıyorlardı. Chao Beyliği (M.Ö. 403-228), Li Mu'yu komutan olarak atayınca, orman kavimleri avlanmak için uzaklara gidiyorlardı. **11.** Bu da gösteriyordu ki, Chao Beyliği 1000 *li* uzunluğunda bir alanı kaplasa bile, bu geniş Kuzey Bölgesinin sükûneti ile, sınır boyu şehirlerini elde tutmak veya kaybetmek, sadece bilge bir kişinin vereceği karara bağlıdır. **12.** Onun için de, sınır boylarındaki vilâyetlerin idarecileri özenle seçilmelidir. Doğru kişiyi bulunca, onu atamalıdır. **13.** O kişi de, harp arabalarını sefere hazırlamalı, askerleri talim ettirmeli, tımarları ihya etmeli, tahılları depolamalı, yangın işaret kulelerini özenle inşa etmeli ve ayrıca en mükemmel mızrak ve kalkanları elde ederek hazırlanmalı ki, düşman geldiği zaman, onlara şiddetle karşı koyabilmek; çekildikleri zaman ise, savunma hazırlıklarında bulunmak gibi, ezelden beri takdir edilen erdemleri yerine getirebilsin. **14.** Geçen yıl büyük bir kuraklık oldu; hiçbir yerde doğru dürüst bir hasat olmadı. Bu işten elde edebildiğimiz tek fayda, bu suretle sınır boylarımızın akınlardan korunmuş

olmasıdır; ama, gene de askerleri angarya işlerle bitap düşürmemelidir. **15.** Ülkemiz halkı huzur içinde kendi işini görebilsin, yâni, bütün vaktini angarya ile geçirmesin, bölgelerindeki sorumlu kişileri arayıp bulup, vergilerini ödeyebilsin ve angaryalarını yerine getirebilsinler. Yapılacak işlerde ifrata varılmamalı, asalet unvanları tevcihinde de bireysel tercihlere yer verilmemelidir. **16.** Halkımızın mallarını gözetip korumalıyız; onları angarya hizmetlerinde kullanırken de, itidalli olmalıyız. Halkımızın gücünü korumayı bilmeliyiz, öyle olur olmaz geniş teraslı köşkler inşa etmemeliyiz. **17.** Toprağın durumunu inceleyip, mevsimlere göre ekip biçmeye yönelmeliyiz. Öte yandan, herkesin güzün kendi başına ava çıkması, kışın da beraberce sürek avına çıkmaları ve böylece, savaş düzenini öğrenmeleri sağlanmalıdır. **18.** Böylece, birkaç sene sonra, halkımız hem cesur, hem de bu işlerin yolunu öğrenmiş, yâni, savaş taktiklerini kavramış olur. Böylece hazineler dağ gibi yığılır ve silahlar keskinleşir. **19.** Ondan sonra bütün orduyu düzene koyup, Gobi Çölü'nü geçip, 10.000 *li*'yi yıldırım gibi aşıp, her iki *Ordukent*'i rüzgar gibi süpürerek yerle bir edip, Tai-lin Başı'nın, yâni, Kağanın başını kesip, sonra da eskiden Han devrinde yabancıların oturmuş olduğu Kao sokağında bir sırığa asmalı ki, her türlü yabancılar dehşete düşsün. Bunun sonucunda bütün askerler silahlarını bırakırlarsa, o zaman yukarıda *T'ien* (Göğün Tanrısı) huzur içinde, aşağıda da insanların işleri yolunda demektir.

Resim 26: Bir Kıtan savaşçısı

[5172] 1. Onun için de önce ülkemizin içini, sonra da dışını düzene sokmak gerekir; önce yakınımızda olanlara sükûnet ve huzur getirmeli, sonra da uzaktakilere; böylece ülkemiz Çin'e bereket yağar

ve etrafa huzur saçılır. **2.** Kulunuz küçükten beri âlimlere hayran olmuştur; yâni, ben onlara yakın oldum, askerî işlerden de pek anlamam. Onun için de, ileri sürdüğüm görüşler için ihtiyar kurtlar karşısında kendimi mahçup hissediyorum. Ama yine de, neyin doğru olduğuna karar verilebilmesi için, bu budalaca önerilerimin gözden geçirilmesini diliyorum.

3. İmparator arznameyi gözden geçirince, önerileri beğendi. **4.** Bu sırada Bügü Çor, bizim elçimiz kapı kethüdası vekili Tsang Ssu-yen'i öldürdü. **5.** Tsang Ssu-yen, düşman karşısında devlete sadakatten ayrılmadı; bu meseleden dolayı ölümünden sonra, kendisine kapı kethüdası unvanı verilmesi konusunda emir sâdır oldu. Bunun üzerine İmparator, saray muhafızları garnizonu sol ulu sängünü Chang Jen-t'an'ın denetleme kurumu başkanlığı görevi yanında, vekâleten Kuzey Askerî Bölgesi baş komutanlığını yürütmesini ve buranın muhafızlığını yapmasını emretti. **6.** Chang Jen-t'an, önce Sarı Irmağın büklümünün dışında, üç tane "mülteci kalesi" inşa ederek, onların yâni, Türklerin güneye hücumlarında yollarını kesmiş oldu.

Resim 27: Bir Bayırku savaşçısı

7. Jui-tsung, tahta çıktığında (710), Bügü Çor gene elçi gönderip, dünürlük münasebeti tesisini istedi; bunun üzerine İmparator, Sung Prensi Ch'eng Ch'i'nin kızına Altay Konçuy unvanını verip, bir fermanla evlenmelerine izin verdi. **8.** Bügü Çor, bunun üzerine oğlu Yang-wo-chih Tegin'i huzura yolladı ve İmparator, ona süvari muhafız alayının merkez emrindeki sağ ulu sänggünü unvanını verdi. **9.** Jui-tsung aniden tahtı devredince, bu dünürlük işi sonuçlanmamış oldu.

10. Bundan önce Bügü Çor, *Ching-yün* saltanat devresi ortalarında (710-711), askerleriyle batıda So-ko'ya hücum etti ve onu hezimete uğrattı. **11.** Kıtanlar ve Tatabı'lar, *Shen-kung* saltanat devresinden, yâni, 697'den sonra, sık sık ona (Bügü Çor'a) askerî ve sivil işlerde angarya hizmetinde

bulunmak zorunda kalmışlardı; bu zamanda onların toprakları doğudan batıya 10.000 *li*'den fazla bir alanı kaplıyor; yay çekenlerinin yâni, askerlerinin sayısı ise, 400.000'i buluyordu. Elig Kağandan sonra en kudretli dönemlerine ulaşmışlardı ve Bügü Çor da, bu askerî güce dayanarak halkını müstebitçe yönetiyordu. **12.** Bügü Çor, yaşlanınca *bölük* halkları yavaş yavaş dağılıp gittiler. **13.** *K'ai-yüan* saltanat devresinin 2. yılında (714), Bügü Çor, oğulları İnel Kağan ve Tonga Tegin ile enişteleri Huo-pa adlı Eltäbär Şad A-shih-pi'nin, seçkin süvarileri toplayarak Beşbalık'ı kuşatmalarını emretti. **14.** Saray atlı muhafız kıtası sağ sänggünü Kuo Ch'ien-k'uan, kale kapısını kapatıp şehri şiddetle savundu ve aniden bir huruç hareketine girişip, Tonga Tegin'i esir aldı ve kalenin önünde onun başını kesti. **15.** Bunun üzerine düşmanlar geri çekildiler. Huo-pa ise, geri çekilmeye korktu ve karısını alıp kaçarak bize geldi. Kendisi sol muhafız sänggünü unvanı ve Yen-pei Prensliği; karısı ise, Altay Konçuy unvanı ile taltif edildi; ayrıca, onlara bir köşk ve 10 hizmetkâr, 10 at, 1.000 top ipek ihsan edildi. **16.** Ertesi yıl, On Ok *bölük*'lerinden sol yâni, doğu kanadındaki beş T'u-liu'lar çorları; sağ yâni, batı kanadındaki Nu-shih-pi'lerin beş erkini ile oğulları; Kore'de *mo-li-chih* olan bunlardan birinin damadı Kao Wen-chien; Ädiz tutuğu Ädiztay, birbiri ardına kendi adamlarıyla, toplam 10.000'den fazla "çadır ev" ile bize tâbi olmaya geldiler. **17.** İmparatordan, onların, Sarı Irmağın güneyinde, Türklerin eski yurtlarına yerleştirilmeleri için ferman sâdır oldu. İmparator Kao **[5173]** Wen-chien'i merkez emrinde muhafız alayı sol ulu sänggünü olarak atadı; onu ayrıca, Liao-hsi Prensi unvanıyla taltif

Resim 28: Kül Tegin'in başı

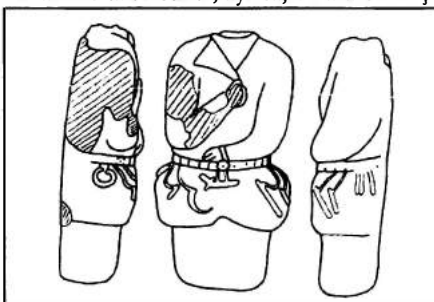
Resim 29: Türklerde bir erkek giyimi

etti. Ädiztay ise, 2.dereceden liyakat unvanı olan *t'e-chin*, merkez emrinde sağ muhafız ulu sänggünü, eski görevi olan Ädiz tutuğu olarak atandı ve ayrıca, Lu-fan *chün kung* unvanı ile taltif edildi. **1.** İleri gelen diğer kişilere ise, birbirlerinden farklı unvan ve hediyeler verildi. **2.** Bügü Çor'un damadı Aşıt Uluğ, tâbi olmak için aniden sarayımıza gelince, 2. dereceden liyakat unvanı *t'e-chin* ile taltif edildi. **3.** O sonbaharda, Bügü Çor, Dokuz Oğuzların reisi A-pu-ssu ve diğerleri ile Çölün kuzeyinde savaştı. Dokuz Oğuzlar, bu savaşta büyük bir hezimete uğradı; hayvanların ve halkın çoğu öldü; reisleri A-pu-ssu, adamlarını alıp, bize tâbi olmağa geldi. **4.** 4. Yılda (716) Bügü Çor, bu sefer kuzeydeki Tula Irmağı boyundaki Dokuz Oğuzlardan Bayırkularla Tula Irmağında savaşıp, onları büyük bir yenilgiye uğrattı. **5.** Galibiyetine güvenerek dönüşte ihtiyatsız davranıp güvenlik tedbiri almayan Bügü Çor'a, aniden bir söğütlükten fırlayıp, önüne çıkıveren Hsieh-i-chih-lüeh adındaki bir Bayırku askeri saldırdı ve kafasını kesti; ayrıca, sınır ötesi kavimlere elçi olarak gitmiş olan Ho Ling-ch'üan'in yanına girdi ve onun Bügü Çor'un kesik başını başkente iletmesini sağladı. **6.** Kutluk'un oğlu Kül Tegin, eskiden kendisine tâbi olmuş boyları toplayarak, Bügü Çor'un oğlu *kiçig kağanı* ve Bügü Çor'un bütün kardeşlerini, hem de yakınlarını öldürdü. Ondan sonra, ağabeyi Sol Bilge Beyi Mo-chi-lien, Bilge Kağan olarak tahta çıktı. **7.** Bilge Kağan, *K'ai-yüan* saltanat devresinin 4. yılında (716) tahta çıktı. Sınır ötesi kavimler yâni, Türkler ona, Kiçig Şad derlerdi. **8.** Bilge Kağan iyiliksever ve dost canlısı bir kişiliğe sahipti; ülkeye hâkim olmasının, yâni, hükümranlığının, Kül Tegin'in marifeti olduğu görüşünü taşımasından dolayı, tahttan feragat etmek istedi, Kül Tegin kabul etmedi ve bunun sonucunda Kül Tegin, Sol Bilge Beyi olarak askerî yönetimi ele aldı. **9.** O sırada, Tatabılar ve Kıtanlar birbiri ardından biat etmek üzere sınırlardaki surların kapılarını

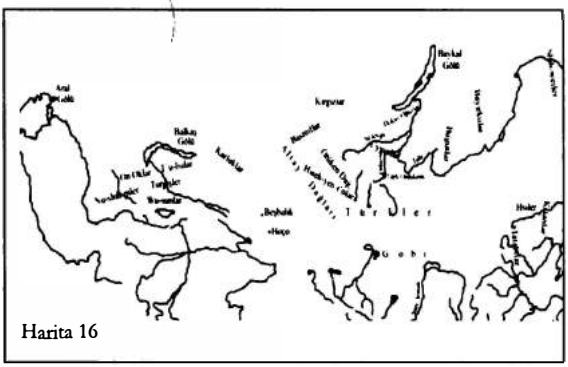

Harita 16

çaldılar; Türgişlerden Su-lu kendisini Kağan ilân etti; Türklerin *bölük*'leri pek çok ve çeşitli olduğu için, gönüllerine muhalefet duygusu hâkimdir, yâni, her birinin kendi fikri vardır ve kısacası başkasının fikrini dinlemek istemezler düşüncesiyle, Bilge Kağan, eskiden Bügü Çor'un tuğlu beyi olmuş olan Tonyukuk'u askerî işlerde kendine baş müşavir olarak atadı. **10.** Evvelce Bügü Çor'un yanındaki tuğlu beyler, Kül Tegin tarafından öldürülmüştü; Tonyukuk'un kızı, Kiçig Şad (Bilge Kağan)'ın hatunu olduğu için, o, ölümden kurtulmuştu; rütbesi elinden alınmış ve kendi *bölük* halkına geri gönderilmişti; tekrar hizmete alındığında yaşı yetmişi geçmişti; sınır ötesi kavimler yâni, Türkler, ona çok saygı gösterirlerdi.

11. Aniden, mülteci hanelerden A-hsi-lan ve Ädiztay gibi reisler, tekrar Sarı Irmağın büklümünde isyan edip, Bilge Kağana katıldılar. **12.** Evvelce mülteci haneler, güneye *ch'an-yü* idaresine gelirlerdi; sol muhafız ulu sänggünü, Ch'an-yü Askerî Vali yardımcısı Chang Chih-yün, onların bütün techizatlarını ele geçirip, kendilerinin Sarı Irmağın güneyine geçmelerini emretmiş olduğu için, sınır ötesi kavimler öfkelenmişti. **13.** Denetleme kurumu müfettişi Chiang Hui sınır müfettişi olarak gelmişti. Buradaki sınır ötesi kavimler, ok ve yayımız olmadığı için avlanamıyoruz, diye şikâyet etmişlerdi. Chiang Hui, onların bütün ok ve yaylarını geri verdirdi; böylece, düşmana karşı direnecek silahları olmuş oldu. **[5174] 1.** Hazırlıksız yakalanan Chang Chih-yün, mülteci hanelerle Karakaya Tepesi'nde çatışmaya girmiş ve onlar tarafından yenilgiye uğratılmıştı. Cephede Chang Chih-yün, diri olarak ele geçirildi ve kendisini Türk *Ordukent*'ine göndermek istediler; Kuzey Bölgesi baş komutanı Hsüeh No askerleriyle gelip, onları kovaladı. **2.** Eşkıyalar, Ta-pin ilçesine gelince, bu sefer sänggün Kuo Chih-yün'ün hücumuna uğradılar ve bunun sonunda, hezimete uğrayan eşkıya güruhu Karadağ'daki Huyen vadisine kaçtı ve orada evvelce esir almış oldukları Chang Chih-yün'ü serbest bırakıp, kendileri çekip gittiler. **3.** Chang

Resim 30: Bir erkeğe ait taş heykel

Chih-yün'e gelince, ordunun telef olmasına sebep olmasından dolayı, İmparator onu ibret-i âlem için idam ettirdi. **4.** Bizim mülteci hanelerimiz bu sefer kendisine katılınca, Kiçig Şad (Bilge Kağan), güneye doğru inip baskınlar yapma konusundaki planlarını Tonyukuk ile görüştü. Tonyukuk da:

> T'ang hükümdarı bilge ve alp bir kişidir; halk huzur içinde yaşıyor; bu yıl da bereketli oldu; bizim onlara hücumumuzu kolaylaştıracak, yâni, saldırı için sebep olabilecek hiçbir açık gedik bırakmamışlar; bu yıl hiçbir şekilde harekâta geçmememiz lâzım. **5.** Halkımız daha yeni bir araya geldi, henüz kendimize gelemedik; daha birkaç sene dinlenip beslenmeğe ihtiyacımız var. Ancak, durumun değişmesi üzerine harekete geçebiliriz,

dedi. **6.** Kiçig Şad, bu sefer de, kale ve surlar yapmak; mabet ve tapınaklar inşa etmek isteyince, Tonyukuk:

> Olmaz! **7.** Türk halkının nüfusu az, T'ang idaresindeki hanelerin sayısının yüzde biri kadar bile değil. Bizim düşmana karşı uzun zaman direnebilmemizin sebebi, sadece su ve otları izleyerek yaşamamız, oturduğumuz yerin devamlı olmaması yâni, devamlı olarak aynı mekânda oturmamamız, yabanî hayvanları avlayarak geçinmemiz ve hepimizin silah kullanmaya alışık olmamızdır. **8.** Güçlü olduğumuzda, askerlerimiz ile istilâ ve yağma hareketlerine geçmeliyiz; zayıflayınca da dağ ve ormanlara kaçıp gizlenmeliyiz. T'ang askerleri sayıca çok olsa da, bunun pek faydası olmaz, yâni, bizim arazimizde onların kalabalıklığı pek işe yaramaz. **9.** Eğer, kale ve surlar yapıp yerleşir, eski âdetlerimizi değiştirirsek, günün birinde mağlup olur ve T'ang tarafından yutuluruz. **10.** Ayrıca, mabet ve tapınaklarda yapılan ibadet ile insanlar, insancıl ve zayıf olarak yetişmektedir; mücadeleci olmanın, savaşmanın ve güçlenmenin yolu bu

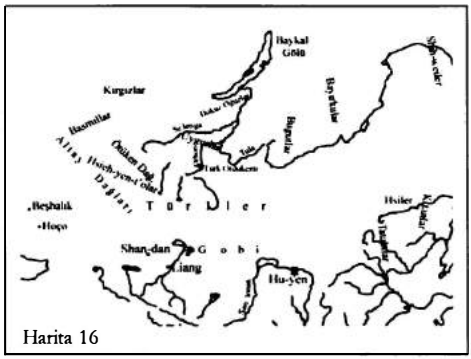

değildir. Yâni, bizim için bu durumda mabet ve tapınaklar inşa etmek olacak iş değildir,

dedi. **11.** Kiçig Şad ve yanındakiler Tonyukuk'un bu siyasetini içtenlikle onayladılar. **12.** 8. Yılın kışında (720), denetleme kurumu başkanı Wang Chün, Kuzey Bölgesi baş komutanı oldu. "Batıda Basmıllara çağrında bulunalım, doğuda Tatabı ve Kıtanlara yâni, bu iki sınır ötesi kavme haber verelim; gelecek güz başlarında Kuzey Bölgesi ordularıyla beraberce birkaç koldan hareket ederek, Ch'i-lo nehri başındaki Türk kağanlık otağının bulunduğu *Ordukent*'e ani bir baskın yapalım", diye arzda bulundu. **13.** Bunu işiten Kiçig Şad pek korktu. **14.** Tonyukuk:

> Basmıllar bugün Beşbalık'dadır; söz konusu bu iki sınır ötesi kavmin doğu-batı ekseninde uzağına düşerler. Doğuda ve batıda kalan bu kavimler güçlerini birleştiremezler. **15.** Wang Chün'ün ordusu, benim tahminimc göre, buralara gelemez. **16.** Eğer gelecek olurlarsa, onların gelmesine az kala, kağanlık otağının bulunduğu *Ordukent*'i, kuzeyde üç günlük mesafeye nakledersek, T'ang ordusunun erzakları biter ve kendiliklerinden dönüp giderler. **17.** Basmıllara gelince, onlar hem tedbirsiz hem de menfaat perestirler; İmparatordan emir alınca hemencecik gelirler; ayrıca Wang Chün ve Chang Chia-chen'in arası açık, birbirlerine karşı olan memnuniyetsizliklerini İmparatora arznamelerle bildiriyorlar; onun için de harekete geçemezler. **18.** Eğer, Wang Chün'ün ordusu gelmez de, Basmıllar kendi başlarına gelirlerse, o zaman bir hücumla onları ele geçiririz. Durum çok kolay olur,

dedi. **19.** 9. Yılın sonbaharında (721) dediğimiz gibi, Basmıllar, Türklerin kağanlık otağının bulunduğu *Ordukent*'e geldiler; Wang Chün'ün ordusu ile sınır ötesi iki kavim gelmedi. **20.** Basmıllar korkup geri çekildiler; Türkler hücum etmek isteyince,

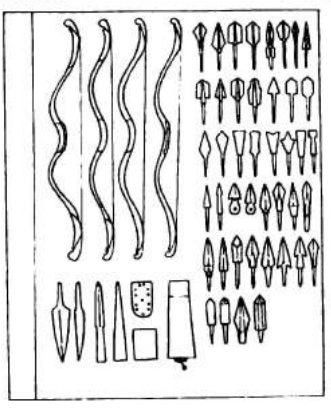

Resim 31: Ok ve yaylar

Tonyukuk:

> Bu halk, kendi yurtlarından 1.000 *li* uzakta bulundukları için muhakkak ölünceye kadar savaşır. Sakın onlara bu sırada hücum etmeyelim. Onları askerle kovalamak daha iyidir,

dedi. **[5175] 1.** Beşbalık'a 200 *li* kaldığında, Tonyukuk ordusunu ikiye ayırıp, bir kısmını önce ara yollardan Beşbalık'a hücuma yolladı. Ancak, ondan sonra askerlerine, Basmılların yurtlarına geri dönmekte olan halkına hücum etmelerini emretti. Bunun üzerine onların hepsi, darmadağın olup, Beşbalık'a kaçıp geldiler. Ama bu sırada, artık şehir düşmüştü; onlar, içeri giremedi; hepsi Türkler tarafından esir alındı; sonra da, bu kadınlı ve erkekli esirlerin hepsini alıp gittiler. **2.** Tonyukuk askerleriyle dönerken, Çigtam'dan çıktığı için, Liang vilâyetini de yağmaladı ve bu suretle, kendilerine azık temin ettiler. **3.** O zamanlar, Liang vilâyeti tutuğu Yang Ching-shu idi; o da yardımcısı sänggün Lü Kung-li'yi ve umumî kâtip Yüan Ch'eng'i askerleriyle harekete geçirerek, Türklere karşı şiddetle hücuma geçmeleri için gönderdi. **4.** Tonyukuk da: " Yang Ching-shu, eğer şehri çok kuvvetle müdafaa ederse, ben o zaman onunla anlaşırım. Eğer huruç hareketine girerlerse, o zaman kesin şekilde bir çatışmaya girmemiz gerekir. **5.** Bugün bu işte galip gelirsem, büyük bir hizmette bulunmuş olurum", dedi. **6.** Lu Kung-li ve yanındakilerin askerleri, Shan-tan'a geldiğinde, eşkıyalarla karşılaştılar; Yüan Ch'eng, askerlerine dirseklerine kadar kollarını sıvamalarını emretti; bunun üzerine askerler yenlerini kıvırdılar; derken büyük bir bora çıkıp, kar yağınca kolları donarak derileri yarıldı; ok ve yaylar ellerinden düştü; dolayısıyla devletin ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Yüan Ch'eng kaçıp canını kurtardı. **7.** Yang Ching-shu'nun unvan ve rütbeleri geri alındı ve halktan biri gibi beyaz renkli sivil kıyafetle Liang vilâyeti işlerinin idaresine devam etti. **8.** Kiçig Şad, bundan sonra çok güçlendi;

Resim 32: Oturma düzeni

Bügü Çor'un eski halkının hepsi, ona tâbi oldu. **9.** Sonra anîden Kiçig Şad bize elçi göndererek, barış teklifinde bulundu; Hsüan-tsung'a oğlu olmayı teklif etti ve İmparator da bunu kabul etti. **10.** Bunun üzerine, bir prensesle evlenme talebinde bulundu ama, İmparator elçiyi ihsanlar verip, geri gönderdi. **11.** 13. Yılda (725), Hsüan-tsung, *feng-shan* amaçlı bir yolculukla imparatorluğun doğusunu teftiş etmek istedi. Reisülküttab Chang Yüeh, Türklere karşı hazırlıklı olmak için orduyu büyütmek gerek, diye tavsiyede bulunmuştu; ancak, harbiye veziri yardımcısı P'ei Kuang-t'ing dedi ki:

> *Feng-shan*'ı yâni, doğuda T'ai-shan atalar mabedindeki kurban törenini yerine getiren İmparator, bu töreni yapmakla, *T'ien* yâni, Göğün Tanrısına başarılarından söz etmiş olur. Bu asker toplama işi ile, huzuru simgeleyen *T'ien* yâni, Göğün Tanrısına yakarış, gerçekte bir çelişkiye işaret etmiş olmaz mı?

12. Chang Yüeh dedi ki:

> Türkler şimdi barış isteseler de, onlar hayvan yürekli olduklarından niyetlerini anlamak zordur. **13.** Ayrıca, Kiçig Şad sevecen ve insancıl olduğu için, halk kendini ona kullandırıyor yâni, ona seve seve hizmet ediyor. Kül Tegin ise, alp olduğu ve iyi savaştığı için, onun önüne kimse çıkamaz. Tonyukuk'a gelince, herşeyi enine boyuna düşünen bir stratejisttir; yaşlı ama yine de etrafa zekâ kıvılcımları saçıyor yâni, o, tam anlamıyla ihtiyar bir kurt olup, Li Ching, Hsü Chi gibi büyük şahsiyetlere benzer. **14.** Bu üç düşman, gönül birliği içinde oldukları ve her zaman harekete geçmeden önce her şeyi birlikte plânladıkları için, eğer devletimizin doğuyu teftiş işine kalkıştığından haberdar olur da, sınırlarımıza hücum ederlerse, kendimizi nasıl savunabiliriz?

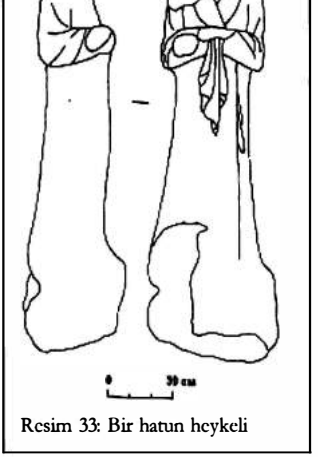

Resim 33: Bir hatun heykeli

15. P'ei Kuang-t'ing, Türklere elçi gönderip onların devlet ricalinden birini bize katılması için davet etsek, diye teklifte bulundu; zira, böyle yaparsak Türkler reddedemezler, katılmaya mecbur olurlar, böylece de onların, bize karşı harekete geçmeleri zorlaşır, dedi. **16.** Chang Yüeh, onun görüşünü kabul etti, İmparator da reisülküttab odaları kâtiplerinden Yüan Chen'i, bu teklifi Türklere götürmesi için kapı kethüdasına vekâleten görevlendirdi. **17.** Kiçig Şad, hatunu, Kül Tegin, Tonyukuk ve maiyetleri otağda bir halka halinde oturup, Yüan Chen'a verdikleri ziyafette:

> Köpek neslinden gelen T'u-fan, yâni, Tibetlilere T'ang Devleti kız verdi; Tatabılar ile Kıtanlar Türklerin eski köleleri iken, onlara da konçuy verildi. Türkler her durumda dünürlük talebinde bulunuyorlar, ama, T'ang Devleti bir tek bizden bu lütuflarını esirgiyor, niye? **18.** Yüan Chen dedi ki: "Kağan, siz İmparatorun oğlu oldunuz. Baba ile oğul nasıl dünürlük yapar?" **[5176] 1.** Kiçig Şad ve yanındakiler: "Sınır ötesi kavimlerden ikisine, İmparatorun soyadı olan Li lütfedildiği halde, gene de prenses elde edebildiler; bu misallere bakılırsa, neden olmasın? Yâni, diğer bir deyişle, isteğimizin yerine getirilmemesi için bir sebep yok. **2.** Duyduğumuza göre, sınır ötesi kavimlere giden prenseslerin hepsi İmparatorun öz kızı değil. Şimdi biz bu teklifte bulunurken, prenseslerin sahici mi düzmece mi olduğunu sormuyoruz. Sürekli olarak yaptığımız tekliflere karşılık alamamış olduk. Gerçekten de, sizin sınırlarınızın ötesindeki başka kavimleri yâni, yabancıları görünce utanıyoruz",

dediler.

3. Yüan Chen, "sizin teklifinizi İmparatora arzedeceğim", dedi. Kiçig Şad, bu sözün üzerine devlet ricalinden Aşıt Eltäbär'in İmparatora tartuk salması ve hem de, doğuyu teftişe katılması için yolladı.

4. Hsüan-tsung başkentten çıkıp Chia-hui-tun'a gelince, Eltäbär'i ve her türlü sınır ötesi kavimlerin bütün ileri gelenlerinin maiyyet erkânı içinde yer almalarını sağlayarak, onlara ok ve yay verdirtti. **5.** Orada bir tavşan asb-i şahanenin önüne çıkıverdi. İmparator yayını gerip, yana dönerek ok attı ve bir kerede tavşanı vurdu. **6.** Eltäbär, bunun üzerine attan inip, tavşanı iki eliyle İmparatora uzatıp coşkuyla raksetti ve dedi ki: "Bir kutsal kişi olan Zat-ı Şahanelerinin olağanüstü askerî dehasının üstüne yoktur. Eğer böyle bir maharet gökte varsa, ben bundan

habersizim. Ama, insanlar arasında muhakkak ki yok. **7.** Bunun üzerine İmparator ona: "Karnınız aç mı?" diye sordu. O da şöyle yanıt verdi: "Zat-ı Şahanelerinin bu türlü maharetlerini görünce, on gün yemek yemesem de karnım tok kalır." **8.** Bundan sonra İmparatör, Türklerin her zaman maiyyet erkânı içinde yer almalarına, ata binmelerine ve ok atmalarına izin verdi. Vakanüvis Lü Hsiang, bundan sonra İmparatora maruzatta bulunarak:

> **9.** Kulunuz işitmişti ki, bir baykuş haykırmasa da, kutlu bir kuş, yâni, zümrüd-ü anka haline gelemezmiş; yırtıcı bir kaplan ne kadar sessiz sedasız yatsa da, yine de merhamet gösteremezmiş; o, ne de olsa eninde sonunda vahşi bir hayvandır. Bu hayvanlar habis tabiatlı oldukları, kötü niyetli işler yaptıkları ve uzun zamandır bu huylara sahip oldukları için, bu özellikler onların vazgeçilmez bir yönüdür. **10.** Şimdiki Türkler, işte tam bu cinstendirler. Zat-ı Şahaneleri hükümdar kişiliğiyle, bu tür haydutlara rahatlıkla nasıl tahammül edebiliyor? **11.** Haşmetmeabları fevkalade bir cesaret ve kahramanlık göstererek, onları kendi yanına getirerek, onların bilgi ve erdemlerini arttırmak istiyor. Onlar, Zat-ı Şahanelerinin yaklaşılmaz kutsallığı karşısında dehşete düşüyor ve Zat-ı Şahanelerinin şan ve şerefi altında ihsanlara boğuluyorlar; bizim güç ve kudretimizden dolayı, eşiğinize yüz sürmekten başka bir şey yapamazlardı zaten. Onun için de şimdi ayaklarınıza kapanıp, kendilerinin sizin tebaanız olduklarını ilân ediyorlar ve hemencecik elçilerini sarayımıza koşuşturuyorlar. **12.** Böylece, Zat-ı Şahaneleri onların bu eyilimlerinin meyvalarını toplayabilir ve onları çeşitli şekillerde maiyet erkânı arasına katabilir ve onların *feng-shan* gibi, devletin simgesi kurban törenlerinde yer almalarını ve "yeşim ve ipek takdimi" adı verilen toplantılara katılmalarını sağlayabilir. Bütün bunlar, ancak Zat-ı Şahanelerinin erdemliliğinin sonucu olan kudretiyle mümkün olabildiği için, tarif bile edilemiyecek işlerdir. **13.** Onun için de, Zat-ı Şahaneleri defalarca fermanlar sâdır ederek, onların Zat-ı Şahanelerinin maiyeti içinde gezip durmalarına izin vermekte; çatışmalara son verme çağrısına uyan bu kişiler de, dört bir tarafa akseden nur yüzünüzün güzelliğini hayranlıkla temaşa ederek, Zat-ı Şahanelerinin *kut*'lu beccrilerinin yüzlerce

tezahürüne şahit olmaktadırlar. Zat-ı Şahanelerinin bütün bu inayetlerinin gerçekten fevkine varılamaz. **14.** Şimdi, onlara geniş çaplı hareket serbestisi ihsan edilmesiyle, onların atlarını istedikleri yere koşuşturmaları, yay çekip ok atmaları, huzurunuzda yarışlara katılmaları ve avı ele geçirmeden dolayı duyduğunuz coşkuyu paylaşmaları, Zat-ı Şahanelerini küçük düşürücü ve haddini aşan hususlar olup, bendenizin onaylamaya cesaret edemeyeceği işlerdir. **15.** Zat-ı Şahaneleri geniş görüşlü olduklarından, kimseye karşı şüphe beslemezler, ama bende-i hakirin yüreği huzursuzdur; gün geçtikçe de içindeki huzursuzluk korkuya dönüşmektedir. **16.** Eğer bu tip insanların her biri köpek gibi havlamak isterse ve bir şeyler çaldığı kişiden nefret eden hırsız gibi gönüllerinde size karşı bir nefret uyanırsa, evvelce Ching *ch'ing* nasıl ihânette bulunmuşsa veya Ma Ho-lo nasıl tahtı ele geçirmek istemişse, bunlar, yâni, Türkler de aniden hükümdarımız memleketi teftişe çıktığı zaman, yaklaşılması yasak olan konaklama yerlerine yaklaşırlarsa ve biraz da gözü kara olarak açıkça Zat-ı Şahanelerinin hayatlarına kastederlerse ve hatta Zat-ı Şahanelerini öldürmeye muaffak olurlarsa, bu durumda bütün memleket terkedilmiş ve mezarlarla dolmuş çorak bir yere döner. Tâbii, böyle bir durumda, hiç şüphesiz *Ch'an-yü*'nün yâni, Türk Kağanının kendisi paramparça olur, ve kubbeli otağları da yerle bir edilir. Böyle bir sonuca varacak olayların sorumluluğundan kaçmak mümkün değildir. **17.** Çok içten dilerim ki, Zat-ı Şahaneleri artık onların, asitanelerinin yakınlarına gelmesine izin vermesinler. Onlara kendi paylarına

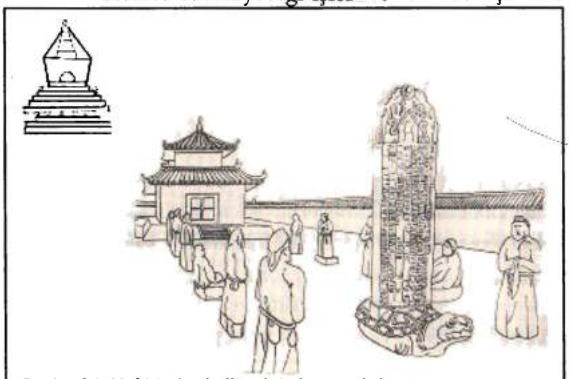

Resim 34: Kül Tegin külliyesi (rekonstrüksiyon)

düşen sınırları bildirmek gerekir; **[5177]** ölçüyü kaçırmamaları ve kendilerine ayrılan mevkiye geri dönmeleri gerektiğini, artık onlar da anlamalıdır. İşte o zaman, güneş gibi olan Zat-ı Şahaneleri yeniden eski parlaklığına kavuşur ve bütün âlemin dertlerini bir kenara atar. Bu koşullar altında kim mutlu olmaz!

1. İmparator onun tavsiyesine uydu ve bunun üzerine, bütün sınır ötesi kavimlerinin önden gitmeleri emredildi. **2.** Doğuda T'ai-shan'da, *feng-shan* kurban töreninden dönünce, İmparator, Eltäbär onuruna bir ziyafet düzenledi; onlara, bol miktarda ihsanlar tevcih etti ve memleketlerine geri gönderdi. Ama, gene de dünürlük münasebetleri kurulmasına izin vermedi.

3. 15. Yılda (727), Kiçig Şad devlet ricalinden Buyruk Çor'u elçi olarak huzura yolladı; o da, otuz tane soylu at getirdi. **4.** O sırada, T'u-fan yâni, Tibetliler, Kiçig Şad'a mektup göndererek, beraberce Çin'e karşı akınlar düzenlemek istediklerini bildirmişlerdi. Kiçig Şad, bu belgeyi de elçisi ile İmparatora arz etmiş oldu. **5.** İmparator Kiçig Şad'ın samimiyetinden övgüyle söz etti ve Buyruk Çor'u, Tzu-ch'en Köşkü'nde ağırlayarak bir ziyafet verdi; ayrıca, onlara cömertçe ihsanlarda bulundu; sonra da, Kuzey Askerî Bölgesi Kuvvetleri idaresinde olan "Batıdaki Mülteci Kalesi"nde karşılıklı ticaret yapılabilmesi için pazar kurulmasına izin verdi ve bundan sonra da, her sene yüzbinlerce top ipek göndermeye devam etti. **6.** 20. Yılda (732) Kül Tegin öldü. İmparator, "armalı muhafızlar" sänggünü Chang Ch'ü-i'yi ve adlî takibat dairesi başkan yardımcısı Lü Hsiang'ı bir fermanla sınır ötesi kavimlere doğru yola çıkararak, ona, üstünde kırmızı imparatorluk mührü bulunan bir belge (ferman-ı hümayun) vererek, "baş sağlığı" dileğinde bulunduğu gibi,

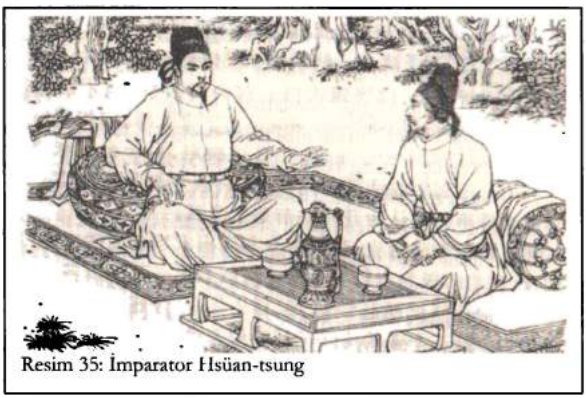

Resim 35: İmparator Hsüan-tsung

gönderdiği görevlilerin cenaze ve kurban törenine katılmalarını da emretti. İmparator, aynı zamanda vefat eden Kül Tegin için bir yazıt diktirerek, bunun kitabesini bizzat kaleme aldı; ayrıca, atalara kurban için bir sunak ve bir mabed veya yazıtlardaki ifade ile bark yaptırdı; bir de, Kül Tegin'in taştan heykelini yontturdu ve mabedin, yâni, barkın dört duvarına da Kül Tegin'i savaşırken gösteren resimler yaptırdı. **7.** 20. Yılda (732), Kiçig Şad, kendi devlet ricalinden Buyruk Çor tarafından zehirlendi; zehir tesir etti ama, o ölmeden önce, Buyruk Çor'u, onun bütün yandaşlarını yâni, kapı halkını öldürttü. **8.** O, yâni, Kiçig Şad öldükten sonra, ülkesindekiler onun oğlunu İ-jan Kağan unvanıyla kağan olarak kaldırdılar. **9.** İmparator şecereci (şehnameci) Li Ch'üan'ı yollayarak, hem taziyede bulunulmasını, hem de İ-jan'ın kağan olarak atanmasını emretti. Ayrıca, Kiçig Şad yâni, Bilge Kağanın anısına bir kitabeli taş diktirip, bir mabed (bark) yaptırdı. Bu iş için de, Tarih Encümeninde vakanüvis Li Jung'u kitabeyi kaleme almakla görevlendirdi. **10.** Çok geçmeden İ-jan Kağan hastalanıp öldü; onun yerine küçük erkek kardeşi Tängri Kağan unvanıyla tahta çıkarıldı, yâni, kağan kaldırıldı.

11. *Tängri* sözüne gelince, Çincede "mukadderat, kader" demektir. **12.** Tängri'nin yaşı küçüktü, annesi ise, Tonyukuk'un kızı idi; ve bu hatun, maiyetindeki adamlardan biri olan Uz Tarhan ile bir ilişki yaşıyor, devlet işlerine müdahale ediyor ve sınır ötesi kavimler yâni, Türkler tarafından saygı görmüyordu. **13.** Tängri Kağanın iki amcası vardı; onlar, orduyu kendi aralarında üleşmişlerdi. Doğuda olana Sol Şad, batıda olana Sağ Şad deniliyordu; en seçkin süvariler de, bu iki şad arasında paylaşılmıştı. **14.** 28. Yılda (740), İmparator, "armalı muhafızlar" sağ sänggünü Li Chih'yı üstünde kırmızı imparatorluk mührü olan bir name ile göndererek, Tängri'nin kağan olarak kaldırılmasını onayladığını bildirdi. **15.** Çok geçmeden Tängri Kağan ve annesi, Batı Şadı'nı hile ile yanlarına çekerek, onu öldürdüler; sonra da onun bütün adamlarını kendi idareleri altına aldılar. Bunun üzerine Sol Şad, aynı felaketin kendi başına geleceğinden korktu; öncü kuvvetleriyle, Tängri Kağana hücum etti ve onu öldürdükten sonra kendisi başa geçti ve Ozmış Kağan unvanını aldı. **16.** Ancak, **[5178]** Sol Şad kendi vatandaşları tarafından pek sevilip sayılmıyordu. Basmıl *bölüğü* ona hücum etti, Sol Şad büyük bir yenilgiye uğradı; ancak, yine de kendi canını kurtarıp kaçabildi. Türklerin ülkesinde büyük bir kargaşa hüküm sürüyordu. **1.** Batı Şadı'nın hatunu ile oğlu, veya oğulları, Bügü Çor'un torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kağanın kızı Ta-lo Konçuy, İ-jan

Kağanın İkinci karısı Yü-sai, Tängri Kağanın kızı Yü-chu Konçuy ve A-pu-ssu Eltäbär ve başkaları, her biri kendi bölük halkının başına geçerek, asitanemize iltica ettiler. **2.** *T'ien-pao* saltanat devresinin 1. yılının 8 ayında (742), bize iltica etmiş bütün eski düşmanlar yâni, Türkler payitahta vasıl oldular. İmparator, onların önce *T'ai-miao* adı verilen Atalar Mabedini ziyaret etmelerini emretti; ancak, ondan sonra onları huzuruna kabul etti ve Hua-o köşkünde ağırladı. İmparator, ayrıca bu vesileyi kutlamak için bir de şiir yazdı.

RR 1 Elçiler

RR 2. Musikişinaslar

RR 3. Yoğ töreni

RR 4. Hu (Soğd) tipinde bir elçi

RR 5. Muhafiz komutanı

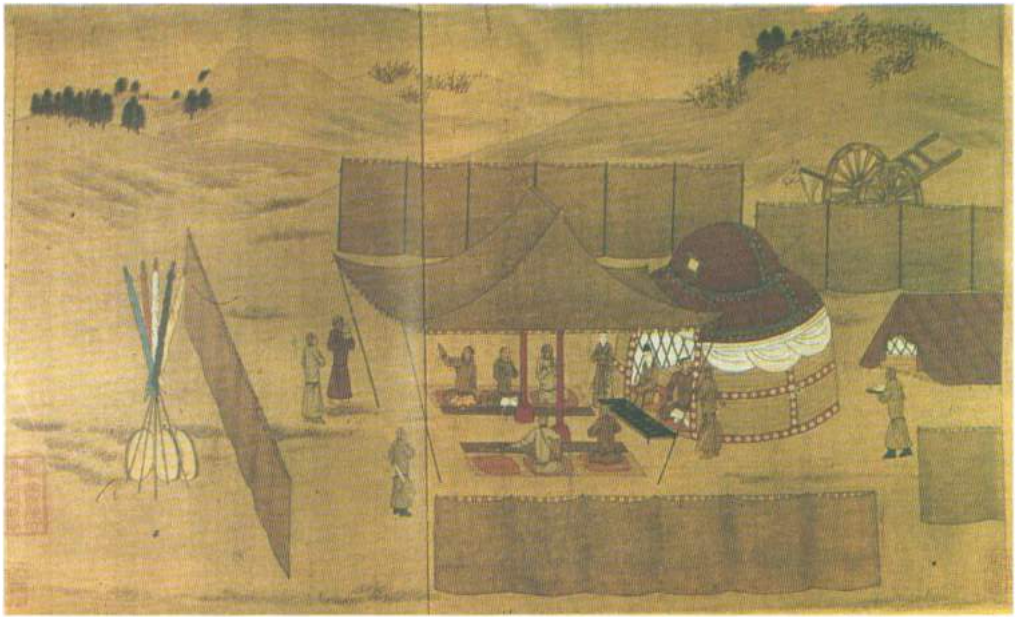

RR 6. Perde-duvar

RR 7. Aşına Chung'un mezarı

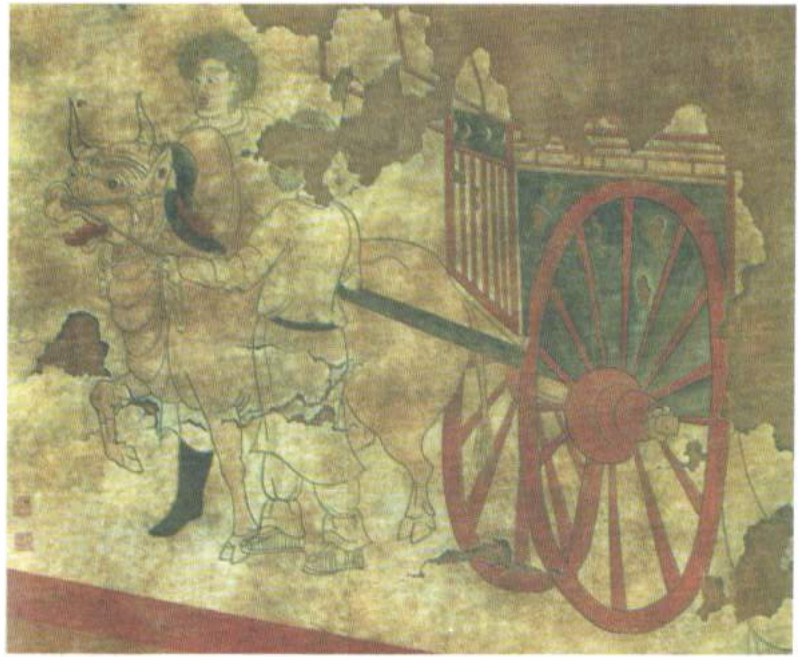

RR 8. Aşına Chung'un mezarındaki duvar resimlerinden: kağnılarıyla resmedilen iki yabancı

RR 9. Aşına Chung'un mezarındaki duvar resimlerinden: yay ve sadağıyla bir hizmetkar

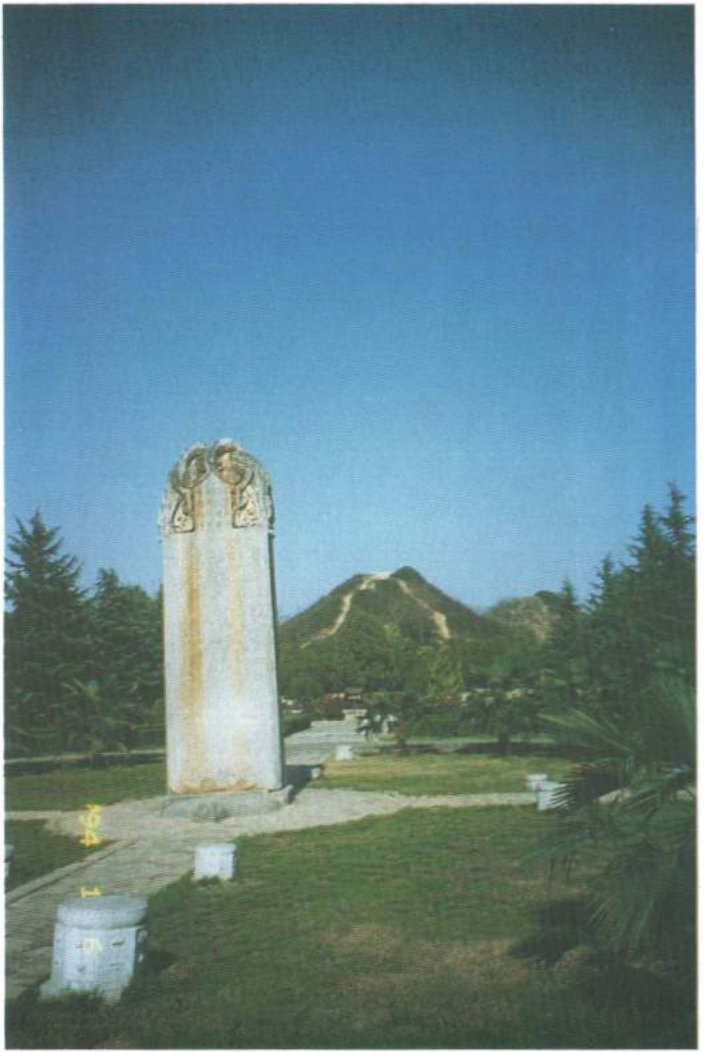

RR 10. Chao-ling: güney kapısından anıtmezar odasının bulunduğu tepeye doğru bir bakış

RR 11. Chao-ling: mezarın bulunduğu tepeye giden yolu süsleyen koç heykelleri

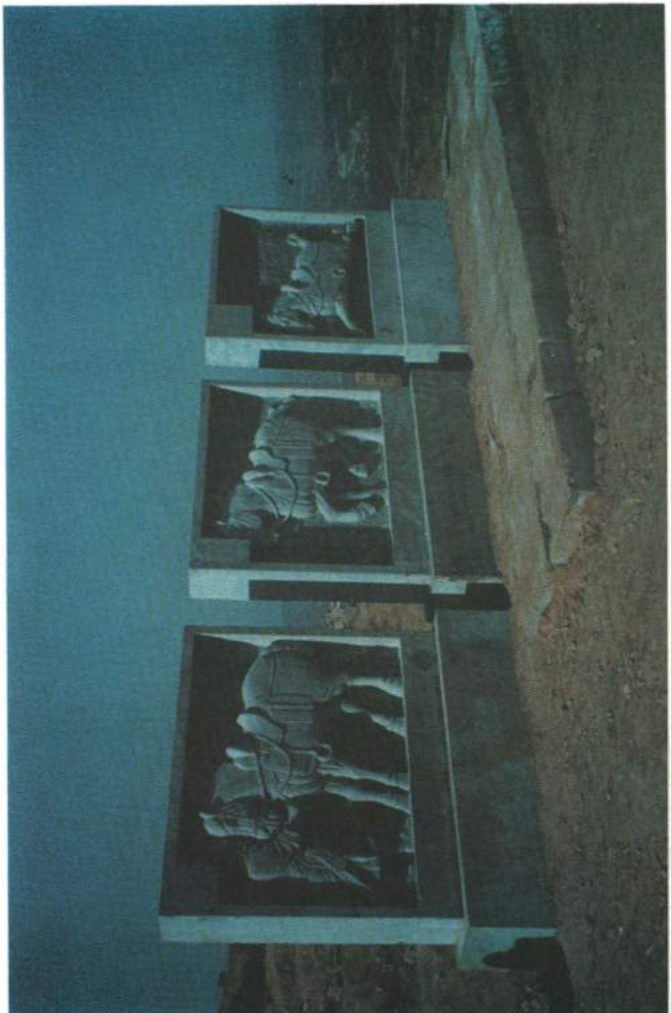

RR 12. Chao-ling: mezarın bulunduğu tepenin kuzeyinde sunak mevkiinin önündeki T'ai-tsung'un sevdiği atları gösteren rölyeflerin kopyası.

RR 13. Chao-ling anıtmezarında bulunan küçük heykelciklerin konumu

RR 14. Bir ziyafet

RR 15. Pars sadaklı muhafızlar

RR 16. Ch'ien-ling'de bulunan bir mezar içi duvar resmi

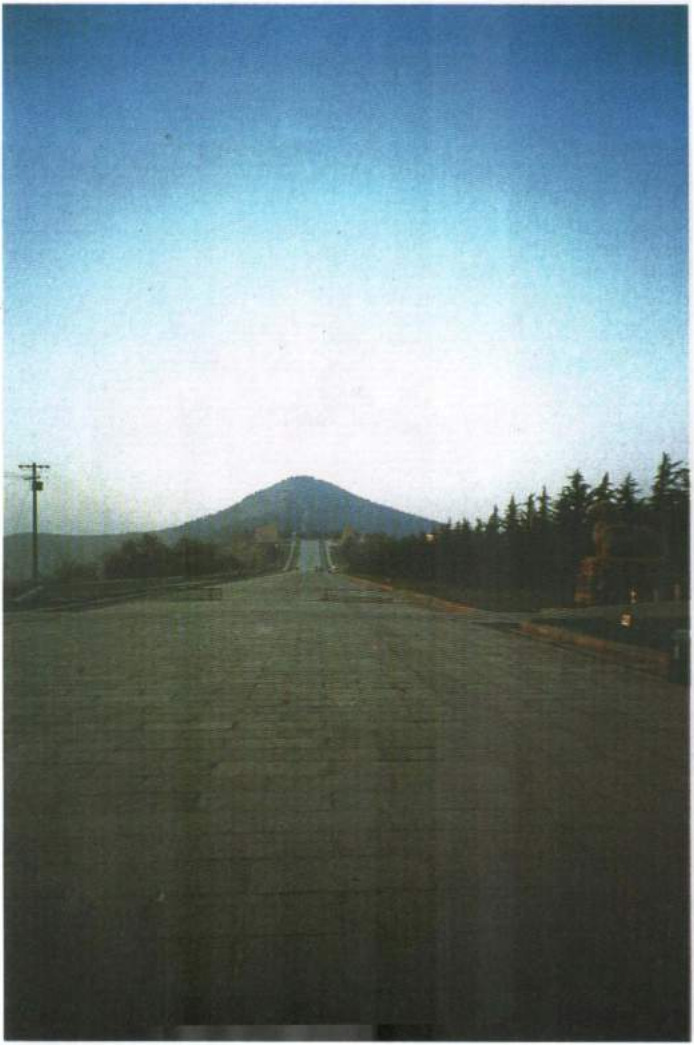

RR 17. Ch'ien-ling anıtmezarının girişi ve mezar yolu

RR 18.. Sürek avı

RR 19. Tonyukuk yazıtlarından

RR 20. Tonyukuk Külliyesinden genel bir görünüm

RR 21. Tonyukuk Külliyesinde taş heykeller

RR 22. Kül Tegin anıtının Türkçe yüzü

RR 23. Bugünkü Moğolistan'da anıtlar ve çevresinden taş heykeller

RR 24. Höl Asgat yazıtı, Bulgan Aymak

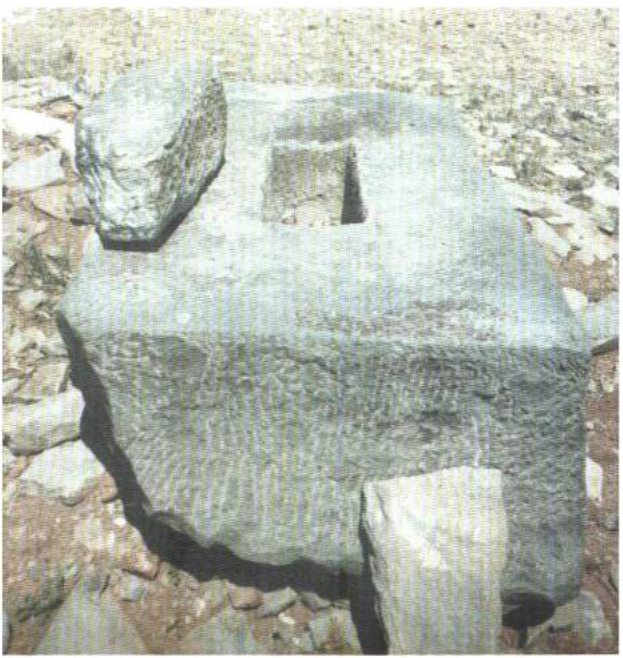

RR2.5. Sunak taşı örneği

RR26. Bugünkü Moğolistan'da anıtlara gösterilen saygı

II. AÇIKLAMALAR

A. Açıklamalı Metin Çevirisi ve Çince Metin

B. CTS Metninde Kullanılan Sosyo-Politik Terminoloji

II. A. Açıklamalı Metin Çevirisi ve Çince Metin

舊唐書卷一百九十四上

Chiu T'ang-shu (*Eski T'ang Tarihi*) 194.a*

列傳第一百四十四上

Monografi 144.a

Açıklamalar

5153

突厥 上.

Türkler: ilk kısım

Türkler: Evvelce T'u-chüeh 突厥 şeklindeki bu iki imin nasıl okunacağı konusunda farklı görüşler olmuştur; ancak bugün, *t'u-chüeh* imleriyle ifade edilenin "Türk" sözcüğü olduğunda fikir birliğine varılmış ve Pulleyblank'ın çalışması (1965:121-125 özellikle s.124) da, bu konuya son noktayı koymuştur. Evvelce bu imleri, Pelliot (1915) "Türküt" diye, Boodberg ise, "Türküz" (1951) diye okumuşlardı. Bu imlerin eski okunuşları için, bkz. Cetvel 1.[1]

Klyaştornıy (1987:237), 580'den önce bu adın Bugut kitabesinde "*truk" olarak telâffuz edildiğini ileri sürmüş; Doerfer (1965 II:§888 s. 483-495) ise, bunun bir boy adı olmadığını ve kelimenin "güçlü, kuvvetli" anlamından haraketle, "devletin güçlüleri" ("Staatsvolk") anlamında, daha çok beyleri; yâni, asilleri simgelediğini belirtmiştir.

Tezcan (1991:360-369), Doerfer'in çalışmasının kullanılmamasından yakınarak, bir taraftan Doerfer'in yorumuna katılarak kelimeyi *Staatsvolk* anlamında almakta (s.359); öte yandan (s.368), kelimenin etimolojisini *tür-* (*aufhaeufen*, *zusammenrollen*), yâni, bugünkü *dür-*den getirerek, Doerfer'den ayrılmaktadır. Bu konuda Türkiye'de ileri sürülen görüşler ise, Tuncer Baykara tarafından toplanıp, 1998'de bir araya getirilmiştir. H. W.

---

* *Chiu T'ang-shu* (*Eski T'ang Tarihi*)'nun hazırlanması ve bölümleri hakkında yukarıda "Giriş" bölümünde bilgi verilmiştir.

[1] Cetvel 1'de eski okunuşları verilen isim ve unvanlar metin içindeki yerlerine göre sayfa numarası ve cümle numarası ile sıralanmışlardır.

Haussig (1988) ise, Türk adı ile ipek anlamındaki *torqu* arasında ilişki kurmaktadır.

Öte yandan Türkiye ve Almanya'da yaygın olan "Göktürk" adına gelince, Sinor (1985:155) "kök" sözcüğünün hangi anlamlara gelebileceğini göstermekte ve Köktürk anlayışının abartılı olduğunu belirtmektedir. Tezcan ise, 1991 yılında yayınladığı makalesinde Göktürk diye bir ad olmadığını belirtmektedir. Bunu, özellikle (s.373) *ekin ara idi oqsuz kök türk eti ança oluru ärmiş* (KT E 3, BK E 4; *eti* kullanımı yalnız BK'da bulunmaktadır) ifadesindeki "kök" kelimesini "soy", "kök" (*Sippe*) olarak, "türk" kelimesini de devletin güçlüleri anlamında (*Verband des Adels)* olarak anlayarak ve cümleyi *Zu jener Zeit, ununterbrochen die Sippen (d.h. den ethnischen Verband) und die Vereinigung (d.h. den politischen Verband des Adels) organisierend, herrschten sie*; yâni, "O sıralarda onlar, soyları (yâni, etnik guruplaşmaları) ve birliği (yâni, asillerin siyasî birliğini) düzenc koyarak hüküm sürüyorlardı" şeklinde Almancaya çevirmiştir.

Öte yandan, söz konusu Çince kaynaklarda, genellikle, Göktürk diye adlandırılan Kadim Türkler hakkında yer alan bölüm, ikiye ayrılmıştır. Örneğin, *Chiu T'ang-shu* (*CTS*)'de konumuz ile ilgili 194. bölüm, a ve b diye iki kısma ayrılmıştır; 194a'nın başlığı, "T'u-chüeh"; yâni, Türkler; 194b'nin başlığı ise, "Hsi T'u-chüch"; yâni, Batıtürkleri şeklindedir (ayrıca bkz. Golden 1992: 117). Kısacası, *CTS*, bir Doğu (Gök)türk, Batıtürk ayrımı yapmamış ve Batıtürklerini Türklerden ayrılan bir kol gibi algılamıştır. Bugünkü Moğollar da, doğudakiler için, "Göktürk"; batıdakiler için ise, "Aktürk" diye çevirebileceğimiz "Čaγan Turk" tâbirini kullanmaktadırlar. Bilindiği gibi, gök rengi, doğuyu; ak rengi de, Akdeniz örneğinde görüldüğü gibi, batıyı gösterir (Sinor 1985:155; Pritsak 1955:239-263 ve Laude Circautas 1961) Herhalde, gerek Çince kaynağın ve gerekse, Moğolların kullanımını göz önüne alacak olursak, bizde yaygın olan "Batı Göktürkler" deyiminin "Batı Doğutürkleri" anlamına geldiği söylenebilir. Bu çalışmada Göktürk tâbiri yerine, söz konusu siyasî yapının bütünlüğünü ifade etmek için, Kadim Türkler veya Türk Kağanlığı tâbirleri; 582 yılından sonra ikiye ayrılmalarıyla ortaya çıkan fiilî durumda ise, bitişik bir yazım şekli ile, batıdakiler için, "Batıtürkleri"; doğudakiler için, "Doğutürkleri" şekilleri kullanılmıştır. Ancak çoğu kere, hem Çin kaynaklarına uyarak, hem de Doğutürklerinin, Kadim Türk Kağanlığının meşruiyetini devam ettirmiş olduğu görüşü ile, onlardan her defasında "Doğutürkleri" diye ay-

rı bir adla değil de; Kadim Türkler, diye eski adlarıyla söz edilmiştir. Yazıt metinlerini dikkatle okuyunca, *öngdün kağangaru* [T1 K 5]; yâni, "doğuda kağana doğru" (Tekin 1995:89'de "Doğu Kağanı" şeklinde) diye bir ibare geçmektedir. Bu sözler Türgiş Kağanının ağzından söylenmekte ve Tonyukuk yazıtında yer almaktadır. Bilge Kağan öncesi bir söylemi aksettiren bu sözler, meşru Kağanın doğuda bulunduğunu açıkça ifade etmektedir. Başka bir deyişle, "Göktürk" tabirini, "Doğu Türkleri" şeklinde algıladığımız zaman (Sinor 1985:155), bu terimin sınırlı bir bölge ve dönemi, Kadim Türkler veya Türk Kağanlığı terimlerinin ise, söz konusu siyasî yapıyı böyle bir bütünlük içinde ele aldığı görülmektedir.

Türk adının rekonstrüksiyon ve anlam tartışmalarından biri de, Türk adının boy adı mı, ulus adı mı olduğu meselesidir. Bu mesele, yâni İç Asya tarihinde halk, kavim, boy isimleri nasıl oluşmuştur problemi, kendi başına sistematik bir şekilde henüz ele alınmış değildir. Konuya, bu isimlerin tepeden (tavan faktörü) verilmesi veya tabandan oluşması şeklinde bakabilirz.

Tavan faktörü:

a. En yaygın olarak bilinen tavan faktörü, bir ata, bir ana, bir ced adına bağlanan hikâyelerin anlattığı hayali diyebileceğimiz bir atadan, anadan türemiş olma konusudur (Bu konuda bkz. Eberhard 1971:117-118). Kısacası, bunlar, toplulukların kendilerini ideolojik olarak zaman ve dolayısıyla, hiyerarşi açısından uzun süreli bir müştereklik içinde gördüklerini gösterir. Diğer bir deyişle, kan bağı; yâni, akrabalık, ideolojik olarak önemlidir (Kafadar 1995:165-166); ancak, uygulamada, zaman faktörü, kan bağı olmayanların da, bu topluluklar tarafından "akraba" olarak görülmesine imkân sağlamaktadır (A. İnan 1968:305-316).

b. Osmanlı, Selçuklu gibi bilinen bir önderin arkasından gidenler

Bu tür bir ad vermenin güzel bir örneği Tuyuhunlarla ilgili olarak görülür. *Chou-shu*'da Tuyuhunlar kısmında (50, s.912 satır 10 cümle 4) Tuyuhun ismindeki kişinin, bir olaya kızması üzerine, *bölük* (*pu-lo*)'lerini alarak uzaklaştığı anlatılır. Tuyuhun da kendisini bu grubun reisi ilân eder. Daha sonra torunu, dedesinin adını 'aile soyunun' adı olarak alır.

c. Orduda üstlenilen görevlerden dolayı alınan "tümen", "kalkan" gibi isimler, daha çok Moğollar arasında "Tümed" ve "Qalqa" gibi şekillerde görülür.

Taban faktörü:

Bir halkın veya bir topluluğun, belli özelliklerinden dolayı bir ad alması olayı, özellikle, *Oğuznâme* gibi destanlarda, veya Reşîd al-Dîn'in eseri *Câmi' al-Tevârîkh*'te anlatılan boylarla bağlı mitoloji ve hikâyelerde görülür.

Türkler arasında, 14-15. yüzyıldan sonra, bu tür isimlerin çoğaldığını görüyoruz. Bu dönemde halkın aldığı isimler hanlara da teşmil edilir. Özbek, Kazak halklarının Çinggisli hanları Özbek Hanları ve Kazak Hanları olurlar (Bu olay Avrupa'da Hohenzoller ailesi üyelerinin çeşitli Avrupa ülkeleri kraliyet ailelerini, bu meyanda Yunan kral ailesini de oluşturmasına benzer). Ancak, araştırmacıların çoğu, Özbek ve Kazakları, hanların ardından giden halklar diye görmek eğilimindedirler. Halbuki, 14-15. yüzyıldan sonra, hanlardan çok beyler duruma hâkim olduğu için, beyler etrafında oluşan bir taban faktörü söz konusudur ve halkın adı, hanları da kapsamıştır (bkz. Holzwarth 2004).

Kaynağımız *Chiu T'ang-shu* (*CTS*) "Türkler" bölümü üzerinde yapılan bu metin çalışması, Kadim Türk Devletinde de durumun, 14-15. yüzyıl sonrası Türklerinin durumuna benzediği kanaatini uyandırmaktadır. Bu çalışmaya esas olan *CTS* metninde topluluklar için *pu-lo*; yazıtlarda, *bodun* sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak, bu kaynaklarda, bir *bodun* içinde yer alan herhangi bir boy veya soy adı taşıyan kimselere rastlanmamaktadır. Etraftaki kavimler itaat altına alındıkça, onlar da, Türk bodunun bir parçası olmakta; böylece, Türk bodunun sayısı artmakta, yaşadığı alan genişlemektedir. Burada şahit olduğumuz bu durum, bir anlamda, 13. yüzyılda oluşan *Monghol ulus*, yâni, "Moğol ulus ve devleti"nin oluşumuna ve gelişmesine benzemektedir.

Yukarıda geliştirilen bu fikirler çerçevesinde, "Türk" adının bir siyasî ad olarak ortaya çıkışında, halkın ağırlığına dikkat çekilmektedir. Öte yandan Doerfer (II:§888, s.483-495), tavan faktörüne ağırlık vermektedir. Örneğin, Doerfer *türk* sözünün "kuvvetli" anlamında olmasını kabul ederek, kelimenin "devlet büyükleri, kuvvetli"lerden geldiğini düşünmektedir. Peter Golden (1992:117-124) ise, taban faktörüne önem vermekle beraber, tabanla tavan arasında bir ırk, dil, kültür farklılığı görmekte ve aslen İranî hükümdar ailesinin karışık halklardan meydana gelen toplulukları idareleri altına aldıktan sonra, hepsinin beraberce Türk adını aldıklarını ve Türkçe konuşmaya başladıkları görüşünü ileri sürmektedir. Gumilev de benzer bir yaklaşımla hakim sülâlenin Moğol kökenli olduğunu ileri sürer (1999:41-47).

Ancak, son zamanlarda, Denis Sinor'un (1990) önderlik ettiği bir görüşle, "Türk" adını taşıyan toplulukların, Kadim Türklerden önce, doğu Asya'da değilse bile, Karadeniz'in kuzeyinde yaşamış oldukları kabul ediliyor. Benzer görüşler, yıllar önce, Zeki Velidi Togan tarafından *Umumî Türk Tarihine Giriş*'te ileri sürülmüştü. Bütün bunlar, taban faktörüne ağırlık veren görüşlerin yaygınlaştığını göstermektedir.

Türk adının anlamı ve Türk halkının Kadim Türk Devletinin kurulmasına katkılarının söz konusu edildiği bu bölümde, yazıtlardaki *el/il* ve törü; yâni, "devlet" kavramı üzerinde durulmamıştır. Bu konuda tam özgün fikirler ileri sürmek için, Kadim Türk Devleti'nin bütün safhalarının, Batıtürkleri de dışlanmadan, incelenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, günümüzde, Kadim Türk Devletinde kağanlık kurumu ve sosyal yapılanma üzerine en özgün ve akışkan (dinamik) görüşler, Masao Mori tarafından ileri sürülmüştür (Mori 1967).

5153:1

突厥之始，啟民之前，隋書載之備矣，祇以入國之事而述之。

Türklerin ortaya çıkışından Ch'i-min [Kağanın hükümdarlığının] öncesine kadar [süren] dönem Sui-shu'da ele alınmıştır. Burada yalnız T'ang devleti ile ilgili olaylar ele alınacaktır.

Ch'i-min Kağan: Kaynağımız *CTS*'da, kağanlar veya aile fertleri ile ilgili olarak karşımıza çıkan isimler, aslında isim değil, unvanlardır. Burada söz konusu olan Ch'i-min Kağan unvanı, bu hükümdara Sui sülâlesi tarafından verilmişti. Bu hükümdarın adının T'ang devri Çince okunuşları için bkz. Cetvel 1.

Masao Mori (1966), Ch'i-min Kağanın Sui Yang-ti'ye yazdığı mektubu ele aldığı makalesinde, Ch'i-min Kağanın üslûbu üzerinde durmaktadır. Mori bu yazısında hükümdarın adını Ch'i-min olarak bırakmış; adı Türkçeleştirme çabasında bulunmamıştır.

Adı geçen kağan, Tu-lan (588-599) ile Shih-pi (609-619) arasında yaşamış olduğuna göre, 599-609 veya 600-608 tarihleri arasında yaşamış olduğu düşünülebilir. Bu kağanın babasının kim olduğu açık değildir; İşbara (Sha-po-luo) Kağanın oğlu veya yeğeni olduğu şeklinde farklı görüşler vardır (*LIT*:550, n. 214'de "Şpara Kağanın yeğeni" demektedir). Adının Jan-kan olduğu bilinen bu hükümdar, evvelce T'u-li Kağan unvanı ile de

biliniyordu. Tu-lan Kağanı mağlup ederek, Sui sülâlesi yönetimindeki Çin idaresine katıldığını bildirince, Sui'ler ona: "Yi-li chen-tou Ch'i-min Kağan" diye bir unvan vermişlerdi (bkz. *CKJMTTT*:897).

Hsüeh Tsung-cheng (*HTC* 1992: 785) bu hükümdarın adını, *i-li chen-tou ch'i-min* (il idug yami veya yamir) diye okumakta ve "Türkler, doğu-batı diye ikiye bölünmeden önce kağanlığın 11. hükümdarı olan Tu-lan (*HTC*, Touroum) devrinde kuzey hanı olup kendisine Toliş (Tolix) Kağan; yâni, il idug yamir kağan" denilmiştir (*HTC*: 785) şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Burada, "Toliş" diye söz edilen isim, isim değil de, *t'u-li* şeklinde yazılan unvandır. Daha öncelere ait kayıtlardan biz Jan-kan'ın bu unvanı aldığını biliyoruz. Ancak, Hsüeh Tsung-cheng'in *t'u-li* imlerini "Toliş" olarak yeniden yapılandırması (rekonstrüksiyonunu yapması) F. Hirth'den beri süregelen bir yanlışlığa dayanmaktadır. Bu konuya, *t'u-li* unvanı ile ilgili olarak değinilecektir. Gumilev ise, eserinin arkasına eklediği tabloda (1999:555) Çince "Jangan" okunuşunu, "fatih, muzaffer" anlamında açıklayıp "cengiz" adıyla birleştirmiş; "Tuli-ke-han" unvanının, Türklerin Doğu kanadı hanı anlamında, "Tolis-han" olduğunu ileri sürmüştür. Sui Sülâlesi'nin verdiği unvanı ise, "İli Midou" şeklinde okuyarak, Türkçesinin "devlet verdi" anlamında, "Il-birdi" şeklinde anlamak istemiştir.

Bütün bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, konu ile ilgili araştırmacılar isim ve unvanları doğrudan açıklamak ve bu konuda kendi özgün yorumlarını yapmak yoluna gitmişler ve bu konuda yapılmış incelemeler üzerine kendi fikirlerini bina etmeyi tercih etmemişlerdir. Öte yandan, bu konudaki titiz çalışması ile dikkat çeken Volker Rybatzki (2000:205-292) Ch'i-min Kağanın isim ve unvanlarını ele almamıştır.

Sui-shu: T'ang sülâlesi döneminde yaşamış olan Ling-hu Te-fen ve Chang-sun Wu-chi, o dönemlerin karışıklıkları içinde yok olma tehlikesi geçiren Sui devri kayıtlarını bir araya getirmek için büyük bir çaba harcamışlar ve bu kayıtlar, sonradan, T'ang T'ai-tsung devrinde (627-649) tamamlanmış ve 636 yılında Sui sülâlesinin resmî tarihî olarak, *Sui-shu* meydana getirilmiştir (Wechsler 1974:111-113). Tamamı 85 bölümden (*chüan*) oluşan bu eserde, biyografiler 50 bölüm; hükümdar yıllıkları kısmı, yâni, "esas kayıtlar (*pen-chi*)" ise, 5 bölüm oluşturur. Ayrıca, bkz. Wilkinson 2000:504.

Sui-shu'nun hazırlanmasında büyük emeği geçen Chang-sun Wu-chi, T'ai-tsung'un gençlik arkadaşı ve kayınbiraderi olarak çok etkili olmuştu.

Bu çerçevede de T'ai-tsung dönemi ile ilgili "Gerçek Kayıtlar"ı hazırlayan komisyonun başında bulunmuştur. Uzun bir süre önemli görevlerde bulunan Chang-sun Wu-chi, 651'de Tarih Encümeni başkanlığına getirilmiştir. (bkz. "Giriş"; Wechsler 1985:52 ve Twitchett 1992:13, 126, 164; Açıklamalar 5158:5).

5153: 2

始畢可汗咄吉者，啟民可汗子也。

Shih-pi Kağan T'u-chi, Ch'i-min Kağanın oğludur.

Shih-pi Kağan T'u-chi: Ch'i-min Kağanın oğlu olan bu hükümdar, önceleri, T'u-chi olarak biliniyordu. *Ta-yeh* saltanat devrinin (605-618) 5. senesi (609) Ocak ayında, Ch'i-min Kağan Çin'i ziyarete gitmiş ve orada hastalanarak ölmüştü. Yerine, oğlu T'u-chi tahta geçerek Shih-pi Kağan unvanını almıştır (*LIT* 1990:561, n.318). Chavannes (1941:322), bu kağanın adını dizinde ve metin içinde (s.22, 52 n., 95 ve 262) Fransızca transkripsiyonla Che-pi şeklinde göstermiştir. Metinlerde yapmış olduğu bu tesbiti Chavannes herhangi bir şekilde yeniden yapılandırmaya (rekonstrüksiyon) çalışmamıştır. Bu çalışmada da, unvanda görülen imlerin Türkçe ile karşılanmasına, yâni, yeniden yapılandırılmasına girişilmemiştir. Bu kağanın unvanının T'ang devri Çince okunuşları için bkz. Cetvel 1.

Genellikle eserlerde, bu unvan, Shih-pi şeklinde kullanılmaktadır; ancak, Gumilev (1999:212-218), bu unvanı Şibir Kağan olarak anlamak istemiştir. Hsüeh Tsung-cheng'da (*HTC* :785), İşbeg (*Ix beg* diye yazılmış) Kağan şeklinde bir yeniden yapılandırma (rekonstrüksiyon) bulunmaktadır; orada, aynı zamanda Kutluk Şad (*kutluq xad*) denildiği de kaydedilmiş; ancak bu çıkarsamaların nereye dayandığı açıklanmamıştır. Kendisi (*HTC* :785) Kutluk Şad'ı da, *T'u-chi-shih*'dan getirmiştir. Liu İ-t'ang (*LIT* 1990: 561, n.318), *T'u-chi-shih* adını, *Tukiş* olarak, diğer yazılışı olan *T'u-chi*'yi ise, *Tukir* şeklinde; Kağan olduktan sonraki, Shih-pi adını ise, "Sibir" şeklinde göstermektedir.

Söz konusu Shih-pi Kağan 609-619 yıllarında hükümdarlık etmiştir. Bu adın diğer öğeleri aşağıda açıklanmıştır.

kağan: Doerfer, *kağan* unvanının kökenini yanlış bir okuma ile adları Cücen olarak bilinen Ruan-ruan'lara dayandırır. Kağanlık ve hanlık kavramlarını,

lügatının Türkçe terimler kısmında, tarihî evrimleri içinde uzun uzun ele almıştır (Doerfer 1967 II:§1161 s.141-179). Kağan unvanını oluşturan imler ve T'ang dönemi okunuşları için, bkz. Cetvel 1. Kağan unvanı ile ilgili en eski çalışmalardan birisi de, Shiratori'nin çalışmasıdır (1926); bu çalışma, İ. Gökbakar tarafından Türkçeye çevrilmiştir (1945).

T'u-chi: Hsüeh Tsung-cheng (*HTC*:785) de, yabancıların dilinde T'u-chi'ye "Kutlug Şad" diyorlar, demektedir. Ancak, nereye dayandığını belirtmemiştir. Bu hükümdarın ad veya unvanının burada, *t'u-chi* şeklinde okunması, bugünkü telâffuza değil de T'ang devri telâffuzuna dayandırılmıştır. Bu konuda bkz. Cetvel 1.

5153:3

隋大業中嗣位，值天下大亂，中國人奔之者眾。

ve Sui [sülâlesinin son dönemlerini oluşturan] Ta-yeh saltanat devresinin [605-617] ortalarında tahta çıkmıştır. O sırada ülkemiz karışıklık içinde kaldığı için, Çinlilerin çoğu [selâmeti Türklere] sığınmakta buluyordu.

Sui dönemi: Çin'de M.S. 220'de Han sülâlesinin çöküşünden sonra, irili ufaklı beylikler ve sülâleler başa geçmiş ve 589 yılında Sui sülâlesi, kuzey ve güney Çin'i tek bir idare altında birleştirerek, 618 yılına kadar hüküm sürmüştür.

Ta-yeh saltanat devresi: *Ta-yeh* saltanatı devresi, Sui sülâlesinin, 605-617 yıllarındaki son dönemlerine işaret eder.

tahta çıkmak: Metinde tahtı tevarüs etmekle ilgili olarak, harfiyyen (kısaltma ile *hrf.*) *ssu-wei* denmektedir. Çin kültüründe taht, bir kurum olduğu için tevarüs edilebilirdi. Kadim Türk kültüründe ise, Bilge Kağan Kül Tegin yazıtlarında olduğu gibi bu eylem *olur-* (otur-) şeklinde ifade edilir. Nitekim, benzer bir kültürel düşünce sistemini aksettiren Moğolcada da bu durum, "oturmak" fiili ile karşılanır. Türk kültüründe taht, çok daha sonraları ortaya çıkmıştır. Önceki dönemlerde hükümdarlar, *akkiyiz*, yâni, beyaz bir keçe üzerine oturtulur: bu keçeyi, dört tarafından tutan beyler, hükümdarları havaya kaldırarak, onun, gök *tängri* ile temasını kurarlardı. Daha sonraları, "hanlama" veya "han kaldırma" olarak bilinen bu tören için bkz. Yıldırım 1992; İnan 1969/1991:241-254; Togan, Zeki Velidi 1939; Ecsedy 1968:157; Schmitz 1996: 46, n.69 ve Sultanov 2001:66-74.

ülkemiz: Metinde *hrf.* "göğün altında, kâinatta" (*t'ien-hsia*) ifadesi kullanılmıştır. Burada kullanılan deyim ile, Çin devletinin tarihte kendisine nasıl baktığı görülmektedir. Bu deyim, ilk Çin klasiklerinden *Chuang-tzu*'dan beri kullanılmaktadır (*CWTTT* 2:1524; *TH* 2:3201).

Çin: Metinde *chung-kuo* imleriyle yazılmış olan ve eskiden "orta memleket" veya "orta krallık" anlamıyla İngilizceye "Middle Kingdom" şeklinde çevrilmiş olan bu deyim imparatorluk tarihinde Çin için kullanılmışsa da, artık bu deyimin, imparatorluk öncesi dönemde "merkezî devletler, merkezî beylikler" anlamında kullanılmış olduğu düşünülmektedir (Nylan 2001:263, 366-367).

Çinliler: Metinde *Chung-kuo jen* imleriyle yazılan terim *hrf.* "orta memleket insanı" anlamındadır; bugün Çin Halk Cumhuriyeti vatandaşları için kullanılır; etnik Çinli anlamında ise *han-jen* 漢 人 yâni, bir anlamda kimliğini milat sıralarındaki Han sülâlesinden alan kişi anlamında olan bir terim kullanılır.

5153:4

其族強盛，東自契丹、室韋，西盡吐谷渾、高昌諸國，皆臣屬焉，控弦百餘萬，北狄之盛，未之有也，高視陰山，有輕中夏之志。

[Bunun sonucunda] onların soyu [yâni, kavmi] güçlendi; doğuda Kıtanlar ve Shih-wei'lerden, batıda Tuyuhun'lardan Hoço'ya kadar bütün [kavim ve] ülkelerin hepsi onlara tâbi oldular. [Türk ülkesindeki] yay çekenlerin [yâni, askerlerin] sayısı bir milyonu aşıyordu. Kuzey Ti'lerin [yâni, kuzeydeki yabancı kavimlerin] kudreti hiç bu dereceye varmamıştı; [kendilerini] Çoğay (Yin-shan) Dağları gibi yüksek görüp, Çin'i küçümsüyorlardı.

soy: Genellikle soy olarak çevrilen *tsu* imi, burada, "kavim" anlamında daha geniş bir şekilde kullanılmıştır. Bu imin *CTS* metni içindeki kullanılış şekilleri için bkz II. B.a.ii ve B.b.ii. Metinde, *tsu* imiyle yazılan bu terimi Liu Mau-tsai (I: 132) "sein Clan (*tsu*)" şeklinde çevirmiş; fakat, kimin klanından söz ettiği hakkında bir açıklama getirmemiştir. Bu *tsu* iminin dar anlamda klan, soy şeklinde anlaşıldığı göz önüne alınırsa, kaynağımızın ancak hükümdarlık ailesinden yâni, hanedandan söz ettiğini düşünmek icap eder. Ancak, burada herhalde bütün Kadim Türk soyu kastedilmektedir anlayışı ile, çevirinin bu kısmında *tsu*, "kavim" olarak çevrilmiştir.

Kıtan: Orhun vadisindeki Kadim Türk yazıtlarında bu halkın adından Kıtan diye söz edilmektedir (Tekin 1968:345). Bugünkü Çincede Ch'i-tan imleriyle yazılan bu ismin eski Çince telâffuzu için, bkz. Cetvel 1. Kıtanlar, sonradan (916-1124) Çin'de Liao sülâlesini kurmuşlardır. Kıtanlar ve onların Çin'in kuzeyinde kurdukları sülâle, özel bir çalışmaya konu olmuştur (bkz. Wittfogel ve Feng Chia-sheng 1949).

Liao sülâlesini 10-12 yüzyıllarda kuran Kıtanlar, proto-Moğol bir halktı. Türkçede daha çok sonradan batıya yürüyen ve bir Orta Asya devleti kuran batı kolları dolayısıyla, "Karahıtaylar" olarak bilinirler.

Adın okunuşuna gelince, Hamilton (1955:184) bu adı *K'i-tan*; Ahmet Taşağıl (1999:7) *Kıtan*; W. Eberhard (1996:21) *Kitan* şeklinde göstermişlerdir; Liu İ-t'ang (*LIT* 1990:481, n.60) ise, bu halk için: "K'u-mo-hsi'nin doğusunda yaşarlardı. Beş sülâle döneminde, Liao Devleti'ni kurmuşlardı. Yüan döneminde batı taraflardaki kavimler onlara, 'Khitai, Khitay, Xitay' derlerdi" demektedir. Cetvel 1'deki tablodan da, bu ismin, "Kıtan" şeklinde okunması gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bkz. Harita Λ.

Shih-wei: Proto-Moğol boylarından Shih-wei'ler, Cevdet Gökalp (1973) tarafından özel bir çalışmada ele alınmıştır. Eberhard (1996: 58, bu adı Şı-veğ olarak göstermiştir. Liu İ-t'ang (*LIT* 1990: 782, n.127) bu adı, *Siver, Sivir* olarak göstermiştir. Ayrıca, bkz. Wittfogel 1949: 737. Öte yandan Xudyakov (1991:49, 70), Shi-wei'ler ile Dokuz Tatarlar arasında ilişki kurmaktadır. Xudyakov'un görüşlerini aşağıda sunuyoruz: "Shih-wei'lerin Moğol veya Türk dilli olmaları hâlâ tartışma konusudur. Birinci Türk Kağanlığı zamanında Shih-wei'ler, Türklere bağımlı idi ve Türkler onları, üç tutuğun yardımıyla yönetiyorlardı. Türklerin güçlerinin etkisinin zayıflamasıyla Shih-wei'ler bağımsızlıklarını kazanmak istediler ve başka göçebe kabilelerle ilişkiye girmeye başladılar. Bilge Kağan zamanında Türkler arasında Tokuz-tatar olarak bilinen Shih-wei'ler, Oğuzlarla beraber hareket ederek, [Türk] tâbiyetinden kurtulmak istediler; ancak, başarılı olamadılar. 8.-9. yüzyılda 9 boya bölünmüş olan Shih-wei'ler güneyde, T'ang İmparatorluğu'na yakın yerlerde yaşıyorlar ve Çin'e elçiler gönderiyorlardı". Gabdelbar Fayzrahmanov (Fayzrahmanov 2000:92) ise, Shih-wei'lerden Otuz Tatar olarak söz etmektedir. Tatarlar konusunda yaptığı çalışmada Klyaştornıy (Kljaštornyj 1992:72-83), Dokuz Tatarların bugünkü Moğolistan ve Kuzey Çin'de bulunmuş olabileceklerini söylemekte ve bugünkü Gansu bölgesi ve Tarım havzasında, 9-12. yüzyılda bir Tatar ül-

kesinin varlığının tartışmasız olduğunu kabul etmekte ise de, Dokuz Tatar ve Shih-wei özdeşleştirmesini yapmamaktadır. Ayrıca bkz. Harita Λ.

Tuyuhun: Bugünkü Çin'in Kökenor (Qinghai) eyaleti bölgesinde yaşamış olan Tuyuhun'ların adı, Çince, T'u-yü-hun şeklinde yazılmıştır. Tuyuhun'lar bu bölgeye milâdî 4. yüzyılda, Mançurya bölgesinden göçmüşlerdi. Kadim Türk hâkimiyeti döneminde, Kökenor bölgesinde, Mu-jung liderliğinde bir hanedan kuran Tuyuhunlar, bu bölgelerin 8. yüzyılda Tibet hâkimiyetine girmesi üzerine; tekrar doğuya, bu kez Ordos bölgesine çekilmişlerdir (Dunnel 1983: 21, ve 21, n.7, 36-38; Ecsedy 1968:173, n.186). Tuyuhunların Kökenor'daki hayatı, Z. V. Togan tarafından, "Orta Λsya'da Rus ve Çin İstilâsı Devrinde Halk Hareketleri", adlı *Ders Notları*'nda ele alınmıştır (1967-68). Eberhard (1945: 321), "Tuyuhunların ilk kabilesinin adı İ-lo-han idi. Tuyuhunlar, hükümdarları Hsien-pi'lere mensup olup [kendileri] Tobalarla [yâni, Tabğaç'larla] yakın akraba olan bir kavimdir" demektedir. Tuyuhun adının kavim ismi olması ile ilgili rivayet için, bkz. yukarıda *CTS* 5153 "Türkler" (T'u-chüeh) açıklaması ve Harita A.

Hoço/Kao-ch'ang: Bugünkü Turfan bölgesinde bulunan Kao-ch'ang veya Qočo diye bilinen (Gabain 1961 ve İzgi 1989 [2000]) bu bölge, Türkçede Hoço şeklinde ifade edildi. Burası, eski zamanlarda, bir şehir devleti idi. Ayrıca bkz. Harita Λ.

kavim ve ülkeler: Metinde *hrf.* "ülke, devlet, hanlık, beylik" anlamlarına gelen *kuo* sözcüğü kullanılmıştır. Burada, Shih-wei gibi, kabile konfederasyonlarından da söz edildiği için, Türkçe çeviride, "kavim ve ülkeler " ifadesi kullanıldı.

*Bu olaylar için bkz. Taşağıl 1995:64-68.

Kuzey Ti'ler: Kuzeydeki Ti türünden yabancılar anlamındadır. Yukarıda (5153:3) sözü edilen *Chung-kuo*, yâni, dört tarafı yabancılarla çevrili bir Çin görüşü çok eski devirlerde gelişmişti. Burada söz konusu edilen Ti'ler, Kuzey'deki yabancılardı; savaşçı ve yabancı olarak görülürlerdi (Di Cosmo 2002:97). Diğerleri için bkz. II. B. b. iii.

Çoğay Dağları (Yin-shan): Yin-shan dağlarının Türkçe adı genellikle litaratüre, 'Çoğay Quzı' olarak geçmiştir (bkz. Harita 1 ve Dizin). Bu çeviride Türkçe olarak, "Çoğay Kuzı" ifadesi kullanılmıştır. Bu adın birinci sözcüğü *çoğay*, "gölgelik, dağın kuzey yamacı" anlamına gelmektedir. İkinci sözcük "kuzı" ise, bugün, kuzey dediğimiz *kuz* şeklinden gelmektedir.

Bu dağın adı birçok çalışmada açıklanmıştır. Klyaştornıy "the Yin Shan Mountains (Çuğay quzı in ancient Turkic)" şeklinde bir açıklama yapmıştır (Kljaštornyj 1996:335); ayrıca, bkz. Kljaštornyj 1982:341, 344; satır 5; Sertkaya (1995:81) "Yin Dağlarında (Yin-Shan) Çokay Kuz ile Kara Kum mevkilerinde" ifadesini kullanmaktadır. Kelimeyi Talat Tekin *çoğay* (1968:323) ve *çuğay* (1995: 84-85); Clauson (1972 412 b-413a) *çoğay* ve Scharlipp (1992:34) *çokay* okumuşlardır. Burada, K. Czegledy (1962:55-69)'nin bu konu üzerinde odaklanarak yazdığı makalesine dayanılarak *çoğay* şekli kabul edilmiştir. Kadim Türkler bu bölgede geyik ve tavşan yiyerek yaşarlarken, Oğuzların Kıtan ve Tabgaçlarla birleşerek kendilerini imha etmek niyetinde olduklarını öğrenince, Ötüken'e göç etmişlerdi (Sertkaya 1995:81). Tonyukuk abidesi 1. taş, güney yüzü: 1-10 satırlarda anlatılan bu hâdiselerin teferruatı için bkz. Sir Gerard Clauson 1971:127-128 (bölüm V ve VI). Bu olaylardan dolayı bazı Kadim Türk Kağan ailesinin bazı fertleri burada (Çoğay Quzı) doğmuştu; örneğin, Kül Tegin (bkz. Sertkaya 1995:94 ve 96). Evvelce, Kafesoğlu (1977:94), bu bölgeyi "kuzey koruluğu" şeklinde açıklamıştı.

II. Kadim Türk Devleti önderlerinin çocuklarının doğup büyüdüğü Sarı Irmağın büklümünün hemen kuzeyindeki dağların kuzey yamaçlarını kapsayan bu bölge, Orhun ve Ötüken'e giden yolun başlangıcını da teşkil eder. Czegledy'nin ayrıntılı bir şekilde açıkladığı gibi, *çoğay*, "gölgelikli, karanlık" anlamına gelmektedir ki (Csegledy 1962:58) bu dağların Çince adı olan Yin-shan da, "karanlık dağ" anlamındadır. "Kuz" kelimesi ise Türkçe kuzey kelimesinden bildiğimiz gibi, dağın güneş yüzü görmeyen, gölgelik kuzey yamaçları için kullanılır. Czegledy, Türkçede dağın bu ismi almasında Çin etkisi görüyorsa da, Türklerin ve onlardan önce de Hunların bu dağların güney bölgelerinde uzun süreler yaşamış olmalarını ve Türklerin ve sonra da Moğolların, dağın kuzey yamacı için, *kuz* sözünü kullanırken kendi kuzeylerini değil de, dağın kuzeyini düşünmüş olduklarını göz önüne almak gerekir (Ayrıca, bkz. İ. Togan 2000).

Öte yandan A.G. Malyavkin, (1989:129-31) Cen Zhongmian'in (1958a: 543) bu dağın adının, bizim *CTS* metninde daha sonra görüleceği gibi (5167:3), Tsung-ts'ai dağından geldiğini belirtmesine değinmektedir. Cen Zhongmian (1958b: 201), aynı zamanda, bu dağın adının, yanlışlıkla, Yin-shan ile birleştirildiğini ileri sürmektedir. Örneğin, F. Hirth ve Liu

Mau-tsai (II:830) bu görüşte idiler. Malyavkin, ayrıca, Tsung-ts'ai dağının, Yin-shan dağı değil; başka bir dağ olduğunu ileri sürmektedir; onun görüşüne göre bu dağın yeri, Sarı Irmağın kuzeyinde; Shanxi'deki K'o-lan şehrinin, 400 li yâni, 200km. kuzeybatısındadır (Malyavkin 1989:129). Bu durumda, Malyavkin'e göre, Tsung-ts'ai dağı, Sarı Irmağın kuzeyinde olan Yin-shan değil de, Sarı Irmağın kuzeydoğusundaki bir bölgededir. Öte yandan, Ecsedy, *yin* ve *shan* imlerinin dağın kuzey yamaçları anlamına geldiğini hatırlatarak, bunların, başka dağların, örneğin Tarbaghatai'ın da kuzey yamaçları için kullanılmış olabileceğini ileri sürer (1980:32).

Çoğay dağlarının yerini Yin-shan değil de Khangai olarak algılayan Giraud gibi Semih Tezcan, *çoğay* sözcüğünün "gölgeli" anlamına gelmesinin bir yanlışlıklar dizisinin sonucu olduğunu ve *çoğay* için "gölgelikli" yerine "kireçli" anlamının daha uygun olduğunu ileri sürmektedir (1995:223-231).

Çin: Burada tekrar 'Çin' olarak çevrilmiş olan *chung-hsia* imleriyle yazılmış olan bir terimdir (*CWTT* I:424a). Yukarıda (5153:3) Çin için daha yaygın olan terim *chung-kuo* kullanılmıştı. Metinde ileride (5153:10) de görüleceği üzere "Çin'in orta bölgeleri" anlamında olan *chung-yüan* deyimi kullanılmaktadır. Her ikisi de, Çin merkezli bir dünya görüşünü yansıtmaktadır. Liu Mau-ts'ai (*LMT* I:132) bu cümleyi, *Sie blickten hoch vom Berge Yin-shan herab und hegten nur Verachtung für das Reich der Mitte*, sözleriyle, "onlar Yin-shan'ın yüksekliklerinden aşağıya bakıyor ve Orta Krallık (Çin)'i sadece küçümsüyorlardı" şeklinde, biraz daha farklı anlamıştır.

5153:5

可汗者，猶古之單于，妻號可賀敦，猶古之閼氏也。

[Türklerin] Kağanları eski [zamanların] ch'an-yü'süne tekabül ederdi; [Kağanın] karısının unvanı, katun idi ve eski zamanlardaki, yen-chih'nin karşılığı idi.

ch'an-yü: Eskiden *shan-yü* şeklinde okunan ve Hunların en büyük önderinin, unvanı artık, *ch'an-yü* okunmaktadır. T'ang devri okunuşu için bkz. Cetvel 1. Ayrıca, Pulleyblank (2000:54. n.1), eski okunuşunun neye dayandığı bilinmemekle beraber; yeni okunuşun, 601 yılından kalma *Ch'ieh-yün* lügatına dayandığını belirtmektedir. *Ch'an-yü*'nün otoritesinin *tängri* tarafından kutsandığı düşünülür (bkz. Di Cosmo 2002:222-223; Pulleyblank 2000:54, 96). Aynı eserde, Pulleyblank'ın düzenlediği Hunlar hakkındaki araştırmaları bir araya toplayan bir bibliyografya bulunmaktadır (2000:95-101). Bu konuda ayrıca bkz. Peter Golden 1992:126 ve Onat 2004.

yen-chih: Hun hükümdarlarının hatunlarının taşıdığı bu unvanın niteliği hakkındaki görüşler burada ele alınmamıştır. Bu unvan Hunlarla ilgili metinlerde kullanılmaktadır (Onat 2004:152 ve n.110).

hatun: Metinde, *k'o-bo-tun* imleriyle yazılan hatun'un T'ang devri ve öncesi okunuşları için, bkz. Cetvel 1. Bu terimin kökeni meselesi Doerfer tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır (III: § 1159 s.132-141).

5153:6

其子弟謂之特勤，別部領兵者皆謂之設，其大官屈律啜，次阿波，次頡利發，次吐屯，次俟斤，並代居其官而無員數，父兄死則子弟承襲。

[Kağanın] oğullarına ve erkek kardeşlerine tegin, başka boyları emrindeki askerlerle idare eden [teginlerin] hepsine şad denilirdi. Devletin resmî, idarî makamlarını işgal edenlere gelince, önce külüg çor, sonra apa, sonra eltäbär, sonra tudun, ondan sonra da erkin gelirdi. Onlar bu mevkilerde, vekâleten de bulunabilirlerdi. Ancak, [bir kişinin vekâleten yöneteceği makamlar] birden çok olabilirdi. Birinin babası veya ağabeyi ölünce, oğlu veya erkek kardeşlerinden [biri] onun yerine geçerdi.

tegin: Kitabelerden bildiğimiz *tegin* unvanı Çincede, *t'e-chin* (*tegin*) olarak ifade edilmiştir. Bu konuda bkz. Doerfer (II:§:922); Clauson (1972, 483 a-b) ve Boodberg (1936:171). Ayrıca bkz. Luo Xin 2004.

Kadim Türklerde hanedan prensleri için kullanılan bir terim olan *tegin*'i meydana getiren imlerin T'ang devri telâffuzları, için bkz. Cetvel 1. Bu konuda uzun bir incelemesi bulunan Doerfer (1967, II:§922 s. 533-541), bu unvanın Kadim Türklerde veliaht anlamına geldiği görüşünü ileri sürüyorsa da, *CTS* metni, açık açık, bütün hanedan prenslerinin bu unvanı taşıdığını söylemektedir. Bu unvanın etimolojisine dair beş farklı görüşü ele alan Doerfer (s.539-541), bu unvanın -genellikle ve yanlışlıkla, Cücenler denilen- Ruanruan'(Avar)lardan alınmış olduğunu ileri süren Pelliot ile benzer görüşte olduğunu belirtir.

Doerfer'in söz konusu incelemesinde bazı yanlışlıklar olduğunu belirten Clauson (1972: 483a), bu sözcüğün *–t* ile biten çoğul eki taşımasından dolayı, Türkçe olamayacağı görüşünü yineler. Bu konuda ayrıca, bkz. Wittfogel (1949:432, n. 76); Bosworth ve Clauson (1965: 7); Morawcsik (1983: 97, 148, 355) ve Rybatzki (2000: 215). Kadim Türklerdeki unvanla-

rı bir bütün olarak ele alan iki çalışma, özellikle dikkate alınmalıdır: Pritsak (1952); Rybatzki (2000). Abdülkadir Donuk'un *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler* (1988) adlı eseri de, bütün bu çalışmaları bir araya toplamıştır.

boy: Bu çalışmada çevirisi verilen *CTS* metninde *pu* 部 imi ile ifade edilen kavram, Türkçede *boy* olarak karşılanmıştır. Aşağıda bu terimin metin içinde geçtiği yerlerden görüleceği üzere, *pu* terimi, akrabalık ilişkilerinin politik ve sosyo-ekonomik hayatın ideolojisini oluşturduğu bir düzen için kullanılmıştır. Genelde boy, kabile, aşiret gibi terimlerini pek bir ayırım yapmadan kullanılmasından dolayı, aşağıdaki tabloda (II. B. b. i) Çincede *pu* 部 olarak gösterilmiş bu kavramın, farklı eserlerde hangi terimlerle çevrilmiş olduğu gösterilmiştir. Bu konuda ayrıca bkz. *bölük* (5158:19).

şad: *CTS* metninde şad, burada, *she* ile; daha ileride de (5169:14), *ch'a* ile ifade edilmiştir. Bombaci'nin 1974 yılında yayınlanan *šad* unvanı hakkındaki makalesinin gösterdiği gibi, Kadim Türk unvanları ile meşgul olanlar, çoğunlukla, unvanların kökeni ve kökeni dolayısıyla da, etimolojisi üzerinde durmuşlardır. Bombaci, makalesinde §1 (s. 167-176) *šad* unvanını, Çince, Tibetçe, Farsça vs. olmak üzere, kaynaklarda ne şekilde yazıldığını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bombaci, *šad*'ın eski İran dillerindeki *šah* "hükümdar" kelimesinden gelmiş olabileceği gibi, Sogdca bir unvan olan *.šyd ixšid* "emir, hükümdar, parlak kişilik" veya Avesta *xšaēta* "lider, baş" tan gelmiş olabileceği görüşünü ileri sürmüştür (§3, s.180-183). Bu sonuncu ile paralel olarak, Eski İran dilindeki *xšaita*'nın "parlak, efendi" anlamına da dikkat çekilmiştir (§4 s.183-193). Söz konusu unvanın š ile başlaması, sözcüğün Türkçe olmadığını bize gösterir diyen Bombaci (§4 s. 183-193), bütün çalışmaları gözden geçirdikten sonra, unvanın, *ihšad* (αxšāq)'dan nasıl gelmiş olabileceği üzerinde durmuştur (s. 189-191). Sözcüğün böylece İran kökenli olduğunu tesbit ettikten sonra, Bombaci, bu ödünçlemenin ne zamana dayandığı sorusu üzerinde durur. Evvelce (s. 191) Clauson, Batıtürkleri, 560'da Eftalitleri yendikten sonra, unvanın Türklere geçmiş olabileceği savını ileri sürmüşken, bu kez Bombaci, unvanın, 552'den önce bilinmiş olması gerekliliği üzerinde durarak, Eftalitler döneminde veya 3.-5. yüzyıllardaki Orta Asya'daki Hind Avrupalı topluluklar aracılığı ile geçmiş olabileceği gibi, Rouran (Avar)'lar aracılığı ile gelmiş olabileceğini de ileri sürer ve sonuç olarak, *xšai* "hükümranlık etmek" kökünden gelen Sogd ve Baktria dillerindeki *xšāq*'dan geldiğini kabul eder.

Unvanın işlevine gelince, bu konuya daha az yer veren Bombaci (§2 s.177-180), bu unvanın tarihi ile ilgili olarak, özellikle Ögel (1963) ve Mori (1961:299-397)'nin eserlerinden söz eder. Ayrıca, bu unvanın, Kadim Türk Devleti'nin 552'de kurulmasından önce kullanılmış olmasına dikkati çeker ve unvanın kullanımı hususunda, Clauson'un görüşünü benimser. Clauson'un bu görüşü, unvanın *CTS*'daki kullanımı için ışık tutucu mahiyettedir. Bu unvanın, Eski İran kültür dairesi içinde, küçük şehir devletlerinin hâkimlerine verilen bir unvan olduğunu belirten Clauson, unvanın Türkler arasında kral naibi (*viceroy*) anlamında olduğunu söyler.

Bizim, *CTS* metninde gördüğümüz ise, unvanın Doğutürkleri'nde kral naibi gibi kullanılmasına karşın, [bkz. Dizin "şad"], Batıtürklerinde Suyab'ın doğusunda ve batısındaki 10 şad şeklinde karşımıza çıkmasıdır. Chavannes tarafından Fransızcaya çevrilen bu pasajda (*CTS* 194b:5183 ve Chavannes 1941: 28) söz konusu edilen 10 şad, Bombaci'nin ileri sürdüğü gibi (s. 177) aslında çor ve erkinlere verilen bir unvan değildi; çor ve erkin, kaynağımızın belirttiği gibi 10 şad'ın alt birimlerinde kullanılan unvanlar idi.

Şad unvanı çerçevesinde yapılan gözlemler, Doğutürkleri ve Batıtürkleri'nin sosyo-politik örgütlenme biçimlerinin, idare ettikleri toplulukların gereksinim ve alışkanlıklarıyla şekillendiğini gösteriyor. Genel olarak kaynağımız iki yerde (5153:6 ve 5163:8) emrinde asker bulunan teginlere şad denildiğini belirtmektedir. Ancak konar göçer boy topluluklarına hâkim olan Doğutürklerinde, "klasik bozkır kültürü" diyebileceğimiz bir şekilde, şad unvanı, kağanlıktaki 2. kişi için kullanılıyordu; kağanların kağan olmadan önce şad unvanını taşıdıklarını görüyoruz. Hatta, sol şad unvanı, veliahd için kullanılıyordu. Ayrıntılara baktığımız zaman, aşağıdaki tablo karşımıza çıkmaktadır. Ch'u-lo Kağan daha önce Eltäbär Şad; Eliğ Kağan ise, Bağatur Şad unvanını taşıyordu. Eliğ Kağanın kendisine, kağan unvanıyla ülkeyi yöneten 2. kişi olarak atadığı T'u-li Kağan da, Nipu Şad unvanını taşıyordu. II. Doğutürk döneminde ise, Sol Kanat Şadı ve Sağ Kanat Şadı unvanları karşımıza çıkmaktadır (Metin 5169:14 ve Açıklamalar).

Batıtürkleri'nde eski Sogd şehir devletleri organizasyonu anlayışı içindeki 10 şaddan söz ediliyordu. Şad için ayrıca, bkz. Metin 5173:7 ve Açıklamalar "kiçig şad", Doerfer (III:§1327) ve Rossi 1982; Donuk 1988; Ögel 1963; Giraud (1999:112); Liu Mau-tsai (*LMT* I:163).

devletin resmî idarî makamlarını işgal edenler: Metinde *ta-kuan hrf.* "büyük memuriyetler" imleriyle yazılmış olan bu ibare için, "devletin resmî idarî makamlarını işgal edenler" ifadesi kullanılmıştır. Çin'de askerî ve sivil idare birbirinden titizlikle ayrılmış olduğu için, burada böyle bir söylem görülmektedir. Oysa, Kadim Türklerde böyle bir ayrım olmamıştır. Burada, çeviride "memuriyet" sözcüğünün kullanılmaması ise, metin içinde göreceğimiz gibi çor ve *eltäbär* unvanlarını taşıyanların, yalnız hanedan dışı kişilerin olmaması ile ilgilidir; Bügü Çor (Kapgan Kağan) ve Eltäbär Şad (Ch'u-lo Kağan) örneklerinden gördüğümüz gibi hanedan üyeleri de bu mevkileri işgal edebiliyorlardı.

külüg çor: Bu unvan Çincede *ch'ü-lü ch'o* ile ifade edilmiştir. Metinde, *ch'ü-lü ch'o* imleriyle karşımıza çıkan bu unvanın, T'ang devri telâffuzu için, bkz. Cetvel 1. Bu unvanın Kül Çor mu, Küli Çor mu, Külüg Çor mu okunacağı konusunda farklı görüşler vardır. Bombaci (1970:§12, §33), *CTS* metnindeki unvanı Külüg Çor, şeklinde okumuştur. Sertkaya (1995:342) aynı görüştedir. T. Tekin (1968:323) ise, *Küli Çor* okumuştur.

Clauson *Kül*'ü unvan (1972:715a); *külüg*'ü ise, "meşhur" anlamında bir sıfat olarak (1972:517b) ele almıştır. Kül Çor'un belki de, Küli Çor'un kısaltılmış şekli olduğunu ileri süren Clauson'un (s.715a), eserinde *külüg çor*'a yer vermemiş olmasından yazılı belgelerde bu şeklin olmadığını anlıyoruz. Bu unvan ile ilgili bilgilerin ayrıntılı bir tartışması için bkz. Clauson ve Tryjarski 1972:22-24.

Çor unvanına gelince, Clauson'a göre, Türkçe yazılı belgelerde sık görülmemekle beraber, Çince kaynaklarda oldukça sık karşımıza çıkan bir unvandır. Sertkaya (1995:99) unvanın çur değil, çor okunması gerektiğini belirtmiştir (1995:114). Ayrıca, bkz. Donuk (1988:13-15).

CTS metninde, unvanlar sıralanırken hiyeraşide en üst düzeyde bir unvan olarak gösterilmesine rağmen, bu unvan metinde *ch'ü-lü ch'o* (*külüg çor*) şekli ile karşımıza çıkmamaktadır. Ayrıca *çor* kendi başına da görülmemektedir. Çevirisi yapılan *CTS* metninde çor unvanın geçtiği yerler aşağıda gösterilmiştir:

Aşıt Wu-mu çor 5157:5

tudun çor 5167:2

Bügü Çor 5167:4

buyruk çor 5177:3

Çor unvanı ile ilgili bu pasajlarda bu unvanın daha çok başka bir unvandan sonra kullanıldığını görüyoruz. Külüg Çor unvanının hiyerarşide en üst düzeyde gösterildiğini biliyoruz. Ayrıca yukarıdaki unvanların da çor unvanı alınmadan önceki durumları yansıttıklarını düşünmek icap eder.

apa: Bu unvan Çincede *a-p'a* imleri ile ifade edilmiştir. Külüg Çor'dan sonra ikinci sırada bulunan *apa* mevkiine adını veren *apa* sözü, kendini, daha çok sonradan aldığı "abla" anlamıyla hatırlatır. Aslında, sözcükte başlangıçta cinsiyet ayrımı yoktur ve hürmet edilen yaşlı kişi anlamındadır (Doerfer 1967, II § 412; ayrıca bkz. Rybatzki 1997:112, n. 291).

Clauson (1972: 5a), apa sözcüğünün aba:/1 apa:/ebe:epe şeklinde diğer varyantları ile birlikte alır ve Türk dillerinde 1. ced, 2. büyükbaba, 3. büyük amca, 4. baba, 5. anne, 6. amca, 7. hala, 8. ağabey, 9. abla ve 10. ebe gibi çeşitli anlamlarını kaydeder.

Clauson, Kadim Türkler döneminde sözcüğün, "ata, ced" anlamına geldiğini söyler (bkz. T. Tekin 1968:303). Ayrıca, bkz. Donuk (1988:2). Bu unvanın Kadim Türklerdeki kurumsal konumuna ileride "Açıklamalar"da *apa tarkan* (5167:6) maddesinde değinilmektedir.

eltäbär: Çincede *i-li-fa* ile ifade edilmiştir. Genellikle, büyük ve önemli toplulukları idare eden kişilerin taşıdığı bir unvan olan (Bombaci §29 (s. 46-47) §34, 35) *eltäbär*, birçok çalışmaya konu olmuştur. *Eltäbär* üzerinde bu kadar çok durulmasının sebebi, unvanın tarihsel işlevinden çok onun, Çince transkripsiyonlarının arzettiği problemlerdir.

Bu çalışmada, önce bu unvanın işlevleri üzerinde durulacak, sonra da transkripsiyon problemlerine değinilecektir.

Bu unvan, Orhun yazıtlarında, Uygur (BK D 37), Az (KT K3) ve muhtemelen Karluk (BK D 38, 40); *CTS* metninde ise Karluk (5165:12) ve Aşıt (5172:13; 5176:3, 4, 6; 5177:2) gibi büyük topluluklar için kullanılmaktadır. Hatta, bu topluluklardan *CTS* genellikle -Aşıt hariç- *pu* "boy" diye söz etmektedir.

Kağanların dünür soyu olmalarından dolayı önemli bir konumda olan Aşıt'ların da, *eltäbär* olarak görülmeleri, iki türlü yorumlanabilir. Bu verilere bakarak Aşıt'ların boy halinde yaşayanların başında kendi *eltäbär*'leri bulunuyordu diyebiliriz. Öte yandan, hâkim soy Aşına'ların da, *eltäbär* olarak görevlendirildiğini; Ch'u-lo Kağanın gençliğinde *eltäbär* şad olarak (5154:3)

adlandırıldığını görüyoruz. Bu çerçevede, kağanlık içinde güçlü olan Aşıt'ların da, hem *eltäbär*, hem de *erkin* (5157:5) olarak devletin farklı kademelerinde görev almış olduklarını düşünebiliriz Nitekim, bu konuda Bombaci de benzer fikirler ileri sürmektedir. Bombaci'ye göre, *eltäbär* unvanı yanında, bir boy veya beylik adı yoksa, o zaman, onların, merkezî devlet aygıtı temsilcileri olduklarını düşünmemiz gerekir (§37). Herhalde bu çerçevede; Ch'u-lo Kağan (5154:3) için kullanılan *eltäbär*'in *şad* ile beraber görülmesinden, söz konusu şahsın evvelce *eltäbär*, sonra şad olduğunu anlıyoruz (§33, §37).

Eltäbär unvanının işlevi ve kullanılışı üzerinde ayrıntıyla duran Bombaci (§14, 34), bu unvanın Kadim Türklere tâbi olan Orta Asya beylikleri için de kullanıldığını göstermektedir (§35).

Bombaci, öte yandan, bu unvanın diğer unvanlara nispetle çeşitli kaynaklarda gösterilen sıralama ile, hiyerarşideki konumunu da ele alarak (§33), *eltäbär*'lerin konumunun hayli yüksek olduğunu göstermiştir.

Çalışmasının büyük bir kısmını *eltäbär* ve Çince karşılıkları *hsieh-li-fa, ch'i-li-fa* (*ssu-li-fa*) imleriyle yazılan terimin rekonstrüksiyon meseleleri üzerinde yoğunlaştıran Bombaci, her imi, ayrı ayrı ele almaktadır (23, 24, 26, 27, 28). Söz konusu Çince imlerle *eltäbär* ilk defa T. W. K. Müller (1910) tarafından özdeştirilmiş, daha sonra P. Pelliot bu görüşe şiddetle karşı çıkmıştır (1929). Daha sonra bu konu üzerinde çalışarak, Hamilton (1955; 1962) ve Mori (1965)'nin eserlerinden de yararlanan Bombaci (1970) meseleyi yeniden bütün ayrıntılarıyla ele almış ve çalışmasında, aslında söz konusu Çince imlerin *eltäbär* unvanındaki –tä- hecesinin karşılığını vermemelerinden doğan probleme Pelliot'un itirazının, unvanın *–t-*'li şekillerinin de ortaya çıkmasıyla (§29) önemini yitirmiş olduğunu belirtmiştir.

Unvanın kelime anlamı olarak da, Bombaci, Hamilton'ın görüşlerini genel olarak kabul etmektedir (§31).

Eltäbär kelimesinin anlamı hakkında: Hamilton, (e)lt(e)b(e)r, elt(e)ber kelimesinin, *el-tabar* kelimelerinden oluşan bir birleşik kelime olduğunu ve ses uyumu ile *ilteber* şeklini aldığını söyler; '*tabar*' ise, " işgal etmek, idare etmek„;.....nin sahibi„;.....ni özgür kılmak" anlamındaki *tab*-kelimesinin (*nomen actoris*) ism-i failidir veya *el* ise "vatandaş, devlet" anlamında olduğu için, *eltabar* ise, "bir devlet veya bir milletin (*un etat ou un peuple*) idarecisi" anlamına gelir demektedir (Hamilton, 1962: 54, n. 23). Bütün bu problemlere çok kısa olarak değinen Clauson (134b), unvan hakkında kati bir söz

söylemekten çekinmiştir. Böylece Pelliot'un itirazlarına sebep olan meselenin güncelliğini yitirmemiş olduğunu görüyoruz.

Doerfer (II:§655) ise, unvanın *el/il* ile ilgisi olmadığı kanısında olmakla beraber, bu konuda, 1965 yılına kadar yapılmış çalışmaları sıralaması açısından zengin bir bilgi kaynağı oluşturur. Ayrıca, bkz. Donuk (1988:21-22). Bu çalışmada, bu unvanda açık ve kapalı iki *e* ünlüsü bulunması sebebiyle, çeviride açık ünlü *"ä"* ile, kapalı ünlü ise *"e"* ile belirtilmiştir.

tudun: Bu unvan Çincede *t'u-tun* imleri ile ifade edilmiştir. Genellikle *tudun* denmesine karşın unvanın Çince transkripsiyonun *todun* okunması gerektiğini olduğunu göstermektedir, diyen Clauson (1972:457), ilk heceyi -o- ile okumak için, Çinceyi örnek gösterir. Benzer bir çaba, Ecsedy (1965:89) ve Sertkaya (1995:218)'nın çalışmalarında da görülmektedir. Ancak, Çince transkripsiyonların sözcüğü *tudun* okuma imkânı verdiğini görüyoruz (bkz. Cetvel 1). Bombaci de *tudun* şeklini tercih etmiştir (1970: §12, §33). Hükümdar namına hareket eden ve başlarına *eltäbär* tayin edilmiş tebaa topluluklarından vergi toplayan *tudun*'lar, merkezi aygıta bağlı görevlilerdi.

Terimi *tudun* olarak incelemiş olan Doerfer, (II:§1194) terimin etimolojisi hakkında, Ramstedt'in, terimin Çinceden geldiği hakkındaki görüşüne yer vermiş; ancak, kendisi, sonu –n ile biten diğer unvanlar gibi, bunun da, Ruanruan(Avar)'lardan gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca, bkz. Donuk (1988:52-54).

erkin: Bu unvan, metinde, *ssu-chin* imleri ile ifade edilmiştir. Mori, Doğutürklerinde *eltäbär*'leri, tâbiyeti kabul eden büyük toplulukların başında bulunan kimseler diye tanımlarken; *erkin*'lerin daha küçük toplulukların başında bulunduklarını ileri sürer. Hatta, T'ieh-le'ler 647-48'de Çin'e tâbi oldukları zaman, *eltäbär*'li olanlarının başına tutuk (askerî vali), erkin'li topluluklarının başına ise, *tz'ü-shih* (vali) atandığını göstermiştir (1965: 53-55)

Hamilton (1962: 52, n.10), Batıtürklerini teşkil eden 10 kabileden, 'Sağ kanat'taki 5 kavim; yâni, Beş Nu-shih-pi'lere reislik edenlere 5 büyük 'irkin' denmiş olduğunu örnek göstererek: "Bu unvan, bazı büyük kavimlerin (*certaines grandes tribus*), yâni, Türklerin batısındaki 5 kavmin ve T'ieh-le'lerin doğusundaki 5 kavmin büyük reislerine (*le grand chef*) verilen unvandır" sonucuna varmaktadır. Hamilton 'irkin' kelimesinin anlamı üzerinde durarak, bu unvanın "toplanmak" anlamındaki *irk-* fiilinden geldiğini ileri sürmektedir.

Masao Mori (1963:294) ise, 'irkin' unvanı, Kadim Türk dönemlerindeki bazı T'ieh-le kabilelerinin kabile reislerine, yâni, aslında küçük ve zayıf olan kabilelerin reislerine verilen unvandır, demektedir. Masao Mori'ye göre, irkin adını alan kabile başkanları ise, Telengüt, Ch'i-pi (bkz. Metin 5165:4 Çabiş) ve Kurıkan kabilelerinin başında bulunuyorlardı. Ayrıca, bkz. Bombaci (1970:§33.) ve Donuk (1988:15).

5153:7

高祖起義太原，遣大將軍府司馬劉文靜聘于始畢，引以為援。

[T'ang sülâlesinin kurucusu] Kao-tsu, T'ai-yüan'da [Sui sülâlesine karşı] isyan bayrağını çekince, muhafızlar ulu sänggünü Liu Wen-ching'i, Shih-pi Kağana göndererek [kendisine] yardımda bulunmasını istedi.

Kao-tsu: Burada K'ao-tsu ile kastedilen T'ang Kao-tsu'dur; kendisi T'ang hanedanlığının kurucusu Li Yüan (M.566-635)'dir. "Ulu ata" anlamına gelen *kao-tsu*, T'ang sülâlesini kuran Li Yüan'e ölümünden sonra atalar mabedindeki törende verilen unvandır. Bu unvanlara onun için *miao-hao* yâni, "[atalar] mabedi unvanı" denilmektedir. Li Yüan'ın faaliyetleri hakkında bkz. Wechsler 1979a.

Sui hanedanlığının son zamanlarındaki çiftçiler ayaklanmasında, Li Yüan, askerlerine komutanlık yapıp Ch'ang-an'i işgal etmiş ve Sui Yang-ti'nin torunu Yang-yu'yu tahta geçirip imparator yapmıştı. Bir sene sonra ise kendi tahta geçip, T'ang Hanedanlığı'nı kurmuştur.

T'ai-yüan: Sarı Irmağın doğusunda, bugünkü Shanxi (Shan-hsi) eyaletinde olan T'ai-yüan için, bkz. Harita1 ve Dizin.[2]

sänggün: Metinde, *chiang-chün* olarak ifade edilen bu Çince unvan, Kadim Türkler zamanında "sänggün" şeklinde kullanılıyordu Bu konuda, bkz. Ecsedy 196587-88. Bugün, Türkçede, batı dillerinden gelen "general" kelimesi ile ifade edilen bu unvan, bu çalışmada, Kadim Türk söylemini yansıtmak amacıyla "sänggün" olarak karşılanmıştır. Bu konuda ayrıca bkz. Rybatzki 1997:90, n.241.

ulu sänggün: Bu unvan metinde, *ta chiang-chün* imleri ile ifade edilmiştir.

---

[2] Dizinde yer alan yer adlarının yanında enlem ve boylamları da verilmiştir.

muhafız: Çin imparatorluğunun ilk kurulduğu dönemlerde, atlarla ilgili işleri idare eden kişilere, *ssu-ma* deniliyordu. O dönemde harbiye veziri konumunda olan bu kişiler, T'ang döneminde artık başkentteki muhafız alayları içinde, 3. veya 4. dereceden bir subay konumunda bulunuyorlardı (Bkz. Hucker §5173). Eski Türk ve Moğol unvanları arasında *ağtaçı*'ya tekabül eden bu unvan, Çin'de de, Türkler arasında da zaman ve zemine göre önem kazanmış veya önemini yitirmiştir. *Ağtaçı* için, bkz. Doerfer I:9. T'ang döneminde imparatorun at ve arabalarına bakmakla görevli kişiye *t'ai-p'u ch'ing* deniliyordu, ki bu çalışmada, imrahor olarak çevrilmiştir (bkz. Dizin).

Liu Wen-ching: Almancaya çevirisi Liu Mau-tsai'ın eserinde (*LMT* I:83-84) bulunan Liu Wen-cheng biyografisinde, T'ang'ları kendi başlarına bir sülâle kurmaya götüren olayların nasıl geliştiği ve bu şahsın bu olaylar içinde nasıl yer aldığı ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır.

5153:8

始畢遣其特勤康稍利等獻馬千匹，會于絳郡，又遣二千騎助軍，從平京城。

[Bunun üzerine] Shih-pi [Kağan], [Kao-tsu'ya] teginlerinden K'ang-shao-li ve maiyetindekilerle 1.000 tane at gönderdi. Bunlar, Chiang ilinde buluştular; ayrıca [Shih-pi Kağan], başkent [Ch'ang-an']da sükûnetin sağlanmasına yardımcı olmak için, 2.000 süvari gönderdi.

K'ang-shao-li: Bu kişinin adını oluşturan imlerin birincisi olan 康 *k'ang*'ın, genellikle, Sogd isimlerinde görüldüğü söylenir. Burada söz konusu kişi, bir tegin'dir; yâni, Doğutürk hükümdar ailesindendir; ancak, Doğutürk hükümdar ailesinden olan kişilerin adlarının Türkçe olması diye bir zorunluk olmadığı için, bu isim Sogdça olabilir. Öte yandan, bugünkü Uygurca'da *kangsarlı* sözü vardır ve "sivri", "karga burun" veya "karçığa", yâni, "karga burun" anlamlarına gelir. İki kelime arasında bir ilişkinin varlığı yoruma açıktır.

Kang Shao-li hakkında, *Tʒu-chih T'ung-chien*'de, Shao-li *chu-kuo* ifadesi kullanılmaktadır (Mori, 1967:65). Burada, *chu-kuo,* Shao-li'nin unvanını belirtmektedir ve "devletin direği, dayanağı" anlamına gelmektedir. Shao-li ismini "Sogdlı" etnoniminin transkripsiyonu olarak ilk kimin yazmış oldu-

ğu belli olmamakla beraber, Cen Zhongmian, buna, kendi sözlüğünde yer vermiş ve bu transkripsiyonun temelinin, Sanskritçe "Surika" sözü olarak göstermiştir (*CCM* 1958a:1134).

Chiang ili: T'ai-yüan'ın güneybatısı; Hsia vilâyetinin güneydoğusunda, onlara çok yakın olan bu yer için, bkz. Harita 1 ve Dizin.

il: Çeviride, burada vilâyet değil de il sözcüğünün kullanılmasının sebebi, metinde, T'ang devrinde vilâyet için kullanılan *chou* yerine *chün* iminin kullanılmış olmasıdır. Evvelce, *chou* imi kullanılırken, 557'lerde, *chün* imi kullanılmaya başlanmıştır. T'ang devrinde ise tekrar *chou* kullanılmıştır (Ecsedy 1965:85). Bu çeviride, T'ang devri idarî terimi "vilâyet" sözcüğü ile; Sui dönemi idarî terimi ise,"il" sözcüğü ile karşılanmıştır.

Ch'ang-an: Bugün Xi'an adıyla anılan bu eski Çin başkenti kendi adıyla, 5154:1'de geçmektedir. Ayrıca, bkz. Harita1 ve Dizin.

5153:9

及高祖即位，前後賞賜，不可勝紀。

Kao-tsu tahta çıkınca, sağa sola, [kısacası kendisine hizmet eden herkese] sayılamayacak kadar çok ihsanlarda bulunmuştu.

sağa sola: Metinde *hrf.* "*önde ve arkada*" denmiştir.

5153:10

始畢自恃其功，益驕踞，每遣使者至長安，頗多橫恣，高祖以中原未定，每優容之。

Shih-pi [Kağan] da, [5154] başarısına güvenip fazlaca gururlanıyor; Ch'ang-an'a gönderdiği elçiler de [huzura çıktıklarında] pervasızca davranıyorlardı. Kao-tsu, Çin'in Orta Bölgelerinde daha [tam anlamıyla hâkimiyeti ve dolayısıyla] emniyeti sağlayamamış olduğu için, [bu duruma karşı] olağanüstü bir tahammül gösteriyordu.

fazlaca gururlanıyor: Metinde *hrf.* "gururla çömeldi, oturdu" (*chiao-chü*) denmiştir. Bu sözleri, Liu Mau-tsai (*LMT* I:133): *übermütiger und eigenmaechtiger*, yâni, "gittikçe daha gururlu ve mutlakiyetçi" şeklinde anlamıştır.

Çin'in Orta Bölgeleri: Metinde *chung-yüan* imleriyle ifade edilmiştir. Metinde, evvelce *chung-hsia* (5153:4) tâbiri de kullanılmıştır.

5154:1

武德元年，始畢使骨咄祿特勤來朝，宴于太極殿，奏九部樂，賚錦綵布絹各有差。

[Kao-tsu'nun başa geçtiği ilk yıl olan] Wu-te saltanat devresinin birinci yılında [618] Shih-pi [Kağanın] gönderdiği elçi Kutluk Tegin, [Kao-tsu'nun tahta çıkışını tebrik amacıyla gelerek] huzura çıktı; kendisine T'ai-chi Sarayında ziyafet verildi ve dokuz "makam"da müzik çalındı. [İmparator] elçilerin her birine farklı miktarlarda ipekli kumaşlar ihsan etti.*

Wu-te: 618-626 yıllarını içeren *Wu-te* saltanat devresinin ilk yılı, 618 idi.

Kutluk Tegin: Metinde, Kutluk Tegin'in adı Ku-t'u-lu *t'e-ch'in* şeklinde yazılmıştır. Pulleyblank (1965:123), bu imlerin Türkçe karşılığını, *gutluq* şeklinde vermiştir. Ancak, daha sonra yayınladığı, "Yeniden Yapılandırma Sözlüğü"de (1991), Pulleyblank, ilk imin okunuşunu *ku, kut* olarak vermiştir. Bu ismin T'ang devri okunuşu için, bkz. Cetvel 1.

T'ai-chi Sarayı: T'ang dönemindeki bir sarayın adıdır. Sui sülâlesi döneminde inşa edilen bu sarayın adı, Ta-hsing *kung* (saray) idi; 618 yılında sarayın adı, T'ai-chi *tien*'e değiştirilmiştir. Çincede *kung* ve *tien* sözcüklerinden *kung* daha çok saray için, *tien* de köşkler için kullanılmıştır. Bazen her ikisi de müstakil saray anlamında karşımıza çıkar. Büyük törenler ve bazı önemli toplantılar, bu sarayda yapılırdı. Yeri şimdiki Shaanxi eyaletinin Ch'ang-an ilçesinin kuzeyinde idi.

dokuz makam: Dokuz makam, *chiu-pu* imleriyle ifade edilmiştir. Bu konuya, Liu Mau-tsai, aşağıdaki gibi bir açıklama getirmiştir: 1. ziyafet müziği 2. klasik Çin müziği; 3. Batı Liang Sülâlesinin (400-421) müziği; 4. Kamboçya müziği; 5. Kore müziği; 6. Kuça müziği; 7. Buhara müziği; 8. Kaşgar müziği; 9. Semerkand müziği (*LMT* II:572, n.684). Bu dönemde, T'ang kültürünün, değişik bölgelerin müziğinden hoşlanacak kadar dışa açık olduğunu görüyoruz.

H. Wilhelm and D. R. Knechtges (1987:10) bu makamlardan batı Liang müziğini, Kuça ve Çin müziği karışımı olarak tanımlamaktadırlar. T'ai-tsung'un kendisinin yazdığı bir şiir (9 başarı dansı), isteği üzerine bestelenmiş ve 64 genç oğlandan meydana gelen bir dans gurubu tarafından başarıyla sahneye konmuştur.

Gene aynı yazarlar (s.9), T'ai-tsung'un, Liu Wu-chou üzerine kazandığı zafer üzerine yazdığı şiirin de, Kuça müziği ile bestelenerek ziyafetlerde çalınmak üzere repertuara alındığını belirtirler.

*Metinde bu ipekler, ayrı ayrı adlar ile belirtilmiştir: *chin* "brokar"; *tsai* "renkli ipek"; *pu* "bez"; *chuan* "ince tül gibi ipek". Bu dönemde T'ang imparatorlarının Türklere gönderdikleri hediyeler konusu Liu Mau-tsai tarafından ele alınmıştır (I:395-396).

5154:2

二年二月，始畢帥兵渡河至夏州，賊帥梁師都出兵會之，謀入抄掠，授馬邑賊帥劉武周兵五百餘騎，遣入句注，又追兵大集，欲侵太原。

Wu-te saltanat döneminin 2. yılının [619] 2. ayında Shih-pi [Kağan donmuş olan Sarı] Irmağı geçerek [Çin'in içlerindeki] Hsia vilâyetine geldi, eşkıyaların [başında bulunan] sänggün Liang Shih-tu adamlarıyla ona katıldı [ve beraberce] akın ve yağma planları yaptılar. [Liang Shih-tu, asilerden] Ma-i'li eşkıya Liu Wu-chou'yu 500'den fazla süvari ile Chü-chu Dağı'na gönderdi ve [düşmanı] takip etmekte olan askerleri bir araya toplayıp, T'ai-yüan'a saldırmak istedi.

Wu-te saltanat devresinin 2. yılı, 2. ayı: Bu dönem aslında ek (*jun*) ay ile beraber, 20 Şubat-20 Nisan 619 tarihleri arasındadır. 619 yılında, Şubat ayı 28 çektiğine göre, 2. ay, 20 Şubat-21 Mart arasındadır.

Sarı Irmak: Huang-ho Sarı Irmak, kuzey Çin'in en önemli ırmağı olduğu için, metinde *ho* "ırmak" imi, özel isim gibi kullanılmıştır. Bu türlü seferler için, genellikle nehirlerin donduğu kış ayları seçilmektedir. Böylelikle geçiş kolay olmaktadır. Ayrıca bu aylar yazın ve güzün beslenerek kışa güçlü olarak girmiş olan atların da en dayanıklı oldukları zamandı (Barfield 1989:122).

Hsia vilâyeti: Metinde, Hsia vilâyeti, Hsia-*chou* şeklinde ifade edilmiştir. Büyüklüğü devirden devire değişen, *chou*, bu çalışmada, Türkçede vilâyet sözüyle karşılanmıştır. Hsia vilâyeti, tam Sarı Irmağın büklümünün güneyinde bulunmaktadır. Tam yeri için, bkz. Harita.1 ve Dizin. Hsia vilâyeti, Kuzey Wei (5.yy)'den Çin'deki Moğolların son zamanlarına kadar (14.yy) Sarı Irmak büklümü içinde önemli bir mevki olmuştur (bkz. Harita 1 ve Dizin).

eşkıya meselesi: Metinde, eşkıya sözü ile ifade edilen *tsei* kelimesi, aslında "hırsız, haydut" anlamındadır. Bu çalışmada ise, T'ang idaresini henüz tanımamış derebeyler için kullanılmaktadır.

Liang Shih-tu: Liang Shih-tu'nun (*CTS* 56.8a=cilt 7, s.2280)[3] ve *HTS* 87 (4b=cilt 12, s.3730-3732)'deki biyografilerinin Almancaya çevirileri yapılmıştır (bkz. *LMT* I:82-83 ve 288-290). Burada söz konusu biyografinin birinci kısmına göre, Sui döneminde süvari generali olan ve 617 yılında görevinden alınan asi general, o dönemde yaşanan karışıklıklardan dolayı etrafta gezinen eşkıyalara katılmış; aynı yıl kendi vilâyeti olan Shuo-fang'dan askerlerle Sui hanedanına karşı ayaklanarak Tiao-ying ve Hang-hua gibi vilâyetleri (şimdiki Shaanxi eyaletinin kuzey kısmı) alıp, kendini imparator ilân etmişti. Kurduğu devletin adını Liang Sülâlesi, saltanat devresinin adını da *Yung-lung* diye adlandırmıştı. Türklerle iş birliği yaparak, onlara tâbi olunca, "çözüm getiren han (*chüeh-shih k'o-han*)" unvanını almıştı [bu unvan konusunda bkz. *LMT* II:446;[4]]. Türklerle beraber, birkaç defa güneye hücum etmişse de, her defasında T'ang sülâlesinin ordusu tarafından mağlup edilmiştir. T'ang sülâlesi kuvvet kazanınca, Türklerle işbirliği yapmış olmasından dolayı telâşa kapılan bu general, Türk Kağanına hitaben söylediği: "Memleketimizde karışıklıklar çıkıp, ülkemiz parçalanarak farklı sülâleler tarafından idare edilince, biz de Türklerle işbirliği yapmıştık. Ama, şimdi durum değişti..." sözleriyle, durumu açıklıkla ifade etmiş ve 628 yılında, T'ang sınırları içerisine baskın yapınca, akrabası Lo-jen tarafından öldürülmüştür (*HTS* 87, cilt 12, s.3730-3732; Taşağıl 1995:66, 71). Ayrıca, bkz. Harita B.

**hrf.* Burada Liu Mau-ts'ai (I:133), sanki, Liang Shih-tu'nun bu olaylara bizzat katılmadığını düşündürür gibi bir ifade kullanmıştır.

Ma-i : Sarı Irmağın büklümünün doğu tarafında kalan Ma-i şehrinin adı, Çincede, "at şehri, at kasabası" anlamına gelmektedir. Burası Hunlar devrinden beri,

---

[3] Burada 8a şeklinde verilen ilk sayfa numaraları eski *po-na* 百納 edisyonuna, arkasından gelen cilt ve sayfa numaraları ise bu çalışmada kullanılan *Chung-hua shu-chü* 中 華 書局 edisyonuna işaret etmektedir.

[4] Liu Mau-tsai'in 1958 de 2 cilt halinde yayınlanan *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-türken (T'u-k'üe)* adlı eserinin birinci cildinde çeviriler bulunmaktadır; Bu çalışmada bunlar kısaltma ile "I:no" ile gösterilmiştir. Birinci ciltte gösterilen numara sayfa numarasıdır. Açıklamaların bulunduğu ikinci cilt söz konusu olduğu zaman ise, "II:no" ile ilgili açıklamanın numarası verilmiştir.

sınır at ticaretinde önemli bir değişim noktası olmuştur (bkz. Yü Ying-shih 1967:118 ve Ecsedy 1968:71, n.73).

623 yılı, 6. ayında, garnizon komutanlarından birinin, Chang Jeng-t'ang tarafından çevirisi yapılan raporu da, bu önemi vurgulamaktadır: "Son zamanlarda, <Gök>Türklerin defalarca bize tecavüz edebilmelerine sebep Ma-i şehrinin <Gök>Türkler için sefer yolunun ortasında bir konak olmasıdır. Bundan dolayı Ma-i'ye yakın bulunan Kuo şehrini korumak üzere, oraya cesur bir kumandanın gönderilmesini; bize teslim olmaya gelenlere iyi mükafatlar verilmesi için Kuo şehrinde bol bol altın ve ipekli kumaşların bulundurulmasını ve düşmanın yaşama düzenini bozma yolunda, sık sık Ma-i şehri surlarının dibine süvariler gönderilerek düşman arazilerindeki mahsüllerin ayak altında çiğnetilmesini tavsiye ederim. Bence, böylelikle iki sene geçmeden, Ma-i şehri, yiyecek bulamayacak ve mutlaka teslim olmak mecburiyetince kalacaktır" (*CJT*: 24). Ayrıca, bkz. Harita 1 ve Dizin.

Liu Wu-chou: Liu Wu-chou'nun *CTS* 55 (4a=2252-55) ve *HTS* 86 (3b=3711-13)'de bulunan biyografisinin Almancaya çevirisi için bkz. *LMT* I:84-85 ve 294-295. Liu Wu-chou da, bu dönemin karışıklıkları içinde kendi geleceğini Türklerle işbirliğinde görenlerdendi. Wechsler, onun aktif siyasî yaşamının, 617-22 yıllarında geçmiş olduğunu belirtir; kurduğu beyliğin mekânı ise, Shanxi'nin kuzeyindeydi (Wechsler 1979a:162 ve n. 28). Sui Sülâlesi dönemindeki Hebei eyaletinin batısında bulunan Liu Wu-chou sonradan ailesi ile beraber, Ma-i'ye göçmüştür. Liu Wu-chou, cesur, iyi bir binici ve mahir bir nişancı idi. 617 yılında Ma-i'deki askerî vali Wang Jen-kung'u öldürerek on binden fazla adamıyla Türklere tâbi olmuştu. Liu Mau-tsai (I:85) ise, onun, Sui Sülâlesi saray hanımlarını Shih-pi Kağana teslim etmiş olması karşılığında, ondan, atlar almış ve böylelikle gücünü arttırmış olduğunu belirtir. Kaynaklarımız, Kadim Türklerin ondan, Ting-yang Kağan (yâni, Sui Yang-ti'yi deviren kağan) unvanıyla söz ettiğini belirtirler. Ondan sonra, Liu Wu-chou, Yen-men, Lou-fan ve Ting-hsiang bölgelerini ele geçirmiş; kendisini imparator ilân etmiş; 619 yılında, T'ai-yüan, Chin ve Hui vilâyetleri gibi yerleri ele geçirmiştir. Ertesi yıl, Li Shih-min tarafından mağlup edilince, Türklere sığınmıştır. Sonradan da, Türklerden ayrılıp Ma-i'ye kaçmak istemişse de, Türkler tarafından öldürülmüştür (*CKJMTTT*:1450, *CJT*:5 n.32 ve 8.).

Chü-chu Dağı: Bu dağa, Yen-men Dağı da denilirdi. Eski "Dokuz Sur"dan biri, burada bulunuyordu. Yeri, şimdiki Shanxi eyaletindeki Tai ilçesinin kuzeybatısındadır (bkz. Harita 2 ve Dizin).

5154:3

是月，始畢卒，其子什缽苾以年幼不堪嗣位，立為泥步設，使居東偏，直幽州之北，立其弟俟利弗設，是為處羅可汗。

Aynı ayda, Shih-pi [Kağan] öldü; oğlu Shih-po-pi yaşı küçük olduğu için, tahta çıkamadı ve ni-pu Şad [unvanıyla] Yu vilâyetinin kuzeyinde bulunan Doğu Bölgesini idare etmek** üzere [gönderildi]. [Shih-pi Kağanın] biraderi Eltäbär Şad ise, [onun yerine] Ch'u-lo Kağan olarak başa geçti.*

Shih-po-pi: Bu hükümdarın adının eski Çince telâffuzu için bkz. Cetvel 1. Bu konudaki araştırmalarda, bu isimden, Hsüeh Tsung-cheng (*HTC*: 785) "Şabağbek" diye; Gumilev (1999: 557) ise, "Şibobi" diye söz ederler.

Bizim kaynağımızda, bu hükümdar hakkında, T'u-li Kağan başlığı altında uzun bir pasaj bulunmaktadır (*CTS* 5160:7-5161:17).

*Kadim Türklerde veraset, "ekberiyet prensibine" dayanıyordu; yâni, hükümdarlık babadan oğula değil; ağabeyden küçük erkek kardeşe geçiyordu. Çin'de ise, veraset, babadan oğula geçmek suretiyle olurdu. Onun için, kaynağımız, Çinliler için "gayri tâbii" olarak algılanan bu olayı, Çinli okuyucunun, yâni, Çinli bürokratın anlayacağı şekilde açıklama gereği duymuştur. Daha sonraları, Çin'deki Chin sülâlesi (12.yüzyıl) zamanında da, bu veraset meseleleri, uzun uzadıya tartışılmıştır (Chan Hok-lam 1984 ve İ. Togan 1998).

Kadim Türklerden önceki Hunlarda ise, veraset, önce babadan oğula, yâni, dikey bir şekilde iken, M.Ö. 20 yılında, ağabeyden kardeşe, yâni, dikey verasetten yatay verasete dönüşmüştür (bkz. Onat 2004:69, 122, n. 332 ve Barfield 1989:41-45, 109). Oğuz Destanında da, Hunlarda olduğu gibi, dikey veraset usulu görülür (Z.V.Togan 1972:54-64).

Osmanlılarda ise, önce dikey; daha sonra da, yatay veraset sistemi görülür ve bu sistem, ekberiyet sistemi olarak da bilinir.

CTS metninde bu konularla ilgili Açıklamalar için, bkz. Ao-she Şad (5154:11); *kiçig kağan* (5165:4 ve 5169:15); *yabğu* (5167:4), Sol Kanat Şadı (5169:14); Sağ kanat Şadı (5169:14); Uç Kağanı (5169:15), P'o-chü [*Bäkey?] (5169:15); İnel Kağan (5172:13); Kül Tegin (5173:6).

ni-pu Şad: Metinde *ni-pu she* imleriyle yazılmış olan bu unvanın, eski Çince okunuşu için bkz. Cetvel 1; *ni-pu* imlerinin tam ne anlama geldiği açık değildir; metinde sözü geçen şahıs, Shih-pi Kağanın oğludur. *CTS* metninin burada söz konusu olan yerinde (5154:3), Shih-po-pi'nin, babasının ölümü üzeri-

ne, yaşı küçük olduğu için tahta çıkamadığı ve doğu bölgesini idare etmek üzere *ni-pu* Şad unvanıyla gönderildiği söylenmektedir. Halbuki, aynı *CTS* metninde (5160:7-8): "T'u-li Kağan Shih-po-pi, Shih-pi Kağanın Hatunundan doğma oğlu ve Elig Kağanın da yeğeni idi. **8**. Sui sülâlesinin *Ta-yeh* saltanat devresinin ortalarında, yâni, 611'lerde, T'u-li henüz daha çok küçük yaşta iken, Shih-pi Kağan onu *Doğu Ordu*'sundaki askerlerin başına geçirerek, ona *ni-pu* Şad unvanını vermişti", denmektedir. Kısacası, Shih-po-pi'ye bu unvanının babasının sağlığında mı, yoksa babasının ölümünden sonra mı verildiği açık değildir. Ancak, bu olayın 611 yıllarında vuku bulmuş olmasını bir ip ucu olarak ele alacak olursak, unvanın, babasının sağlığında kendisine verilmiş olduğu düşünülebilir. Bu konuda yapılan çeviri ve etütlerde bu çelişkiye değinilmemiştir. Burada söz konusu olan şahsiyeti, yâni, Shih-po-pi'yi daha sonraları Elig Kağanın kardeşi, T'u-li Kağan olarak görüyoruz.

Yu vilâyeti: Bugünkü Beijing'in güneybatısında bulunan bu yer için bkz. Harita 5 ve Dizin. Ayrıca *LMT* (II: n.90) bugünkü yerinin Hebei'de Ta-hsing ilçesi olduğunu söyler; T'ang döneminde, bu yer için Yu vilâyeti ismi kullanılmıştır (*TMTTT*: 613). Ayrıca, bkz. Harita 5 ve Dizin.

Doğu Bölgesi: Burada, Doğu Bölgesi diye ifade edilen *tung-p'ien*'dir. Aslî anlamı, bir tarafa dayanmak, yaslanmak şeklinde olan bu *p'ien* imi, aynı zamanda, taraf, kısım anlamına da gelmektedir. Kadim Türkler dönemindeki "Doğu Bölgesi" hakkında en geniş bilgi, Wang Huan'ın 1982 yılında Apa Kağan ile ilgili yaptığı çalışmada bulunmaktadır. Wang Huan, bu ayrıntılı çalışmasında, özellikle Kadim Türk Devletinin ilk kuruluşunda dört bölgenin bulunduğunu ve bunların: 1. Merkez; 2. Doğu Bölgesi; 3. Batı Bölgesi ve 4. Batı Uçları'ndan oluştuğunu belirtir. Bu konu ile ilgili haritadan da görüleceği üzere (bkz. Harita D), Doğu Bölgesi, Baykal Gölünün güney doğusu ile, Sarı Irmağın büklümünün kuzey bölgelerini kapsıyordu. Bu yörelerde, *CTS* metninden de gördüğümüz gibi, Hsi, Tatabı ve Kıtanlar bulunuyordu. Merkez Bölgesi, doğuda Sarı Irmağın büklümünün batı ucundan başlıyor; batıda, bugünkü Yumen Guan (Yeşim Kapısı)'a kadar uzanıyor ve kuzeyde de, Baykal Gölü'nün güney sahillerine yaklaşıyordu. Batı Bölgesi ise, Yumen Guan (Yeşim Kapısı)'dan o zamanki Hoço'nun (bugünkü Turfan tarafları) batı taraflarından, kuzeyde Altay ve Khangai dağlarına kadar uzanıyordu. Bu bölgenin batısı ise, batıya gidildiği kadar, Batı Uçlarını, yâni, Osmanlı deyimi ile Ucat'ı oluşturuyordu.

Wang Huan, ayrıca, Kadim Türklerin, 582 yılında, ikiye ayrılmalarından sonra, İstemi Han ve evladı idaresinde bulunmuş olan Batı Uçları ile ülkenin Batı Bölgesinin bir kısmının birleşmesiyle Batıtürkleri denen kısmın oluştuğunu ileri sürer.

Bu konu ayrıca ileride Metin ve Açıklamalarda (5169:15) "uç kağanı", "sol kanat şadı" ve *kiçig kağan* maddelerinde ele alınmaktadır.

**Metinde *hrf. chü* için: "oturmak, ikamet etmek" ifadesi kullanılmış ve idare etmek şeklinde Türkçeye çevrilmiştir.

Eltäbär Şad: Burada *eltäbär* ve *şad* şeklindeki iki unvanın arka arkaya geldiğini görüyoruz ki, Kadim Türk devrinde bu olaya çok sık rastlanmaktadır. Genellikle birinci unvanın, o kişinin daha evvel taşıdığı unvan; ikincisinin ise halihazırdaki unvanı olduğu görüşü hâkimdir (Bombaci 1970:§ 33, 37). Bu unvanın T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1.

Ch'u-lo Kağan: Shih-pi Kağanın küçük kardeşi olan bu hükümdarın ad ve unvanının eski Çince okunuşları için, bkz. Cetvel 1. Liu Mau-tsai (I:331), Ch'u-lo adının Cheng Yüan-shou biyografisinde (*CTS* 62.3b=2379-2381 ve *HTS* 100.6a=3937-3938), Ch'ih-lo şeklinde yazıldığını belirtir. *Po-na* edisyonundaki bu farklı yazılış, *Chung-hua shu-chü* edisyonunda, Ch'u-lo olarak düzeltilmiştir. Ancak, *CTS* 62 (s. 2379)'de bu isim, eski farklı şekli ile kalmıştır (*LMT* II: 1677). Hsüeh Tsung-cheng (*HTC:* 785), kendisinden aynı zamanda İliğ Beg Şad ve Qara Kağan diye söz edildiğinden bahseder. Aynı biyografide, (*CTS* 62 ve *HTS* 100) bu hükümdarın daha önceki dönemlerde *i-li* şad, yâni, *il/el* Şad unvanını taşıdığını görüyoruz (*LMT* I:33 biyografisi ve II:1676). Ancak, adın *qara* şeklinin nereden geldiği açık değildir; muhtemelen *HTC* bu sonuca, Ch'u-lo'nun eski telâffuzuna bakarak varmış olabilir. Ch'u-lo Kağanın zehirlenme ihtimali için, bkz. Taşağıl 1995:71. Kağanı zehirlettiğinden şüphenilen Cheng Yüan-shou'un biyografisinde bu konu oldukça ayrıntılı olarak ele alınmıştır (*LMT* I:331-333). H. Ecsedy ise bu hükümdarın unvanını taşıyan ve batıda yaşamış başka bir Ch'u-lo Kağanın, Behram Çubin ile savaşta yaralanmış olduğunu bildirir (1968:169, n.65).

5154:4

處羅可汗嗣位，又以隋義成公主為妻，遣使入朝告喪。

Ch'u-lo Kağan tahta çıktıktan sonra, Sui [hanedanından] İ-ch'eng Konçuy'u kendisine hatun olarak aldı ve [Çin] sarayına elçi göndererek yas [haberini] iletti.

konçuy: Kadim Türkler, prenses anlamında, *konçuy* sözcüğünü kullanıyorlardı. Bu sözcük, Çince prenses anlamına gelen *kung-chu*'nun ödünçleme yoluyla Türkçe ifadesidir. Bu konuya değinmiş olan Ecsedy (1965:88), sözcüğü *kunçuy* şeklinde okumuşsa da, T'ang devri ve öncesi okunuşları bu sözcüğün *konçuy* şeklinde okunması gerektiğini göstermektedir (bkz. Cetvel 1). Gerek Orhun harflerinde, gerekse Sogd, Uygur ve Arap harflerinde *o* ile *u* arasında bir ayırım olmadığı için, Türkoloji bilginleri, bu sözcüğü bugünkü Çince telâffuza göre *kunçuy* şeklinde okumuş görünüyorlar (Clauson 1972:635a; Doerfer 1967, III:§1585). Ancak, sözcüğün T'ang devri ve öncesi okunuşları Çincede *-o-*'dan>*-u-*'ya bir dönüşüm olduğunu ve en eski okunuşlarının *-o-* ile olduğunu göstermektedir.

İ-ch'eng Konçuy: Önce Ch'i-min, sonra da sırasıyle Shih-pi, Ch'u-lo ve Elig Kağanların eşi olmuş olan bu prenses hakkında, İmparatoriçe Hsiao'un kardeşi Hsiao Yü'nün biyografisinde (*SS* 36 =cilt 1:1111-1113) ilginç bilgiler verilmektedir (Almanca çevirisi için bkz. *LMT* I:90). Bu prensesin adı, İ-ch'eng, "faziletli, adil" anlamına gelmektedir. Türklerde ölen ağabeyin hayatta kalan hanımı, yâni, yengeyle evlenme âdeti yaygın olmuştur (bkz. Metin ve Açıklamalar 5155:8). Çin'de bu âdete karşı tavır olmasına rağmen, kaynağımızın bu konuda bir değer yargısı ileri sürmemiş olması ilginçtir. Yukarıda sözü edildiği gibi, bu prenses daha önce Ch'i-min Kağan ile evlendirilmişti (SS 84'ten *LMT* I:59). Ch'i-min Kağan öldükten sonra, bu prenses Sui imparatorunun "kendi adetinize göre hareket edin" şeklindeki izniyle oğlu Shih-pi Kağanla evlenmişti (*SS*'den *LMT* I:65 ve 369 ve 393). Şimdi de Shih-pi Kağanın kardeşi Ch'u-lo Kağanla evlendiğini görüyoruz. *CTS* metnine göre Ch'u-lo Kağanın ölümünden sonra İ-ch'eng Konçuy onun oğlu Ao-she Şad'ı çirkin bularak onun tahta geçmesini engellemişti (Metin 5154:11). Daha sonra Ch'u-lo Kağanın biraderi Elig Kağan tahta çıkınca, o da İ-ch'eng Konçuy'u kendisine hatun olarak almıştır (Metin 5155:8). Bütün bu birbiri arkasına evlenmelerle Çinli prensesin Doğutürk *Ordukent*'inde ikametine devam etmesi istendiği anlaşılmaktadır. Aslında diplomatik mahiyette olan bu evlenmelerden herhangi bir şekilde çocuk sahibi olunmuş olduğuna veya kağanlardan birinin annesinin Çinli bir prenses olduğuna dair de elimizde bilgi bulunmamaktadır. Bu durum Leslie Pierce'in öne sürdüğü Osmanlı Hanedanındaki "üreme politikasını" hatırlatmaktadır (Peirce 1993.).

yas: Almanca olarak, *Gedaechtnisfeier (LMT I.133)* yâni, matem törenini ifade eden bir ibare olan *sang*'ın Türkçe karşılığı sadece, "yas" olarak verilmiştir.

5154:5

高祖為之舉哀，廢朝三日，詔百官就館弔其使者，又遣內史舍人鄭德挺往弔處羅，賻物三萬段。

[Bunun üzerine] yas ilân eden Kao-tsu, üç gün divana çıkmadı ve devlet ricaline [Türk Kağanının] elçilerinin [kaldığı] elçihaneye giderek taziyede bulunmalarını emretti. Aynı zamanda enderun kâtibi Cheng Te-t'ing'i taziye için Ch'u-lo [Kağana] gönderdi ve 30.000 parça hediyelerle[cenaze yâni, ölü aşı ve yoğ töreni için katkıda bulundu.**]*

divana çıkmamak: Metinde *fei-ch'ao* ile ifade edilen sözler için, bkz. *LMT* I:133; Taşağıl 1995:116. Bugün, burada kullanılan 朝 imi *ch'ao* olarak telâffuz edildiğinde "saray, sülâle ve divan" anlamlarına, *chao* olarak telâffuz edildiğinde de "şafak vakti" anlamına gelmektedir. Nitekim T'ang döneminde imparatorların şafak vaktinde divana çıktıklarını biliyoruz. Hergün çıkılan divan daha gayri resmî nitelikte olurdu. Onbeş günde bir çıkılan ve en kuzeydeki "arz odasında" toplanan divan ise müteferrikalar *(ceremonial guards)* eşliğinde gerçekleşirdi (Twitchett 1992: 36-37).

devlet ricali: Metinde *po-kuan* imleri ile yazılan bu terim: *hrf.* yüz memur veya memuriyet, yüz makam anlamına gelmektedir. Bu çeviride, bu terim aşağıda (5154:8) "memuriyet makamları"; yukarıda (5153:6) da, *ta-kuan* "devletin, idarî makamlarını işgal edenler", olarak çevrilmiştir. Devlet ricalinin farklı dereceleri hakkında bilgi için müracaat kitabı, Hucker (1985) ve *Li-tai chih-kuan piao* (1970)'dur.

*Burada özellikle, "elçihane" deyimi kullanılmıştır. Çin'de yabancı ülkelerin elçileri, elçiler için ayrılmış özel misafirhanelerde kalırlardı. Bugünkü anlamda her ülkenin devamlı elçiliğinin bulunması meselesi, 18. yüzyılda bile problem olmuştur. Çin imparatorluk idaresi, yabancı elçilerin devamlı oturmasına sıcak bakmamıştır;.

enderun kâtibi: Bu terim, *nei-shih she-jen* imleriyle ifade edilmiştir. Bu unvanın eski *po-na* edisyonununda görülen bir karakter yanlışının düzeltilmesi için, bkz. *LMT* II:691. Retours'da görülen bu unvan, Hucker'de kendi başına bulunmamaktadır. Hucker (§4249), *nei-shih hsing* terimini *palace domestic service*, yâni, enderun olarak açıklamaktadır. Hucker (§5136), *she jen*'i ise, ayak

hizmetlerine bakan veya küçük rütbeli kâtip konumunda olan kişi diye açıklamaktadır. Bu çalışmada, unvan, 'enderun kâtibi' ile karşılandı.

Cheng Te-t'ing: Bu şahıs hakkında biyografik bilgi bulunamamıştır.

**Metindeki *fu wu san-wan tuan* ibaresi, Liu Mau-tsai tarafından (*LMT*:132), sadece "Seide", yâni, 'ipek' olarak çevrilmiştir. Taşağıl da, "ipek" diye çevirmiştir (bkz. s. 69 ve 102). Bu pasaj, "30.000 parça eşya ile matem yardımında bulundu" şeklinde de anlaşılabilir; bu durumda, *wu* "eşya, şey, yâni, ipek ve başka şeyler" diye çevrilmiş olur. Aynı pasajın, *HTS*.215a'da verilişine baktığımız zaman, buradaki ifadenin, cenaze törenine katkıda bulunmak üzere, 30.000 ipek şeklinde olduğunu görürüz (*LMT* I:182). Bu durumda, Türkçede, "cenaze, ölü aşı ve yoğ töreni için ipek ve başka hediyeler gönderdi" demek daha anlamlı olmaktadır.

Kadim Türklere gönderilen hediyeler konusu Liu Mau-tsai tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır (I:395-396).

5154:6

處羅此後頻遣使朝貢。

[Bundan sonra] Ch'u-lo [Kağan], Çin sarayına arka arkaya gönderdiği elçilerle "tartuk" saldı.

tartuk: Metinde *kung* imiyle yazılan bu terim genellikle "haraç" (*Tribut*) olarak çevrilir. Burada ise, Anadolu metinlerine geçmiş olan "tartuk" tabiri kullanıldı (bkz. İsenbike Togan 1985:125-135). Öte yandan, tarihte Çin'in diğer devletlerle olan ticarî ilişkilerinin tartuk veya haraç politikası altında düzenlemesi için, bkz. Fairbank 1968.

5154:7

先是，隋煬帝蕭后及齊王暕之子政道陷于竇建德，二年二月，處羅迎之，至于牙所，立政道為隋王。

Evvelce, Sui Yang-ti'nin hatunu İmparatoriçe Hsiao ve Ch'i Prensi Chien'in oğlu Cheng-tao, [derebeylerinden] Tou Chien-te'nin eline düşmüşlerdi. Şimdi, 3. yılın [620] 2. ayında, Ch'u-lo [Kağan] onu, [yâni, Cheng-tao'u] kendi ordusuna getirdi; [sonra da], Cheng-tao'u orada, Sui hükümdarı olarak tahta çıkardı.

İmparatoriçe Hsiao: Bu imparatoriçe hakkında, *SS* 36 (cilt 1:1111-1113)'da bulunan kardeşi Hsiao Yü'nün biyografisinden yapılan çeviri için, bkz. *LMT* I:90.

Ch'i prensi Chien: Bir Sui prensi olan bu şahsın *Sui-shu* (59:1442-1443)'da bir biyografisi bulunmaktadır.

Sui Yang-ti: Sui sülâlesinin (581-618) 2. hükümdarıdır ve 605-617 yıllarında hükümdarlık etmiştir. Shih-pi Kağan tarafından Yen-men'de kuşatılması ile ilgili pasaj için, bkz. Metin 5155:11. Bu hükümdarın faaliyetleri hakkındaki bilgiler, Sui Yang-ti'nin günlüklerinde, dolayısıyla, *Sui-shu*'nun 2. ve 3. bölümlerinde (s.59-99) bulunmaktadır.

Cheng-tao: Tam adı Yang Cheng-tao olan bu şahıs bir Sui prensidir; ayrıca, bkz. *LMT* II:69.

Tou Chien-te: Wechsler (1979a:162 ve n.30), Tou Chien-te'nin aktif siyaset yıllarını, 611-621 olarak vermiş; yer olarak da, merkezî ve güney Hebei'yi göstermiştir. Anlaşılan Tou Chien-te, Hsia Sülâlesini kurmasıyla, T'ang Kao-tsu'ya rakip bir konumda olmuştur.

Tou Chien-te'nin *CTS* (54.5a=s.2234-42) ve *HTS* (85.4b=s.3696-3703)'de bulunan biyografilerinden Almancaya yapılan çeviriler için, bkz. *LMT* II:316-317. Tou Chien-te de, burada söz konusu olan birçokları gibi, kendini hükümdar ilân eden derebeylerindendi. Sui sülâlesi döneminde yaşamış olan Tou Chien-te, Chiang-nan'lı olup, bir çiftçi ailesindendi. Ayaklanan çiftçilerle alakası var, diye şüphelenen ilçe kaymakamı, Tou Chien-te'nin bütün ailesini idam etmişti. İsyan eden Tou Chien-te, Hebei eyaletinin birkaç vilâyetini almış ve kendini, Hsia kralı ilân etmişti. İnsanlara iyi davranmakla tanınan Tou Chien-te, çarpışmalardan sonra ganimeti hem komutanlarına, hem de askerlerine dağıtır; kendisine az bir şeyler alırdı. Ele geçirdiği bölgelerde, çiftçilik ve dut yetiştirme işlerine önem verirdi. Kendisine tâbi olan bölgelerde, hırsızlık olmaz; kervanlar, emniyet içinde hareket ederler ve kırlık alanlarda güvence içinde uyurlardı. 621 yılında, Li Shih-min'in cephe aldığı kimselere yardım ederken, düşmanı küçük görüp önemsemediği için, esir düşen Tou Chien-te, Ch'ang-an'da idam edilmiştir (bkz. *LMT* II:316-317; *CWTT* VI:1775; *CKJMTTT*: 1772; *TH*:4703-4704 ve *HTS* 12:3696-3703; ayrıca bkz. Resim 3).

Wu-te saltanat devresi: Söz konusu saltanat devresinin 3. yılı, 2. ayı, 10 Mart-7 Nisan 620 tarihlerine rastlamaktadır.

ordu: Çeviride *ordu* şeklinde çevrilmiş olan imler, *ya-so*'dur; *hrf.* "sancak makamı" anlamlarını taşıyan bu imlerle kağanın sancağının bulunduğu karargâh, yâni, sonraki tâbirle, taht ili kastedildiği için, çeviride *ordu* terimi kullanıldı. Metinde bazen de, Çince *ya* iminin, tegin veya beylerin obaları, karargâhları için kullanıldığını görüyoruz. Kadim Türkler döneminde, *ordu*'nun anlamı ve kullanılışı konusunda, T. Tekin (1968:360) *kaghan's residence, capital*; Clauson (1972:203a) *royal residence, palace royal camp*; Doerfer (II:§452) *Palastzelt, Heerlager* açıklamalarını getirmişlerdir. Açıklamalarda bu türlü ifadelerin geçtiği yerler "konaklama birimleri" adı altında metin içindeki kullanılışları ile II. B. b. iv.'de bir araya toplanmıştır. Ayrıca, bkz. Açıklamalar (5174:12) "kağanlık otağı" maddesi.

Sui hükümdarı: Metinde, *Sui-wang* imleri kullanılmıştır. Buradaki *wang* imi Türkçeye "kral" veya "prens" veya bey diye çevrilebilir. Çin tarihçilik görüşü ile burada, Sui imparatoru değil de, Sui hükümdarı, hatta 'prensi' diye yazılmıştır. Zira eseri yazanlar açısından, Göğün Tanrısının emriyle imparatorluk *kut*'u, yâni, saadeti artık T'ang sülâlesine geçmişti; aynı zamanda, başka bir sülâleden birisi imparator olamazdı. Ancak, Ch'u-lo Kağan bu prensi tahta çıkarırken ve onu hükümdar ilân ederken, T'ang Sülâlesinin duygularını incitmemeyi özellikle düşünmüş müdür? Herhalde öyle düşünse, münkarız sülâlenin bir ferdini hükümdar ilân etmiş olmazdı.

5154:8

隋末中國人在膚庭者，悉隸于政道，行隋正朔，置百官，居于定襄城，有徒一萬。

*Sui döneminin sonlarında, düşmanın Ordukent'inde bulunan Çinlilerin hepsi, Cheng-tao'a bağlandılar ve tâbiyetlerini arzettiler. Cheng-tao [ilk iş olarak] Sui takvimini yürürlüğe koydu, memuriyet [makamları] ihdas etti ve Ting-hsiang şehrine yerleşti. [Böylece] oraya göçüp gelenlerin sayısı 10.000'i buldu.**

düşman: Burada metinde *lu* imi kullanılmıştır. Bu im genellikle, "yaban" veya Liu Mau-tsai'ın (*LMT* 1:134) çevirdiği gibi, "barbar" diye ifade edilir. Biz burada, "düşman" ifadesini kullandık.

düşmanın *Ordukenti*: Metinde *lu-t'ing* imleriyle yazılan bu ifade "düşmanın *Ordukenti*" şeklinde çevrilmiştir. Bu imlerden, *lu* yukarıda açıklanmıştı. *T'ing* (Giles 11.286) *hrf.* "saraydaki kabul salonu veya saray" anlamındadır. Kısacası, *t'ing* hükümdarın huzuruna ve varlığına işaret eder. Bu açıdan

bugün, başkent, diyebileceğimiz merkezî, *ordu*'ya işaret etmektedir. Bu terimin metin içindeki kullanımları için, bkz. II. B. b.iv.

Sui takvimi: Metinde, burada, *cheng-shuo* imleri kullanılmıştır. Buradaki *cheng* yılbaşı *shuo* ise, ayınbaşı anlamındadır. Metinde, Sui sülâlesinin adı ile ikisinin beraber kullanılması, "Sui sülâlesinin yıl ve ay sistemi" yürürlüğe konuldu anlamındadır. Kısacası, Çin'de takvim, hükümdarların saltanat devreleri ile düzenlendiği için, yıl ile Sui dönemi saltanat devresinden söz edilmektedir. Metinde kullanılan, *cheng-shuo*, Liu Mau-tsai tarafından da, takvim (*Kalender*) olarak algılanmıştır. *LMT*: 134. Takvim ihdası Çin'de bir meşruiyet sembolü idi.

Ting-hsiang: Ting-hsiang, Sarı ırmağın büklümünün doğu köşesinde bulunuyordu. Bkz. Harita 2 ve Dizin.

*Bu olaylar için, bkz. Taşağıl 1995:70.

5154:9

時太宗在藩，受詔討劉武周，師次太原，處羅遣其弟步利設率二千騎與官軍會。

O sırada T'ai-tsung tsung sade bir prens konumunda idi; [babasından] Liu Wu-chou'un üzerine yürüme emri aldı; askerlerini düzene sokup T'ai-yüan'a gelince, Ch'u-lo [Kağan da,] biraderi Böri Şad'ı, 2.000 süvarinin başına geçirerek [T'ang] imparatorluk kuvvetlerine katılmak üzere gönderdi.*

T'ang T'ai-tsung: T'ai-tsung Ch'in prensi olarak da bilinir, Kao-tsu'nun ikinci oğlu idi. İmparator Kao-tsu'nun en büyük oğlu olan prensin veliahtlığı döneminde sonradan T'ai-tsung unvanı ile anılacak olan ikinci oğlu Ch'in prensi Li Shih-min'in büyük başarılar kazanması ile, bu iki prens arasında çekişmeler oluştu. İkisinin yaptığı bir düello sonucu, büyük oğul Veliahd Yin (Yin T'ai-tzu), yâni, Li Shih-min'in ağabeyi ölmüş (*LMT* II:713) ve Li Shih-min 627 yılında başa geçmiştir (bkz. Resim 8 ve 10). T'ai-tzu [Büyük Ata], T'ai-tsung [Büyük Ced] unvanları, genellikle yeni kurulan sülâlelerin ilk hükümdarlarına ölümlerinden sonra verilen atalar mabedi unvanları (*miao-hao*) idi.

Burada söz konusu olan olaylar ise, 618-619 yılına aittir ve Li Shih-min o sıralarda T'ang sülâlesinin kurulmasına matuf savaşlarla meşgul bulunuyordu. T'ang Kao-tsu'nun ikinci oğlu olan T'ai-tsung bu olayların geçtiği sırada, Ch'in prensi unvanını taşıyordu. Li Shih-min'den, imparator

olmadan önce, T'ai-tsung diye bahsedilmesi konusuna ileride değinilecektir. Kadim Türklerle ilgili *Chou-shu*, *Sui-shu* ve çevirisi yapılan *CTS*'nin ana maddesini teşkil eden "Gerçek Kayıtlar (*shih-lu*)" bu hükümdar döneminde yazıldığı için, kendisinden her zaman tahta geçmeden önceki zamanlarda bile, T'ai-tsung unvanı ile söz edilmektedir (bkz. "Giriş" bölümü). Aslında, T'ai-tsung lakabı, hükümdarlara ölümlerinden sonra verilen bir unvandır; hayatta iken, onlar sadece imparator idiler. T'ai-tsung, imparator olmadan önce, Li Shih-min diye biliniyordu ve gençlik yıllarını uç bölgelerinde geçirmişti. Dolayısıyla, Türklerin âdetlerini ve yaşam tarzlarını yakından öğrenmişti (Barfield 1989: 139-145). Hatırlanacağı gibi, babası Kao-tsu, T'ai-yüan'da bulunuyordu. Li Shih-min de, bu bölgede yetiştiği için, uç ve sınır bölgeleri ahalisi ve âdetleri ile, erken yaşlarda tanışmış ve hatta bazı âdetleri de benimsemişti (Marc Abramson 1992: 126).

sade bir prens konumunda idi: Metinde bu durumu ifade etmek için kullanılan *fan* 藩 iminin birinci anlamı "çit" dir. Bu çerçevede prenslere verilen "haslar" sanki çitle çevrilmiş gibi, bu tür haslara, ve dolayısıyla kendilerine has verilen prensler için kullanılan bir terimdi. Burada ifade edilemek istenen, sonradan imparator olan T'ai-tsung'un bu dönemlerde veliaht bile olmadığı ve ancak kendisine has belli bir geliri ve unvanı olan sade bir prens olduğudur (Wu Yugui'in sözlü ifadesi). Bu terimin ilk ortaya çıktığı dönemlerde her ne kadar prensler taşra vilâyetlere gönderiliyor idilerse de, T'ang döneminde prensler merkez emrinde idiler. Burada söz konusu olan T'ang yönetimi ise, zaten daha yeni yeni kendini ortaya koyuyor ve diğer derebeyleri üzerinde hakimiyet kurmaya çalışıyordu. O açıdan taşra gitmek gibi bir durum söz konusu olamazdı.

Aynı terim yerine göre çit kenarında bir yeri veya orada, veya çitin ötesinde bulunan halkları ifade edebilirdi. Bu anlamda benzer sesteki diğer bir *fan* 蕃 imi ile eşanlamlı olarak da karşımıza çıkmaktadır (Bu konuda bkz. Açıklamalar "sınır ötesi kavimler" 5155:13).

Liu Wu-chou: Kendisinden yukarıda (5154:2) söz edilmiş olan derebeyidir. Ayrıca, bkz. *CJT* :5, n.32.

*Burada "üzerine yürüme" diye çevrilen *t'ao*'un kelime anlamı, cezalandırmaktır. Türkçede "üzerine yürüme, hizaya sokma, haddini bildirme " terimleri ile ifade edilebilir.

Böri Şad: Metinde, *pu-li she* imleriyle yazılmış olan adın, T'ang devri Çince telâffuzu için, bkz. Cetvel 1. *HTS* (6029:3)'de bu cümle farklıdır; orada, "Ch'u-

lo Böri Şad'ı 2000 süvari ile Ping-chou'a gönderdi. O da, orada, 3 gün kaldı" ifadesi yer alır; yâni, "imparatorluk ordusu" kısmı görülmez. Buradaki *CTS* metninden, sanki, Ch'u-lo Kağan, ikili oynuyor izlenimi uyanmaktadır. Herhalde, *HTS* metninin verdiği bilgi daha doğru olsa gerektir. Chang Jen-t'ang, onun, *CTS*'deki (194b ve *HTS* 215b) biyografilerinden söz etmektedir, ancak, onun söz konusu ettiği yerler, Türklerle ilgili bölümlerdir; yâni, çevirisi yapılan *CTS* ve *HTS*'nun "Türk" bölümü metinleridir.

Wu-te saltanat devresinin 3.yılının 6. ayı: Bu dönem, 5 Temmuz-4 Ağustos 620 tarihlerine rastlamaktadır.

5154:10

六月，處羅至并州，總管李仲文出迎勞之，留三日，城中美婦人多為所掠，仲文不能制。

6. Ayda Ch'u-lo [Kağan] Ping vilâyetine geldi. Muhafız komutan Li Chung-wen onu karşılayarak hâl hatır sordu. Ch'u-lo [Kağan] orada üç gün kaldı; [emrindeki kuvvetler] şehirdeki güzel kadınların çoğunu alıp götürdüler. [Li] Chung-wen bunu durduramadı.

Ping vilâyeti: Sonradan adı T'ai-yüan ilçesine çevrilen Ping eyaleti, bugünkü Yang-chü ilçesidir (*LMT* II:95) Bkz. Harita 2 ve Dizin.

muhafız komutan: Metinde *tsung-kuan* imleriyle yazılan bu unvan muhafız komutanı olarak çevrilmiştir. Bu unvan zaman zaman, bir tür askerî vali olan tutuklar için de kullanılıyordu (bkz. Metin 5159:4 ve Açıklamalar).

Li Chung-wen: Li Chung-wen'in adı, Liu Mau-tsai'ın eserinde (I:134, 183, 295 ve II:632) geçmektedir.

Bu olay, Chang Jen-t'ang'ın eserinde, Chin-yang şehrinde geçmiş olarak gösterilir (*CJT*: 9). Ping eyaleti, bugünkü T'ai-yüan'ın biraz kuzeyinde, Chang Jen-t'ang'ın sözünü ettiği Chin-yang şehri ise, T'ai-yüan'in biraz güneyindedir. Öte yandan, Taşağıl (1995:70), Chin-p'ing-yang'dan söz etmekte ise de, *TT*'den çevirisinde (Taşağıl 102), *CTS* metninde olduğu gibi Ping eyaleti denmektedir. Dolayısıyla, bu olayın gerçekliği, problemli bir hal almaktadır; belki de, bu olayı de Boodberg'in bahsettiği kalıp cümlelerden biri olarak görebiliriz (bkz. Boodberg 1957).

5154:11

俄而處羅卒，義成公主以其子奧射設醜弱，廢不立之，遂立處羅之弟咄苾，是為頡利可汗。

Ansızın Ch'u-lo Kağan öldü.* İ-ch'eng Konçuy, Ch'u-lo [Kağanın] oğlu Ao-she Şad'ı çirkin ve çelimsiz bularak onu devreden çıkardı ve tahta çıkmasına engel oldu. Bunun üzerine, Ch'u-lo'nun biraderi T'u-pi'yi tahta çıkardılar ve o, Elig Kağan unvanını aldı.

*Ch'u-lo Kağanın ölümünde zehirlenme ihtimali için bkz. Taşağıl 1995: 71.

Ao-she Şad: Bu adın eski Çince okunuşu için, bkz. Cetvel 1. Aslında, burada gösterilen gerekçe, bu metinleri okuyan Çinli bürokratların meseleyi daha iyi anlamaları için konulmuşa benziyor. Çin'de veraset, babadan oğula geçtiği için, bu kurala uymayan bir konum hakkında bürokratlara ayrı bir açıklama yapılması gerekiyordu. Burada genç prensin çelimsiz ve "çirkin" olması bir gerekçe olarak gösterilmiştir. Ayrıca, Çinli prenses İ-ch'eng Konçuy'un sözünün, Kadim Türklerin sarayında ne kadar geçtiğini de göstermek, o dönem Çin politikası açısından önemlidir. İleride görüleceği gibi, bu metinler, "iç tüketim" açısından kaleme alındığı için yâni, Çin'de bürokratların bunları okuması için yazıldığından, bu tür olaylarla sık sık karşılacağız. Kadim Türklerde veraset, babadan oğula geçmiyordu. Kısacası kaynağımız burada, olayları, Çinlilerin anlayacağı bir şekle sokmuş oluyor. Zaten, İ-ch'eng Prensesin onu çirkin bulması da, sonuçta kendisinin üvey anne olarak onunla evlenebileceğini düşünmesi ile ilgili olabilir. Liu Mau-tsai, *CTS* çevirisinde Ao-she Şad'ı Ch'u-lo Kağanın oğlu olarak göstermiştir (*LMT* I:134 ve183). Yukarıda belirtildiği gibi babanın ölümü üzerine, onun oğlunun yerine tahta geçmemesi, bu dönemin Çince kaynaklarında her zaman izaha muhtaç bir durum yaratır.

T'u-pi: Bu adın veya unvanın eski Çince okunuşu için, bkz. Cetvel 1. İleride de görüleceği gibi, kendisi, Bağatur Şad diye de biliniyordu.

Elig Kağan: Metinde, *hsieh-li* imleriyle verilen bu Kağanın unvanı, bilginlerce farklı şekillerde okunmuştur. Söz konusu unvanın, T'ang devri okunuşları için, bkz. Cetvel 1. Bu çalışmada, Bombaci ve Pelliot'un çalışmalarından esinlenilerek unvanın, *elig* şekli kullanılmıştır. Belirtilen kullanım ile ilgili açıklamalara geçmeden önce, aşağıda, bu konuda ileri sürülen görüşler ele alınacaktır.

Genellikle, Hsieh-li adının İl Kağan olduğu kabul edilmiştir (*LMT* II:56; *CJT*: 12; Gumilev: 1999:214; Taşağıl 1995:185; Donuk 1988:19-20). Ayrıca, bu konuda, Gumilev ayrıntılı bilgi vermekte ve kendisi, adın rekonstrüksiyonunu "Kat İl Han" olarak yapmaktadır (Gumilev 1999:228 n.9). Gumilev, burada, M. F. Khwan adında bir bilgine dayanmaktadır. Ancak, bu adı taşıyan birisi, bibliyografyasında bulunmamaktadır. Khwan, Kat İl Han'ı "menfaatperest" olarak anlamıştır. Hatta, Emel Esin, Türkçe olduğu için bu şekli tercih ettiğini söyler (1986:4).

Bombaci'ye göre, Çince *hsieh-li* imlerini İl Kağan olarak okumak doğru değildir (1970:§22, 23, 25, 27); bu imler, *ellig/illig* şeklinde okunmalıdır. Türkçede kapalı *e* veya bazen *i* ile ifade edilen ses, bu çalışmada *i* ile değil de, *e* ile karşılanmıştır. Bu durumda, Bombaci'nin okuyuşu çerçevesinde bu unvanın iki "l" ile okunması meselesi karşımıza çıkmaktadır. Unvan iki "l" ile okunduğu zaman, "illi"; yâni, ili, halkı olan, anlamını taşımaktadır. Clauson (1972:502b), *uluğ talay ögüz el(ligi)* "the Boddhisattwa (?) great ruler of the sea" ifadesinde, ikinci "l"yi ilave etmek ihtiyacını duymuştur. İlk Kadim Türk hükümdarı Bumin Kağan da, devleti kurması dolayısıyla, bu şekilde adlandırılmıştır. Ancak, bu unvanı tek "l" ile okuyanlar da vardır. Örneğin bu konuda, Klyaştornıy (1987:206 ve İngilizcesi 1972:73), Masao Mori'ye dayanarak, sözü, *ilig* olarak okumaktadır (Mori 1967:234--Klyaştornıy'de sayfa numarası yanlışlıkla 10 olarak gösterilmiştir). Bu adın Çince okunuşu tek "l"yi karşıladığı ve kapalı *e*'yi ifade etmek için *i* değil de, *e* kullanıldığı için, çeviride, *hsieh-li* imleri, *elig* okunuşu ile ifade edildi.

Unvanın anlamına gelince, iki ayrı anlamından söz etmek mümkün görünüyor. Birçok bilginin *ilig/elig* kelimesini "illig"; yâni, ili ve halkı olan; hükmedecek ili olan şeklinde anlamış olması göz önüne alındığında, *CTS* metninde söz konusu edilen hükümdarın, sonradan devletin zayıflamasına ve nihayet, Çin hâkimiyetine girmesine vesile olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Olaylar bu şekilde gelişmeden, yâni bu hükümdar ilini ve halkını yitirmeden önce, kendisinin, Ma-i etrafında gelişen hâdiseler sırasında, gayet güçlü bir varlık olarak gösterildiğine şahit oluyoruz. Bunlar, Yüan Chün-chang biyografisinden açıkça görülebiliyor (*LMT* I:347-348). Ancak, bu hükümdarın tahta çıkışını hazırlayan olaylar ele alınınca, onun ili ve halkı olan hükümdar unvanını alması için, açık seçik bir sebep görülmemektedir.

Öte yandan, "İlig Unvanı Hakkında" adlı makalesinde Osman Turan, *ilig*'in Uygurlarda hükümdar anlamına geldiğini belirtmiş ve bu tespitini, Pelliot (1930a:16) ve F. K. W. Müller'in *Uygurica II* adlı çalışmalarına dayandırmıştır. Pelliot bu kelimeyi açıkça, "roi"; yâni, hükümdar olarak anlamıştır. Pelliot'nun bu tesbiti, *elig* sözcüğünün Kazakça'da ve Türkiye Kastamonu ağzında "geyik" anlamında kullanılmasını çağrıştırmaktadır. Hasan Eren de (2000:282), Tenişev'in bir çalışmasına (1997) dayanarak, "yabani hayvanlar=geyik, memeli hayvanlar=sığın, elik, ceylan" ifadesini kullanmıştır (bkz. H. Eren 1999: 132b *elik* "dağ keçisi"). Yukarıdaki görüşler çerçevesinde, *elig*'i hükümdarlık sembolü olan geyik şeklinde anlamanın mümkün olabileceği ise, Emel Esin'in (1978:39) aşağıdaki ifadesi ile desteklenmektedir (1978:39):

"Chou devri av, kurban ayini ve onu takibeden şölenin manaları hakkında araştırma yapan Granet şu neticelere varıyordu. Her avcının vurduğu av, onun yemeği ve ongunu olmakta idi. Hükümdarın geyik avlayıp geyiği kendi soyu mensupları ile birlikte yemesi ve atalara "aş" (ruhlara verilen kurban) olarak geyik takdim etmesi, geyik ve o cinsten hayvanların ifade ettikleri mana ile ilgili olsa gerek (...) Hükümdarın korusu ve bazen sülâlenin mezarlığı olan kutlu dağda, efsanevi hayvanlar arasında, geyik cinsinden hakiki ve efsanevi hayvanların yaşadığı ve bunların kutlu dağda biten ölümsüzlük otunu yiyerek, ölümsüz oldukları sanılıyordu. Böylece geyik ve o cinsden hayvanlar, ölümsüzlük timsali olmakta idiler"

E. Esin, belirtilen sözlerinden anlaşılacağı üzere *elig*'i "geyig" hükümdar olarak anlamakta, fakat bu bağlamda daha çok "sığın" sözcüğünü kullanmaktadır (bkz. E. Esin 1978:94; 1979, 125-158). Öte yandan, gerek Kadim Türklerle ilgili Çince metinlerde ve gerekse daha sonraki Karahanlı dönemi metinlerinde görülen unvan, "*elig/ilig*"dir. Kül Tegin anıtının doğu yüzünde görülen Kadim Türk hükümdar damgası hakkında Dursun Yıldırım'ın ileri sürdüğü görüşler bu konuya: "Arqar, yaban koyunu veya yaban geyiği, yahut yaban keçisi anlayışı ile yazıtlarda damga gibi kullanılmıştır. Eski Türkler arasında arqar'ın has adlarından birinin, özel bir türünün adının elig/ilig/elik olduğu ve bunun, Karahanlı hanedanlığı döneminde, *elig/ilig* biçiminde, hem damga ve hem de bir unvan gibi kullanıldığı ve bütün bunların, meşruiyet ile ilgisi bulunduğu kanısındayım", sözleriyle açıklık getirmektedir (2000: 87, n.60; ayrıca, bkz. E. Esin 1985:125-146).

CTS metninde geçen Hsieh-li Kağanın adını *elig* şeklinde yeniden yapılandırıken, göz önünde tutulması gereken diğer bir husus, yaban koyunu, yaban keçisi veya bir çeşit yaban geyiği olan *elig*'in ancak Avrasya'da bulunan bir geyik türü olmasıdır. Farklı Türk halklarında farklı adlar alan geyiklerin Türk mitolojisinde de önemli bir rolü olduğu bilinen bir gerçektir (bkz. Esther Jacobson 1993; Ögel 1995: 101-108; Yaşar Çoruhlu 2000:142-144 ve İ. Togan "Türk Tarihinin Düşünsel Alanları"). Boodberg ise, geyiği, Türklerin türeme efsanelerinde de görmektedir (1936:181). Elig ad veya unvanının buradaki mukabil kullanılış şekli, Böri Şad (Metin 5154:9)'tır. Daha sonra, Karahanlılarda görülen Arslan Kağan unvanlarında olduğu gibi, kutsal addedilen hayvanların adlarını isim ve unvan olarak kullanıldığı ve kullanılmaya devam ettiği görülecektir.

Ch'u-lo Kağanın kardeşi olan ve sonradan Elig Kağan unvanını alan bu hükümdarın, gençliğinde, T'u-pi unvanını taşıdığını biliyoruz. Sonradan kendisi, ayrıca Bağatur Şad unvanını da taşımıştır. Hsüeh Tsung-cheng gibi bazı bilim adamları, Ch'u-lo'nun vefatından sonra, onun oğlu Ao-she zayıf ve küçük olduğu için, T'u-pi, Kadim Türk Devleti'ne, daha doğrusu bunların doğu kanadına zorla naip kral olmuştur, görüşünü ileri sürer (*HTC* : 785). Ancak yukarıda ifade edildiği gibi, Türklerde veraset, dikey (babadan oğula) değil, daha çok yatay (ağabeyden kardeşe) idi (bkz. Açıklamalar 5154:3).

Elig Kağan *CTS* "Türkler" bölümüne göre 620-634 yılları arasında hüküm sürmüş görünüyor. Elig Kağanın icraatı ile ilgili haberler *CTS* "Türkler" bölümünde oldukça ayrıntılı olarak ele alınmıştır (5154:11-5160:3). Elig Kağan döneminde Çin'deki T'ang sülâlesi ile ilişkiler ve onun siyasî hayatı Wu Yugui'in *Türk Kağanlığı ve Sui-T'ang İlişkileri* adını taşıyan Çince eserinde yer almaktadır (1998:186-226).

5155:1

頡利可汗者，啟民可汗第三子也，初為莫賀咄設，牙直五原之北。

Elig Kağan, Ch'i-min Kağanın üçüncü oğlu idi; evvelce o, Bağatur Şad unvanını [taşıyordu] ve ordu'su Wu-yüan'ın kuzeyinde idi.

Bağatur Şad: Bu unvan, kaynakta, *mo-ho-t'u* şeklinde geçmektedir. Bağatur Şad'ın eski Çincedeki okunuşu için, bkz. Bombaci 1970:6 ve Cetvel 1.

Wu-yüan: Bugün Sarı Irmak büklümünün hemen kuzeyinde bulunan ve "Beş Pınar veya Beş Bulak" anlamına gelen bu yer adı, T'ang dönemi yer adlarını gösteren tarih atlasında çok daha güneyde gösterilmektedir. Bugünkü Wu-yüan, 41.5° enlem ve 108° boylamda bulunurken; T'ang dönemindeki Wu-yüan, 36.5° enlem ve 108° boylamda bulunmaktadır (bkz. Harita 2 ve Dizin). Herhalde, bugünkü Wu-yüan, Doğutürklerine daha yakın olduğu için, Liu Mau-tsai (II:549 ve ekteki haritasında) kuzeyde Suiyuan'da bulunan bugünkü Wu-yüan'ı esas almıştır. Nitekim, Sui döneminde burada, bir Wu-yüan ilçesi (*chün*) bulunduğunu görmekteyiz (*CKLSTTC*:3-4). Bu şehrin genel valisi olmuş olan Chang Ch'ang-hsün biyografisinde, bu bölgeden, Wu-yüan ilçesi (*chün*) diye söz edilmektedir ki burasının, yer adları lügatına (*CKKCTMTTT*:113c) göre, Sarı Irmağın büklümünde bulunan kuzeydeki Wu-yüan olduğu anlaşılmaktadır. Aynı bölgede, tarihî Chiu-yüan (dokuz bulak) adı da görülmektedir.

5155:2

高祖入長安，薛舉猶據隴右，遣其將宗羅 [...] 攻陷平涼郡，北與頡利連結。

Kao-tsu [başkent] Ch'ang-an'a girdiğinde, [yâni, T'ang sülâlesi muzaffer olduğu sırada en kuvvetli rakibi durumunda bulunan] Hsüeh Chü, Lung-yu'yu [yâni, güney Gansu bölgesini] hâlâ elinde tutuyordu. [Hsüeh Chü], kendi sänggünü Tsung Lo-hou'yu [önce] P'ing-liang ilini hücumla düşürmek ve kuzeyde [sonraları] Elig [Kağan diye bilinecek Bağatur Şad] ile birleşmek üzere gönderdi.

Hsüeh Chü: Hsüeh Chü'nün *CTS* 55 (1a=2245-7) ve *HTS* 86 (1a=3705-7)'da bulunan biyografisi Almancaya çevrilmiştir (*LMT* I:92). Derebeylerinden Hsüeh Chü, fakir ve aç halka buğday dağıtmakla tanınıyordu. Söz konusu

biyografide bu olaylar, 617 yılında, Elig Kağanın, daha Bağatur Şad olarak bilindiği yıllarda geçer. Bu dönem olayları, özellikle Hsüeh Chü ve onun bugünkü Gansu'dan hareketle Ch'ang-an üzerine yürüyüşü, Wechsler (1979a: 162-63) tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır; ayrıca, Wechsler (1979a:164)'de bulunan harita çok önemlidir (bkz. Harita B).

Lung-yu: Bugünkü Gansu vilâyetinin güneyi için kullanılan Lung-yu adı Liu Mau-tsai tarafından açıklanmıştır (*LMT* II:628). Lung ibaresi Gansu koridoru için eskiden kullanılan ve kısaltılmış bir addır. Lung-shan Dağı'nın batısından Sarı Irmağın doğusundaki yerlere Lung-yu denilirdi (bkz. Harita 2 ve Dizin).

Tsung Lo-hou: Tsung Lo-hou'nun adına düzenlenmiş bir biyografi görülmemektedir. Bu şahsın adının üçüncü iminin yazılışı problemlidir. Güncel bilgisayar yazılım programında söz konusu bu im bulunmamaktadır. *Chung-hua shu-chü* yayınında bulunan im *je* 日 "gün, güneş" kökü ile yazılmıştır (*GCED*:4010). Güncel bilgisayar yazılım programlarında bu ime yakın ve benzer okunuşta olan "ağız" kökü ile yazılan *hou* 喉 (*GCED*:4007 imi bulunmaktadır. Benzer bir problem aşağıda (5155:12, 5170:9 5172:16 ve 5172:17) da karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu söz konusu durumlarda Çince metindeki bu eksiklik [...] şekli ile belirtilmiştir. Çalışmanın sonunda bu isimler ayrıca gösterilecektir.

P'ing-liang ili: Burada, *il* olarak çevrilmiş olan Sui dönemi idarî birimi *chün*'dür. Gansu'nun doğusunda bulunan P'ing-liang ili, Türklerin ortaya çıkış efsaneleri ile ilgili olan bir bölgedir; bugünkü Lanzhou'un doğusuna düşmektedir. Bkz. Harita 2 ve Dizin.

Bu hükümdarın daha kağan olmadan önce, bir kağanlık unvanı olan *elig* ile anılması *CTS* 194a açısından çok ilgi çekicidir. Daha sonra da belirtileceği gibi, Elig Kağan, mağlup olarak T'ang idaresine ve dolayısıyla T'ai-tsung'a biat etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra gelen Doğutürk Kağanları, kaynağımızda, kağan olmadan önceki unvanları ile anılmaktadırlar. Kapgan Kağana Bügü Çor, Bilge Kağana Kiçig Şad denmesi bunun en güzel örnekleridir. Bu konuya yukarıda, T'ai-tsung (5154:8) ile ilgili olarak da değinilmiştir.

5155:3

高祖患之，遣光祿卿宇文歆齎金帛以賂頡利。

Bütün bu durumlardan endişelenen Kao-tsu, [Bağatur Şad, yâni, sonraki] Elig [Kağanın] aklını çelmek ve gönlünü kazanmak üzere çaşnigir ağası [Yü Wen-]hsin'i ipek ve altınlarla yola çıkardı.*

*Burada "aklını çelmek ve gönlünü kazanmak üzere" diye çevrilen söz olan *lu*, aslında rüşvet anlamına gelmektedir. *Liu Mau-tsai* (I:135), "bestechen" rüşvet ifadesini kullanmıştır.

çaşnigir ağası: Metinde kullanılan *kuang-lu ch'ing* unvanını Liu Mau-tsai (*LMT* II:698) *President des Amtes für Staatsbanquette* olarak çevirmiştir. Hucker (§3348) bu unvanın bağlı olduğu daireyi *court of entertainments* diye açıklamaktadır. Bu çalışmada unvan Türkçeye çaşnigir ağası olarak çevrildi.

Yü Wen-hsin: Bu şahsın ayrıca bir biyografisi bulunmamaktadır.

5155:4

歆說之，令絕交於薛舉。

[Yü Wen-]hsin, [Bağatur Şad'la] konuşup, ona, "Hsüeh Chü ile münasebetinizi kesin" dedi.*

*Bu olaylar, Wechsler (1979a:162-63) tarafından etraflı bir şekilde ele alınmıştır.

5155:5

初，隋五原太守張長遜因亂以其所部五原城隸於突厥。

Önceleri, Sui hanedanı devrinde Wu-yüan genel valisi olmuş olan Chang Ch'ang-hsün, karışıklıklardan dolayı, kendi idaresi altındaki Wu-yüan'ın şehir [halkı] ile beraber Türklere iltihak etmişti.

Genel vali: Metinde *t'ai-shou* imleriyle yazılan genel vali, hem sivil hem de askerî yükümlülükler taşıyordu. Bkz. Hucker §6221.

Chang Ch'ang-hsün: Chang Ch'ang-hsün'ün *CTS* (57. 7b=cilt 7:2301-2302) ve *HTS* (88. 6a=cilt12:3745-3746)'de bulunan biyografisinin Almanca çevirisi (*LMT* I:325-326) bulunmaktadır. Biyografisine göre, Chang Ch'ang-hsün, Sui döneminin sonundaki karışıklıklar döneminde, Türklerin tarafına geçmesiyle, Kara Tegin unvanı ile taltif edilmişti.

şehir halkı: Bu ifade için metinde, *ch'eng* "surlu şehir, kale" anlamındaki im kullanılmıştır.

5155:6

啟又說頡利遣長遜入朝，以五原地歸于我。

[Yü Wen-]hsin ayrıca [Bağatur Şad, yani sonraki] Elig [Kağanın], Chang Ch'ang-hsün'ü [T'ang] sarayına geri göndermesini ve Wu-yüan'i bize, [yani, Tang'lara] geri vermesini söyledi.

5155:7

頡利並從之，因發突厥兵及長遜之眾，並會於太宗軍所。

Bağatur Şad, yâni, sonraki] Elig [Kağan] da onun sözüne uydu ve Türk askerleri ile [Chang] Ch'ang-hsün'ün adamları, [Hsüeh Chü ve evladının idaresindeki Gansu kuvvetlerine karşı tenkil hareketi ile görevlendirilmiş olan] T'ai-tsung'un karargâhında bir araya geldiler.*

*Hsüeh Chü ve onun Gansu'dan hareketle, Ch'ang-an üzerine yürüyüşü, Wechsler (1979a: 162-63) tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

5155:8

武德三年，頡利又納義成公主為妻，以始畢之子什缽苾為突利可汗，遣使入朝，告處羅死，高祖為之罷朝一日，詔百官就館弔其使。

Wu-te saltanat devresinin 3. yılında [620] Elig [Kağan] da, İ-ch'eng Konçuy'u kendisine hatun olarak aldı ve [evvelce ni-pu şad unvanıyla Doğu Bölgesine gönderilmiş olan] Shih-pi'nin oğlu, [yâni, yeğeni] Shih-po-pi'yi T'u-li Kağan [unvanıyla] T'ang sarayına elçi olarak gönderip Ch'u-lo'nun ölümünü bildirdi. Kao-tsu, onun anısına, bir gün divana çıkmadı ve vezirlerini, elçilerin kaldığı elçihaneye taziye için gönderdi.*

*Elig Kağanın, yengesi İ-ch'eng Koncuy'la evlenmesi antropolojik literatürde *levirate* diye sözü edilen bir gelenektir. Moğollarda *levirate* için, bkz. Holmgren 1986.

T'u-li Kağan ve *t'u-li* kağan unvanı: Çincedeki bu imlerin eski Çince okunuşu için bkz. Cetvel 1. Liu Mau-tsai (*LMT* I:184) *HTS* (215a)'dan yaptığı çeviride, kendisinden, *Er ernante Schi-po-pi, den Sohn des Schi-pi, zum T'u-li Khagan*

(Teil-Khagan) und liess ihn im Osten residieren diyerek bu tâbiri, "şerik kağan" şeklinde anlamış, ancak herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bu unvan hakkında yukarıda Açıklamalarda "Ch'i-min Kağan" maddesi (5153:1) ile ilgili olarak bazı bilgiler verilmiştir. T'u-li Kağan unvanının taşıyan bu şahıs hakkında yukarıda Shi-po-pi ile ilgili olarak (Metin 5154:5) bilgi verilmişti. Son zamanlardaki arkeolojik kazılarda T'ang hakimiyetini tanımış 14 hükümdar arasında Shih-po-pi'yi de temsil eden bir heykel ortaya çıkmıştır (bkz. Metin 5165:3 "Chao-ling Anıtmezarı").

5155:9

頡利初嗣立，承父兄之資，兵馬強盛，有憑陵中國之志。

Elig [Kağan] tahta ilk çıktığında, kendisine babasından ve ağabeyinden asker dahil, güçlü bir miras kalmıştı; o da, bunlara güvenerek, Çin'i ele geçirme emelleri güdüyordu.

miras: Metinde geçen *tzu* "mal, malvarlığı, zenginlik" sözü, "miras" olarak çevrilmiştir. Ancak, burada, metin içerisinde söz konusu olan mal varlığı, savaşçı gücüdür. Konar göçer kültürlerde zenginlik toprak ile değil, insan gücüyle belirtilirdi.

5155:10

高祖以中原初定，不遑外略，每優容之，賜與不可勝計，頡利言辭悖傲，求請無厭。

Kao-tsu, Çin'in Orta Bölgelerinde sükûneti sağlamağa yeni başladığı için, dıştan gelecek istilâlara karşı koyacak halde değildi. [Onun için] de, her [türlü] hakareti sineye çekiyor [ve hatta, Türklere] sayısız ihsanlarda bulunuyordu. Elig [Kağan] ise, [bu tutum ve davranışa karşılık olarak] ters ve mağrurane sözler [söylüyor] ve karşılanamayacak isteklerde bulunuyordu.

5155:11

四年四月，頡利自率萬餘騎，與馬邑賊苑君璋將兵六千人共攻雁門，定襄王李大恩擊走之。

4. yılın 4. ayında [621] Elig [Kağan], bizzat kendisi 10.000'den fazla süvarinin başında olduğu halde, Ma-i'[yi kendisine üs edinmiş olan] asi sänggün

Yüan Chün-chang'ın 6.000 askeri ile birlikte, Yen-men'e hücum etti. [Bizim taraftan] Ting-hsiang Prensi Li Ta-en, onları, bir hücumda kaçırdı.

Wu-te saltanat devresinin 4. yılı 4. ayı: Söz konusu ay, 27 Nisan-26 Mayıs 621 tarihlerine rastlıyordu.

Yüan Chün-chang: Yüan Chün-chang'ın *CTS* (55. 4b=cilt 7:2255-2256) ve *HTS* (92. 3a=cilt 12:3804-3805)'de bulunan biyografisinden çeviri için, bkz. *LMT* I:347.

Liu Wu-chou'un hasmı olan Yüan Chün-chang, ona ilginç önerilerde bulunarak, Ping eyaletinin güneyinin dağlık olması dolayısıyla, arkalarını sağlama almadan harekete geçmemesini söyler. Türklerle işbirliği de, bu bağlamda önem kazanmaktadır. Kısacası, bu biyografiden Türklerle işbirliğinde ne gibi mülahazaların söz konusu olduğunu öğreniyoruz.

Bu, bazen kendi beyliğini kuranların, kuzey taraflarını sağlama almak istemeleri şeklinde kendini göstermektedir. Öteki taraftan örneğin Elig Kağanın daha kuvvetli görüldüğü zamanlarda, bu durumun, güçlü ile beraber olmak arzusu şeklinde tezahür ettiğini görüyoruz. Ma-i etrafında gelişen hâdiseler devrinde, bu dengeler kuvvetli olarak algılanmaktadır. Bunu, Yüan Chün-chang biyografisinden görebiliyoruz (*LMT* I:347-348).

Burada, Çinli generallerin, bizim bugün anladığımız milliyet prensiplerine göre değil de, değişen kuvvet dengelerine göre hareket ettikleri çok açık olarak görülmektedir. *CTS*'deki Yüan Chin-chang biyografisine göre, daha sonra, Kao-tsu'nun kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılan Yüan Chün-chang'a Elig Kağan tekrar işbirliği teklifinde bulunduğu zaman, onun oğlu, böyle bir durumun felâket getireceğini söyler.

Yen-men: Tai vilâyetinin hemen yanında olan Yen-men için, bkz. Harita 2 ve Dizin.

Ting-hsiang Prensi: Metinde, *ting-hsiang wang* imleriyle yazılmış olan bu unvan hükümdar ailesinden prenslerin taşıdığı unvanlardandı.

Li Ta-en: Li Ta-en için, bkz. *LMT* II:702. Orada, Liu Mau-tsai onun asıl adının 'Hu Ta-en' olduğunu ve onun ancak, 621 yılında "Li" soyadını aldığını belirtmektedir.

bir hücumda: Bu sözlerle ifade edilen kelime *hrf.* "darbe vurarak" şeklindedir.

5155:12

先是漢陽公瑰（一）、太常卿鄭元[...]、左驍衛大將軍長孫順德等各使于突厥，頡利並拘之，我亦留其使前後數輩，至是為大恩所挫，於是乃懼，仍放順德還，更請和好，獻魚膠數十斤，欲令二國同於此膠。

Evvelce Han-yang Dükü Kuei[1]*, devlet ayin ve törenlerini düzenleyen Cheng Yüan-shou ve atlı muhafızlar sol ulu sänggünü Chang-sun Shun-te ve başkaları her biri, ayrı ayrı Türklere elçi göndermişler;* Elig [Kağan] da bunların hepsini tutsak etmişti. Biz de [yâni, T'ang tarafı, bu nedenle] onların gönderdikleri elçileri birçok defalar alıkoymuş olduk. Şimdi ise, [Elig Kağan Li] Ta-en tarafından mağlup edilince, korkuya kapıldığı için, [Chang-sun] Shun-te'yi [serbest bırakıp] geri göndererek, barış isteğinde bulundu ve [ayrıca] okkalarca balık tutkalı hediye ederek, bu iki devletin [sankî] tutkal[la yapışmış] gibi ittifak içinde olmalarını istedi.*

Han-yang Dükü: Buradaki dük unvanı, genellikle batı edebiyatında, Çince *kung* karşılığı kullanılmaktadır. Söz konusu Han-yang *kung* unvanı hakkında şimdilik bir bilgi bulunamamıştır.

Kuei: Bu adın *po-na* edisyonunda yanlış yazılmış olması ile ilgili bir düzeltme, *LMT* II:703'te görülmektedir. Liu Mau-tsai, aynı yerde bu şahsın soyadının Li olduğunu ve imparator ailesinden geldiğini ve hatta, T'ai-tsung'un kuzeni olduğunu belirtir. Bu şahsın adı, Chang Jen-t'ang (*CJT* 15-15) tarafından da, Li Kuei olarak gösterilmiştir.

devlet ayin ve törenlerini düzenleyen: Bugün protokol genel müdürüne benzer bir görev ifa eden kişi, *t'ai-ch'ang ch'ing* unvanını taşıyordu. Çin imparatorlarının atalar mabedi, Yer ve Gök ayinlerini düzenleyen, kurban törenlerini idare eden *t'ai-ch'ang ch'ing* unvanını Liu Mau-tsai (II:704) *Præsident des Amtes für Staatsopfer*, Hucker (§ 6138); *Chamberlain for Ceremonials* şeklinde çevirmektedirler. Kadim Türklerde *yağmış*'lar benzeri törenleri idare ederdi; ancak, yağmışın konumu kağana çok yakındı. Çin'de ise, imparator kendi göğün oğlu olduğu için, töreni bizzat idare ediyordu. Kısacası *t'ai-ch'ang ching* bir memuriyet unvanıdır. Ch'in Hanedanlığı döneminde kurulan bu unvana, evvelce *feng-ch'ang* denirdi. Liang Hanedanlığı bu görevi üstlenen kişiye *t'ai-ch'ang ch'ing* denmiştir. Bu unvana sahip olan kişi imparatorluğun ayin ve törenlerinden, ayrıca da imparatorluğun tapınak ve türbelerinden sorumlu kişi idi. Ayrıca, akademisyenlerin sınavlarını yönetirdi.

Cheng Yüan-shou: Bu şahsın *CTS* (62. 3b=cilt 7:2379-81) ve *HTS* (100. 6a=cilt 13:3937-38)'de bulunan biyografilerinin Almanca çevirileri için bkz. *LMT* I: 331. Burada, Ch'u-lo Kağanın ölümü ile ilgili ilginç bilgiler bulunmaktadır. Olayların seyrini anlamak için, elçi olarak gelen Cheng Yüan-shou'un Elig Kağana hitaben söylediği sözler aşağıda Chang Jen-t'ang'ın çevirisi ile verilmiştir: "Âdet bakımından T'ang (Çin) İmparatorluğu, <Gök> Türk Kağanlığı ile aynı değildir. <Gök> Türkler, T'ang (Çin) topraklarını ele geçirseler bile, buralarda yaşayamazlar. Üstelik ele geçirdiğiniz ganimetlerin hepsi, milletinizin eline geçti. Size ne kaldı? Sizin için en iyisi, ordunuzla birlikte geri dönmek ve T'ang İmparatorluğu ile barışmaktır. Çünkü, böylece, bir taraftan siz seferlerin yorgunluğundan kurtulursunuz; öbür taraftan da, T'ang İmparatorluğundan gelen altınlar ile ipek kumaşların hepsi sizin hazinenize girer. Yoksa siz, hem kardeşleriniz ile senelerce evvel başlamış samimiyeti kaybedecek; hem de, sizden sonrakileri sonsuz bir felâkete terkedeceksiniz. Hangisini tercih edersiniz, Kağanım. Elig Kağan, bu sözlerden memnun oldu ve ordusu ile birlikte geri döndü" (*CJT*:21).

Bu adı oluşturan imlerden üçüncüsü problemlidir. Güncel bilgisayar yazılım programında bu im bulunmamaktadır. *Chung-hua shu-chü* yayınında bulunan bu im "prens, bey" anlamındaki ***wang*** 王 kökü ile yazılmıştır. Güncel bilgisayar yazılım programlarında bu ime yakın ve benzer okunuşta olan köksüz ***shou*** 𠦂 imi (*GCED*: 10019) bulunmaktadır. Benzer bir problem yukarıda (5155:2) ve aşağıda (5170:9 ve 5172:17) karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada yukarıda (5155:2) sözü edildiği gibi bu eksiklik [...] şekli ile belirtilmiştir. Çalışmanın sonunda bu isimler ayrıca gösterilecektir.

atlı muhafızlar sol ulu sänggünü: Liu Mau-tsai'ın *linke Kavaliergarde* olarak çevirdiği (*LMT* I:136) *hsiao-wei*, Türkçeye "atlı muhafızlar" şeklinde çevirilmiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Metin 5165:11 "saray atlı muhafız kıtası sänggünü" ve Açıklamalar.

Chang-sun Shun-te: Bu şahsın *CTS* (58. 2a=cilt 10:3208-3209)'da bulunan biyografisinde, bu görevden bahsedilmemektedir. Ayrıca, Liu Mau-tsai'ın bu şahsın *CTS* (58. 2a=cilt 10:3208-3209 ve *HTS* (105. 3b=cilt 13:4023-4024)'de bulunan biyografilerini Almancaya çevirmemiş olduğu görülmektedir (II:705).

*Bütün bu olaylar, Cheng Yüan-shou'un biyografisinde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

korkuya kapıldığı için: Metinde kullanılan *chü* imi *hrf.* "kendisine korku geldiği için" anlamındadır.

okka: Metinde yarım kiloya tekabül eden Çin'in geleneksel ağırlık ölçüsü *chin* tâbiri kullanılmıştır.

5155:13

高祖嘉之，放其使者特勤熱寒、阿史[那]德等遷蕃，賜以金帛。

Kao-tsu, bu düşünceyi uygun buldu ve [Türk] elçileri [olan] Teginlerden Je-han ve Aşı[na] Te ile, onlarla beraber gelenlerin <sınır ötesi kavimler arasına> geri dönmelerine izin verdi; onlara [ayrıca], altın ve ipekli kumaş ihsan etti.

Teginlerden Je-han ve Aşı[na] Te: Bu isim ve unvanlar, metinde, "Tegin Jehan ve A-shih-te" şeklinde yazılmıştır. Ancak metindeki şekil problem arzetmektedir. Çünce metinde, *tegin* unvanı bu iki ismin önünden geldiği için, çeviride bu unvan her iki şahsı kapsar bir şekilde gösterilmiştir. Öte yandan, A-shih-na ailesinden olanlar *tegin* unvanının taşıdıkları için; ikinci kişinin adının aslında, A-shih-na Te olmuş olduğu hakkındaki aşağıda belirtilen görüşler anlam kazanmaktadır. Çeviri, bu görüşler çerçevesinde düzeltilmiştir.

Liu Mau-tsai'in belirttiğine göre, *T'ung-chien* (XI, 74)'de bu elçinin adı, A-shih-na Te şeklinde yazılmıştır. Liu Mau-tsai, A-shih-te adının izahı için Boodberg (*HJAS* 1936:182) makalesine işaret etmektedir (*LMT* II:707). F. Esin, A-shih-te'nin bir Türk boyu olduğunu belirtmiştir (1978:75) ki, doğrudur; hatta, kağan ailesinin dünür soyudur. Ancak, var olan bir boy adının aynı dönemde kişi adı olması pek olası değildir; boy adının artık siyasî bir yapı olarak ortaya çıkmadığı zamanlarda, boy adlarının kişi adı haline dönüştüğünü biliyoruz. Halbuki bu devirde, A-shih-te soyundan gelen Tonyukuk gibi temayüz etmiş şahısları görmekteyiz. O açıdan elçinin adının A-shih-te değilde A-shih-na Te olması daha muhtemeldir. Chang Jen-t'ang da, ismi *TCTC* 'ne dayanarak A-shih-na Te olarak kaydetmiştir (*CJT*: 17ye göre *TCTC* 190:1828 Shang-wu-yin shu-kuan, Shanghai 1931 baskısı). Bizim kullandığımız *TCTC*, 1956 yılında Beijing'de 10 cilt olarak yayınlanmış olan eserin 1997'de yapılan fotoğraf baskısıdır ve bu bilgiler bu edisyonda farklı bir yerdedir (cilt II: 1514a, eski baskı s.5948, satır 3).

Chang Jan-t'ang'ın eserinde birinci elçi Tegin Je-han'dan bir yerde daha söz ediliyor gibi görünüyorsa da, bu kaydın, aynı konularla ilgili olarak *HTS* Doğutürkleri bahsinde (215, cilt 19:6030) bulunduğunu görürüz.

Aşına (A-shih-na): Kadim Türklerce kutsal görülen hâkim soyun adı A-shih-na 阿史那 imleriye yazılır. Bu çalışmada metnin okunmasını kolaylaştırmak amacıyla, "Aşına" şekli kullanılmıştır. Bu çalışmada Aşına sülâlesi gibi, onların dünürleri olan Aşıt soyu (bkz. metin 5157:5) da kurumsal konumlarını ön plana çıkarmak amacıyla benzer bir şekilde basitleştirilmiş bir okuma ile Aşına ve Aşıt şeklinde ifade edilmişlerdir. Bu basit ifade tarzı bir yeniden yapılandırma (rekonstrüksiyon) değildir.

Öte yandan metinde görülen *a-shih-na* imlerinin yeniden yapılandırmasının nasıl olması gerektiği konusunda henüz bir fikir birliğine varılmamıştır. Bu konudaki tartışmalar Boodberg (1936:182); S. G. Klyaştornıy (1994:137-139), Peter Golden (1992:126) ve Dursun Yıldırım (2000:63, n.9) makalelerinde bir araya toplanmıştır. Son iki makale Türkçe olduğu için, bu konudaki görüşlerin buraya taşınmasına gerek görülmemiştir. Aşına sözcüğünün ne anlama gelmiş olacağı da yeniden yapılandırmalara ilişkin olarak, yukarıda adı geçen makalelerde ele alınmıştır.

CTS metni Aşına'lardan bir soy (*tsu*) olarak söz eder; çeviride Aşına'ların hâkim soy olmalarından dolayı, zaman zaman hanedan sözcüğü kullanılmıştır. Bu sözcüğün metinde geçtiği yerler için, bkz. II.B.b.ii. Metinde "Ssu-mo'nun siması Hu'lara benziyor, [kendisinde] pek Türk hali yok diye, Shih-pi ve Ch'u-lo Kağanlarda, onun, *Aşına hanedanına gerçekten mensup* olup olmadığı [konusunda] şüphe uyanmıştı" (5163:8) ifadesinde olduğu gibi, bazen Aşına soyuna mensubiyetten söz edilmekte; bazen de "Aşına soyadını taşıyordu" (5167:1) ifadesi kullanılmaktadır. Bu ikinci kullanım, yaradılış efsanesinde Aşına adının anne tarafı adı olması meselesini de anımsatmaktadır (bkz. Açıklamalar 5167:1).

sınır ötesi kavimler: Türkçenin akışı açısından çeviriye dahil edilmeden kırık parantezlerle < sınır ötesi kavimler > şeklinde ifade edilmiş olan *fan* 蕃 imi, yukarıda (5154:9) belirtildiği gibi "çitin dışındakiler" anlamında çok eski devirlerden beri yabancılar için kullanılan genel bir terimdir. Genelde gerek bu *fan* imi, gerekse kuzey, güney, doğu ve batıda bulunan ve Çincede ayrı ayrı adlandırılan yabancılar (bkz. aşağıda, yabancılarla ilgili terimlerin bir araya getirildiği tablo II.B.b.iii) batı dillerine "barbar" olarak çev-

rilmiştir (bkz. Bombaci 1974:14 ve Ecsedy 1965:95, n. 10). Liu Mau-tsai da bu genel eğilime uymuştur. Bu çalışmada, *fan* terimi, yerine göre, "sınır bölgesi" veya "sınır ötesi kavimler" şeklinde çevrilmiştir (II.B.b.iii). Aşağıdaki II.B.b.iii tablosunu hazırlar ve *CTS* "Türkler" bölümünde yabancılarla ilgili terimleri bir araya getirirken İ, Ti, Man, Rung şeklindeki (bkz. Dizin "yabancılar") bu tür terimlerin daha çok ferman ve maruzatlarda geçtiği, düz anlatımda *fan* "sınır ötesi kavimler" ifadesinin kullanıldığı görüldü. Aynı tablo bize ferman ve tartışmaları çoğunlukla içermeyen *T'ung-tien* metninin de daha çok *fan* "sınır ötesi kavimler" ifadesini kullandığını göstermektedir. Daha sonraları Sung döneminde yabancılarla ilgili görüşlerde değişme görülmektedir; örneğin Sung devrinde hazırlanan *HTS*'da "yabancı generaller" ayrı bir biyografide bir araya getirilmiştir (bkz. *HTS* 110).

5155:14

五年春，李大恩奏言突厥飢荒，馬邑可圖。

5. Yılın ilkbaharında [622] Li Ta-en, İmparatora arzda bulunarak: "Türkler kıtlıktan [zayıf bir duruma düştükleri için] Ma-i'yi yeniden ele geçirmenin yolu açılmış oldu" dedi.

ele geçirmenin yolu açılmış oldu: Metinde, burada, *k'e-t'u hrf.* "ele geçirmemiz mümkün olabilir" ifadesini görmekteyiz.

5155:15

詔大恩與殿內少監獨孤晟帥師討苑君璋，期以二月會于馬邑，晟後期不至，大恩不能獨進，頓兵新城以待之。

İmparator da bir fermanla, [Li] Ta-en ve babüssaade ağalarından Tu-ku Sheng'e [Türkler tarafından Liu Wu-chou'dan sonra Ma-i'ye muhafız olarak tayin edilmiş bulunan] Yüan Chün-chang'ı tenkil etmek üzere harekete geçmelerini ve [bu iki kuvvetin] 2. ayda Ma-i'de birleşmelerini emretti. [Tu-ku] Sheng zamanında gelemeyince, kendi başına ilerlemeye çekinen [Li] Ta-en, askerlerini Hsin Kalesi'nde konuşlandırarak orada beklemek zorunda kaldı.

babüssaade ağası: Çeviride kullanılan *tien-nei shao-chien* ifadesi, bu unvanın saray iç işleri ile ilgili olduğunu göstermektedir. Bu unvan veliahdın hizmetindeki

harem ağalarından birine işaret etmektedir (Hucker (§6614 ve 5089) ve *LMT* (II:708). Osmanlılarda bu türlü saray iç işlerini idare edenlere babüssaade ağası diğer bir deyişle saadetli, devletli kapının yâni, sarayın ağası deniliyordu.

Tu-ku Sheng: Bu adın kısaltılmış hâli sadece Sheng şeklinde olduğuna göre, adın bu şekilde okunması gerektiğini anlıyoruz. Bu şahsın adı, sadece burada geçmektedir (bkz. *LMT* I:136).

Wu-te saltanat devresinin 5. yılının 2. ayı: Bu dönem 18 Mart-15 Nisan 622 tarihlerine rastlar.

Hsin kalesi: Liu Mau-tsai bu kalenin herhalde Ma-i'nin güneyinde bulunmuş olmalıdır, demektedir (*LMT* II:710; Harita 3 ve Dizin).

5155:16

頡利遣數萬騎與劉黑闥合軍，進圍大恩，王師敗績，大恩歿于陣，死者數千人。

*Elig [Kağan], on binlerce süvari göndererek bunların Liu Hei-t'a'nın [5156] kuvvetleriyle birleşmelerini sağladı. Bunlar beraberce, [Li] Ta-en üzerine yürüyüp onun kuvvetlerini kuşatınca, imparatorluğumuzun kuvvetleri yenilgiye uğradı. [Li] Ta-en cephede öldü, onunla beraber binlerce asker de öldürüldü.**

Liu Hei-t'a: Sui dönemi sonu bahsi geçen derebeylerinden Tou Chien-te'nin adamı olan Liu Hei-t'a, bugünkü Shandong bölgesine hâkim olmuştur. *CTS* 55 (6b=cilt 7:2258-2261) ve *HTS* 86 (5b=cilt 12:3715-3718)'de bulunan Liu Hei-t'a biyografisi, Almancaya çevrilmiştir (*LMT* I:29).

*Bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgi Chang Jen-t'ang'ın eserinde bulunmaktadır (*CJT*:18).

5156:1

六月，劉黑闥又引突厥萬餘騎入抄河北，頡利復自率五萬騎南侵，至于汾州，又遣數千騎西入靈、原等州，詔隱太子出幽州道，太宗出蒲州道以討之。

6. Ayda, Liu Hei-t'a yine 10.000'den fazla Türk süvarisinin başında, Ho-pei'ye [Sarı Irmağın kuzeyine] çapul seferleri yaptı. Elig [Kağan] ise, tekrar 50.000 süvari ile güneye akınlar yaparak Fen vilâyetine kadar geldi. Sonra da binlerce süvariyi [batıya doğru] Ling ve Yüan gibi vilâyetlerin üzerine gönderdi. [Bundan sonra İmparator], Türklere karşı harekete geçmek için bir fermanla, Veliahd Yin'in Pin Vilâyeti Askerî Bölgesine; [sonradan,] T'ai-tsung [unvanıyla imparator olacak olan prensin de], P'u Vilâyeti Askerî Bölgesine doğru yürümesini emretti.*

Wu-te saltanat döneminin 5. yılının 6. ayı: Bu dönem 17 Temmuz-11 Ağustos 622 tarihlerine rastlamaktadır.

Ho-pei [Sarı Irmağın kuzeyi]: Burada metinde bugünkü Hebei vilâyetinin bulunduğu bölgeler, yani Sarı Irmağın büklümünün doğusunda Irmağın deltaya doğru uzanan kısmının kuzeyinde kalan bölgelerden söz edilmektedir (bkz. Harita 3 ve Dizin).

çapul: Metinde "çapul" için *ch'ao* imi kullanılmıştır.

Fen vilâyeti: T'ai-yüan'in güney batısında bulunan Fen eyalet merkezinin yerinde bugün, Shanxi bölgesindeki Fen-yang ilçesi bulunmaktadır (*LMT* II:712). Bkz. Harita 3 ve Dizin.

Ling vilâyeti: T'ang sülâlesi dönemindeki bu vilâyet, günümüzdeki Ningxia eyaletinde, Sarı Irmak büklümünün güneybatı tarafındadır. Bkz. Harita 3 ve Dizin.

Yüan vilâyeti: T'ang sülâlesi dönemindeki vilâyet, günümüzde Gansu eyaletinin Chen-yüan ilçesindedir. Bkz. Harita 3 ve Dizin.

*Çeviride "doğru yürümek", şeklinde karşılanan söz, *t'ao hsi.* "cezalandırmak" anlamındadır.

ferman: Metinde *chao* imi ile yazılan söz, "ferman" olarak çevrilmiştir. Fermanların hazırlanması ileride "nişancı" (5157:12) maddesinde ele alınmıştır.

veliahd Yin: İmparator Kao-tsu'nun en büyük oğlu olan bu prens, veliahd iken, ikinci oğul Ch'in prensi Li Shih-min ile aralarında çekişmeler oluştu. Bilindiği gibi, Li Shih-min, sonradan T'ai-tsung olarak tahta geçecektir (bkz.

Metin.5154:8). İkisinin yaptığı bir düello sonucu büyük oğul veliahd Yin (Yin T'ai-tzu), yâni, Li shih-min'in ağabeyi ölmüştür (*LMT* II:713). Bu olay, Hsüan-wu kapısı olayı diye bilinir (Wechsler 1979a:182-187).

Askerî Bölge: Metinde *tao* imi ile yazılmış olan bu terim "askerî bölge" olarak çevrilmiştir. *Tao* aslında "yol" sözünden geldiği için, bir idarenin yönetimindeki bölge için kullanılmış, işlevi sülâleden sülâleye değişmiştir. Kaynağımızda söz konusu olan Sui-T'ang döneminde ise, sınır boylarındaki askerî bölgeler için kullanılmıştır. Bir askerî bölge başlarında bir ulu sänggün (*ta chiang-chün*) bulunan birkaç askerî birlikten oluşurdu. Sonra bunlar başkomutana (*ta tsung-kuan*), ya da bir ulu *tutuk*'a (*ta tu-tu*) bağlı oluyordu (Hucker §6306). Elimizde bulunan tarih atlasları askerî bölgeleri göstermedikleri için, bu çalışmada askerî bölgeyi tanımlayan yer adının, bu bölgeye genel olarak işaret ettiği düşüncesiyle, söz konusu yer adları haritalarda gösterilmiştir. Çin idarî birimlerini gösteren *Cambridge History of China* (cilt 3, Ks. 1) haritasında, 742 yılından sonraki askerî bölge (*tao*)'ler gösterilmektedir. Bunlar bu metinde söz konusu olan askerî bölgelerle örtüşmemektedir.

Pin Vilâyeti Askeri Bölgesi: Bu askerî bölgenin bugün, Shaanxi'de bulunan Pin ilçesi civarında olduğu düşünülmektedir. (*LMT* II:714). Pin vilâyeti için bkz. Harita 3 ve Dizin

T'ai-tsung: İmparator olduktan sonra hükümdarlardan "imparator" anlamına gelecek unvanlarla söz edilirdi. Ölümlerinden sonra her imparatora bir atalar mabedi unvanı verilir ve ancak ölümlerinden sonra bu adla bilinirlerdi. Metindeki söz konusu dönemlerde T'ai-tsung ise sadece Ch'in Prensi idi.

P'u Vilâyeti Askerî Bölgesi: Bu askerî bölgenin çevresinde bulunduğu P'u vilâyeti için bkz. Harita 3 ve Dizin.

5156:2

時頡利攻圍并州，又分兵入汾、潞等州，掠男女五千餘口，聞太宗兵至蒲州，乃引兵出塞。

O sırada Elig [Kağan], Ping vilâyetini kuşatarak hücumda bulunmuş; ayrıca, Fen ve Lu vilâyeti üzerine ayrı kollardan asker göndererek, 5.000'den fazla esir alıp götürmüştü. [Ancak, Elig Kağan], T'ai-tsung'un kuvvetlerinin P'u vilâyetine vardığı haberini alır almaz, askerlerini alıp [sınırlardaki] surların dışına çekildi.***

surlar: Metinde *sai* imi ile yazılmış olan bu ifadeden tam olarak hangi surlardan söz edildiği açık değildir. Genellikle "Ch'ang-ch'eng"denilen bugünkü Çin Seddi bu haline ancak Ming sülâlesi (1368-1644) devrinde erişmiştir (Waldron 1990). Tarihin değişik dönemlerinde surların nerelerden geçtiği Peter Hessler'in haritasında gösterilmiştir (Hessler 2003). Evvelce irili ufaklı parçalardan oluşan surlar bulunuyordu. Metinde açık olmayan burada neredeki Sur'lardan söz edildiğidir; dolayısıyla çeviride *sai* imi için *"[sınırlardaki] surlar"* ifadesi kullanılmıştır. Liu Mau-tsai (I:137) buradaki *sai* imini "sınır (Grenze)" olarak anlamak istemiştir.

Lu vilâyeti: Bugünkü Shanxi'de bulunan Lu vilâyeti için, bkz. Harita 3 ve Dizin.

P'u vilâyeti: Bu yer için bkz. Harita 3 ve Dizin.

*Metinde "erkek ve kadını esir alıp götürdü" denmektedir.

*Bu olayların seyri, elçi olarak gelen Cheng Yüan-shou'un Elig Kağana hitaben söylediği sözlerden anlaşılmaktadır (5155:12).

5156:3

七年八月，頡利、突利二可汗舉國入寇，道自原州，連營南上，太宗受詔北，齊王元吉隸焉。

7. Yılın [624] 8. ayında, Elig ve T'u-li Kağanlar, beraberce ülkemizin içlerine akın yaparak, Yüan vilâyetinden hareketle, aralıksız bir yürüyüş yaparak güneye yöneldiler. T'ai-tsung'a, kuzeye [gitmesi ve] onların haddini bildirmesi emredildi; Ch'i Prensi Yüan Chi de, ona [T'ai-tsung'a] bağlı idi.

Wu-te saltanat devresinin 7. yılının 8. ayı: Bu dönem, 18 Eylül-17 Ekim 624 tarihine rastlamaktadır.

haddini bildirme: bu deyim *t'ao hrf.* cezalandırma anlamındadır.

Ch'i Prensi Yüan Chi: Liu Mau-tsai, Yüan Chi'nin, Kao-tsu'nun 4. oğlu olduğunu söylemektedir (*LMT* II:717). Bu prensin ayrıca *CTS* ve *HTS*'de birer biyografisi bulunmaktadır (*CTS* 6:2420-2423 ve *HTS* 78:3545-3546).

5156:4

初，關中霖雨，糧運阻絕，太宗頗患之，諸將憂見於色，頓兵於豳州。

Evvelce, Kuan-chung'da yağmurlardan etrafı seller götürmüş ve hububat naklinde kesintiler olmuştu. T'ai-tsung bu duruma çok üzülüyordu. Onun benzi-*

nin uçukluğunu gören sänggünler de, [bu durumdan] kaygılanıyorlardı; o yüzden askerleri Pin vilâyetinde konuşlandırdılar.

Kuan-chung: Geçitlerin ortası anlamına gelen bu bölge, her ne kadar bugünkü Shaanxi vilâyetine (*LMT* I:137) işaret ediyorsa da, bu seferin önemi aşağıdaki sözlerden çok daha iyi anlaşılmaktadır (*CJT*:30):"<Gök> Türklerin sık sık Kuan-chung bölgesine saldırmalarının nedeni, memleketimizin insan gücünün ve servetinin bu bölgedeki başkent Ch'ang-an'da bulunmasıdır". Kuan-chung bölgesi için, bkz. Harita 3 ve Dizin.

*Metindeki, "yağmurlardan etrafı seller götürmüş" deyimi *hrf. lin-yü*'nün karşılığıdır.

5156:5

頡利、突利率萬餘騎奄至城西，乘高而陣，將士大駭。

Elig ve T'u-li Kağanlar, aniden 10.000'den fazla süvariyle şehrin batısında beliriverdiler. [Kağanların] bir tepe üzerine çıkıp savaş düzenine girdiklerini [gören bizim T'ang tarafı] sänggünleri korku ve şaşkınlık içinde kaldı.

5156:6

太宗乃親率百騎馳詣虜陣，告之曰

Bunun üzerine T'ai-tsung [arkasında] 100 süvari ile düşman cephesine seyirtip [Elig Kağana] şöyle dedi:*

düşman: *hrf.* " yaban "(*lu*) için; bkz. yukarıda, 5154:8.

*Kendi kuvvetlerinin zor durumda kaldığını fark eden Li Shih-min'in, burada büyük bir kahramanlık göstererek, 10.000 kişiye karşı yüz süvari ile riski göze alarak ilerlemesi söz konusudur. Ancak onun bu çıkışının kendi gücünden kaynaklanmadığını bilen Kadim Türk kağanlarının duruma sessiz kaldıklarını görüyoruz. 624 yılında yapılan ve burada sözkonusu edilen anlaşma, zayıfın güçlülerle yaptığı bir anlaşma idi. Bu konuların ayrıntılı olarak ele alındığı *TCTC*'de bulunan pasaj Chang Jen-t'ang tarafından 624 yılı Ağustos ayı olayları başlığı altında çevrilmiştir (*CJT*:31-34, *TCTC* 191. 1840a). Kadim Türklerin Ch'ang-an yakınlarına kadar gelebilmiş olmaları devlet büyüklerini telaşlandırmış ve başkentin, güneye taşınması bile tartışılmıştı (*CJT*:30 ve Taşağıl 1995:76). Ancak, bütün bu tartışmalara, Li

Shih-min karşı koymuştu. Kadim Türklerin talihini on yıl içinde tersine çevireceği konusundaki sözler (*CJT*:33), herhalde daha sonraki tarihçilerin bir ilavesi olsa gerektir. Zira, bu sıralarda Kadim Türkler çok kuvvetli görünüyorlar. Ancak, bu kez, bütün bu konuşmalar yapıldıktan sonra, yağmur yağmış olması durumu etkilemiştir. Anlaşılan yağan yağmur, Kadim Türk yaylarının tutkalını etkilediği için, onlar da, bu sırada, barışa taraftar olmuşlardır (*CJT*:33).

5156:7

國家與可汗誓不相負，何為背約深入吾地?

Benim ülkem ile siz Kağan arasında, birbirimize sırtımızı dönmeyeceğimize dair anlaşmaya varılmıştı. Şimdi neden anlaşmaya sırtınızı dönüp, topraklarımızın içerilerine giriyorsunuz?

5156:8

我秦王也，故來一決。

Ben Ch'in Prensiyim. Kesin bir sonuca varalım diye mahsus geldim.

5156:9

可汗若自來，我當與可汗兩人獨戰；若欲兵馬總來，我唯百騎相禦耳。

Eğer Kağan kendi gelirse, Kağanla ben, yâni, biz ikimiz karşılıklı dövüşürüz. Yok eğer Kağan süvarileriyle gelmek isterse, o zaman ben elimdeki bu 100 süvariyle karşı koyacağım.

5156:10

頡利弗之測，笑而不對。

Elig [Kağan] bunun üzerine, anlaşılmaz bir şekilde gülümsedi; fakat, cevap vermedi.

anlaşılmaz bir şekilde: Bu ifade, *fu*'nun çevirisidir; Liu Mau-tsai (I:137): "şaşırarak (*war überrascht*)" diye çevirmiştir.

5156:11

太宗又前，令騎告突利曰：

T'ai-tsung gene ilerledi ve bir süvarisiyle T'u-li Kağana şu haberi gönderdi:

5156:12

爾往與我盟，急難相救，爾今將兵來，何無香火之情也?

Zor günlerde karşılıklı yardımlaşacağımıza dair ant içmiştik. Şimdi askerlerinin başına geçmiş [üstümüze] yürüyorsun. Nasıl oluyor da [ant içerken yaktığımız] tütsünün hatırını gütmüyorsun?*

tütsü:Çince metinde, *hsiang-huo* diye ifade edilen bu sözü, Liu Mau-tsai (I:137-138) *Weihrauch* olarak çevirmiştir. Bu çalışmada Türkçeye, "tütsü" olarak çevrildi. *CTS* metnindeki "tütsü" sözünü "and içerken yaktığımız tütsü" şeklinde anlarken, F. Esin'in aşağıdaki ifadesinden yararlanıldı (1978:9): "Bizans kaynakları Türklerin ateş âyînini şöyle anlatır: Tütsü yakıp, davul ve çan (belki türkçe "çang" kelimesinin ifade ettiği manada, çan veya zil) çalarak, ateş etrafında dönüyorlardı." Bu açıklama Ankara'nın, Ayaş yöresinde bir evlilik akdi, andı olarak görülebilecek düğünlerde yapılan "sin, sin" dansını hatırlatır.

Bir rivayete göre, T'ai-tsung ile T'u-li Kağan çocukluk arkadaşı imişler. T'ai-tsung'un: "Ben ve Türk T'u-li, biz kardeşiz" mealindeki sözleri (*TFYK*:991) C. P. Fitzgerald tarafından bu şekilde tefsir edilmiştir (Abramson 1992:126 ve n.47.).

5156:13

亦宜早出，一決勝負。

Hemen yerinden kalk, çık [gel]; benimle ya galip, ya da mağlup olacak şekilde dövüş!*

*Metinde, *i-chüeh* imleriyle ifade edilen *hrf.* "kat'i bir sonuca varacak" anlamındadır; çeviride, "hemen" kullanılmıştır.

5156:14

突利亦不對。

[Bu sözlere karşılık] T'u-li Kağan [hiçbir] şey söylemedi.

Bu olaylarla ilgili olarak, Chang Jen t'ang'ın çalışmasında, aşağıdaki ifadeyi görmekteyiz: "Ch'in Prensi daha da ilerleyip, Çin ordusunun önünden

geçen bir dereyi geçecekti." (*CJT*:33, *TCTC* 191:1840a'daki pasajın çevirisi).

5156:15

太宗前，將渡溝水，頡利見太宗輕出，又聞香火之言，乃陰猜突利，因遣使曰：「王不須渡，我無惡意，更欲共王自斷當耳。

[Bunun üzerine] T'ai-tsung [atı ile] ilerledi ve önündeki içi su dolu hendeği geçmek istedi. [Bir taraftan] T'ai-tsung'un kendi başına ihtiyatsızca çıktığını gören, [diğer taraftan da] tütsü yakarak [içilmiş ant hakkındaki] sözlerini işiten Elig [Kağanın] içine kurt düştü ve bir elçiyle: "Prens hendeği aşmasın, benim kötü bir niyetim yok. Ben yalnızca prensle anlaşmamızı tazelemek istiyordum", diye haber gönderdi.

5156:16

於是稍引卻，各斂軍而退。

Bunun üzerine iki taraf da kuvvetlerini geri çektiler.

Chang Jen-t'ang geri çekilmenin sebebi olarak şiddetlenen yağmurları göstermekte ve bu durumu aşağıdaki pasajla ifade etmektedir (*CJT*:33):

> Bu konuşmalardan sonra, yağan yağmur daha da şiddetlenmeğe başlamıştı. Ch'in Prensi komutanlarına dedi ki: "<Gök> Türkler harpte oklarına güvenirler. Fakat bu yağmurda yayların üzerindeki zamk eriyeceği için oklarını iyi kullanamazlar. <Gök> Türk ordusunun bu hali kanatları kırılmış kuşa benzer. Bizim durumumuz ise elinde keskin bir kılıcı bulunan ve evinde oturup sıcak yemek yiyen (yâni, kuru hava altında) bir avcıya benziyor. Bir atasözümüz diyor ki: Düşmanın yorgunsa rahatını unut. Kaçırmayalım bu fırsatı. Daha iyisi elimize geçmez. Ch'in Prensi geceleyin ordusuyla gizlice dışarı çıkarak yağmur altında <Gök> Türkler üzerine çullanıyordu. <Gök>Türkler çok şaşırdılar.

5156:17

太宗因縱反間於突利，突利悅而歸心焉，遂不欲戰。

T'ai-tsung iki [kağanı] birbirine düşürmek için T'u-li'ye [adamlar] gönderdi. [Gururu okşanan T'u-li] çok hoşnut oldu ve gönlü [T'ai-tsung'a] bağlandı; bundan sonra da artık çarpışmak istemedi.

5156:18

其叔姪內離，頡利欲戰不可，因遣突利及夾畢特勤阿史那思摩奉見請和，許之。

Böylece amca yeğen arasında ikilik doğdu. Elig [Kağan] çarpışmaya devam etmek istiyordu, ama [artık] mümkün değildi. Bunun üzerine [Elig Kağan], T'u-li ile chia-pi Tegin Aşına Ssu-mo'yu barış istemek üzere İmparatorun huzuruna yolladı ve [orada onların] bu istekleri kabul gördü.

chia-pi Tegin: Bu konuda bilgi sahibi değiliz. Bu terimin T'ang devri okunuşu için, bkz. Cetvel 1.

Aşına Ssu-mo: A-shih-na Ssu-mo, bu dönem T'ang sarayı ile ilişkileri çok iyi olan bir Kadim Türk devlet adamıdır. *CTS* metninde de, daha sonra kendisi hakkında uzun uzun bilgi verilmektedir. Chang Jen-t'ang, her ne kadar *HTS* (217b)'de onun adına bir biyografi bulunduğundan bahsediyorsa da, orada, Uygurlar bahsinde, sadece adı geçmektedir. Chang Jen-t'ang'a göre Aşına Ssu-mo diye sözü edilen bu şahıs, Li Ssu-mo ve Ch'i-li-pi ad ve unvanlarıyla da tanınırdı.

Aşına adı, onun, Kadim Türk kağan ailesinden geldiğini gösterir. Li ise, onun Çince soy adıdır. Li Ssu-mo adı bize T'ang sülâlesi tarafından kendilerine "Li" soyadı verilince, bu yeni soyadının eski soyadı A-shih-na yerine kullanıldığını göstermektedir. Her ne kadar bu adlardan Ch'i-li-pi'yi, Chang Jen-t'ang onun adı gibi algılamışsa da, söz konusu üç im, *eltäbär* için kullanılan imlerdi (Bombaci 1970:§ 20; *CJT*:34, 88, n.221). Buradan onun *eltäbär* olarak görev yapmış olduğunu çıkarmak mümkündür. Liu Mau-tsai (II:718) bu şahıstan, metinde, daha ileride söz edileceğine işaret (*LMT* I:152-153) etmektedir (Metin *CTS* 5165:1-3 ve Ögel 1963:32-33). Ayrıca, *TCTC* (191, II:1525b, 1956 edisyonu s.5993) metninde de bu olaylar ele alınmaktadır ve Chang Jen-t'ang tarafından Türkçeye çevrilmiştir (*CJT*:34).

5156:19

突利因自託於太宗，願結為兄弟。

Bu arada T'u-li, T'ai-tsung ile ağabey kardeş ilişkisi kurmak istedi.*

*Burada *hrf.* "ağabey kardeş ilişkisi kurmak istedi" sözleriyle ifade edilen *yüan-chieh hsiung-ti*, Chang Jen-t'ang tarafından "kan kardeşi" diye çevrilmiştir.

(*CJT*:34). Oysa ki, *TCTC* (191; 1997:II:1525; 1956:5993 ve 1930:1840a) ve *CTS* metinlerinde aynı sözler kullanılmıştır. Çincede bu olayın sadece kardeşlik ilişkisi şeklinde ifade edilmiş olması "kan kardeşlik" meselesi hakkında "soru" uyandırmaktadır.

5156:20

思摩初奉見，高祖引升御榻，頡艱固辭，高祖謂曰：「頡利誠心遣特勤朝拜，今見特勤，如見頡利。

[Aşına] Ssu-mo İmparatorun huzuruna çıktığında, Kao-tsu onun divanda kendi yanında oturmasını istemişti. [Ssu-mo] ise, yere kapanarak inatla [kabul etmemişti]. Kao-tsu ise, Elig [Kağan] samimiyet göstererek, siz Tegin'i benim huzuruma tazimde bulunmaya gönderdi. Şimdi siz Tegin'i [görünce], Elig [Kağanı] görmüş gibi oluyorum,

5156:21

固引之，乃就坐，尋封思摩為和順王。

diye kat'i bir ifade ile onu [divana] götürünce, o da [zorunlu olarak] oturmuş oldu. İmparator da ona, "Ho-shun Prensi" unvanını verdi.

divan: Çevirideki divan sözcüğü, metinde "yatak, divan"anlamına gelen *t'a* imi ile karşılanmıştır. İmparatorla ilgili olduğu için, bu sözü "taht" ile çevirmek mümkündü; ancak tahtta bir kişi oturacağı için, "divan" şeklinde bırakıldı. Morahashi lügatında (VI:490 #15292) ve onun Çincesi olan lügatta (*CWTTT* V:390 #15638) böyle bir divan resimle gösterilmiş; ancak, bu resimlerdeki *t'a* çok sonraki yılların iki kişilik koltukları şeklinde yapılmıştır (bkz. Resim 7). Halbuki, burada söz konusu olan, mevki açısından yüksek kişilerin, örneğin hocaların oturduğunu gördüğümüz alçak sedir şeklinde bir divandır.

ho-shun: "Barış getiren, anlaşan" anlamında bir şeref payesi olmalıdır. Liu Mau-tsai ise (II:7129), Ho-shun'u yer adına bağlı bir unvan olarak almış, böyle bir yer varsa da, bu yere bağlı böyle bir unvan yok demektedir.

5157:1

八年七月，頡利集兵十餘萬，大掠朔州，又襲將軍張瑾于太原，瑾全軍並沒，脫身奔於李靖。

8. Yıl 7. ayda [9 Ağustos-6 Eylül 625], yüz bini aşkın asker toplayan Elig [Kağan], Shuo vilâyeti üzerine büyük bir baskın yaptı; hem de, T'ai-yüan'de sänggün Chang Chin'e de hücum etti. [Chang] Chin'in bütün ordusu tamamıyla telef olduysa da, o canını kurtararak kaçtı ve Li Ching'e sığındı.

Wu-te saltanat devresi 8. yıl 7. ayı: Bu dönem 9 Ağustos-6 Eylül 625 tarihlerine rastlamaktadır.

Shuo vilâyeti: T'ang sülâlesi dönemindeki Shuo vilâyeti, Sarı Irmağın doğusunda bulunuyordu. Bkz. Harita 4 ve Dizin.

Chang Chin: Tam adı, Chang Kung-chin olan Sänggün Chang Chin'in (*CTS* 68.6a ve *HTS* 89.3b) biyografilerinin Almanca çevirisi bulunmaktadır (*LMT* I:324-325). İleride kendisi tekrar karşımıza çıkacaktır (bkz. Metin 5159:4).

Li Ching: Kadim Türklere karşı kazandığı zaferlerle tarihte örnek kumandanlardan biri olarak göserilen Li Ching'in *CTS* (67. 2b=cilt 7:2373-2377) ve *HTS* (93. 2a= cilt 12:3811-3817)'da bulunan biyografileri Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (*LMT* I:283-287).

5157:2

出師拒戰，頡利不得進，屯于并州。

[Li Ching] ise, asker çıkarıp, karşı harekâta girişince, Elig [Kağan] ilerleyemedi ve kuvvetlerini Ping vilâyetinde konuşlandırdı.

5157:3

太宗帥師討之，次蒲州，頡利引兵而去，太宗旋師。

T'ai-tsung, onu cezalandırmak üzere ordusuyla P'u vilâyetine gelince, Elig [Kağan] askerlerini alıp gitti. [Bunun üzerine] T'ai-tsung da, kuvvetlerini geri çekti.

5157:4

九年七月，頡利自率十餘萬騎進寇武功，京師戒嚴。

9. Yıl 7. ayda [15 Eylül-14 Ekim 626], Elig [Kağan], yüz bini aşkın süvariyle Wu-kung üzerine yürüdü. [O sırada] başkentte olağanüstü hâl ilân edilmişti.*

Wu-te saltanat devresinin 9. yılı 7. ayı: Bu dönem 29 Temmuz-26 Ağustos 626 tarihlerine rastlamaktadır. Ancak Liu Mau-tsai'ın belirttiği gibi, *Chiu T'ang-shu*'da verilen tarih yanlıştır (*LMT* II:722); olaylar, 7. ayda değil, 8. ayda meydana gelmiştir; 9. yılın 8. ayı ise, 15 Eylül 626'dan 14 Ekim 626'ya kadar süren günleri kapsar. Herhalde olağanüstü hal durumuna sebep, 4 Eylül 626 gününe rastlayan Wu-te saltanat döneminin 9. yılı 8. ayın 9. günü veliahd'a karşı girişilen darbe olmuş ve Li shih-min'e tahtın yolu açılmıştır.

Wu-kung: Ch'ang-an'ın batısında olan Wu-kung için, bkz. Harita 4 ve Dizin.

*Metinde kullanılan *chieh-yen* deyimini, "örfi idare, sıkı yönetim" diye çevirmek de, mümkündür. Ancak, "olağanüstü hal" daha uygun düşmektedir. Neden böyle bir şeye gerek görüldüğü konusu ise, *CJT* (1968:42) ele alınmaktadır.

5157:5

己卯，進寇高陵，行軍總管左武候大將軍尉遲敬德與之戰于涇陽，大破之，獲俟斤阿史德烏沒啜，斬首千餘級。

[8. Ay] chi-mao gününde [20 Eylül 626, Elig Kağan], Kao-ling üzerine bir akın yaparak, orayı da talan etti. Harekât ordusu baş komutanlığı sol karakol ulu sänggünü Yü-ch'ih Ching-te, Ching-yang mevkiinde [Elig Kağanla] çarpıştı ve onu büyük bir mağlubiyete uğrattı; Erkin Aşıt Wu-mu Çor'u tutsak etti; [bu arada] 1000'den fazla adamın kafası kesildi.

Wu-te saltanat devresinin 9. yılı 7. ayının *chi-mao* günü: Bu tarih 20 Eylül 626 gününe rastlamaktadır.

Kao-ling: Ch'ang-an'ın kuzeydoğusunda olan bu yer için, bkz. Harita 4 ve Dizin.

harekât ordusu başkomutanlığı sol karakolu: Metinde, bu ifade *hsing-chün tsung-kuan tso wu-hou* imleriyle yazılmıştır. Liu Mau-tsai, Sui devrinde, *wu-hou fu* (askerî karakol) kurulduğunu ve sağ ve sol diye ikiye ayrıldığını söyler (*LMT* II:726). *Hsing-chün tsung-kuan*, "harekât ordusu başkomutanı" anlamına gelmektedir. Nitekim, T'ang Ch'i (1982:222) de, "harekât ordusu" ifadesini kullanır. *Tso wu-hou*, "sol karakol" olmaktadır; *ta-chiang-chün*'ü ise,

uluğ sänggün, diye çevirdiğimize göre, bu unvanı oluşturan tüm imlerin karşılığı, "harekât ordusu başkomutanlığı sol karakol ulu sänggünü" olmaktadır.

Yü-ch'ih Ching-te: Yü-ch'ih Ching-te'nin *CTS* (68. 3a =cilt: 8: 2495-2501) ve *HTS* (89. cilt 12:3752-3755)'de biyografileri bulunmaktadır. Burada, onun, Ching vilâyetinde Türklerle çarpışarak, onların önemli bir sänggününü öldürdüğü bildirilmektedir (*LMT* II:725). Kendisi, Shuo eyaletinin Shan-yang ilçesinden idi. Kao-yang'da asker olmuş ve sonra, T'ang sülâlesinin II. imparatoru Li Shih-min'e esir olup, onun için iyi çalışmalarda bulunmuş; M. 618. yılındaki, "Hsüan-wu Kapısı" olayında gösterdiği hizmet dolayısıyla mükafatlandırılmıştır.

Ching-yang: Ching-yang, Han sülâlesi döneminde kurulmuş olan bir ilçedir. Ching-shui Irmağı'nın kuzeyinde olduğu için, bu ad verilmiştir (*Tz'u-yüan*). Bkz. Harita 4 ve Dizin.

Erkin Aşıt Wu-mo Çor: Metinde, ad veya unvanı *a-shih-te wu-mo-ch'o* imleriyle yazılan bu şahıs çerçevesinde, daha önce *eltäbär* unvanı dolayısıyla (5153:6) kendilerinden söz edilen Aşıt soyu, ilk defa karşımıza çıkmaktadır. Burada, Aşıt soyundan gelen bu kişinin adı değil de, unvanıyla karşı karşıya olduğumuzu *çor*'a delalet eden *ch'o* imi göstermektedir; *wu-mo* çor, diyebileceğimiz bu unvanın eski okunuşları için, bkz. Cetvel 1.

Aşıt: Metinde *a-shih-te* 阿史德 imleriyle yazılan bu adın çeviride "Aşıt" olarak karşılanması bir yeniden yapılandırma değildir. Bu çalışmada okumanın akışını sağlamak ve bu arada hâkim sülâle A-shih-na 阿史那 ve dünür soyu A-shih-te 阿史德'nın kurumsal konumlarını vurgulamak için "Aşına" ve "Aşıt" şekilleri kullanılmıştır.

5157:6

癸未，頡利遣其腹心執失思力入朝為覘，自張形勢云：「二可汗總兵百萬，今已至矣。

Kuei-wei gününde [24 Eylül 626], Elig [Kağan] yakın [adamı] Chih-shih Ssu-li'yi, etrafı kolaçan etmesi için İmparatorun huzuruna <çıkmaya> gönderdi. Oradaysa o, kendi konumlarını abartarak: 'Her iki kağan bir milyonu aşkın askerle buralara gelmek üzereler!' dedi.*

Wu-te saltanat devresinin 9. yılı 7. ayının *kuei-wei* günü: Bu tarih, 24 Eylül 626 gününe rastlar.

Chih-shih Ssu-li: Chih-shih Ssu-li'nin *HTS* (110. 3a =cilt 13:4116-4117)'de bulunan biyografisinde, Kadim Türklerden olan bu şahsın, önce İmparatoriçe Hsiao'un T'ang sarayına dönüşünde kendisine refakat ettiği için taltif edildiğini; daha sonra da, Elig Kağan mağlup düşünce, bu şahsın T'ang hizmetinde Hsieh-yen-to'lara ve Tuyuhunlara karşı başarılar kazanmış olduğu ve kendisine hanedandan bir prensesin verilmiş olduğu anlatılır (*LMT* I:335). Chang Jen-t'ang'ın açıklama olarak getirdiği yer ise, *CTS* 194 ile *HTS* 215'te bulunmakta; yâni, *CTS* ve *HTS* metinlerinde bu yerler, sadece onun adının geçtiği yerlerdir.

*Burada, "kendisini durumdan haberdar etmesi maksadıyla " anlamına gelen söz *kuan*'dır. Ancak, metinde, "etrafı kolaçan etmesi için" şeklinde çevrildi.

5157:7

太宗謂之曰：「我與突厥面自和親，汝則背之，我實無愧。

T'ai-tsung da ona: Ben, siz Türklerle dünürlük yolu ile barış yapmıştım. Siz şimdi [bu anlaşmaya] sırtınızı çevirdiniz. Benim gerçekten vicdanım rahat.*

dünürlük: Bu kavram metinde, *ho-ch'in* imleriyle karşılanmıştır. Bu herhangi bir dünürlük değildir; diplomatik ilişkilerin gelişmesi için girişilen bir münasebettir. Yang Lien-sheng (1968:23, 29, 30, 32, 39, 40 ve özellikle s.29), *ho-ch'in*'i "policy of peace or appeasement by sending princesses and gifts to the Hsiung-nu" diye açıklamaktadır. Kadim Türklerle Çin arasındaki dünürlük ilişkileri hakkında Liu Mau-tsai ayrıntılı bilgiler vermektedir (I:392-395). Ayrıca bkz. Metin ve Açıklamalar 5170:3.

Bu pasajda kimin kiminle evlendiği açık değildir. Tang Ch'i (1982:219'da *TCTC* 1956 190 cilt 6.5973 ve 1997 cilt II:1520 satır 6-9 dayanarak) 623 yılında Elig Kağanın hem ordusuna Ma-i üzerine yürümesini emrettiğini, hem de T'ang sarayından bir prensesle evlenmek isteği ile elçi gönderdiğini, ancak, kendisine, "Ma-i üzerine saldırmaktan vaz geçerseniz, bu işi konuşabiliriz" dendiğini; Elig Kağanın saldırıdan vaz geçmek istemesine rağmen, İ-ch'eng Konçuy'un saldırı konusunda ısrar ettiğini bildirir. Bizim *CTS* metninde, 623 yılı olayları yoktur. Ancak, aynı kaynağı (*TCTC*) kullanan Chang Jen-t'ang (*CJT*: 26-28; *TCTC* 1930 190. 1833b) bu olayları, Ekim 623 yılı altında anlatır ve bu gelişmelerin sonunda, Kadim Türklerin, Ma-i kalesini ele geçirdiklerini; ancak, "evlenmeyi şart koşan barış tekliflerini tekrar ileri sürerek Ma-i şehrini Çin'e iade ettiler" demektedir.

vicdanım rahat: Metinde, "utanmıyorum" anlamında, *wu k'uei* imleri kullanılmıştır.

5157:8

又義軍入京之初，爾父子並親從我，賜汝玉帛，前後極多，何故輒將兵入我畿縣?

Ayrıca, meşru ordu başkent [Ch'ang-an'a] ilk girdiğinde, [yâni, T'ang sülâlesi kurulduğu zaman, senin ataların] baba-oğul hepsi samimiyetle, bize tâbi olmuşlardı. Biz de size birçok defalar yeşim taşı ve ipekler ihsan etmiştik. * *Şimdi neden böyle paldır küldür askerlerinizle harim-i ismetimize kadar giriyorsunuz?.*

meşru ordu: Metinde meşru ordu için, *i-chün* imleri kullanılmıştır.

bize tâbi olmuşlardı: Metinde burada *hrf.* "itaat ettiler" anlamındaki *tsung* imi ile ifade edilen mesele bir tarih yazım problemini yansımaktadır. Böyle bir itaat etme, tâbi olma durumu olmadığını, yukarıda s. 5153'te görmüştük. Hatırlanacağı gibi orada:

"**7.** T'ang sülâlesinin kurucusu Kao-tsu, T'ai-yüan'da Sui sülâlesine karşı isyan bayrağını çekince, muhafızlar *ulu sänggünü* Liu Wen-ching'i, Shih-pi Kağana göndererek kendisine yardımda bulunmasını istedi. **8.** Bunun üzerine Shih-pi Kağan, Kao-tsu'ya teginlerinden K'ang-shao-li ve maiyetindekilerle 1.000 tane at gönderdi. Bunlar, Chiang ilinde buluştular; ayrıca Shih-pi Kağan, başkent Ch'ang-an'da sükûnetin sağlanmasına yardımcı olmak için, 2.000 süvari gönderdi. **9.** Kao-tsu tahta çıkınca, sağa sola, kısacası kendisine hizmet eden herkese sayılamayacak kadar çok ihsanlarda bulunmuştu. **10.** Shih-pi Kağan da, **[5154]** başarısına güvenip fazlaca gururlanıyor; Ch'ang-an'a gönderdiği elçiler de, huzura çıktıklarında pervasızca davranıyorlardı. Kao-tsu, Çin'in Orta Bölgelerinde, daha tam anlamıyla hâkimiyeti ve dolayısıyla emniyeti sağlayamamış olduğu için, bu duruma karşı olağanüstü bir tahammül gösteriyordu"

ifadesiyle, Kao-tsu döneminde karşılaşılan güçlüklerden söz etmektedir. Hatta bu güçlüklerle, Kao-tsu'nun yazdığı bir mektupta, altın üste karşı kullandığı bir ifadeyi, yâni, *ch'i* 啓 (*GCED*, 1110) imini kullanması örnek olarak gösterilir (Wechsler 1979a:158 ve Wen Ta-ya, *Ta-T'ang ch'uang-yeh ch'i-chu chu*, Shang hai ku-chi ch'u-pan shih ch'u-pan, 1983, s.9). T'ang sü-

lâlesinin kurulmasında, Kadim Türklerin katkı ve yardımları bilinen bir gerçektir; fazla bir açıklamaya ihtiyaç yoktur (Barfield 1989:140-141). Öte yandan, burada, biz, tarih yazımı uslubu açısından Çin'de kullanılan yöntemlerden biri ile karşılaşmaktayız. Kısacası, Wang Gungwu (1983:48-49)'nun belirttiği gibi, memleket içinde bürokratların okuyacağı malzeme ile, "uluslararası ilişkiler"deki ifade farklı idi. Uluslararası ilişkilerde daha realist ifade tarzı görülebilirse de, memleket içi için hazırlanmış metinlerde Çin'in üstünlüğünün özellikle belirtilmesi gerekiyordu. Wang Gungwu, bu türlü çelişkilerin kaynaklarda görüldüğünü; ancak, söylemde ısrar etmenin, çelişkiyi ortadan kaldırmaktan daha önemli olduğunu örneklerle gösterir (1983:58). Kısacası, buradaki bütün ifade gerçeği değil; ideolojiyi yansıtan, sözün gelişi çerçevesinde söylenmiş sözlerdir. İşin ilginç tarafı, bu pasaj çok daha ayrıntılı bir şekilde *TCTC* (191: 1847b)'de ele alındığı halde (*CJT*:42), bu cümlenin orada bulunmamasıdır. Bu pasaj tümüyle, *Tung-t ien*'de de bulunmamaktadır (Taşağıl 1995: 109-110). Öte yandan, *Hsin T'ang-shu* (cilt: 19, s. 6033)'da bu pasaj aynen görülmektedir. Beş Sülâle devrinden sonraki Chin sülâlesi (937-947) döneminde, 945 yılında, Liu Hsü tarafından hazırlanmış olan kaynağımız *CTS*'nin (s.5153-5154) kendilerini üç defa (ikisi yukarıda gösterildi, 3. aşağıdaki notta belirtilmektedir) çelişkiye düşecek şekilde metne bu "tâbiyet" sözlerini ilave etmeleri, eserin yazıldığı Beş Sülâle devrinin gerçekleriyle ilişkili olmaktan ziyade, *CTS*'nun ana kaynağı olan "Gerçek Kayıtlar (*shih-lu*)"ın T'ang T'ai-tsung döneminde hazırlanmış ve müdahale görmüş olmasıyla ilgilidir.

*Yukarıda, s. 5155'te, T'ang Kao-tsu'nun, Yü Wen-hsin'i ipeklerle göndermesi, kendi konumunun sağlam olmamasından duyduğu endişedendi. Ancak, burada, tekrar bir "tarihçilik uslubu" ile karşılaşıyoruz.

Harim-i ismet: Bu terim, metinde kullanılan *chi-hsien* imlerinin çevirisi olarak verilmiştir. Bu imlerin ilki, *chi*, aslında bugün, "harem, koru" diye sözünü ettiğimiz, hükümdara mahsus özel alanları ifade eder. Moğolcada da bu türlü korunulan ve hükümdar ailesinden başkasının girmesi yasak yerlere *qoriy* denmiştir. Türkçede ise, bugün, "yasak bölge" askerî bir anlam taşımaktadır. Genellikle üzüm koruğunda karşımıza çıkan "koruk" şekli Rize'nin köylerinde her bir ailenin kullanımı için korunan ağaçlık, ormanlık yer anlamına gelmektedir. Sonradan, "harem" bilindiği gibi, "haremlik" ve "selamlık" kavramları içinde içinde kadınların da bulunduğu hükümdarın özel dairesi anlamını almıştır. Bu süreçte "koru"da ufak ormanlık alan an-

lamını almıştır. Sultan korusu olduğu zaman, halkın girmesi yasak bir bölge oluşturuyordu. Metindeki anlama en yakın kelime, *harim* olmaktadır ve "girilmesi yabancıya yasak olan, kutsal tutulan, korunulan yer" anlamına gelmektedir (*Türkçe Sözlük* TDK 1988 I:612b). Metinde ileride (5162:13) aynı terim hükümdar harimi (*wang-chi*) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Burada söz konusu olan ikinci terim, *hsien*, bugün Çincede ilçe anlamına gelmektedir. Ancak, terimin oluşması, feodal dönemden sonra, merkezî devletin ilk defa, MÖ 221'de, "Çin" adıyla ortaya ortaya çıktığı zamana rastlar. Feodal dönemde, her beyin kendi arazisi vardı; böylece, merkezî devlet kavramı olmadığı gibi, merkezin kendi başına tasarrufta bulunacağı arazisi de yoktu. Halbuki, "Ch'in" sülâlesi ile başlayan bu devirde, fetihler ile elde edilen ilk topraklar, *hsien* adını aldı ve merkezî devlet, bu fethedilen topraklar üzerinde bir idare kurarak güç kazandı. Kısacası burada çeviride "harim" diye çevrilen *chi-hsien* teriminde yer alan her iki öğenin de, merkezî devletin oluşması ile ilgili uzun bir tarihi vardır (Derk Bodde 1938: 238-243; Creel 1965).

5157:9

爾雖突厥，亦須頗有人心，何故全忘大恩，白詩強盛。

*Siz Türk olsanız da, sizin de vicdanınız olması lâzım. Neden bizim âli lütuflarımızın hepsini hemencecik unuttunuz? Neden güç ve kuvvetinizle böbürlenip duruyorsunuz?**

vicdan: Metinde geçen *jen-hsin hrf.* 'insan yüreği" anlamındadır. Bu pasajdaki "tarih yazım uslubu"na yukarıda değinilmiştir. Wang Gungwu'nun (1983:48) ifade ettiği gibi, güç kullanılacağı zaman, bunu meşru kılacak şekilde bir uslup kullanılması önemli idi; ve karşı tarafı aşağılayıcı sözler söylemek de, bu uslubun bir parçası idi.

*Wang Gungwu (1983:48) güç kullanma öncesinde, karşı tarafı küçük düşürücü ifadelerin kullanıldığına dikkat çeker. Öte yandan, bütün bu konuşma, çok daha ayrıntılı olarak Chang Jen-t'ang'ın eserinde (*CJT*:42-44) bulunmaktadır.

5157:10

我當先戮爾矣。

Bu durumda şimdi ben senin boynunu vurdurmak zorunda kalacağım, dedi.

5157:11

思力懼而請命，太宗不許，縶之於門下省。

Bunun üzerine [Chih-shih] Ssu-li korktu ve hayatının [bağışlanmasını] istedi. [Bu isteği] kabul etmeyen T'ai-tsung, onu sarayın [içinde yer alan] nişancılık makamında hapsetti.*

nişancılık makamı: Metinde *men-hsia sheng* imleriyle yazılan bu daire hakkında Liu Mau-tsai (I:139) *Portalkanzlei des Palastes* demektedir. Hucker ise *chancellery* (§3939) ifadesini kullanmaktadır. Bu makamı işgal eden nişancı için bkz. 5157:12. Nişancılık makamının sarayın içinde yer almasına gelince, D. Twitchett'in eserine eklediği Ta-ming Sarayının 663 yılından sonraki durumunu gösteren planda, nişancılık makamının sarayın batısında, güneye yönelen imparatorun ve dolayısıyla kabul salonlarının sağında bulunduğunu görüyoruz (Twitchett 1992:18).

*Metinde her ne kadar *hrf. chih* "bağlattı" sözü kullanılmışsa da, biz, burada bu sözü, Chang Jen-t'ang gibi (*CJT*:43) "*hapsetti*" şeklinde anlıyoruz.

5157:12

太宗與侍中高士廉、中書令房玄齡、將軍周範馳六騎幸渭水之上，與頡利隔津而語，責以負約，其酋帥大驚，皆下馬羅拜。

T'ai-tsung, nişancı Kao Shih-lien, reisülküttab Fang Hsüan-ling, sänggün Chou Fan ve altı süvari ile Wei Nehri'nin yukarısına gelerek, geçit yerinin öte yakasında Elig [Kağan] ile konuştu ve onu, anlaşmayı bozduğu için kınadı. Bunun üzerine [Elig Kağanın yanındaki] beyler, büyük bir şaşkınlıkla atlarından indiler ve [yere] diz çökerek [İmparatoru selamladılar].***

nişancı: Metinde *shih-chung* imleriyle yazılan unvanı Liu Mau-tsai (I:139) *Praesident der Portalkanzlei des Palastes* olarak çevrilmiştir. Hucker (§5229) ise evvelce "enderun mensupları için kullanılan genel bir terim iken, Sui döneminden sonra *men-hsia sheng*'in başında bulunanların taşıdığı bir unvan" olarak tanımlamıştır. Bu makamda *chung-shu sheng* (bkz. aşağıda) tarafından hazırlanan ve kaleme alınan fermanlar gözden geçirilerek tasdik ediliyordu. Çin'de üçlü idare sistemi (*san-sheng*) ile fermanı hazırlayan, fermanı gözden geçiren ve uygulamaya koyan üç makam birbirinden ayrı konumda idi (Wechsler 1985:54). Osmanlılarda ise fermanlar nişancıya bağlı olan reisülküttablık odalarında hazırlanır, sonra nişancı tarafından fermanlara

nişan konur ve böylece tasdik olmuş olurdu. Bu çerçede *men-hsia sheng* nişancılık makamı olarak çevrildi.

Kao Shih-lien: Liu Mau-tsai, bu adın, biyografisi bulunan Kao Chien'in lakabı olduğunu söyler (*CTS* 65.1a= cilt 7:2441-2445 ve *HTS* 95.1a=.cilt 12:3839-3842 ve *LMT* II:731).

reisülküttab: Metinde *chung-shu ling* imleriyle yazılan bu makam ve bu makama başkanlık eden *chung-shu-ling* unvanını Liu Mau-tsai (I:139) *Praesident der Zentralkazlei des Palastes* diye çevrilmiştir. Ancak bu makamda fermanların hazırlandığı göz önüne alınınca (Wechsler 1985:54), Hucker'in aynı makamı *Secreteriat Director* olarak karşılaması (§1619) daha doğru bir seçim olarak gözükmektedir. Bu çalışmada fermanları hazırlayan *chung-shu sheng* reisülküttab odaları, *chung-shu-ling* ise kâtiplerin reisi anlamındaki "reisülküttab" olarak çevrildi.

Fang Hsüan-ling: Fang Hsüan-ling'in biyografisi *CTS* (66 = cilt 7:2459-2467) ve *HTS* (96=cilt 12:3853-3858)'de bulunmakla beraber, Liu Mau-tsai tarafından tercüme edilmemiştir. T'ang sülâlesinin ilk resmî tarihinin, dolayısıyla *Chiu T'ang-shu*'nun ilk müsveddelerinin hazırlanmasını üstlenmiş olan bu şahıstan "Giriş" bölümünde söz edilmektedir.

Chou Fan: Bu şahıs ile ilgili ayrı bir biyografi yoktur.

*Metinde, "kabile reisi, boy beyi" anlamında *ch'iu* ve komutan anlamında *shuai* kullanılmıştır. Çeviride, her ikisi beraberce, "beyler" şeklinde karşılanmıştır.

**Bu pasaj ve T'ai-tsung'un ordusunun görüntüsü için, bkz. T'ang Ch'i 1982:223 ve *CJT*:43.

5157:13

俄而眾軍繼至，頡利見軍容大盛，又知思力就拘，由是大懼。

[İmparatorluk] ordusunun aniden kalabalık bir şekilde hiç durmadan ilerlemesiyle, ordunun azamet ve kudretini gören Elig [Kağan], [Chih-shih] Ssu-li'nin hapsedilmiş olduğu haberini de almış olduğu için, bütün bunlardan tedirgin oldu.

5157:14

太宗獨與頡利臨水交言，麾諸軍卻而陣焉。

T'ai-tsung ise, karşı kıyıdaki Elig [Kağan] ile kendi başına konuşmak [istediği için] ordusuna geri çekilme işareti verdi.

5157:15

蕭瑀以輕敵固諫于馬前，上曰：「吾已籌之，非卿所知也。

Hsiao Yü, [böyle bir hareketin] düşmanı küçümsemek anlamına geleceği düşüncesiyle, atını [İmparatorun] önüne sürerek, onu [bu işten] vazgeçirmek istedi, ama, İmparator: Ben her şeyi düşündüm, plânladım. [Vezirim] siz bütün bunları bilemezsiniz.*

Hsiao Yü: Hsiao Yü'nün (*LMT* I:90-91, *CTS* 63 ve *HTS* 101) biyografisinde, İmparatoriçe Hsiao'un erkek kardeşi olduğundan söz edilir. Bundan anlaşılacağı üzere, kendisi, daha sonra, T'ang hizmetine girmiş ve bu olaylar olduğu zaman, "ikinci sol veziri" imiş (*LMT* II:733).

*Hsiao Yü aslında haklıdır; düşman, hâlâ küçümsenemiyecek kadar kuvvetlidir. Wei nehri anlaşması ile ilgili olarak Tang Chi (1982: 223-224)'nin yaptığı değerlendirme, olaylara ışık tutmaktadır:

"Yukarıda nakledilen mâlûmâtın bir kısmı doğru olmakla beraber, tarihçiler T'ai-tsung'u fazla överler. Oysa bazı kısmı tam doğru değildir. Çünkü o zaman, Tang ordusu söylendiği kadar kuvvetli değil idi. Tai-tsung'un kendisinin de söylediği gibi, 'savaşa girmememin sebebi, kendim yeni imparator oldum; memleketimiz (Çin)de güven henüz yok. Halk da zengin değil. Bunun için Türkleri sükûnetle yatıştırdım. Eğer Türklerle savaşsaydım kaybımız çok olacaktı'.... Bu cümleler, Tai-tsung'un hakiki düşündüğü şeyleri ve o andaki gerçek durumu gösteriyor".

Tang Chi'nin burada değindiği gibi, her zaman kaynaklardaki bilgilere sadece gerçeği yansıtıyorlarmış gibi bakmak doğru değildir. Wang Gungwu'nun da belirttiği gibi, Çin'de imparatorlar dış ilişkilerinde farklı ifadeler kullanmışlardır. Ülke içinde ise, tarihî kaynaklara geçen söylem ile karşılaşmaktayız. Wang Gungwu (1983:48)'ya göre bu söylemin esasları şu beş noktada toplanmaktadır:

1- Çin'in dünya merkezini teşkil etmesi ve dolayısıyla, dünyaya hâkim olma ideolojisiyle oluşturulan simgesel bir söylem

2-Yabancı ve komşu ülkelerin hepsinin Çin'in haraçgüzarı olması görüşü

3-Yukarıda değinildiği gibi Çin'in yaptırım gücü kullanmasını meşru kılan bir şekilde başkalarını küçümseyici bir söylemin geliştirilmesi

4-Yabancı ve komşuların keyfî hareketlerine rağmen, Çin'in realist ve esnek olduğunu gösteren bir söylem

5- Herşeye rağmen Çin'in yapılan anlaşmalara riayet etmek hususunda gösterdiği titizliği belirten sözler.

5157:16

突厥所以掃其境內，直入渭濱，應是聞我國家初有內難，朕又新登九五，將謂不敢拒之。

Türklerin bütün güçleriyle gelip sınırlarımızın içlerine, ta Wei Nehri sahillerine kadar yaklaşabilmeleri, ülkemizin başlangıçta, [yâni, hanedanımızın daha yeni kurulduğu yıllarda], iç karışıklıklar nedeniyle sıkıntıda olduğunu ve [şimdi ise] benim [tahta] yeni çıkmış olduğumu bilmelerinden dolayıdır. [Bu sebeple] bizim karşı koyamayacağımızı sanıyorlar.

tahta çıkmak: Bu terim Çincede bu kez *teng chiu-wu* imleriyle ifade edilmiştir; *hrf.* "çıkmak dokuz-beş" şeklinde anlaşılabilecek olan ve anlamsız gibi gözüken bu deyim, Çin klasiklerinden *i-ching* (*Book of Changes*)'de gösterilen rumuzlarla ilgilidir ve orada "dokuz ve beş" uçan bir ejderha şeklinde göklere ulaşan hükümdarı simgeler (bkz. *CWTT* I:491).

5157:17

朕若閉門，虜必大掠，強弱之勢，在今一舉。

Eğer ben [şehrin] kapılarını kapayacak olursam, [kapının önünde olan] düşman hemen büyük bir talana girişecektir. Kimin güçlü veya zayıf olduğu[nun anlaşılması] bizim tek bir hareketimize bağlıdır.

5157:18

朕故獨出，以示輕之；又耀軍容，使知必戰。

Onun için de, ben onları ne kadar küçümsediğimizi göstermek için tek başıma [ortaya] çıkarak, bizim gerçekten savaşmaya hazır olduğumuz anlaşılsın [istedim.

5157:19

事出不意，乖其本圖，虜入既深，理當自懼。

Ayrıca] onları gafil avlamak ve başlangıçtaki plânlarını değiştirmek zorunda bırakmak için ordumuzun şanını, şöhretini ve azametini gösterdim. Düşman bu denli içimize kadar sokulduğu için, zaten tedirgin olmalıdır.

5157:20

與戰則必克，與和則必固，制服匈奴，自茲始矣。

[Bu durumda] onlarla savaşırsak, onları muhakkak kırıp geçiririz; yok, eğer barış yaparsak, o zaman da barışımız kuvvetli olur. Hunlar [yâni, düşmanımız] bu suretle boyun eğmeğe zorlanmış olur, dedi.

Hunlar: Burada Kadim Türklerden 'Hunlar' diye söz edilmektedir.

5157:21

是日，頡利請和，詔許焉，車駕即日還宮。

Aynı gün Elig [Kağan] barış teklifinde bulundu, İmparator bir fermanla bu teklifi kabul buyurdu; [sonra da], İmparator aynı gün saraya geri döndü.

5157:22

乙酉，又幸城西，刑白馬，與頡利同盟于便橋之上，頡利引兵而退。

*İ-yü gününde [26 Eylül 626] İmparator başkentin batısına*gitti ve bir kırat kurban ederek, [5158] Elig [Kağan] ile beraber Pien köprüsü kenarında ant içip bir antlaşma yaptı. Bunun üzerine Elig [Kağan], askerlerini alıp geri döndü.*

Wu-te saltanat devresinin 9. yılı 7. ayının *i-yü* günü: Burada söz konusu olan *i-yü* günü 7. ayın 30. günüdür ve 26 Eylül 626 tarihine rastlamaktadır.

*Wei nehri başkentin batısında bulunduğu için, batıya doğru gitmiş oluyorlar.

kırat: Metinde *pai-ma* imleriyle yazılan bu söz *hrf.* "beyaz at" anlamındadır ve Türkçeye "kırat" olarak çevrilmiştir.

kırat kurban edilmesi: Böyle bir at ve bir kısrağın ikiye kesilerek kurban edilmesi ve ant içilmesi *Moğolların Gizli Tarihi*'nde de görülmektedir (Cleaves 1982:§ 141). Ayrıca, Gumilev (1999:120) "yer-su acımasız bir tanrıdır ve ona, boz veya al donlu at kurban edilir" demektedir.

Hsüeh Tsung-cheng ise (1992: 251): "eski Türklerde at kutsal sayılır. At kurbanı gök dininin büyük kurbanlarından idi. M. 626 yılı (Wu-te 9. yılı)

T'ai-tsung'la Elig Kağan arasında, Ch'ang-an şehrinin batısındaki Pien-ch'iao adlı köprüde, Türk âdeti boyunca, at keserek anlaşma yapılmıştı" demektedir.

Pien köprüsü: Bugünkü köprülerden farklı olarak, halat ve sallarla yapılan bu köprü "rahat ve kolay geçiş" anlamını taşıyordu. Benzer köprüleri bugün de güney Çin'in dağlık bölgelerinde görmek mümkündür.

5158:1

蕭瑀進曰：「初，頡利之未和也，謀臣猛將多請戰，而陛下不納，臣以為疑。

Bu olaylar üzerine, Hsiao Yü İmparatora: Evvelce Elig [Kağan] daha barış istememişken, devlet müşavirlerinin ve sänggünlerimizin çoğu bu işin çözümünü savaşta bulmuşken, Zat-ı Şahaneleri [bu görüşü] kabul etmediler. Kulunuz bile şüpheye düşmüştü.*

müşavir: Metindeki *mou-ch'en* imleri müşavir olarak çevrilmiştir.

*Metinde, *meng-chiang* ifadesi vardır. *hrf.* "cesur sänggünler" anlamındadır.

Zat-ı Şahaneleri: Metinde *pi-hsia* imleri ile yazılan bu terim *hrf.* "tahtın basamaklarının altı" anlamında ise de, imparatora hitab ederken kullanılmaktadır.

5158:2

既而虜自退，其策安在？

Şimdi düşman kendiliğinden geri çekildi. Bu işin hikmeti nedir acaba? dedi.

5158:3

上曰：我觀突厥之兵，雖眾而不整，君臣之計，唯財利是視。

İmparator ise: Benim görüşüme göre Türkler askerî [bakımdan] kalabalık olsalar da, düzenli değiller. Hükümdar ve devlet büyükleri sadece elde edecekleri menfaatin peşindeler.

5158:4

可汗獨在水西，酋帥皆來謁我，我因而襲擊其眾，勢同拉朽。

Kağan kendi başına nehrin batısındayken, beylerin ve komutanların hepsi benimle temasta bulundular. Eğer bu durumda onların adamları üzerine hamle yapacak olursam, onların kuvvet ve kudreti çürük [bir ağaç] gibi devrilecektir.

temasta bulundular: Metinde kullanılan *yeh* ifadesi *hrf.* "ziyaretime geldiler" anlamındadır. Onun için de, Liu Mau-tsai (*LMT* I:141), *Audienz* yâni, "huzuruma geldiler" sözünü kullanmıştır.

5158:5

然我已令 [張 孫] 無忌、李靖設伏於幽州以待之（二），虜若奔還，伏兵邀其前，大軍躡其後，覆之如反掌矣。

Ben, yine de, [Chang-sun] Wu-chi ve Li Ching'i, Yu vilâyetinde düşmanı pusuda beklemek üzere yerleştirmiştim.[2] *Eğer düşman kaçıp geri gidecek olursa, pusuda [bekleyen] askerler önden, Ulu Ordu ise arkadan ilerleyerek, onları hemencecik darmadağın edebilirdi.*

Chang-sun Wu-chi: Eski T'o-ba yâni, Tabgaçlardan gelen ve T'ai-sung'un kayınbiraderi olan bu şahsın *CTS* (65. 3a= c.7:2446-2457) ve *HTS* (105. 1a=c.13:4017-4024)'de bulunan biyografileri Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (I:330-331 ve II:736). T'ai-tsung devri tarih yazıcılığında önemli rol oynayan bu şahıs için bkz. Açıklamalar "*Sui-shu*" maddesi (5153:1) ve "Chung-tsung" maddesi (5170:6).

5158:6

我所以不戰者，即位日淺，為國之道，安靜為務，一與虜戰，必有死傷；又匈虜一敗，或當懼而修德，結怨於我，為患不細。

Benim savaşmak istememem ise, daha ancak yeni tahta çıkmış olmamdan ve devletimizin bekası ile emniyet ve refahının öncelikli olduğunu [düşünmemden] dolayıdır. Düşmanla savaşınca, muhakkak ki, ölenler ve yaralananlar olacaktır. Öte yandan, Hunlar [yâni, düşman] bir kere yenilirse, korkularından [görünüşte] medeni davransalar bile, bize karşı, [için için daha da çok] kin besleyeceklerdir. O zaman da, bu, bizim için hiç de azımsanmayacak bir felâket olurdu.***

*Burada, "medeni" olarak çevrilen sözler, metinde, *hsiu-te hrf.* "fazileti, erdemi arttırmak, veya fazilet sahibi olmak" deyimi ile ifade edilmiştir. Liu Mau-tsai (I:141), bu sözleri, *Kampfmoral heben*; yâni, "savaşma konusundaki morali arttırma" olarak algılamıştır. Tang Chi ise, aşağıda gösterildiği gibi, "kendilerini müdafaa etmek" şeklinde anlamış gözüküyor (1982:224).

**Tang Chi, makalesinde, gerek bizim *CTS* metninden, gerekse *TCTC* (191.7.6020) ve *HTS* (2159) ve de *TFYK* (991: 3a)'dan yararlanarak, bütün hepsini beraberce şu şekilde ifade etmiştir: "Eğer Türklerle savaşsaydım, kaybım çok olacaktı. Türkler bize düşmanlık besleyince, bizden korkup,

kendilerini müdafaa etmek için hazırlanacaklardı. Öyle olunca arzumuz yerine getirilemezdi".

5158:7

我今卷甲韜戈，咱以玉帛，頑虜驕恣，必自此始，破亡之漸，其在茲乎！

Şimdi ben zırhımı dürüp, sadak ve mızrağımı bir kenara koyup, düşmanı ipekler ve yeşim taşları ile baştan çıkarabilirsem, inatçı düşman kibirli tavırlar takınacak ve bu da muhakkak ki onların sonunun başlangıcı olacaktır. İşte bunun tam zamanıdır.*

*Metinde, *tan* imiyle ifade edilen *hrf.* "yeşim taşları ve ipekler yedirerek"dir.

Burada metinde böylece "tam zamanıdır" diyerek ipekli verilmesinin iyi olacağını ima ediyor. Nitekim diğer kaynaklardan bildiğimiz gibi bu dönemde T'ai-tsung Elig Kağana yüklü miktarda "yeşim taşları ve ipekler" göndermiştir. Chang Jen-t'ang'ın dilimize çevirdiği *TCTC*'den alınan bu pasajda "İşte bu sebeplerden dolayı, savaş açmadım. Aksine <Gök> Türklere istedikleri altın ve ipekli kumaşları verdim", demektedir (*CJT* :45). Tang Chi de Wei nehri barışı ile ilgili makalesinde *CTS* (bkz. 5157:1)'de bulunan Li Ching'in biyografisine binaen, şunları söylemektedir (1982:224-225:

"Yukarıda nakledilen malûmatta Li Ching T'ai-tsung'un hazinesi dökerek, Türklere rüşvet vererek, barış talebetmesini tavsiye etti, Türk ordusu geri çekildi deniyor. Bu cümlelerden anlıyoruz ki, hakikaten T'ai-tsung hazineyi dökerek rüşvet için Türklere verdi. Hazine, para, altın, gümüş, yeşimtaşı ve saire mallar demektir. Dökmek ise, pek çok miktar belki hepsi mânasına gelir".

5158:8

將欲取之，必固與之，此之謂也。

Hani bir söz vardır ya, eğer [bir şeyler] elde etmek istersen, muhakkak [bir şeyler de] vermelisin. İşte öyle bir durumun içindeyiz, dedi.

5158:9

九月，頡利獻馬三千匹，羊萬口，上不受，詔頡利所掠中國戶口者悉令歸之。

*Dokuzuncu ayda, Elig [Kağan] 3.000 at, 10.000 koyun takdim etti; ancak, İmparator bu [tartuğu] kabul etmedi ve Elig [Kağanın] Çin'den alıp götürdüğü bütün Çinli ailelerin hepsini iade etmesini istedi.**

Wu-te saltanat devresinin 9. yılının 9. ayı: Bu dönem 16 Eylül-25 Ekim 626 tarihlerine rastlamaktadır.

*Tang Chi, bu pasajı, "Tang sülâlesinin hazinesine karşı, Hsieh-li Kağan koyun ve at verdi. Bu ise tam anlamıyla değiş-tokuş demektir" şeklinde anlamaktadır (1982: 225). Yukarıdaki bilgiler ışığında da, bu anlayış doğru intibaını vermektedir. Zaten, daha evvelce söylendiği gibi, bu pasajda, T'ai-tsung'un konumunu küçük düşürecek kısımlar, metinden çıkarılmış; yerine, sadece onu yüceltecek ifadeler kullanılmıştır.

Metinde, "İmparator kabul etmedi" *shang pu shou* sözleriyle ifade edilmiştir, ancak, geri gönderdi sözleri de yoktur. Aynı konu Tang Chi'nin ifadesine göre, diğer kaynaklarda da bulunmaktadır (*CTS*.2; *TCTC* 192.8.6021; *HTS* 215A; *TFYK* 970.5b, 991.3a). Ancak oralarda hangi kelime ile ifade edildiği belirtilmemiştir. Tang Chi kendisi (1982: 225 ve n. 38): "Çin'den esir alınmış olanları geri vermesinin, Hsieh-li tarafından kabul veya reddi, kaynaklarda açık olarak yazılmamıştır. Herhalde, Hsieh-li, Çin'li esirleri geri vermemişti"diyerek, daha çok esirlerin geri gönderilip gönderilmemesi üstünde durmuştur. Zaten, olayı takas olarak algılaması da, gönderilen at ve koyunların geri çevrilmediği ve bunu takas olduğu kanısından kaynaklanmaktadır.

5158:10

貞觀元年，陰山已北薛延陀、迴紇、拔也古等餘部皆相率背叛，擊走其欲谷設。

Chen-kuan saltanat devresinin ilk yılında [627] Çoğay (Yin-shan) Dağı'nın kuzeyinde bulunan Hsieh-yen-t'o'lar, Uygurlar, Bayırkular gibi birçok boy beraberce ayaklandılar ve bir hücumda Yü-ku Şad'ı kaçırdılar.

Chen-kuan saltanat devresi: T'ai-tsung 627-649 yılları arasında süren hükümdarlığı süresince tek bir saltanat devresi adı kullanmıştır. Bu dönem Çin tarihinde altın devir olarak algılanır.

Hsieh-yen-t'o: Araştırmalarda bazen Hsüeh-yen-t'o, bazen Hsieh-yen-t'o adıyla geçen bu Türk boyunun adı eskiden Hsieh-yen-t'o olarak telâffuz edili-

yordu. Metinde ve Cetvel 1'de eski telâffuzu verildi. Bu ad F. Hirth'in yakıştırmasıyla literatüre (1899), "Sir Tarduş" veya "Sır Tarduş" olarak geçmiştir. Hatta, Radloff, Thomsen ve Chavannes gibi bilginlerin bu ismi kullanmış olmalarından dolayı da Sir Tarduş adı yaygınlık kazanmıştır. Öte yandan Hsüeh Yen-t'o=Sir Tarduş, açıklamasının doğru olmadığı çoktan beri filolojik esaslara dayanarak açıklanmıştır (Boodberg 1951:5-7). Ancak, Çince isimleri, Türkçe karşılıklarıyla verme kaygusundan dolayı, Sir Tarduş adının Türkçe çalışmalarda hâlen kullanılmaya devam ettiğini görüyoruz. Biz burada, genel teamüle uyarak, hâlen Türkçe karşılığının ne olduğu konusu açıklığa kavuşmamış bu adı, Çince şekliyle bırakıyoruz. Bombaci (1970:§34) onların T'ieh-le'lerin bir kolu olduğunu söyler; nitekim bu bilgi *T'ung-tien* bl. 199 (1988:ciltV, s.5465) tarafından doğrulanır. Peter Golden (1992:144 ve 2002:117), Hsüeh-yen-t'o'lar hakkındaki çalışmaların sonuçlarını bir araya toplamıştır.

Uygurlar: Bu ad, burada, *Huei* ve *ho* imleriyle yazılmıştır. Uygur adının T'ang devri telâffuzu için, bkz. Cetvel 1. Uygurlar, Hamilton'un (1955) eserinde ayrıntılı olarak alınmıştır. Ayrıca, bkz. Ecsedy 1965:93, n.7; Mackerras 1990; Golden 1992:154-176 ve 20002 :126-144; Scharlipp 1992:81-131 ve Uygurlar ile ilgili çalışmaları içeren bir bibliyografya çalışması için, bkz. Adam, Laut ve Weiss 2000.

Bayırku: Dokuz Oğuz Konfederasyonundan olan Bayırkuların toprağı ve ovaları çok geniştir. Çok güzel ovaları olduğundan dolayı burada değerli atlar yetiştiriyorlar ve yaşantılarını genellikle avcılıkla sürdürüyordu. Nüfuslarının az bir kısmı ise, demircilik ve tarım ile uğraşırlardı. Yay kullanmakta çok usta idiler.

T'ang imparatoru Li Shih-min Batıtürklerine darbe vurduktan sonra, Bayırku'ların yaşadığı bölgede Yü-ling (günümüzdeki Moğolistan'da) valiliğini tesis etmiştir (*CWTTT* 4:5713). Hamilton (1955 : 2, n.8) bu adı Bayarqu/Bayırku şekillerinde göstermektedir ve eski okunuşlarını da vermektedir (1955 : 2, n.8).

Liu İ-t'ang ise Bayırku şeklinde göstermektedir (1990:581, n.125). Golden ise onlardan "Orhun Yazıtlarında bahsedilmeyen T'ieh-lê halklarından biri. Yurtları Tola Nehri'nin kuzeyinde ve bağlantılı oldukları anlaşılan Uygurların güneyinde idi. Yöneticileri *irkin* (boy başkanının sanı) unvanını taşıyordu" şeklinde söz etmektedir (1992:143 ve 2002:116). P.

Golden ayrıca (n.149'de), Chavannes (1941:87, 89), *LMT* (I:127), Hamilton (1962:26) ve Clauson (1972:225)'a gönderme yapmıştır.

Yü-ku Şad: Liu İ-t'ang (*LIT* 1990:578, n.96 ve 695, n.109,110) bu imlerin Türkçe karşılığını "Yuquq Şad" ve "Jukuk Şad" şeklinde vermektedir. Liu İ-t'ang'ın çalışmasında sözü geçen Yuquq Şad ise, Batıtürklerinin kağanı olarak ele alınmıştır; bu şahıs ise (*LIT*:56), Doğutürklerinin kağanı olan Elig Kağanın (Hsieh-li) oğlu Yü-ku Şad ile aynı kişi değildir.

Yü-ku Şad'ın, Elig Kağan ile olan akrabalık ilişkisi hakkında, birbirinden farklı kayıtlar bulunmaktadır. Liu Mau-tsai, Yü-ku Şad'ın, Elig Kağan'ın oğlu olması fikri üzerinde durmuştur. Ayaklanmaya sebep olan olaylar, metinde, 5160:11'de; ayaklanmayı izleyen olaylar da, 5159:5'de ele alınmaktadır. Liu Mau-tsai bu unvanı Yü-ku şeklinde okumuştur. Bu şeklin T'ang devri telaffuzları için bkz. Cetvel 1. Burada gördüğümüz ikinci im 谷 *yü, ku* ve *lu* şekillerinde okunabilmektedir.

5158:11

頡利遣突利討之，師又敗績，輕騎奔還。

[Bunun üzerine] Elig [Kağan], ayaklanmanın bastırılması için üzerlerine T'u-li [Kağanı] gönderdi. O da kuvvetleriyle [önce] ilerledi ama, [sonra da] yenik düştü [ve bunun ardından] hafif süvari kuvvetleri ile kaçıp kurtuldu.

5158:12

頡利怒，拘之十餘日，突利由是怨望，內欲背之。

[Bu duruma] öfkelenen Elig [Kağan], onu on gün kadar hapsetti. Bu olaydan sonra, T'u-li [Kağan, Elig Kağana] karşı duyduğu hınçla, için için isyan [duyguları beslemeğe başladı].

5158:13

其國大雪，平地數尺，羊馬皆死，人大飢，乃懼我師出乘其弊，引兵入朔州，揚言會獵，實設備焉。

[Bu arada] Türklerin ülkesinde öyle yoğun bir kar yağışı oldu ki, yerler birkaç ayak derinliğinde yağan karla kaplandı; [bunun sonunda da] koyun ve atların hepsi öldü; insanlar açlıktan kırıldı. [Türklerin yaşadığı böylesi kötü bir zamanda] durumdan yararlanarak, onların üzerine ordu göndermemizden endişelenen [Elig Kağan], askerlerini Shuo vilâyeti üzerine sürdü. [Elig*

Kağan, etrafa], ava çıktığı söylentilerini yaymıştı; ama, aslında sefer hazırlığı yapıyordu.

ayak: Genellikle, bir ayak olarak tanımlanan ve resmî olarak da boyu 0.3581 metre olan bu uzunluk ölçüsüne *chih* denilmektedir.

*Burada "kırıldı" deyimini kullanmamıza sebep, metindeki, *ta-chi*, yâni, "büyük açlık oldu"sözleridir.

5158:14

侍臣咸曰：「夷狄無信，先自猜疑，盟後將兵，忽踐疆境。

Devlet ricali dediler ki: Kuzeydeki yabancılara güvenilmez [ve onların işlerine akıl erdirilmez]. Önce endişe içinde idiler; antlaşma yaptıktan sonra ise, askerlerini alıp geliyorlar ve aniden sınırlarımıza çiğniyorlar.

Kuzeydeki Yabancılar: Metinde, İ ve Ti imleryle yazılmış olan bu iki yabancı kavim adı, beraberce kullanıldığı zaman genel bir terim olarak kuzeydeki yabancıları ifade eder. Klasik dönemde, İ'lerin doğudaki; Ti'lerin kuzeydeki yabancılar için kullanıldığı düşünülür (Di Cosmo 2002: 97 ve 98). Aynı şekilde "kuzeydeki yabancılar" olarak çevrilmiş başka bir terim de bulunmaktadır (Metin 5161:2 ve Açıklamalar). Nicola Di Cosmo, Çin kültüründe yabancıların birbirlerinden farklılıklarını gösterecek şekilde, ayrı adlar kullanılmasına karşın; batı dillerinde, bütün bu farklılıların "barbar" sözcüğüne indirgenmiş olmasının anlam kaybına sebebiyet verdiği belirtir (Di Cosmo 2002:95, n.7). Aşağıda *CIS* metninde, yabancılar için kullanılan sözcükler bir araya getirilmiştir (bkz. II. B. b. iii).

5158:15

可乘其便，數以背約，因而討之。

*Bu fırsattan istifade ederek, defalarca anlaşmayı bozmuş olduklarını öne sürerek, onların üzerine yürüyelim.**

*Daha evvelce de değinildiği gibi, burada, 'sözünden dönenlerin üzerine yürümek' sözleri, ideolojik bir yaklaşımdır.

5158:16

太宗曰：「匹夫一言，尚須存信，何況天下主乎！

T'ai-tsung ise: Sıradan bir insan [bile], bir söz [verince], onu tutmak zorunda ise, cihan hükümdarı sözünü tutmazsa olur mu?*

*Metinde kullanılan *t'ien-hsia* terimi aslında Çin için kullanılır; yâni, bu görüşe göre Çin "göğün altındakiler, kainat, cihan" gibi geniş anlamlı sözcüklerle ifade edilirdi (bkz. yukarıda 5153:3).

5158:17

豈有親與之和，利其災禍而乘危迫險以滅之耶？

Ben ki, onlarla anlaşma yoluyla barış tesis etmiştim, şimdi başlarına gelen felâketi fırsat bilip, maruz kaldıkları tehlikeden yararlanarak, nasıl olur da onları ortadan kaldırırım?

5158:18

諸公為可，朕不為也。

Beyler, hepiniz [böyle bir işe] taraftar olsanız bile, ben [kativyen] değilim.

Beyler: Metinde burada batı dillerine, "kont" şeklinde çevrilen *kung* imi, kullanılmıştır; buradaki anlamı çerçevesinde *kung* "beyler" olarak çevrilmiştir.

5158:19

縱突厥部落叛盡，六畜皆死，朕終示以信，不妄討之，待其無禮，方擒取耳。

Bütün Türk bölük'lerinin hepsi birden ayaklansalar ve bütün hayvanları ölse bile, ben, hâlâ onlara inandığımı ve güvendiğimi gösterir; sebepsizce, alelusul onların üzerine yürümezdim; onlar, törelere uygun olmayan davranışlarda bulununcaya kadar bekler, o zaman hemen [üzerlerine yürür ve] yakalardım, dedi.

bölük: Çevirisi verilen *CTS* "Türkler" bölümünde *pu-lo* 部落 imleriyle ifade edilen kavram Türkçede *bölük* olarak karşılanmıştır. Yukarıda (5153:6) boy

maddesinde belirtildiği gibi genelde, Çince metinlerde görülen *pu* 部 ve *pu-lo* 部落 terimleri aralarında fark gözetilmeksizin, "boy, kabile" sözcükleri ile çevrilmektedir (bkz. II. B. b. i). Ancak aşağıda *pu* ve *pu-lo* terimlerinin metin içinde geçtiği yerlerden (II.B. a. i) görüleceği üzere bölük olarak tanımlanan topluluklar, akrabalık ilişkisinden çok siyasî mülahazalarla bir araya gelmiş topluluklardır.

Ayrıca "bölük" terimini oluşturan *pu-lo* imlerinin T'ang devri okunuşları da Cetvel 1'den görüleceği üzere, *bölek* şeklinde yeniden yapılandırılmaktadır. *Bölek* şeklinin, yapılan çevirinin okunmasını zorlaştıracağı düşüncesiyle bu çalışmada, *bölük* sözcüğü kullanıldı. Aslında *böl-* fiilinden gelen bu isim tarihî metinlerde "bölünmüş topluluk", "grup" anlamında karşımıza çıkmaktadır. Çince *pu-lo* terimi de bu dönemde "bölünmüş konar gruplar" anlamındadır; çok sonraları boy anlamında kullanılmıştır.

Genelde araştırmacılar Çince kaynakların bu türlü ayırımlar yapmadığı görüşü ile, *pu* ve *pu-lo* arasında gözetmezlerken, bu çalışmada bu farklılık açıkça ortaya çıktığı için, bu konuda ayrıntılı bir çalışma yayına hazırlanmaktadır.

bütün hayvanlarla: Burada aslında, *brf.* "altı çeşit evcil hayvandan"; yâni, at, öküz, keçi, domuz ve köpek ve kümes hayvanlarından söz edilmektedir.

5158:20

二年（三），突利遣使奏言與頡利有隙，妾請擊之，詔秦武通以并州兵馬隨便應接。

2. Yılda [628][3] T'u-li [Kağan], elçi gönderip Elig [Kağan] ile arasının açıldığını ve [İmparatordan] Elig [Kağan] üzerine kuvvet göndermesini rica ettiğini bildiren bir arzda bulundu. İmparator da, bir fermanla, Ch'in Wu-t'ung'a Ping vilâyetindeki kuvvetlerle duruma göre yedekte beklemesini emretti.

Ch'in Wu-t'ung: Bu şahıs hakkında, ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

5158:21

三年，薛延陀乃稱可汗于漠北，遣使來貢方物。

3. Yılda [629] Çölün kuzeyinde yaşayan Hsieh-yen-t'o'lar kendi kağanlarını "kaldırdılar" ve [bu olayı İmparatora bildirmek üzere] elçilerle mahallî ürünlerden oluşan tartuk saldılar.

kağan kaldırmak: Yukarıda (5153:3) "tahta çıkmak" terimi ile ilgili olarak "han kaldırma" terimi hakkında bilgi verilmişti. "Kağan kaldırmak" ve "han kaldırmak" benzer anlamlar taşırlar (ayrıca bkz. D. Yıldırım 1994).

5159:1

頡利始稱臣，尚公主，請修堉禮。

Bundan sonra Elig [Kağan] kendisinden "bende, kul" diye söz ederek bir konçuyla evlendirilmesini ve başlık parası mahiyetindeki hediyelerin tayin edilmesini rica etti.*

*Metinde, "bende, kul" için, genellikle bu anlama gelen, *ch'en* imi kullanılmıştır. Liu Mau-tsai (*LMT* I:142), bu cümleyi daha farklı anlamıştır. Ona göre, Elig Kağan bu kez değil de, evvelce kendisini bende ilân etmişti. Mesele, metindeki *shih* imini "başlangıçta" diye mi, yoksa "buradan başlayarak" diye mi anlamamız gerekir probleminde düğümlenmektedir. Elig Kağan, daha önceleri güçlü olmuş olduğu için, çeviride, 'bende' veya 'kul' iminin burada, 628 yılı olayları çerçevesinde kullanılmış olduğu kabul edildi.

başlık parası: Metinde *hsü-li hrf.* "damatlık tören ve törelerin yerine getirilmesi" imleriyle yazılan bu ifade "başlık parası" şeklinde çevrildi. Burada kasdedilen, başlık parası mahiyetindeki erkek tarafının getirdiği hediyelerdir. Ayrıca, yukarıda söz konusu edilen olay, yâni, Elig Kağanın bir Çinli prensesle evlenme talebi, Ma-i muharası sonrasında olmuştur. Ancak, kaynaklarımızda, böyle bir isteğin gerçekleştiğine dair bilgi yoktur. *HTS* 215 (s.6035 cümle 12)'de T'ang T'ai-tsung, " dünürlük *(ho-ch'in)* münasebeti kurmak talebinde bulundun ama; işi uzatıp, bu işten kaçındın" demektedir. *HTS* (cilt: 12:3641)'de bulunan listeye göre, T'ang sülâlesinde başa geçen 20 imparatorun toplam, 211 kızı, yâni, konçuy'ları olmuştur. Bunlardan 3 tanesi, Uygur hükümdarları ile evlenmek üzere gönderilmiştir. Kadim Türklerle evlenen konçuylardan söz edilmemektedir.

5159:2

頡利每委任諸胡，疏遠族類，胡人貪冒，性多翻覆，以故法令滋彰，兵革歲動，國人患之，諸部攜貳。

Elig [Kağanın] Hu'lardan birini [devlet görevlerine] atadığı her seferde, hanedan mensupları ondan uzaklaşmışlardı. Hu'ların fevri hareket eden [ve bir işte sebat etmeyen] bir tâbiatları vardı; kanunu ellerine alıp keyfî hareket ediyorlar ve her yıl sefere çıkıp, ülke halkını felâkete sürüklüyorlardı. Boylar ikircikli idiler.

Hu: Bu terim T'ang döneminde, daha çok Sogdlar için kullanılıyordu. Bu Sogdlar, batıdaki Sogdiana'da değil; Ordos denilen Sarı Irmağın büklümünün içinde ve genellikle bugünkü ÇHC İç Moğolistan Özerk Bölgesinde bulunuyorlardı (bkz. Scharlipp 1992:32 ve Pulleyblank 1952; ayrıca bkz. RR.4).

hanedan mensupları: Çeviride "hanedan mensupları" olarak karşılanmış olan terim *tsu-lei* imleriyle yazılmıştır ve *hrf.* "hanedan cinsi" anlamındadır. Hanedan *tsu* terimi ile ifade edilir. (bkz. II. B. a ve II. B. b. ii).

boylar: Burada çoğul olarak "boylar" şeklinde ifade edilen metindeki *chu-pu* imleridir. Boy teriminin metin içinde kullanılması için bkz. II. B. a. i. ve II. B. b. i.

5159:3

頻年大雪，六畜多死，國中大餒，頡利用度不給，復重斂諸部，由是下不堪命，內外多叛之。

[Bu durumda] yıl be yıl yağan yoğun kar yüzünden hayvanların büyük bir kısmı ölüp de, ülkede katlık baş gösterince, Elig [Kağanın geliri] giderlerine yetişmediği için, boylara ağır [bir salma] salınmıştı. Bu sebepten, Elig [Kağanın] tebâaları için hayat çekilmez olmuş, merkez ve taşradakilerin çoğu ayaklanmıştı.

salma: Metin, salma veya vergi sözcüklerini kullanmadan, toplanılanın halka ağır geldiğini *chung-lien* imleriyle ifade etmiştir.

merkez ve taşrada: Metinde, "içte ve dışta " demektedir. Türklerde de, evvelce buna benzer, "İç Oğuz, Dış Oğuz" tâbirleri olmuştur.

5159:4

上以其請和，後復援梁師都，詔兵部尚書李靖、代州都督張公謹出定襄道，并州都督李勣、右武衛將軍丘行恭出通漢道，左武衛大將軍柴紹出金河道，衛孝節出恆安道，薛萬徹出暢武道，並受靖節度以討之。

[Elig Kağan], barış talebinde bulunduktan sonra, Liang Shih-tu'ya yardım edince, [İmparator T'ai-tsung] harekete geçerek, harbiye veziri Li Ching'e [verdiği emirle, onun], Tai vilâyeti tutuğu Chang Kung-chin'i Ting-hsiang Askerî Bölgesinden; Ping vilâyeti tutuğu Li Chi'yi ve sağ askerî muhafız sänggünü Ch'iu Hsing-kung'u T'ung-han Askerî Bölgesinden; sol askerî muhafız sänggünü Ch'ai-shao'u Chin-ho Askerî Bölgesinden; Wei Hsiao-ch'e'yi

Heng-an Askerî Bölgesinden; Hsüeh Wan-ch'e'yı Ch'ang-wu Askerî Bölgesinden harekete geçirmesini ve [hepsinin, Li] Ching'in komutası altında [toplanarak] Elig [Kağanı] tenkil etmelerini emretti.

harbiye veziri: Metinde *ping-pu shang-shu* imleriyle ifade edilen makam "harbiye veziri" olarak çevrildi (bkz. Hucker §4691). T'ang döneminde Sui dönemi usullerine uyarak "altı vezaret" (*liu-pu*) olarak bilinen yapılanmaya gidilmişti. Bu altı vezaret *shang-shu sheng*'e bağlı idi. Bu bağlamda *shang-shu sheng* için "divan-ı hümayun" işlevini görüyordu denilebilir. Ayrıca bkz. Wechsler 1974:54.

Tai vilâyeti: Bkz. Harita 6 ve Dizin.

tutuk: Askerî vali anlamında kullanılmış bu terimdir. Bu unvanla ilgili olarak, bilginleri en çok meşgul eden mesele, Türkçe *tutuk* unvanının Çince *tu-tu*'dan ödünçlenme yolu ile oluşturulmuş olduğu varsayımı dolayısıyla, *tutuk*'un nasıl telâffuz edileceği meselesi olmuştur. Unvanın kökeninin Çince olduğu görüşü, onun *totok* veya *totuk* şeklinde okunmasını gerektiriyordu. Ancak son yıllarda, Sinor (1988) yaptığı çalışmada, unvanın, Türkçe *tut-* kökünden gelen ve bir ili veya vilâyeti tutan, yâni, idare eden anlamında olduğunu göstermiştir. Böylece, bu unvanın Türkçeden Çinceye ödünçlenme yolu ile geçmiş olduğunu ileri sürerek, bu tartışmalara son vermiştir (bkz. Metin 5163:3)

Chang Kung-chin: Tam adı, Chang Kung-chin olan sänggün Chang Chin'in *CTS* (68. 6a) ve *HTS* (89. 3b)'deki biyografilerinin Almanca çevirisi de bulunmaktadır (*LMT* I:324-325). Burada, ayrıntılı bilgi vardır. Kadim Türkleri yenmenin neden ve nasıl mümkün olduğunu, 629 yılında altı madde halinde imparatora açıklayan bu şahıs, İmpartatordan gördüğü teşvikle, 630 yılında Ting-hsiang şehrini ele geçiren ve Elig Kağanın yenilgisini hazırlayan kişilerden biridir. Sonra da, kendisine mükafat olarak, asalet unvanı verilmiştir. Daha önce bu şahıstan 625 yılında Doğutürklerine yenilmesi vesilesiyle söz edilmişti (Metin 5171:1).

Askerî Bölge: İngilizceye "circuit" olarak çevirilen *tao*, bu dönemdeki askerî mahiyetinden dolayı, çeviride, "Askerî Bölge" terimi ile karşılanmıştır.

Ting-hsiang Askerî Bölgesi: Bu askerî bölge, Sarı Irmağın büklümünün doğu köşesinde bulunuyordu. Bu çalışmada kullanılan Çince Tarih Atlasında (*CKLSTTC*) askerî bölgeler gösterilmemiştir. Bu açıdan Ting-hsiang askerî bölgesinin, Sarı Irmağın kuzey doğusunda bulunan Ting-hsiang vilâyetinin çevresinde bulunmuş olduğu düşünülmüştür.

Li Chi: Liu Mau-tsai (II:744), Li Chi'nin asıl adının Li Shih-chi olduğunu söylemektedir. Ancak, bu addaki *shih* imi, İmparator T'ai-tsung'un asıl adı olan Li Shih-min'deki *shih* olduğundan, tabu addolunarak kullanılmıyordu ve onun içinde, bu şahsın adı, Li Chi olmuştur. Liu Mau-tsai tarafından Almanca bir çevirisi (*LMT* I:278-280) yapılan bu şahsın biyografisi *CTS* (677.4a=cilt 8:2483-2489) ve *HTS* (93.3b=cilt 12: 3817-3822)'de bulunmaktadır.

askerî muhafız sänggünü: 607 yılında 12 muhafız kıtasının yeniden düzenlenmesi sonucu aldıkları *askerî muhafız sänggünü* adı, *wu-wei chiang-chün, hrf.* "askerî muhafız" anlamındadır. Unvanı, Hucker (§7834), *militant guard*; Liu Mau-tsai *Militärgarde* şeklinde çevirmişlerdir; bu çerçevede, çeviride, "askerî muhafız" şekli kullanıldı. 685 ile 705 yılları arasında İmparatoriçe Wu Tze-t'ien zamanında yapılan bu yeni düzenlenme öncesinde ve sonrasında, bu kıtalar "saray atlı muhafız kıtası (*hsiao-wei fu*)" olarak biliniyordu (bkz. Metin ve Açıklamalar 5165:11).

Ch'iu Hsing-kung: Bu şahsın biyografisi *CTS* (59.4a=cilt 7:2319-2338) ve *HTS* (90.6a=cilt 12: 3765-3779)'de bulunmaktadır. Ayrıca, bkz. Liu Mau-tsai (*LMT* II:746).

T'ung-han Askerî Bölgesi: T'ang Sülâlesi döneminde imparatorluk, 10 askerî bölgeye bölünmüştü; T'ung-han-tao da, onlardan biriydi (*T'ẕ'u-yüan*; Liu Mau-tsai (II:747) *T'ung-tien*'de (197.5a) ve *HTS* (215A.6a ve 93.4a)'de bu yerin adının T'ung-mo askerî bölgesi olarak yazılmış olduğunu söyler. Bkz. Harita ve Dizin.

Ch'ai Shao: Bu şahıs için Liu Mau-tsai (*LMT* II:7489), T'ang Kao-tsu'nun 3. kızının kocası olduğunu ve biyografisinin, *CTS* (58. 4b=cilt 7:2314-23159 ve *HTS* (90. 4b=cilt 12:3774-3775)'de bulunduğunu söyler.

Chin-ho Askerî Bölgesi: Bu Askerî Bölgenin yeri, Sarı Irmağın kuzeyinde (*CKLSTTC* 40-41, enlem 41°, boylam 107°) bulunan Chin-ho, yâni, Altınsu Nehri çevresinde olmuş olmalıdır (bkz. Harita 5 ve Dizin) Liu Mau-tsai, Kin-ho, diye yazdığı bu nehrin (I:64, 120, 540) civarında bulunan bir yerleşmeden söz eder (*LMT* I:111, 398).

Wei Hsiao-chieh: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

Heng-an Askerî Bölgesi: Bu yer, bugün haritalarda görülmemektedir. Liu-Mau-tsai (II:337) bu yerin T'ang döneminde, Yüng-chung ilçesinin etrafında bulunduğunu ve bugün ise, Sarı Irmağın kuzeydoğusundaki Ta-t'ung şehri çevresinde olduğunu söyler. Bkz. Harita 6 ve Dizin.

Hsüeh Wan-ch'e: Bu şahsın *CTS* (69. 4a=cilt 8:2517-2518) ve *HTS* (94 3b=cilt 12:3831-3832)'de bulunan biyografileri hakkında Liu Mau-tsai bilgi vermektedir (II:749).

Ch'ang-wu Askerî Bölgesi: Bazı araştırmacılara göre, Ch'ang-wu adında bir yer yoktur. Liu Mao-tsai, *HTS* (2. 3b= cilt 1:55)'ye dayanarak, Hsüeh Wan-ch'e'nın doğudaki yabancılara yakın bir bölge olan Ying vilâyetine (5166:8) tayin edilmesiyle, kendisine, "askerî gücü yayma" görevi verilmişti ve söz konusu bölge de, adını bu görevden, *ch'ang* "yayma" ve *wu* "asker, askerî güç" sözlerinden alıyordu demektedir (*LMT* II:750).

boy ve bölük halkları: Metinde geçen *so-pu* ifadesi "boy ve bölük halkları" olarak çevrilmiştir (bkz. II. B. a ve II. B. b. i). Liu Mau-tsai (*LMT* I:143), burada *Horde*, yâni, "orda" tâbirini kullanmaktadır.

5159:5

十二月，突利叮汗及邨射設、蔭尒特勤等並帥所部來奔。

12. Ayda, T'u-li [Kağan], Yü-she Şad, Yin-nai Tegin ve diğerleri idareleri altındaki [boy ve bölük] halklarını alarak kaçıp [bize] geldiler.

5159:6

四年正月，李靖進屯惡陽嶺，攸襲定襄，頡利驚擾，因徙牙於磧口，胡酋康蘇密等遂以隋蕭后及楊政道來降。

4. Yılın ilk ayında [630], Li Ching ilerleyerek, E-yang-ling tepesinde karargâh kurdu ve Ting-hsiang'a gece baskını düzenledi. Korkudan paniğe kapılan Elig [Kağan], ordu'sunu Chi-k'ou'a [yâni, "Gobi Çölü Ağzı'na"] taşıdı. Hu liderlerinden K'ang Su-mi ve yanındakiler, Sui İmparatoriçesi Hsiao ve Yang Cheng-tao gelip [bize] tâbi oldular.

E-yang-ling tepesi: Bu tepe Liu Mau-tsai'ın (*LMT* II:752) yaptığı araştırmalardan ortaya çıkan bir görüşe göre, Sarı Irmağın kuzeydoğusundaki Ting-hsiang (5154:9)'ın güneyinde; diğer bir görüşe göre ise, gene, Yu-yü ilçesinin kuzeyinde Shanxi'de bulunmaktadır.

Chi-k'ou, yâni, "Gobi Çölü Ağzı": *Yu-mu chi*'ye göre, bu bölge Yin-shan dağlarının kuzeyinde ve Moğol, Mao-ming-an Sancağının 140 km kuzeybatısında bulunuyordu (*LMT* II:753 ve Harita 6 ve Dizin). Burada, *chi* imiyle ifade edilen Gobi Çölü, bugünkü ÇHC İç Moğolistan bölgesinden, Ningxia

eyaleti üzerinden batıya doğru Gansu eyaletine kadar uzanmakta idi (Wang Huan 1982:135).

K'ang Su-mi: Bu addaki K'ang imi daha çok Sogd'ların kullandığı isimlerde de görülür (bkz. Pulleyblank 1952:324; *LMT* II:753; Kljaštornyj ve Livšic 1972:91).

Yang Cheng-tao: Bu prensi daha önce sadece Cheng-tao adıyla görmüştük.

Chen-kuan saltanat devresinin 4. yılının 2. ayı: Bu dönem 10 Mart ile 7 Nisan 630 tarihlerine rastlamaktadır.

5159:7

二月，頡利計窘，竄于鐵山，兵尚數萬，使執失思力入朝謝罪，請舉國內附。

2. Ayda, Elig [Kağan] çaresizlikten, Temür Dağı'na kaçtı; elinde hâlâ 10.000'lerce asker olan Elig [Kağan], Chih-shih Ssu-li'yi kusurlarının affı için, İmparatorun huzuruna yolladı ve aynı zamanda, kendi ülkesini Çin'e tâbi kılmak için ricada bulundu.

Temür Dağı: Burada, 'Temir Dağı', diye çevrilen dağ, metinde, 'T'ieh-shan' diye geçmektedir. Liu Mau-tsai (II:755), bu dağı, Çoğay Dağlarının (Yin-shan) kuzeyi veya bugünkü ÇHC İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nin başkenti olan Huhote (Köke Qota)'nin kuzeydoğusunda Temürtai adlı dağ ile özdeştiren iki ayrı görüşten söz etmektedir.

Chih-shih Ssu-li: Bu adın T'ang devri telâffuzu için bkz. Cetvel 1. Bu şahıs daha önce (Metin 5157:6,11,13) de T'ang sarayına elçi olarak gönderilmişti.

5159:8

太宗遣鴻臚卿唐儉、將軍安修仁持節安撫之，頡利稍自安。

T'ai-tsung, kapı kethüdası T'ang Chien'in ve sänggün An Hsiu-jen'ın [elleri-ne] elçilik beratı vererek, onların [endişelerini] yatıştırmaya gönderdi. [Bunun üzerine] Elig [Kağan] da, biraz rahatladı.

kapı kethüdası: Metinde *hung-lu ch'ing* imleri ile yazılan bu unvan, bu dönemde gelen yabancı elçilerin ve bilhassa Çin'in vasalı olan devletlerin kabul merasimlerini düzenleyen dairenin başkanı idi. Hucker tarafından (§2905) *Court of State Ceremonial* diye çevrilen protokol dairesi Liu Mau-tsai (I:143)

tarafından da *Amt für Vasallenstaaten und Staatsgaeste* şeklinde çevrilmiştir. İmparatoriçe Wu Tze-t'ien zamanında (685-705) bu daire başkanının unvanı *ssu-pin ch'ing* şeklinde değiştirilmiştir (bkz. Metin 5168:17).

T'ang Chien: *CTS* (58.1b=cilt 7:2305-2306) ve *HTS* (89.5b=cilt 12:3759-3760)'de bulunan biyografisi, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (I:312).

An Hsiu-jen: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

elçilik beratı: Metinde *hrf.* "özel elçilik beratı" ifadesi kullanılmaktadır.

5159:9

靖乘間襲擊，大破之，遂滅其國。

[Bunu] fırsat bilen [Li] Ching, hücuma geçerek [Türkleri] tarumar etti ve böylece onların devletini yıktı.

5159:10

頡利乘千里馬，獨騎奔于從姪沙缽羅部落。

Elig [Kağan] yüğrük bir ata binerek, kendi başına kaçtı ve yeğeni İşbara'nın bölüğüne sığındı.

yüğrük bir at: Metinde *ch'ien-li ma* imleriyle *hrf.* "1000 *li* [koşan] at" şeklinde verilen bu ifade Türkçeye "yüğrük bir at" şeklinde çevrilmiştir.

İşbara: Bu unvan metinde, *Sha-po-luo* imleriyle yazılmıştır. Bilindiği gibi Türkiye'de bu transkripsiyon şekli Şapolyo şeklindeki adlara yol açmıştır. Ancak, *işbara* şeklinde yeniden yapılandırılan bu sözcük, bir ad değil de, bir unvandır. Fakat, bu unvanın ne anlama geldiği bilginlerce farklı şekillerde açıklanmıştır. Liu İ-t'ang (1990:1126), *šbara, išvara* şekillerine götürmekte ve cesaretli, güçlü, dayanıklı diye açıklamaktadır. Bu açıklama, *T'ung-tien* (197:2a)'e dayanmaktadır. Orada, Kadim Türklerin mevki ve unvanlarını verirken daha farklı kategoriler kullandıkları belirtilmekte ve bu bağlamda, cesur ve kahramanlara, *shih-po-luo*; yâni, "işbara" dendiği belirtilmektedir. *T'ung-tien*'deki bu pasaj, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (II:49; ayrıca bkz. Taşağıl 1995:38-46). Öte yandan, Bombaci (1970:§4), Pelliot (1929:221) ve Aalto (1946:129)'nun söz konusu terimle ilgili makalelerine atıfta bulunmaktadır. Clark ise bu sözcüğün Sanskritçe *išvara* "efendi, prens"sözcüğünün Toharca yoluyla Eski Türk diline geçmiş olduğunu belirtir (1977:118; ayrıca bkz. Pritsak 1985:205, n.2). A. Donuk

(1988:18) ise, bu ismi, Bizans kaynaklarındaki "asparuh" adıyla ilişkilendirmektedir.

Burada söz konusu olan kişiye gelince, Liu Mau-tsai (II:757), onun, adının Su-ni-shih olduğunu belirterek ve *CTS* (109.2a=c.10. ch.109. bl.59. s.3290)'da bulunan bu biyografisini Almancaya çevirmiştir (I: 266; ayrıca bkz. I:195). Bu biyografiden, *işbara*'nın ad değil de, unvan olduğunu görüyoruz. Bu unvanın, T'ang devri telâffuzu için bkz. Cetvel 1.

Ch'i-min Kağanın kardeşi olan bu şahıs, önce işbara şad olarak atanmış ve emrine 50.000 aile verilmişti. Elig Kağanın durumu sarsılınca, *işbara* Su-ni-shih'nın emrindeki halk, Elig Kağandan yüz çevirmemiş; Elig Kağan da, onu, *kiçig kağan* olarak atamıştı. Ancak, Elig Kağanın kendisine iltica etmesinden sonra, *işbara* Su-ni-shih, Elig Kağanı T'ang yetkililerine teslim etmesi için oğlu Aşına Chung'a emir vermişti. Liu Mau-tsai, durumun bu şekilde gelişmesine sebep olarak aşağıda söz konusu edilen generalin rolü olması ile ilgili olarak *TCTC*'nin anahatları mahiyetinde olan *K'ao-i*'den söz etmektedir. Elig Kağanın yakalanmasında rol oynayan bu genç adama verilen ve sadık anlamına gelen "Chung" adının, Çince bir lakap olduğu, onun biyografisinden anlaşılmaktadır. Kendisine İmparator T'ai-tsung'un mezar külliyesi yakınında bir mezar anıtı yapılmış olan Aşına Chung, görüldüğü gibi, T'ang imparatoru tarafından taltif edilmiş ve kendisine hanedan prenseslerinden biri verilmişti. Ayrıca, bkz. RR 7, 8, 9.

5159:11

三月，行軍副總管張寶相率眾奄至沙缽羅營，生擒頡利送于京師。

3. Ayda, harekât ordusu komutan yardımcısı Chang Pao-hsiang aniden İşbara'nın ordugâhına geldi ve Elig [Kağanı] yakalayarak, hemen başkent [Ch'ang-an'a] yolladı.

Chen-kuan saltanat devresinin 4. yılının 3. ayı: Söz konusu ay 18 Nisan-17 Mayıs 630 tarihlerine rastlamaktadır.

harekât ordusu komutan yardımcısı: Metinde *hsing-chün fu tsung-kuan* imleriyle yazılan bu unvan "harekât ordusu komutan yardımcısı" olarak çevrilmiştir.

Chang Pao-hsiang: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

Elig Kağanın yakalanmasında önemli bir rolu olan bu şahıs hakkında kaynaklarda bilgi bulunamaması ilginçtir.

5159:12

太宗謂曰：「凡有功於我者，必不能忘，有怨於我者，終亦不記。

[Orada] İmparator T'ai-tsung ona dedi ki: Bize hizmette bulunmuş kişileri unutmamamız gerekir. Bize karşı kusurlu olanların [kusurlarını da] sonunda hatırlama yoluna gitmeyiz [yani affederiz].

5159:13

論爾之罪狀，誠為不小，但自渭水曾面為盟，從此以來，未有深犯，所以錄，不相責耳。

Senin işlediğin suçlara gelince, gerçekten hiç de az değil. Ancak, Wei nehrinde yüz yüze yaptığımız antlaşmadan sonra, [ülkemizin] içlerine kadar akınlar yapmış olmana dair [düşülmüş] kayıtlardan seni sorumlu tutmayacağız.

5159:14

仍詔還其家口，館於太僕，廩食之。

Bundan sonra, [İmparator, Elig Kağanın] ailesinin kendisine iade edilmesini ve onların istabl-i âmirede konaklandırılmalarını ve ambar-ı âmireden yedirilip içirilmelerini buyurdu.

istabl-ı âmire: Metinde, *t'ai-p'u* imleriyle yazılan bu sözcük, İmparatorluk içinde at, otlak ve askerî levazım ile ilgili olan ve çoğunlukla harbiye vezaretine bağlı önemli bir daireye işaret etmektedir. Hucker, bu daire için, *court of the imperial stud* ifadesini kullanmaktadır (§6204).

5159:15

頡利鬱鬱不得志，與其家人或相對悲歌而泣。

Elig [Kağan] mahzundu. Onun için zaman zaman aile fertleriyle karşılıklı hüzünlü, kederli şarkılar söyler, gözlerinden yaşlar süzülürdü.

5159:16

帝見贏憊，授虢州刺史，以彼土多麋鹿，縱其畋獵，庶不失物性。

Bunların kaygılı ve bitkin [bir hâl aldıklarını] gören İmparator, arazisi geniş, geyikleri bol [olduğu için, Elig Kağan] gönlünce avlanır ve böylece de, her şey tâbiatına uygun seyreder, [yâni, Elig Kağan hükümdarlara layık bir şekilde ava çıkmış olur], diye [onu] Kuo vilâyeti valiliğine tayin etti.

vali: Metinde, *tz'ŭ-shih* imleriyle ifade edilen bu unvan, Kadim Türkler tarafından *çegsi* şeklinde bir ödünçleme ile kullanılıyordu. Bu konuda bize ayrıntılı bilgi veren Ecsedy'nin çalışmasına göre, T'ang dönemi başlarında artık eski *tutuk* unvanı çok kullanılmazken valiler için daha çok *tz'ŭ-shih* kullanılıyordu (Ecsedy 1965:86). Öte yandan, Hucker, bu unvanın daha çok güney ve güneybatıdaki önemli yerli kabilelerin beyleri için kullanıldığını söyler (Hucker §7567).

Elig Kağan hükümdarlara layık bir şekilde ava çıkmış olur: Bu cümle, Elig unvanının, "hükümdar" anlamına gelmesi ile daha da açıklık kazanmaktadır (bkz Metin 5154:11 "Elig Kağan" ve Açıklamalar).

Kuo vilâyeti: Bu yer için bkz. Harita 5 ve Dizin.

5159:17

頡利辭不願往，遂授右衛大將軍，賜以田宅。

[İmparatora] teşekkürlerini bildirerek, gitmek istemediğini söyleyen Elig [Kağan], bunun üzerine sağ muhafız alayı ulu sänggünü olarak atandı ve kendisine, içinde bir köşk olan bir arazi ihsan edildi.

5159:18

五年，太宗謂侍臣曰：「天道福善禍淫，事猶影響。

5. Yılda [631] T'ai-tsung devlet ricaline dedi ki: T'ien (Göğün Tanrısı) talih kutu [getirdiği gibi]; talihsizlik, felâket ve kötülük de [getirebilir]. Ne ekersen onu biçersin.

T'ien (Göğün Tanrısı): Çin kültüründeki *t'ien* kavramının Türkçede hangi sözcükle karşılanması gerektiği problemli bir konudur. Çincede *t'ien-shan* 天山 şeklinde yazılan ve Türkçeye "Tanrı dağları" diye çevrilen bu terimin bazen Tianşan veya Tiyanşan şekilleri ile de karşılaşırız. Ancak, terim, bugünkü Türkçede kullanılan Tanrı'nın karşılığı değildir; öte yandan eski Türk dilindeki *täŋri* sözcüğü de farklı oluşum yapısına sahipmiş izlenimini uyandırmaktadır. Bu sav, 7. ve 8. yüzyıllarda özellikle Uygur Kağan unvanlarında kullanılan *täŋri* sözcüğünün Çince metinlerde *t'ien* 天 karşılanmış olduğu bilinci ile ileri sürülmektedir (bkz. Pritsak 1985).

Ancak günümüz anlayışı içerisinde bu kavramın yeniden irdelenmesinde fayda görüldüğü için, bu çalışmada Çince *t'ien* kavramı, tam karşılığı olmamakla beraber--karışıklığı bir ölçüde önleme bakımından --"Göğün Tanrısı" çevirisiyle karşılanmıştır.

Aşağıda T'ang dönemi Çin kültüründe ve Kadim Türklerin dili olan Eski Türk dilinde bu kavramı nasıl anlamamız gerekeceği konusundaki bilgi ve görüşler bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Bu kavramla ilgili batı dillerine yapılan çevirilerde bir taraftan İngilizce "God" ve "Heaven" sözcüklerinin kullanılmasında görüldüğü gibi Türkçe *tängri*'ye yaklaşan soyut bir anlam görülürken, diğer taraftan somut bir kavram olarak "gök" (İngilizce "sky") görülür. Çincede *t'ien* iminin her ikisini birden ifade etmesi durumu zorlaştırmaktadır. Çince metinlere dayanan batı dilleri eserlerinde bu ikilik açıkça görülmektedir ve hatta günümüzde Türkçeye de yansımaktadır. O açıdan da bugün Pekin'de bulunan "Tiantan" (WG:*t'ien-t'an*) yani "T'ien Mabedi" İngilizceye "Temple of Heaven" olarak çevrilmiş olduğu için, Türkçede "Cennet Tapınağı" adını almıştır. Aslında Çin İmpratorlarının *t'ien*'in oğlu olmaları dolayısıyla, *t'ien*'e kurban sundukları ve ona yakarışta bulunmaları için yapılmış olan bir mabed olan Tiantan'ın, cennetle ilgisi olmadığı gibi, İngilizce "heaven"in de her zaman cennet anlamı taşımadığı bilinmektedir.

Öte yandan Çin kültüründeki *t'ien* kavramının anlamı her zaman aynı olmamış ve zaman içinde değişmiştir. Çince *t'ien* 天 imi içinde, büyük anlamına gelen *ta* 大 ve insan anlamına gelen *jen* 人 imleri bulunduğu için, bazen bu kavramın kökünde "büyük insan" anlamının bulunmuş olabileceği de düşünülür. Sonuçta, bu yeni imle, "büyük insanın" üstü örtülmüş ve böylece 天 şekindeki im, önce gök anlamını kazanmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, *t'ien* zamanla bütün evrenin düzenleyicisi ve onun gücü anlamlarını da kazanmıştır. (İşte buradan hareketle, bu terimin "Tanrı" şeklinde çevirilerine rastlıyoruz). Milattan önce 6. yüzyılı yansıtan Konfüçyus döneminden kalan klasik metinlerde, *t'ien*'in iradesinden ve bütün evrenin hâkimi olduğundan söz edilir. Hatta topluluk ve uygarlıkların ortaya çıkış ve yıkılışları, felâket ve afetler gibi huzur ve barış dönemleri de *t'ien*'e atfedilir. Bütün bunlarla beraber, *t'ien*'in insanları ödüllendirip cezalandırabileceği de düşünülürdü. Bütün bu görüşler çerçevesinde, imparatorların *t'ien* tarafından atandıkları düşüncesi de toplumda hâkimdi (Zhang Dainian 2002:3-7).

Başlangıçta daha çok *t'ien* yer, toprak (*ti* ve *t'u*) ile berber bir ikilik içinde algılanmıştır. Bu çerçevede evreni ve ölümsüzlüğü simgelediği düşünülen kaplumbağalar, bu anlamlarını altlarının yer gibi düz, üstlerinin de gök (*t'ien*) gibi yuvarlak olmasından almışlardır. Gene benzer bir algılama içinde göğün sıfatının "örten", yerin sıfatının da, "taşıyan" olduğu düşünülür; sembolik olarak da, gök daire şeklinde; yer, kare şeklinde belirtilirdi. Bu kavramlar Türkçedeki gibi yer ve gök olarak değil, gök ve yer şeklinde sıralanıyordu. Kısacası, Çin kültüründe *t'ien* (gök) ve *ti* (yer) bir karenin içini tam olarak kaplayan bir daire olarak ve böylece birbirini tamamlayan bir bütün olarak algılanıyordu. Zamanla bu ikili anlayış değişmiş; ancak, sözel ve görsel kültürde ve halk düşüncesinde ikili anlayış devam etmiştir.

Çin'de T'ang döneminden önce tahta çıkış törenlerinde atalar mabedine gidilirken, T'ang hükümdarlarının "imparatorluk herkesindir" (*t'ien-hsia wei kung* 天下為公) politikaları ile, atalar mabedi yerine (başkentin) dışında, kırlık alanlarda göğü temsil eden yuvarlak bir sunak etrafında, *t'ien* (Göğün Tanrısı) onuruna kurban sunuluyor ve böylece bu törenlere üst düzey bürokrasiden daha geniş bir katılım sağlanmış oluyordu. T'ang Kao-tsu döneminde başlayan bu değişim (Wechsler 1985:101), T'ai-tsung dönemindeki uygulamalarla ayrı bir anlam kazandı. Özellikle, T'ang T'ai-tsung devrinde uygulanan bu törenlerle, T'ien (Göğün Tanrısı) en üst düzeye çıkarılmış oldu (Wechsler 1985:107-122). Sung hanedanından itibaren (960-1278) *t'ien*, imparatorların dünyadaki konumunu anımsatan bir hiyerarşik düzen içinde, kendisine hizmet eden "ocak tanrısı" gibi tanrıların üzerinde bir konumda görülmektedir (Eberhard 1986:141).

Bütün bu bilgiler çerçevesinde *t'ien* kavramının Çin kültüründe zaman içinde değişmiş olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Öte yandan elimizdeki verilerin azlığına rağmen Çin kültüründeki *t'ien* ile Kadim Türklerdeki *tängri* kavramlarının farklı olduğu izlenimi nedeniyle, bu çalışmada *t'ien* kavramının "Göğün Tanrısı" diye çevrilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Nitekim *CTS* metni de, Türkçe *tängri* sözcüğünü *t'ien* ile değil "mukadderat, kader" anlamına gelen *kuo-pao* ile açıklamaktadır (5177:10). Ayrıca, *t'ien* sözcüğünün eski Türk dilinde görülen *tinsi oğlı* sözcüğünde görüldüğü düşünülmektedir. Tonyukuk yazıtında (T II G2-3 B9 T.Tekin 1968:252-253 ve 1995: 91, 93) geçen bu sözün genellikle Çince *t'ien-tzu* 天子'dan geldiği düşünülür Talat Tekin'in "Tanrı oğlu" diye aktardığı bu ifadeyi Giraud "Göğün oğlu" olarak anlamıştır (Giraud 1960:45 ve 1999:73).

Rybatzki ise, Tonyukuk yazıtı ile ilgili son çalışmasında bu konuyu ele almamıştır (1997:68-70).

Türklerin *tängri*'si ile ilgili olarak en çok üstünde durulan konu, eski zamanlardaki Türk inancının tek tanrıcılık (monoteist) mı, yoksa çok tanrıcılık (politeist) mı olmuş olduğu üzerinde odaklanmıştır. Son zamanlarda Scharlipp (2000:135-139) bu konudaki tartışmaları bir araya getirmiştir. Onun görüşüne göre, eski Türk inancı, kendini *t'ien* "gök" ve *t'u* yer şeklindeki bir ikilik (dualité) ile ortaya koyan Çin inancı ile paralellikler ve benzerlikler göstermektedir (2000:136, 138). Sonuç olarak Scharlipp tek tanrılı görüşe karşı çıkmıştır. Öte yandan tek tanrılı görüşü savunan D.Yıldırım ise (1998:112-123), yazıtlarda "kök *tängri*" ve "yağız yer" şeklinde karşımıza çıkan ifadede yer alanların her ikisinin de *tängri* tarafında yaratılmış olduğu görüşündedir Bu konulara kozmoloji açısından eğilmiş olan E. Esin ise, incelemesini somut bir nesne olan "gök" ve soyut "*tängri*" şeklinde ikiye ayırmıştır (1979:13-22; 23-33 ve 1978:90-91).

Türklerde *tängri*'nin monoteist bir karaktere sahip olmadığını düşünenler (F. Esin 1979; Scharlipp 2000) bu yaklaşımlarında *tängri*'yi Çin'deki ikilik (dualité) fikrine benzer bir şekilde anlamak yoluna gitmişlerdir. Öte yandan eski Türk inancı totemizm mi idi, yoksa şamanizm mi idi; hatta bazen *tängricilik* denen eski Türk inancı mı idi soruları ve fikirleri halen tartışılmaktadır (Scharlipp 2000:135 ve 136). E. Esin Kadim Türk inancının "universalism" adı alan, gök, yer-su ve atalar dini olduğu görüşündedir (1978:88-94). Kadim Türkler dönemi ve inanç meseleleri ile yakından ilgilenmiş olan René Giraud ise monoteizm, politeizm tartışmalarına girmeden, *tängri* fikrinin Tonyukuk devrinden Bilge Kağan devrine değişmiş olduğuna işaret etmiştir. Giraud'ya göre Tonyukuk'un *tängri*'si bir yandan yaptırım gücü varmış gibi gözükürken, diğer taraftan bakıldığında Tonyukuk'un arzuları doğrultusunda karar vermektedir. Bu durumda Tonyukuk'un inancı daha pragmatiktir. Bilge Kağan daha kadercidir (Giraud 1960: 101, 103, 114 ve 101-127 ve 1999:151, 154, 170 ve inançla ilgili bölümün tümü s.151-188).

Bütün bu görüşler yanında daha eklektik bir yaklaşımla, Türklerde bir panteon'un varlığından söz etmiş olan Abdülkadir İnan ise, hiyerarşik olmayan bir kozmoloji görüşü ile dikkati çekmektedir. İnan, 19. ve 20. yüzyıl pratiklerinden de esinlenerek, tabiat varlıklarını hem somut maddeler olarak, hem de söz konusu tabiat varlığını temsil eden soyut bir kavram (ruh) şeklinde algılayan bir anlayıştan söz etmektedir. Böyle bir anlayış bu-

günkü Moğollarda da bulunmakta ve özelleştirme çabalarında Dünya Bankası uzmanlarının karşısına bir engel olarak çıkmaktadır (Örneğin bir dağ parsellenebilir ve özelleştirilebilir; ama bu arada, dağın ruhuna kim sahip çıkacaktır, sorusunun şimdilik cevabı yoktur).

Abdülkadir İnan, *tängri* konusunda "*Gök Türk ve ilk Uygur hakanlığı devrinde maddi bir varlık tasavvur edilen "gök" ile onun sahibi olan ruh birbirinden ayırt edilmemiş olsa gerektir.*" demektedir (1976:17). İnan böylelikle genelde dağ, yer ve su için de geçerli olan bu görüşün *tängri* için de söz konusu olduğunu ileri sürmektedir. A. İnan devamla, "*Eski Türkçede yukarıda belirttiğimiz üzere, "gök" (sema) ve "en büyük ruh" mefhumları tek bir kelime ("tengri") ile ifade edilmiş, gök (mavi) kelimesi ise bunun sıfatı olarak kullanılmıştır. İslâm dinini kabul eden Türkler "gök" kelimesini "sema", "tengri " kelimesini de "Allah" mefhumuna tahsis etmişlerdir*" görüşününü ileri sürmüştür (İnan 1976:19). İnan maddî ve manevî alanlardaki ayırımın daha sonra Manihaist ve Budist inançlar çerçevesinde geliştiğini belirtmektedir (1976:17).

Öte yandan, Türkçe metinlerde *tängri* D. Yıldırım'ın dikkat çektiği gibi, daha çok kendi başına görülmektedir. Eski Türk dilinde *tängri* ve *yer-sub* hem ayrı olan, hem de birbirini tamamlayan iki ayrı küme olarak karşımıza çıkarken, Çin kültüründe, yukarıda belirtildiği gibi *t'ien* (gök) ve *ti* (yer; bazen *ti* 地 yerine *t'u* 土 "toprak") ikilisi bir arada görülmektedir.

Yukarıdaki metne gelince, orada *t'ien-tao* ifadesi kullanılmıştır ve harfiyyen "*T'ien* yolu, yöntemi" anlamındadır. *T'ien* sözcüğünün Türkçeye *T'ien* (Göğün Tanrısı) şeklinde çevrilmiş olması dolayısıyla, anlam zorlaması olmasın diye de, çeviride 'yol, yöntem' sözlerine yer verilmedi. Daha ileride *tao* (5162:15) "yol, yöntem" konusunda bilgi verilmiştir.

5159:19

昔啟民亡國奔隋，文帝不吝粟帛，大興土眾，營衛安置，乃得存立，既而強盛，當須子子孫孫思念報德。

Daha evvelce Ch'i-min [Kağanın] devleti yıkıldığında, o, Sui'lere sığınmıştı. [Sui] Wen-ti yiyecek ve içecek [5160] [konusunda] hiç cimrilik göstermemiş; Ch'i-min [Kağanın] rahatça yerleşebilmesine yönelik birçok bina ve garnizon (ordugâh) yapılması için, ordu ve halkı angaryaya koşmuştu. Böylece onlar, [yaşamaya] devam etmiş ve ardından da güçlenmişlerdi. Bütün bunlar, [Türklerin] nesilden nesile hatırlamaları gereken lütuflardı.

5160:1

纔至始畢，即起兵圍煬帝於雁門，及隋國將亂，又恃強深入，遂使昔安立其家國者，身及子孫，並為頡利兄弟之所屠戮。

Halbuki bu olaylardan sonra, Shih-pi [Kağan] başa geçince, askerlerini alıp, [Sui İmparatoru] Yang-ti'yi Yen-men'de muhasara altına aldı. Böylece Sui hanedanı karışıklığa sürüklendi. Türkler de güçlerine güvenerek [ülkemizin] içlerine kadar sokuldular. Sonunda evvelce söz konusu [Sui] devletinde emniyetin sağlamasına katkıda bulunmuş olan [Çinlilerin] hepsi, kendileri, evlat ve torunları, Elig [Kağanın] ağabey ve kardeşleri tarafından kılıçtan geçirildiler.

Sui sülâlesi: Çeviride "Sui sülâlesi" ifadesi kullanılmışsa da, metinde, *hrf.* "Sui devleti" anlamında olan *sui-kuo* imleri bulunmaktadır.

Herhalde, Ch'i-min Kağan zamanında olup biten olaylara işaret eden bu pasaj, Liu Mau-tsai tarafından da (II:145), *Schliesslich wurden diejenigen (=Chinesen), die früher die Familie und den Staat (der T'u-küe) gerettet hatten, selbst und deren Söhne und Enkel alle von den Gebrüdern des Hie-li ermordet* şeklinde çevrilmiş; yâni, *li ch'i chia kuo-chih* ibaresi, "onların aile ve devleti" şeklinde algılanmıştır. Ancak, *CTS* metninde, gerek T'ang Hanedanından ve gerekse Aşına Hanedanından *chia* "aile" değil de *tsu* "hanedan" imiyle söz edildiği dikkate alınarak, çeviri "onların söz konusu devleti" şeklinde yapılmıştır.

5160:2

今頡利破亡，豈非背恩忘義所致也！

Bugün Elig [Kağanın] mağlup oluşu, kendisine yapılan lütfa karşı gösterdiği nankörlüğün bir sonucu değil midir? [Hani, ne ekersen onu biçersin demiştik!]

5160:3

八年卒，詔其國人葬之，從其俗禮，焚屍於灞水之東，贈歸義王，謚曰荒。

8. Yılda [634] Elig [Kağan] öldü. İmparator, [Elig Kağanın] maiyetindekilere, onu gömmelerini buyurdu; onlar da, kendi âdet ve töreleri uyarınca, onun naaşını Pa Suyu'nun doğusunda ateşe verdiler. İmparator da, ona, [yâni, Elig Kağana] "Hakkaniyete Dönen Prens" unvanını ve ayrıca ölümünden sonra anılmak üzere "Huang" lakabını verdi.

Pa Suyu: Bugünkü Xi'an şehri yakınlarında olan bu su için bkz. Harita 6 ve Dizin.

naaşın ateşe verilmesi: Kadim Türklerde ölü gömme mi yoksa yakma mı söz konusu idi; bu konuda kaynaklarımız çelişkili bilgiler vermektedir. W. Barthold'un bu konudaki makalesi klasikleşmiştir (1970). Ancak, bu konudaki en son görüşler Bruno Öhrig'in çalışmasında bir araya getirilmiştir (1988).

Hakkaniyete Dönen Prens: Bu unvan metinde *kuei-i wang* imleriyle ifade edilmiştir.

Huang: Bugün "bakımsız, vahşi" anlamlarına gelebilen bu sözcüğün Elig Kağan için kullanılması konusunda *T'ang Hui-yao* bilgi vermekte ve bu sözcüğü, "ilkesiz", "kendini sonsuz zevk ve sefaya veren", "içte ve dışta kargaşa" gibi çeşitli anlamlarla açıklamaktadır. Herhalde bunlardan sonuncusu ile Elig Kağanın iç ve dış desteği kaybetmiş olmasına değinilmektedir. *T'ang Hui-yao* (1991, 80:1738) ayrıca bu *Huang* unvanının "sol muhafız ulu sänggünü, Hakkaniyete Dönen Prens A-shih-na T'u-pi 右衛大將軍贈歸義郡王阿史那咄苾" için kullanılmış bir lakap olduğunu belirtmektedir. İlginç olan burada Elig Kağan değil de, Aşına T'u-pi (bkz. Metin ve Açıklamalar 5154:11 ve Cetvel 1) isim veya unvanının kullanılmış olmasıdır (Bu konunun aydınlatılmasına yardımcı olan Dr. Wu Yugui'e burada teşekkür etmek isterim).

5160:4

其舊臣胡祿達官吐谷渾邪自刎以殉。

Elig [Kağanın] maiyetindekilerden Ulu Tarkan Tuyuhun Hsieh intihar ederek kendini Elig [Kağana] kurban etti.

Uluğ Tarkan Tuyuhun Hsieh: Bu ad ve unvanın T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1. Liu İ-t'ang (1990:588, n.175), bu adın Türkçe karşılığını Küllük Tarkan Tuyunhunsi olarak göstermektedir. Ancak, Cetvel 1'de görüldüğü gibi, unvanın ilk kısmı ön ünlülerle değil de, arka ünlülerle okunmalıdır. Nitekim, Bombaci (1971:112 ve 115-116) de, Pelliot (19129 ve Ligeti (1950)'ye dayanarak, "Uluγ Tarqan" şeklinde okumakta ve uluğ kelimesinin, tarkan unvanından önce kullanılan bir lakap olduğunu belirtmektedir.

Bu unvanın ilk sözcüğü olan "uluğ", metinde, daha ileride (5173:2) bu kez Bügü Çor'un damadı Aşıt Uluğ adında da görülmektedir.

tarkan: Başlangıçta bir şeref unvanı anlamında iken, 13. yüzyıldan sonra, vergiden muaf olan devlet büyüğü anlamına gelen bu unvan hakkında yapılan çalışmalar Doerfer tarafından bir araya getirilmiştir (Doerfer II: §460-475, 879). Bu unvan aşağıda *bağa tarkan* şeklinde de (5170:3) karşımıza çıkmaktadır. Richard Frye da Türkçe olduğunu düşündüğü bu unvanın Soğd prensleri tarafından isim olarak kullanılması konusunu ele aldığı yazısında, bu konudaki literatüre yer vermiştir (Frye 1951.124-125). Ayrıca bkz. Golden 1992:139 ve not 127.

5160:5

渾邪者，頡利之母婆施氏之媵臣也，頡利初誕，以付渾邪，至是哀慟而死。

[Tuyu]hun Hsieh, Elig [Kağanın] annesi P'o-shih Hanımın <gelin geldiği zaman>, çeyiz olarak getirdiği hizmetkârlarından idi. Elig [Kağan] doğar doğmaz, [Tuyu]hun Hsieh'nin terbiyesine tevdi edilmişti, [yâni, Tuyuhun Hsieh onun atabeyi idi]. Bu sebeple de, [Tuyu]hun Hsieh kederinden ağlamış ve [saçını başını yolarak] intihar etmişti.

P'o-shih Hanım: Elig Kağanın annesinin Tuyuhunlardan olduğunu bu pasajdan öğreniyoruz. Tuyuhunlar (bkz. Metin ve Açıklamalar 5153:4) arasında hem Türk hem de Moğol halklarına mensup kişiler bulunuyordu. Bu hanımın kimlere mensup olduğu ancak ad veya unvanından anlaşılabilirdi. Bu ad veya unvan ise, "P'o-shih ailesinden gelen hanım" veya yalnızca "P'o-shih Hanım" şeklinde anlaşılabilir. Bu takdirde ikinci şeklin yeniden yapılandırılması gerekir. Böyle bir yeniden yapılandırmada, burada söz konusu *p'o* ininin Cetvel 1'deki T'ang devri okunuşları Türkçe veya Moğolcada geçerli olabilecek *ba-* okunuşunu vermektedir. Bu durumda bu ad veya unvanın yeniden yapılandırılmasının *p'o-shih* >**baş* olma ihtimali belirmektedir. Bu dönemde Türkçe baş sözcüğünün "kafa" değil de başhekim gibi bir grubun başı anlamında olduğunu biliyoruz (Clauson 1972:375a); ancak o zamanlar 'baş' sözcüğü isim tamlaması şeklinde diğer bir ismin ardından geliyordu; burada ise kendi başına görülmüş oluyor.

5160:6

太宗聞而異之，贈中郎將，仍葬於頡利墓側，樹碑以紀之。

T'ai-tsung bunu işitince, duyduğu hayranlıkla ona, [ölümünden sonra böyle anılmak üzere] saray muhafızları sänggünü unvanını tevcih etti. Sonra da onu, Elig [Kağanın] mezarının yanına gömdüler ve [ileride] hatırlanması için de, [kendisine] bir mezar taşı dikildi.

saray muhafızları sänggünü: Bu unvan metinde *chung-lang chiang* imleriyle yazılmıştır. T'ang döneminde hem *wu-fu* (beş saray muhafız alayının) komutanından biri hem de 636'dan sonra muhafız alayı komutanları için kullanılmıştır (bkz. Hucker §1581 ve ayrıca Metin ve Açıklamalar 5165:11).

5160:7

突利可汗什缽苾者，始畢可汗之嫡子，頡利之姪也。

T'u-li [Kağan] Shih-po-pi, Shih-pi Kağanın Hatunundan doğma oğlu ve Elig [Kağanın] da yeğeni idi.

hatun: Hatun olarak çevrilen metindeki "meşru hanım" anlamındaki *ti* imi 'dir.

5160:8

隋大業中，突利年數歲，始畢遣領其東牙之兵，號為泥步設。

Sui sülâlesinin Ta-yeh saltanat devresinin ortalarında, [yâni, 611'lerde], T'u-li henüz daha çok küçük yaşta iken, Shih-pi Kağan onu Doğu Ordu'sundaki askerlerin başına geçirerek, ona ni-pu Şad unvanını vermişti.

Doğu Ordu'su: Metinde "doğu ordusu" yâni, doğudaki Kağan otağının bulunduğu yer *tung-ya* imleriyle yazılmıştır. Bu türden yerleşim birimleri ayrıca aşağıda bir araya getirilmiştir (bkz. II.B.b.ivi).

5160:9

隋淮南公主之北也，遂妻之。

Sui sülâlesinden Huai-nan Konçuy kuzeyde, [yâni, Türklerin arasında] yaşadığı için, [ni-pu şad Shih-po-pi] onu nikâhına almıştı.

Huai-nan Konçuy: Bu prensesin unvanında görülen Huai-nan bölgesi, Çin'in güneyinde bulunuyordu. Ancak burada bu adı taşıyan bir unvanla karşı karşıyayız.

5160:10

頡利嗣位，以為突利叵汗，牙直幽州之北。

Elig [Kağan] tahta çıkınca, onu, [yani, Shih-po-pi'yi] T'u-li Kağan olarak atadı; ordu'su Yu vilâyetinin kuzeyinde idi.

5160:11

突利在東偏，管奚、霫等數十部，徵稅無度，諸部多怨之。

T'u-li [Kağan], Doğu Bölgesinde Tatabı ve Hsi gibi onlarca boyu idare ediyor, onlara hadsiz hesapsız salma salıyor, o yüzden de, bütün boylar ona diş biliyorlardı.

Tatabılar: Liu İ-t'ang tarafından şu şekilde tanımlanmıştır: "Bunların asıl adı, K'u-mo-hsi idi; Sui döneminde, K'u-mo kaldırılıp Hsi denilmeye başlandı."(1990:554, n.254). Bugün, bazen Proto Moğol diye adlandırılan bu halk, Liao Irmağı'nın üst tarafları ve Liu-ch'eng şehrinin kuzeybatısındaki yerlerde yaşardı. M.Ö.III. yüzyıllarda, Hunlar tarafından mağlup edilen Tatabılar, kaynaklarda ayrıca Wu-huan, Ch'e-chen-hsi adlarıyla da tanınırlar. Sui ve T'ang dönemlerinde ise, kendilerine Hsi denilmeye başlanmıştır (*Tz'u-yüan*).

Hsi'ler: Hunların bir kolu olarak algılanır. Günümüzdeki Sira Muren (Hsi-la mu-lun) ırmağının kuzeyindeki yerlerde yaşıyorlardı (*Tz'u-yüan*).

Çincede iki ayrı imle yazılan Tatabı (Hsi) ve Hsi'ler, bu dönemde, Liao nehri civarında yaşıyorlardı. Bu iki halk hakkında Malyavkin ise, aşağıdaki görüşleri ileri sürer:

"Beyaz Hsiler, *CTS* (199b) ve *HTS* (217a) yıllıklarına göre, 15 T'ieh-le (tele) kabilesinden biridir. Shiratori (1935, s.11-12) ve Cen Zhongmian (1958a, s.754-756) gibi araştırmacılar *HTS*'nun 217b bölümünde verilen bilgilerde bu iki halk (白 霫 ve 霫) hakkında verilen bilgileri bir araya getirmişlerdir.

Hsiler, Büyük Hingan'ın güneyinde geniş topraklara sahip idiler. Batıda sınırları Türklere; güneyde ise Kıtanlara dayanmaktaydı. Çin kaynaklarına göre bu topraklarda 5.-6. yüzyıllarda Ti-to-yü (地 豆 予) halkı yaşamıştır. Onlar, en son 550 yılında (Çin'e) elçi göndermişlerdir; 550 yılından sonra, Ti-to-yü adı Çin tarih-

lerinde artık görülmemektedir. Onların yerine aynı topraklarda Hsi'lerin ortaya çıktığını görüyoruz. K. Shiratori'nin fikrine göre, Hsiler, Ti-to-yü'lerin neslindendir. Bu fikrin doğru olabileceğini Kül Tegin yazıtı kanıtlamaktadır. Bu yazıtta, Türklerin doğusunda yaşayan Tatabıların adı birkaç kere geçmektedir. Bu halkın temsilcileri, Kıtanlarla birlikte, birkaç kere Türk Kağanının ordukentine gelmişlerdir (Malov 1951:36-43). Yâni, Çin kaynaklarındaki Ti-to-yü adı, Türk yazıtlarındaki Tatabıların transkripsiyonudur. Demek ki, VIII. yüzyıl başında Türkler bu halkları 4.-5. yüzyıllardaki gibi, Tatabılar olarak adlandırmışlar; ama, Çin kaynaklarında onların ismi, Hsi olarak değişime uğramıştır (Malyavkin1989:121-122)."

Malyavkin, Shiratori'ye dayanarak, Ti-to-yu'nun Tatabı olduğunu söylüyorsa da, bu üç imin T'ang devri okunuşları, bu görüşü pek destekliyor gibi görünmemektedir.

salma salınması: Metinde, *hrf. cheng-shui* ifadesi kullanılmıştır ki, vergi toplanması anlamına gelir. Ancak, bu dönem Kadim Türklerinde, halkın gönüllü olarak verdiği vergiler değil de, kağan veya beylerin saldığı salmalar söz konusudur. 'Salma' terimi, eski Türk metinlerinde, *salık* şeklinde geçmektedir (bkz.Özyetkin 2001:98).

5160:12

貞觀初，奚、霫等並來歸附，頡利怒其失眾，遣北征延陀，又喪師旅，遂囚而撻焉。

Chen-kuan saltanat devresinin başlarında [yâni, 627'lerde], Tatabı ve Hsi gibi boylar gelip [bize] tâbiyetlerini arz edince, Elig [Kağan], T'u-li'nin [idaresindeki] bütün halkı bu şekilde elinden kaçırmış olmasına hiddetlenip, [T'u-li'yi] kuzeydeki [Hsieh-]yen-t'o'lar üzerine sefere gönderdi. Ama bu sefer de o, [yâni, T'u-li] askerlerini telef edince, [Elig Kağan] onu hapsetti ve hatta, onu kamçılattı bile.

5160:13

突利初自武德時，深自結於太宗，太宗亦以恩義撫之，結為兄弟，與盟而去。

Wu-te saltanat devresinin başlarından [yâni, 618-627'lerden] beri T'u-li [Kağan], T'ai-tsung'a derinden bağlanmıştı. T'ai-tsung da lütuflarını esirgememişti. T'ai-tsung ile T'u-li [Kağan aralarında] ağabey kardeşlik ilişkisi kurulup, ant içmelerinden sonra, T'u-li [Kağan] ayrılıp gitmişti.*

*Metinde, ağabey ve kardeşlik ilişkisi (*chieh wei hsiung-ti*) ve ant içilmesi (*meng*) ayrı ayrı ifade edilmiştir; metin Türkçe olmuş olsa idi, belki kardeşlik andı veya kan kardeşliği şeklinde anlaşılabilirdi; ancak, Çincede bu görülmemektedir.

5160:14

後頡利政亂，驟徵兵於突利，拒之不與，由是有隙。

Sonradan Elig [Kağan] siyasetinin karışıklığa duçar olduğunu [görünce], T'u-li [Kağandan] aniden asker toplamasını istedi; o da [bu emre] karşı gelip asker çıkarmayınca, araları açıldı.

5160:15

貞觀三年，表請入朝，上謂侍臣曰：「朕觀前代為國者，勞心以憂萬姓，世祚乃長；役人以奉其身，社稷必滅。

Chen-kuan saltanat devresinin 3. yılında [629] T'u-li [Kağan, İmparatorun] huzuruna çıkmak istediğini bildirdi. Bunun üzerine T'ai-tsung devlet ricaline hitaben: Önceki sülâlelerin oluşturduğu devletlere bakınca, tebaalarının [refahını düşünerek] hüküm sürenlerin kut'unun, uzun süreli olarak kuşaktan kuşağa devam ettiği [görülmektedir]. Kendi varlıklarını kalkındırmak için [halkı] hizmete koşanların [sunakları ve ocakları] yıkılmıştır.*

*Çeviride *kut* deyimi ile ifade edilen im, *tso* (*GECD*:11851), aslında hrf. "taht, hükümdarlıkla ilgili şeref, takdis edilmişlik duygusu" anlamındadır. Çincede kut'un kurumsal ilişkiler içindeki asıl karşılığı *t'ien-ming*'dir ki, *hrf.* "*t'ien* (Göğün Tanrısının) buyruğu" anlamına gelir. Ancak, bu son terim, daha çok bir sülâlenin başa geçmesi ile ilgili olarak kullanılır.

sunakları ve ocakları: Metinde görülen *shih-chi* 社稷 imleri "sunakları ve ocakları"olarak çevrilmiştir.

5160:16

今北蕃百姓喪亡，誠由其君不君之故也。

Bugün kuzeydeki sınır ötesi kavimlerinin <ahalisinin> ortadan kalkması muhakkak ki, hükümdarların [5161] hükümdar gibi davranmamış olmasıyla ilgilidir.

5161:1

至使突利情願入朝，若非困迫，何能至此?

İşler, T'u-li [Kağan] huzurumuza çıkma ricasında bulunmak zorunda bırakacak dereceye geldi. Eğer şartlar onu zorlamasaydı, iş buralara gelir miydi?

5161:2

夷狄弱則邊境無虞，亦甚為慰，然見其頗狠，又不能不懼，所以然者，慮己有不逮，恐禍變亦爾。

Bütün kuzeydeki yabancıların zayıflamış olmasıyla [artık] sınırlarımızda tehlike yok; [hatta] sükûnet hâkim. Şimdi onların çöküş içindeki ve başkasına muhtaç vaziyette çaresiz hallerini görünce, insanın içine korku düşmez mi? Onun için de, [ben de ileride hükümdarlığın] gereğini yerine getiremezsem, diye şimdiden endişe ediyorum. [Ayrıca, aynı] felâket dönüp dolaşıp bana gelir mi, diye korkuyorum,

5161:3

朕今視不能遠見，聽不能遠聞，唯藉公等盡忠匡弼，無得惰於諫諍也。

Bugün, ben [ileriye] bakınca, uzağı göremiyorum; kulaklarımı dikince de, uzaktaki [sesleri] duyamıyorum. [Onun için] siz beyler, [bana] samimiyetle yardım eder ve [beni] uyarmaktan kaçınmazsanız, [böyle bir duruma düşmekten ancak ben o zaman kurtulurum], dedi.

5161:4

突利尋為頡利所攻，遣使來乞師，太宗謂近臣曰：朕與突利結為兄弟，不可以不救。

Bu olaylardan kısa bir süre sonra, T'u-li [Kağan], Elig [Kağanın] hücumuna uğramış ve elçi göndererek [T'ai-tsung'dan] asker yardımı istemişti. T'ai-tsung yakın adamlarına: Ben T'u-li [Kağan] ile kardeşlik andı içtim. Onu [bu zor durumdan] kurtarmazsam olmaz, demişti.

5161:5

杜如晦進曰：夷狄無信，其來自久，國家雖為守約，彼必背之。

[Bu adamlardan] T'u-ju-hui, [İmparatorun] önüne doğru gelerek: Kuzeydeki yabancılara güvenilmez. Bu [durum] eskiden beri böyledir. Ülkemiz, devleti-

miz anlaşmalara uysa da, onlar, muhakkak ki, bunları bozma yoluna [gidecektir].

T'u-ju-hui: Liu Mau-tsai, bu şahsın o sıralarda sağ kol vezirlerinden olduğunu söyler (II:767). T'u-ju-hui (585-630), T'ai-tsung'un en güvendiği adamlarından biri idi. Daha T'ai-tsung prens iken, onun yanına intisap etmiş; Chen-kuan saltanat devresi başlarında (627-649), harbiye veziri olmuştu. Daha sonra ise, nişancı odasında önemli mevkide olmuştur (Wechsler:1974:87-88).

kuzeydeki yabancılar: Metinde, Jung ve Ti imleri ile yazılmış olan bu yabancı kavimler de, yukarıdaki metinde (5158:14) adı geçen İ ve Ti'ler gibi, genel bir ad olarak kullanıldıkları için, çeviride "kuzeydeki yabancılar" deyimi kullanıldı (Jung'lar için bkz. Di Cosmo 2002:102 ve 365).

5161:6

不若因其亂而取之，所謂取亂侮亡之道。

Karışıklık içerisinde olmalarından istifade ederek, onları yakalarsak, o zaman şu atasözünün dediği gibi olur: 'Karışıklıktan istifade et ve düşene bir de sen vur'.

5161:7

太宗然之。

T'ai-tsung onun teklifini kabul etti.

5161:8

因令將軍周範屯太原以圖進取，突利乃率其眾來奔，太宗禮之甚厚，頻賜以御膳。

Bunun üzerine sänggün Chou Fan'a, ilerlemek üzere plânlar yapması için T'ai-yüan'da konuşlanma emri verildi. İşler böyle yürüyünce T'u-li [Kağan], kendi adamlarını alıp [bize, yani T'ang'lara] sığındı. İmparator T'ai-tsung, ona çok saygılı ve cömertçe davrandı ve tekrar tekrar matbah-ı âmireden çerezler ve yiyecekler ihsan etti.

5161:9

四年，授右衛大將軍，封北平郡王，食邑封七百戶，以其下兵眾置順、祐等州，帥部落還蕃。

4. Yılda [630], T'u-li [Kağan], sağ muhafız alayı ulu sänggünü olarak atandı ve kendisine Pei-p'ing Prensi unvanı tevcih edildi; [aynı zamanda] "yesin [yâni, geçimini sağlasın]" diye, kendisine, [tımar olarak] 700 aile bağlandı. Maiyetindeki askerler ise, Shun vilâyeti ve Yu vilâyeti bölgelerine yerleştirildi, [sonra da], T'u-li [Kağan], emrindeki bölük'lerle, sınır ötesi kavimler arasına, [yâni, Bozkır] geri döndü.

Pei-p'ing Prensi: Kuzey Wei, yâni, Tabğaçlar döneminde kurulmuş bir vilâyet olan Pei-p'ing'in adı, T'ang dönemine gelince, Ping-*chou*, yâni, P'ing vilâyeti olarak değiştirilmiştir. Uzun süre geçmeden, adı tekrar, Pei-ping *chün*, yâni, Pei-p'ing ili olarak değiştirilmiştir (*Tz'u-yüan*).

Ancak, burada söz konusu olan unvanın, Pei-p'ing vilâyeti ile alakası yoktur; burada, Pei-p'ing Prensi (*wang*) bir şeref payesidir. Bu paye, burada *chün-wang* terimi ile, bir yer adından sonra gelmiştir. Bir asalet unvanı olan *chün* imi, genellikle, bir yer adıyla tamamlanarak, "yer adı" ve *chün-wang* şeklinde hanedan prenslerine verilirdi. Söz konusu yer de, o prense unvan açısından bağlı bulunan "has" bölgesini göstermiş olurdu (bkz. Hucker §1800). Malyavkin *chün-wang*'ı ikinci dereceden prens olarak çevirmektedir (1989:175).

Türkçede Pei-p'ing *chün* Prensi için, A. Bombaci'ye uyularak (1971:113), 'yer adı+*chün* Prensi' yerine, 'yer adı+Prensi' şeklinde daha sade bir çeviri kullanıldı.

Shun vilâyeti: Bu bölgenin enlem ve boyları için bkz. Dizin ve5163,3

Yu vilâyeti: Bu yer için bkz Harita 7 ve Dizin.

5161:10

太宗謂曰：「昔爾祖啟民亡失兵馬，一身投隋，隋家□立，遂至強盛，荷隋之恩，未嘗報德。

T'ai-tsung [ise ona] şöyle demişti: Senin deden Ch'i-min [Kağan] at ve askerleri elden gidince, tek başına Sui'lere iltica etmişti. Sui hanedanı, [onu yeniden] başa geçirdi, böylelikle o güçlenip kuvvetlendi; [ancak], Sui'lerin ona yaptığı iyiliğe karşılık minnettarlık göstermedi ve [böylece bizim] erdemli [davranışımıza] karşılık veremedi.

5161:11

至爾父始畢反為隋家之患，自爾已後，無歲不侵擾中國。

Baban Shih-pi [Kağana] gelince, [onların] aleyhine hareket etmek suretiyle Sui hanedanının başına gelen felâketin [sebebi] oldu. Senin zamanında ise, Çin'e akın ve saldırılarda bulunmadığınız yıl olmadı.

5161:12

天實禍淫，大降災變，爾眾散亂，死亡略盡。

T'ien (Göğün Tanrısı) gerçekten başınıza büyük felâketler yağdırdı; pek çok âfete maruz kaldınız. [Bunun üzerine de] halkınız dağıldı ve düzeniniz bozuldu; [hatta], tamamen yok olma [tehlikesi ile] karşı karşıya kaldınız.

5161:13

既事窮後，乃來投我，我所以不立爾為可汗者，正為啟民前事故也。

İşler iyice kötüye gidince, çaresizlikten gelip bana tâbi oldunuz. Bütün bunların sonunda [şimdi] ben seni Kağan olarak atamıyorum; zira, geçmişte [deden] Ch'i-min [Kağanın] yapmış olduklarını göz önüne almalıyım.

5161:14

改變前法，欲中國久安，爾宗族永固，是以授爾都督。

Ezelden beri var olan yasaları değiştirmem [yani, seni Kağan olarak atamamam], Çin'in uzun dönemli istikrarı ve senin hanedanının devamlılığı içindir. Bu sebeplerden [dolayı] seni [sadece] tutuk [yâni, askerî vali] olarak atıyorum.

5161:15

當須依我國法，整齊所部，不得妄相侵掠，如有所違，當獲重罪。

*Bundan sonra benim ülkemin yasalarına uyman gerekecek, idaren altındaki [boy ve bölük mensubu] halka ona göre düzen ver ki; onlar, artık birbirlerine karşı pervasızca çatışmalara girip talanlarda bulunmasınlar. Eğer [bu yasalara] uymayacak olursan, şiddetle cezalandırılacaksın.**

*Çeviride, "yasalara *uymayacak olursan,*" şeklinde ifade edilen cümle, Liu Mau-tsai tarafından (I:148): *Falls Du gegen die Gesaetze verstösst* şeklinde, yâni, "kanunlara uymazsan" şeklinde anlaşılmıştır. Metinde, "kanun" anlamına

gelen *fa* 法 imi kullanılmıştır. İç Asya tarihînde kanun değil de, yasa ve Moğolca *jasay* terimleri için kullanılan bu im, Türkçeye "yasa" şeklinde çevrildi. Bu konuya ileride de değinilecektir (Metin 5163:1).

5161:16

五年，徵入朝，至并州，道病卒，年二十九。

5.Yılda [631] İmparator T'u-li [Kağanı] huzuruna çağırınca, T'u-li [Kağan], Ping vilâyetine kadar geldi; [ancak], yolda hastalanıp öldü; 29 yaşında idi.

5161:17

太宗為之舉哀，詔中書侍郎岑文本為其碑文，子賀遷鴻臚。

T'ai-tsung, onun için mateme girerek, beylikçi Ts'en Wen-pen'ı kendisine, [yâni, T'u-li'ye] bir mezar kitabesi yazmakla görevlendirdi. [T'u-li'nin ölümü üzerine], yerine oğlu Ho-lo-ku geçti.

beylikçi: Yukarıda (5157:12) sözü edilen *chung-shu shih-lang* reisülküttabdan sonra gelen ve reisülküttablık odalarında (*chung-shu sheng*) bulunan önemli bir kişidir (bkz. Hucker § 5278).

Ts'en Wen-pen: Bu şahsın *CTS* ve *HST*'de birer biyografisi bulunmaktadır (bkz. *CTS* 70:2535-2539 ve *HTS* 102:3965-3967).

Ho-lu-ku: Bu adın, T'ang devri Çince okunuşları için, bkz. Cetvel 1.

5161:18

突利弟結社率，貞觀初入朝，歷位中郎將。

T'u-li [Kağanın] biraderi Chieh-she-shuai, Chen-kuan saltanat devresinin ilk yıllarında, [yâni, 627'lerde] huzura çıkmış ve saray muhafızları sänggünü olarak atanmıştı.

Chieh-shih-shuai: T'ang T'ai-tsung'a karşı yapılan bu suikast teşebbüsü, onun, bu tarihlerden sonra Türklere karşı daha ihtiyatlı bir siyaset izlemesine yol açmıştır. Metinde, ileride de görüleceği üzere, devlet adamları bu olayı, Türklerin İmparatorlara yaklaştırılmaması için örnek olarak göstermişlerdir (bkz. Metin 5176:10-17). Bu olay Türkiye'de Nihal Atsız'ın *Bozkurtların Ölümü* adlı romanında ele alınıp işlenmiştir. Ancak, roman kahramanının adı, Kürşad şeklini almıştır.

Öte yandan, *Chieh-shih-shuai* imlerinin ne şekilde yeniden yapılandırılabileceği konusu, bu imlerin başka ad veya unvanlarda ne şekilde kullanılmış olduğu ile ilgili daha fazla örnek toplamakla mümkün olabilir. Bu imlerin, T'ang devri okunuşları için, bkz. Cetvel 1.

5161:19

十三年，從幸九成宮，陰結部落得四十餘人，并擁賀遲鶻，相與夜犯御營，踰第四重幕，引弓亂發，殺衛士數十人。

13. Yılda [639] İmparator [Ch'ang-an'daki saraydan çıkıp] Chiu-ch'eng Sarayına doğru yola koyulduğunda, o, [yâni, Chieh-she-shuai], kendi bölüğünden 40 kişiile anlaştı; bunlar, Ho-lo-ku'yu koruma altına alıp geceleyin İmparatorun ordugâhına sokuldular; tam dört sıra kalın perde-duvarı aştılar; yaylarını gererek rastgele ok atmağa başladılar ve böylece, onlarca saray muhafızını öldürdüler.

Chiu-ch'eng Sarayı: Sui döneminde bu sarayın ismi Jen-shou kung idi, T'ang dönemine gelince, Chiu-ch'eng şeklinde değiştirilmiştir (*Tz'u-yüan*). Bu saray, günümüz Shaanxi eyaletindeki Lin-yü ilçesinde bulunuyordu.

perde-duvar: Bu cümleden, T'ai-tsung'un, Ch'ang-an'dan çıkarak Shaanxi'daki Lin-yu ilçesinin batısında (*LMT* II:771) bulunan Chiu-ch'eng sarayına doğru yol alırken, konaklamak için kendisine bir otağ kurdurmuş olduğu anlaşılıyor. Böyle durumlarda otağlar, birbirlerinden kumaştan yapılmış duvarlarla ayrılıyorlardı (bkz. RR 6). Bu türlü perde duvarlar, birçok resim ve minyatürler ile süslenmiştir. İspanyol elçisi Clavijo da, 15. yüzyılın başında Timur'u ziyaret ettiği zaman, bu türlü perde duvarları görmüş ve bunları eserinde uzun uzun tasvir etmiştir (Clavijo 1928:241).

5161:20

折衝孫武開率兵奮擊，乃退，北走渡渭水，欲齊其部落。

Garnizon kumandanı Sun Wu-k'ai, askerleriyle cesurane bir şekilde hücuma geçince, bunlar geri çekildiler ve kuzeye, Wei suyuna doğru kaçtılar; maksatları kendi bölük'lerine gitmek idi.

garnizon kumandanı: Metinde bu unvan için kullanılan *che-ch'ung* imleri, T'ang devrinde her vilâyette kurulmuş olan *che-ch'ung tu-wei*'in kısaltılmış şeklidir (bkz. *LMT* II:772 ve Hucker §347).

San Wu-k'ai: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır

5161:21

尋皆捕而斬之，詔原賀遷鶻，流于嶺外。

Fakat, hepsi hemen yakalandı ve idam edildi. Ho-lo-ku ise, affedildi ve "Tepelerin Ardına" sürüldü.

Tepelerin Ardı: Metinde, Liu Mau Ts'ai *ling-wai (hrf.* "tepenin ardına, tepenin ardında") şeklinde geçen yer adının, Gansu eyaletindeki T'ien-shui ilçesi ile, Honan eyaletindeki Shen ilçesi arasında bulunan Ch'in-ling, yâni, "Çin Tepeleri" olduğunu söyler (*LMT* II:773).

5162:1

頡利之敗也，其部落或走薛延陀，或走西域，而來降者甚眾。

Elig [Kağan] mağlup olunca, ona bağlı olan bölük [halkları], ya Hsieh-yen-t'o'lara, ya da Batı Bölgelerine göçmüşlerdi; ancak, [bize gelip] tâbi olanlar da hayli kalabalıktı.

5162:2

詔議安邊之術。

İmparator, sınır muhafazası konusunun [divanda] görüşülmesini buyurdu.

5162:3

朝士多言突厥恃強，擾亂中國，為日久矣。

Saray erkânının çoğu: Türkler güçlerine güvenerek, uzun zaman Çin'de karga-şalık çıkmasına sebep oldular.

5162:4

今天實喪之，窮來歸我，本非慕義之心。

Bugün ise, T'ien (Göğün Tanrısı) onları gerçekten mahvetti. [Şimdi] onlar güç-ten kuvvetten düştükçe, bize tâbi olmaya geliyorlar; ama, bunu içtenlikle yap-mıyorlar; [yani, mecburiyet karşısında böyle davranıyorlar].

5162:5

因其歸命，分其種落，俘之河南兗、豫之地，散居州縣，各使耕織，百萬胡膚可得化為百姓，則中國有加戶之利，塞北可常空矣。

Şimdi onlar [bize] tâbi olduklarına göre, bunların hemcinslerinin kalıntılarını, [gruplara] bölerek, onları dağınık bir şekilde [Sarı] Irmağın güneyindeki, Yen-vilâyeti, Yü vilâyeti gibi, vilâyet ve kazalarda çiftçilik, ya da dokumacılık yap-maları için yerleştirmeli. Böylece, milyonlarca esir Türk, medenileşerek ahalimi-zin bir parçası olurlar. [Böyle bir siyasetin] Çin'de nüfus artışı [sağlamaya da] yararı olurdu. [Sınırlardaki] surların kuzeyindeki bölge de, [böylece] devamlı olarak boş kalmış olurdu, dediler.*

hemcinslerin kalıntıları: Metinde, *chung-lo* imleri ile yazılmış olan bu terim, bugün anladığımız gibi, kadın ve erkek ayırımı anlamında değildir. Buradaki

"cins", daha etnik mahiyette bir cins olarak anlaşılmalıdır. Bazen tarihî eserlerde bir halk için, "bizim cinsimizden değillerdir" şeklinde ifadeler görülür. Cins sözcüğü Arapça'da hâlen etnik kökene işaret eden bir anlam taşımaktadır. Bu tür terimlerin metin içindeki yerleri tespit edilmiştir (bkz. II. B. a. i ve II. B. b.i).

*Mülteci hanelerin nereye yerleştirilmesi gerektiği konusundaki tartışmalar Wechsler tarafından ele alınmaktadır (1974:121-125). Mülteci haneler terimi için bkz. Metin 5168:15 ve Açıklamalar.

Yen vilâyeti: Yen vilâyeti, Shandong yarımadasında, Chin-hsiang ilçesinin kuzeybatısında bulunuyordu (bkz. Liu Mau-tsai II:774; *Ts'e Yüan*:153 ve Dizin).

Yü vilâyeti: Bu vilâyetin günümüzdeki yeri, Honan eyaletidir. 34° enlem ve 104° bulunan bu vilâyet, bozkırdan gelenler için çok güneyde kalmaktadır. Onun için de, burada eşyanın tâbiatına aykırı tâbiri kullanılmaktadır.

5162:6

唯中書令溫彥博議請準漢建武時置降匈奴於五原塞下，全其部落，得為捍蔽，又不離其土俗，因而撫之，一則實空虛之地，二則示無猜心。

Yalnız reisüküttab Wen Yen-po şöyle bir öneride bulundu: Bu işi öyle düzenlemeli ki, olay Han sülâlesinin Chien-wu saltanat devresinde [M.S. 25-56] gelip de, [Han sülâlesine] tâbi olmuş Hunların Wu-yüan surlarının aşağısına yerleştirilmesi şeklinde gelişsin, [böylece] bölük'leri olduğu gibi kalır ve savunmaya da yararları dokunur. Ayrıca onlar da örf ve âdetlerinden ayrılmamış olurlar. Bütün bunlar, onları teskin etmeye yarar. Zira, birincisi bu boş, hâli yerler dolmuş olur; ikincisi de, biz onlara [sadakatlerinden] şüphe etmediğimizi göstermiş oluruz.

Wen Yen-po: Wen Yen-po'nun *CTS* (61. 1b=c.7. ch.61. bl.11. s.2360-2362) ve *HTS* (91. 1a=c.12. ch.91. lc.16. s.3782-3783)'de bulunan biyografileri Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (*LMT* I:343-345). Daha T'ai-tsung tahta çıkmadan önceleri, ona yakınlığı ile bilinen Wen Yen-po, 625 yılında, Kadim Türklerin Çin'e akınları sırasında onlara esir düşmüştür. Elig Kağan, Wen Yen-po'yu Çin'in zayıf noktaları hususunda sorgulamış ama, pek netice alamamıştır. Wen Yen-po, Çoğay (Yin-shan) Dağlarındaki esareti sırasında Kadim Türkleri yakından tanımış, bu sebepten dolayı, on-

ların, memleketin içine değil de, sınır bölgelerine yerleştirilmesini teklif etmiştir.

Wen Yen-po (584-637) T'ai-tsung'un en güvendiği devlet adamlarından biri idi. Kardeşi Wen Ta-ya ise T'ang sülâlesinin kurulması ile ilgili olaylara bizzat şahit olmuş ve bunları *Ta-T'ang ch'uang-yeh ch'i-chü chu* adlı eserde dile getirmiştir. T'ang sülâlesinin ilk yılları hakkında en ayrıntılı ve doğru bilgileri veren bu eser, bu döneme ışık tutan ve resmî olmayan bir tarih kitabı olması dolayısıyla da önem taşımaktadır (bkz. "Giriş" ve Twitchett 1992:39).

5162:7

若遣向河南兗、豫，則乖物性，故非含育之道。

Eğer, onları, [Sarı] Irmağın güneyindeki Yen vilâyeti ve Yü vilâyeti gibi yerlere gönderirsek, bu eşyanın tâbiatına aykırı olur [yâni, amacımıza aykırı hareket etmiş oluruz]. Onun için de, [böyle bir yol, tebaaları] yaşatma ve terbiye etmenin yolu değildir, dedi.

5162:8

太宗將從之。

T'ai-tsung, tam [bu öneriyi] kabul edecekti ki

5162:9

祕書監魏徵奏言：「突厥自古至今，未有如斯之破敗者也，此是上天勦絕，宗廟神武。

kütübhane-yi âmirenin müdürü Wei Cheng maruzatta bulunarak dedi ki: Türkler, eski zamanlardan bugüne kadar hiç böyle bir bozguna uğramamışlardı. Bu, T'ien (Göğün Tanrısı)'in şiddetli bir cezası ve [aynı zamanda] İmparatorumuzun atalarının ruhanî gücünün [göstergesidir].

kütüphane-i âmirenin müdürü: Bu ifade metindeki "*pi-shu chien*" tâbirinin çevirisidir. Bu unvan için (bkz. Hucker §4588 ve Wechsler 1974:110

Wei Cheng: Bu dönemde, *kütüphane-i âmire* reisi olan Wei Cheng ile T'ang T'ai-tsung arasındaki hükümdar-vezir ilişkisi çok uzun yıllar sürmüş ve bu ilişki, Çin tarihinde ve edebiyatında örnek gösterilmiştir. Howard Wechsler de, *Mirror to the Son of Heaven, Wei Cheng at the Court of T'ang T'ai-tsung*

(1974) adlı eserinde, T'ai-tsung'a her zaman fikrini söylemeyi kendisine görev sayan Wei Cheng'in hayatını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

Bu dönemdeki birçok bürokrat gibi, Wei Cheng, ülkenin kuzeydoğusundan geliyordu. Sui Sülâlesi'nin yıkılması sonucu meydana gelen karışıklıklarda meslek hayatına derebeylerin yanında başlayan Wei Cheng, sonra Kao-tsu'nun ve onun veliahdının yanında görev almıştır. T'ang T'ai-tsung veliahdın, öldürülmesinden sonra, onu, "hizmet ettiği efendilerine sadakat gösterip, iyi hizmet ettiği" gerekçesiyle, kendi yanına almış ve Wei Cheng'in (643 yılında 63 yaşında ölmüş) ölümü üzerine, T'ai-tsung, 5 gün yas tutarak divana çıkmamıştır.

Yıllarca devletin üst kademelerinde sözünü sakınmaması ile tanınarak görev yapan Wei Cheng, meslektaşı Fang Hüsian-ling ile beraber, 629'dan 636 yılına kadar, Liang, Ch'en, Kuzey Ch'i, Kuzey Chou ve Sui Hanedanlık tarihlerinin yazım komisyonunu yönetmiştir. Bilindiği gibi, bunlardan son iki eser, Kadim Türkler hakkındaki ilk bilgileri bize aktarmışlardır.

5162:10

且其世寇中國，百姓冤讎，陛下以其降伏，不能誅滅，即宜遣還河北，居其故土。

Ayrıca, onlar ezelden beri Çin'e karşı akın ve istilalarda bulundukları için, halkımız onlardan şiddetle nefret etmektedir. Zat-ı Şahaneleri, eğer onların [bize] tâbi olmuş olmaları dolayısıyla, onları ortadan kaldırmak istemezse, o zaman onları [Sarı] Irmağın kuzeyine, ezelden beri oturdukları yerlere geri göndermek daha uygun olurdu.

5162:11

匈奴人面獸心，非我族類，強必寇盜，弱則卑服，不顧恩義，其天性也。

Hunlar [her ne kadar] insan yüzlü ise de, [aslında] vahşi hayvan yüreği taşırlar. Onlar bizim soyumuzdan değildir. Güçlü oldukları zaman, hemen haydutluk yaparlar; zayıf düşünce, boyunlarını büküp itaat altına girerler; onlarda şükran duygusu ve hakkaniyete riayet yoktur. Bu [davranış tarzı] onların tâbiatıdır.

5162:12

秦、漢患其若是，故發猛將以擊之，收取河南，以為郡縣，陛下奈何以內地居之。

Bunlar, Ch'in ve Han hanedanlığı için korkunç bir âfet oluşturmuşlardı. Onun için de, onlar en cesur sänggünlerini düşman üzerine göndermişler, [Sarı] Irmağın güneyini ele geçirip buralarda iller ve kazalar tesis etmişlerdi. Zat-ı Şahaneleri [Türklerin] ülkemizin içine yerleştirilmesinden ne fayda umar? Neden böyle davranıyorsunuz?

5162:13

且今降者幾至十萬，數年之間，孳息百倍，居我肘腋，密邇王畿，心腹之疾，將為後患，尤不可河南處也。

Ayrıca, hâlen tâbi olmuş kişilerin [sayısı] 100.000'i buldu; birkaç yıl içinde bunlar, yüz misli çoğalacaklardır. Harim-i ismetimize bu kadar yaklaştırlarsa, yüreğimize iner. Bundan da felaket doğar. [Onun için de], onları [Sarı] Irmağın güneyindeki bölgeye asla yerleştirmemeli.

Harim-i ismet: Metinde *erh-wang-chi* imleriyle yazılan bu ifade *hrf.* "yakın, iç, böğür; hükümdara mahsus yer" anlamındadır. Bu ifadenin tam çevirisi "böğrümüzdeki *qoriy*" şeklinde olabilirdi. Ancak yukarıda (5157:8) ifade edildiği gibi, her iki bağlamda Türkçede harim-i ismet deyimi kullanılmıştır.

5162:14

溫彥博奏曰：「天子之於物也，天覆地載，有歸我者則必養之。

Wen Yen-po da arzda bulunarak: T'ien (Göğün Tanrısı)'in oğlu [olan siz Zat-ı Şahanelerinin] dünyaya bakışı gök gibi örtücü, yer gibi taşıyıcı olmalıdır. Bize gelip tâbi olmuş olanları beslemeniz, yedirip içirmeniz gerekir.

5162:15

今突厥破滅之餘，歸心降附，陛下不加憐愍，棄而不納，非天地之道，阻四夷之意，臣愚其謂不可。

Şimdi artık mağlup olan Türklerin kalanları bize hulus-i kalple tâbi oldular. Zat-ı Şahaneleri onlara merhamet etmez ve hüsnü kabul göstermez de, onları terk ederse, bu evrenin yol ve yöntemine aykırı olur; ayrıca, bütün yabancı

halkların beklentilerine de aykırıdır. Kulunuz, işler katiyyen bu şekilde yürümesin, diyor.

evren: Çeviride evren olarak karşılanmış olan ve Çincede bu kez "gök" anlamına gelen *t'ien* 天 ve yer anlamındaki *ti* 地 imlerinin birleşmesinden oluşan *t'ien-ti* kavramıdır. Bu kavram burada harfiyyen çevrildiğinde Türkçede de "yer ve gök" diyebileceğimiz bir şekilde evreni ifade etmektedir.

Yukarıda (5159:18) *t'ien* hakkında bilgi verilmiştir. O çerçevede de "yer" anlamına gelen *ti* kavramının Çin kültüründeki yerine kısaca değinilmiştir; aşağıda "evren" kavramı dolasıyla "yer"'in konumu ile ilgili ilâve bir açıklama verilmektedir. Çin kültüründe Yer ve bazen Yer Tanrısı diyebileceğimiz kavramlar, *t'ien*'den ayrılmamaktadır. Nitekim çevirisi yapılan *CTS* metninde de *Yer* iki defa geçmekte (5162:15 ve 5175:11) ve ikisinde de *t'ien* ile bir arada görülmektedir. Ayrıca, bkz. Eberhard (1986:89-90).

Eski Türk inançlarında ise yer daha çok su ile beraber *Yer-sub* şeklinde görülmektedir. Abdülkadir İnan'ın kullandığı yer-su kavramında kutsiyet ve dolayısıyla insanları koruma özelliğinin öne çıktığı görülmektedir (İnan 1976:30-41)

E. Esin ise, Yer kavramını daha çok Gök ile ilişkili bir kavram olarak görme eğilimi ile, Çin kozmolojisi çerçevesinde açıklamıştır (1979:8).

evrenin yolu, yöntemi: Çeviride "evrenin yolu, yöntemi" olarak karşılanmış olan *t'ien-ti chih tao* Çin felsefesinde dünyanın yaratılması ile ilgili önemli bir kavramdır. Buradan "yol, yöntem" olarak çevrilen tao 道, Taosim olarak bilinen felsefi akımın en belirgin kavramıdır. Taosim'in fikir babası Laotze'ya göre *tao* "yol, yöntem", yaratılmış olan yer ve gökle beraber varlık gösteriyordu, onlardan önce varlık göstermemiştir.

Yukarıda ele alınan *t'ien* maddesinde olduğu gibi, söz konusu "evrenin yolu, yöntemi" (*t'ien-ti chih tao*) kavramının algılanmasında Sung Hanedanlığı (960-1278) döneminde değişiklikler olmuştur. Evvelce bu kavrama yer ve göğün yaradılışı çerçevesinde, yöntem mi önce, yaradılış mı önce ortaya çıktı şeklinde yaklaşılırken, Sung devrinden sonra, *t'ien* kavramının genişleyen anlamına uygunluk açısından ele alınmıştır (Dainian 2002:11-17). Bu durumun tam tersini de savunanlar vardır.

İ: Her çeşit yabancı, *ssu-i hrf.* "dört İ veya dört çeşit doğudaki yabancı" anlamına gelen; ancak, ifadeden anlaşılacağı gibi, genel olarak kullanılan bir

terimdir. Bir insan ve bir yaydan oluşan *i* imi, doğudaki yabancıları ifade ediyordu (Metindeki bu tür ifadeler için bkz. II. B. b. iii).

5162:16

遣居河南，所謂死而生之，亡而存之，懷我德惠，終無叛逆。

Eğer onları [Sarı] Irmağın güneyine gönderirsek, bu, ölüm değil de yaşam; mahvolmak değil de, kurtulmak olur. O zaman da, onlar [bizim] lütuflarımızı kalplerinin derinliklerinde hissedecekler ve isyana kalkışmayacaklardır, dedi.

5162:17

魏徵又曰：「晉代有魏時胡落，分居近郡，平吳已後，郭欽、江統勸武帝逐出塞外，不用欽等言，數年之後，遂傾瀍、洛。

Wei Cheng ise, ayrıca: Chin hanedanlığı [265-420] Wei'ler [220-265] zamanında yerleştirilen Hu kalıntılarını dağıtarak yakın illere yerleştirmişti. Wu Beyliğini [220-280] ele geçirdikten sonra, Kuo Ch'in ve Chiang T'ung, "onlar [sınırlardaki] surların dışına çıkarılmalı" diye İmparator Wu Ti'ye tavsiyede bulunmuşlarsa da, İmparator, [Kuo] Ch'in ve diğerlerinin sözüne itibar etmemiş, birkaçyıl sonra da, Ch'an ve Lo olayları olmuştu.

Hu kalıntıları: Genellikle Sogd'lar için kullanıldığını gördüğümüz *hu* iminin burada Hunlara işaret ettiğini görüyoruz.

Kuo Ch'in ve Chiang T'ung: Bu iki tarihî şahsın önerileri, *Chin-shu*'nun 81 ve 83. bölümlerinde bulunmaktadır (*LMT* II:779).

Ch'an: Honan'dan eski başkent Lo-yang civarına akan Ch'an nehri için bkz. *LMT* II:780; Harita 9 ve Dizin.

Lo: Honan'da bulunan bu nehir için bkz. Harita 9 ve Dizin.

5162:18

前代覆車，般鑒不遠，陛下必用彥博之言遣居河南，所謂養獸自遺患。

Bizden önceki sülâlelerin devrilen arabaları, bize Yin Sülâlesinin [M.Ö. 1600-1137] ihtarının unutulmaması gerektiğini gösteriyor. Seleflerimizin işlerinden ibret almamız gerekiyor. Eğer Zat-ı Şahaneleri illâki [Wen] Yen-po'nun sözlerine uyarak onları [Sarı] Irmağın güneyine yerleştirirse, [böyle bir

davranış] vahşi hayvanları beslemek kabilinden, kendi kendimizi felâkete duçar etmek olurdu,

Yin: M.Ö. 1600-1045 yılları arasında hüküm sürdüğü düşünülen Shang Sülâlesi'nin diğer adıdır (Wilkinson 2000:10).

Yin Sülâlesinin [M.Ö. 1600-1137] ihtarının unutulmaması gerektiğini gösteriyor: Metinde *yin-chien pu-yüan* 殷鑒不遠 *hrf.* "Yin sülâlesinin ihtarı uzaklarda değil" anlamındaki bu ifade ile tarihi bir olayla klasik metinlere bir gönderme yapılmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, Yin sülâlesi daha çok Shang adıyla tanınmıştır. Shang sülâlesinden önce Hsia sülâlesi vardı. Hsia sülâlesinin sonlarına doğru (M.Ö. 17. yy) hükümdarlar çok zulümde bulunuyorlar, halkı eziyorlardı. Bunun üzerine de Shang sülâlesi tarafından devrilmişlerdi. Böylece, Shang (Yin) sülâlesi Hsia sülâlesine bir ihtarda bulunmuş oluyordu.

Yukarıda açıklanan bu ifade yaygın olarak mecazi anlamda kullanılmıştır. Bu bağlamda klasik metinlerden lugat kitaplarına geçmiştir (*CWTTV*:7694 ve *GDCE*:1644). Söz konusu ifade aslında klasik metinlerden *Şarkılar Kitabı* (*Shih-ching*)'de: *yin-chien pu-yüan, tsai hsia-hou chih shih* 殷鑒不遠, 在夏后之世 *延* yâni, "Hsia hükümdarının son günlerinde, Yin ihtarı uzaklarda değil" şeklinde karşımıza çıkar (Legge 1994 IV:510). Çeviride Türkçe karşılığı "ihtar" olarak verilmiş olan im *chien* 鑒 *hrf.* "ayna" anlamındadır ve dolayısıyla "incelemek, yansımak ve eleştirmek" anlamlarını kazanmıştır. Buradaki "ihtar" anlamı da, bu olayın bir ayna gibi eskiyi yansıtarak yaşayanlara ihtar anlamını kazanması ile ilgilidir.

5162:19

彥博又曰：「聞聖人之道，無所不通，古先哲王，有教無類

[Wen] Yen-po ise, tekrar söz alarak dedi ki: Duydum ki, kutsal kişilerin yolu [5163] muhakkak hedefine varırmış. Eski devirlerin bilge hükümdarları, fark gözetmeden [herkese] öğretide bulunurlardı.

5163:1

突厥餘魂，以命歸我，我援護之，收居內地，稟我指麾，教以禮法，數年之後，盡為農民，選其酋首，遣居宿衛，畏威懷德，何患之有？

Türklerin hayatta kalanları canlarını bize teslim ettiler. Biz de onları himayemiz altına alır, ülkemizin içlerine yerleştirir, sancağımızın altında nasıl toplanacakları hakkında eğitir; töre ve yasalarımızı öğretirsek, birkaç yıl sonra, hepsi ziraatla uğraşan köylüler haline gelirler. Aralarından beylerini seçer ve onları muhafız alayına yollarsak, orada, onlar, heybetimiz karşısında duydukları huşu ile erdemimizden etkilenecek [ve bize karşı minnettarlık duyacaklardır]. Bu neden felâket olsun? [Bundan] korkacak ne var?

töre: Çin Konfüçyânist görüşünün en önemli ögelerinden biridir. Bu konuyu öğrenmeyi ön plana alan eser *Li-chi*, Çin'deki meşhur Konfüçyânist klasiklerden biridir (Giles 1937.23). James Legge'nin yaptığı İngilizce çeviri tanınmıştır (Legge 1926, 1967; ayrıca bkz. Wilkinson 2000:468).

yasa: Metinde *fa* imi ile yazılmış olan bu söz Türkçeye "yasa" olarak çevrilmiştir. Çin tarihînde Konfüçyânistler ile yasacılar arasındaki tartışmalar, yasaların hâkim olduğu Çin (Ch'in M.Ö. 221-206) Sülâlesi'nden sonra, Konfüçyânistlerin zaferi ile sonuçlanmıştır. Ancak, her önemli sülâle, *hui-yao* denilen kendi kanunnamelerini hazırlayarak, yasanın devlet sistemi içindeki yerini belirlemiştir. Bu konuya yukarıda da (5161:15) değinilmiştir.

5163:2

光武居南單于於內郡，為漢藩翰，終乎…代，不有叛逆。

[Han sülâlesindeki] İmparator Kuang-wu [Ti M.S. 25-57] de Güney [Hunların] ch'an-yü'sünü Çin'in içerilerine yerleştirmiş ve onları Han Devleti ile [Gobi Çölü] arasında sınır [bekçisi] yapmıştı ve böylece [hiç bir] ayaklanma görmeyen bir kuşak yaşamıştı.

*Güney Hunlarının Çin'e yerleştirilmeleri olayı, Hunların M. S. 48'de ikiye ayrılmalarından hemen sonra, M. S. 50'lerde meydana gelmiştir (Yü Ying-shih 1990:143-144 ve Twitchett-Loewe 1986:400-402)

5163:3

彥博既口給，引類百端，太宗遂用其計，於朔方之地，自幽州至靈州置、祐、化、長四州都督府，又分頡利之地六州，左置定襄都督府，右置雲中都督府，以統。

[Wen] Yen-po'nun ağzı laf yaptığı ve yüzlerce örnek öne sürdüğü için, T'ai-tsung, sonunda, onun planına uyma kararı aldı ve Kuzey Bölgesi'nde, ta Yu vilâyetinden Ling vilâyetine kadar, Shun, Yu, Hua ve Ch'ang vilâyeti adlarında tutukluk denen dört askerî valilik oluşturdu. Ayrıca, Elig [Kağanın] ülüşü olan yerleri, altı vilâyete bölüştürdü ve solda [yâni, doğuda] Ting-hsiang tutukluğu; sağda, [yâni, batıda] Yün-chung tutukluğunu kurarak, onun, [yâni, Elig Kağanın boy ve bölük halkını] kendi idaresi altına aldı.*

Kuzey Bölgesi: Metinde "kuzey bölgesi" *shuo-fang* imleriyle yazılmıştır (*CWTT* IV:6739). Liu Mau-tsai evvelce T'u-li Kağanın idaresinde olan bu bölgenin, söz konusu 4 ulu tutukluğa bölündüğünü belirtir (*LMT* II:783).

tutukluk: Kapsamı ve anlamı tarih içinde değişen ve genellikle askerî valilik işlevini yüklenen bir idarî birim olan tutukluk, H. Ecsedy (1965) ve Sinor (1988) tarafından özel olarak ele alınmıştır. Metinde *tu-tu fu* şeklinde ifade edilen bu birimin T'ang devri okunuşları Cetvel 1'de *tutuk* (5159:4) maddesinde bulunmaktadır.

Unvanlar hakkında daha kısa bilgiler veren Hucker'e göre (§7311), Han döneminden beri var olan bu idarî birim, Ecsedy'e göre Wei sülâlesi döneminde, 222 yılında kurulmuştur. Bir veya birkaç vilâyeti askerî açıdan denetleyen askerî vali anlamında, yeni bir idarî birim olarak ortaya çıkmıştır. Kuzey Chou sülâlesi döneminde, 557'lerde, bu birim önemini yitirmeye başlamışsa da, bir bürokratik alışkanlık olarak yazılı belgelerde kullanılagelmiştir. T'ang sülâlesi döneminde, 624 yılında, yeniden kullanılmaya başlayan bu unvan, Çin'in iç idarî birimi olmuştur. Hucker, *tu-tu* yerine daha çok *chieh-tu-shih* unvanının kullanıldığını söylerse de, *CTS* metni bu savı doğrulamamaktadır. Nitekim, Çin idarî birimlerini gösteren *Cambridge History of China* (cilt 3, Ks. 1) haritasında, askerî bölge (*tao*)'lerin başında bulunan tutukların yerleri (*) ile işaretlenmiştir. Ancak, orada 742 yılından sonraki durum gösterilmiştir (bkz. Metin 5156:1). Kadim Türklerin 630 yılında Çin hâkimiyetini kabul etmelerinden sonra, eski Türk topraklarında, Türkçeye "askerî valilik" şeklinde çevrilen *tu-hu fu*'luklar kurulmuştur. Ancak, *CTS* metninden görüldüğü gibi, Türklerin

yaşadıkları alanlarda kurulan 'Kurt Dağı', 'Dut Kurusu', 'Bulutların İçinde' adlarındaki idarî birimler, Çin'in iç birimleri gibi birer tutukluk oluşturmuşlardır. Tutuklukların başında bir tutuk bulunuyordu (bkz. Metin 5159:4 "tutuk" ve Açıklamalar).

solda yâni, doğuda: Bugün sol bizim batımızdadır; bizim ve haritalarımızın yüzü kuzeye yöneliktir. Halbuki T'ang sülâlesi dönemi Çin kültüründe yüzünü güneye dönen bir yön anlayışı söz konusu idi. Dolayısıyla sol doğuyu, sağ ise batıyı gösteriyordu.

Yu vilâyetinden, Ling vilâyetine kadar: Bu ifade ile; doğuda, bugünkü Beijing yakınlarında olan, Yu vilâyetinden Sarı Irmağın büklümünün batı yakasının güneylerine kadar uzanan geniş bir alandan, 'Kuzey Bölgesi' olarak söz edilmektedir. Wu Yugui, buradaki Yu vilâyetini 幽州 gösteren imin, yanlış yazılmış olduğu ve aslında Pin vilâyeti 豳州 (bkz. Harita 3) olması gerektiği görüşündedir (1998:247-253).

Shun vilâyeti tutukluğu: Liu Mau-tsai'ın verdiği bilgiye göre, Shun vilâyeti eski Jehol eyaletinde, Ch'ao-yang ilçesi civarındadır (bkz. *LMT* II:783).

Yu vilâyeti tutukluğu: Bugünkü Ningxia eyaletinde, Ning-hsia ilçesi civarındadır (bkz. *LMT* II:783).

Ch'ang vilâyeti tutukluğu: Bu tutukluk bugünkü Gansu eyaletinde, Ch'ing-yang ilçesi civarındadır (bkz. *LMT* II:783).

Hua vilâyeti tutukluğu: Bu tutukluk hakkında bilgi bulunamamıştır. Ancak, yukarıda yapılan sıralamada Kuzey Bölgesinin doğusundan batıya doğru gidildiği görülmektedir. Bu çerçevede, Hua vilâyeti tutukluğunun Gansu bölgesinde bulunmuş olduğu söylenebilir.

Ting-hsiang tutukluğu: Liu Mau-tsai'in verdiği bilgiye göre, "bu tutukluk bugünkü Shaanxi de, Yü-lin (40° enlem, 111° boylam) ilçesinin güneyinde bulunmuş olmalıdır". 649 yılında, burada Su-nung, A-te, Ch'ih-shih ve Pa-yen şeklinde adları verilen 4 vilâyet ve adı verilmeyen 2 vilâyet bu tutukluğu oluşturmak üzere kurulmuşlardır. Bkz. Harita 9 ve Dizin.

Yün-chung tutukluğu: Liu Mau-tsai'ın verdiği bilgiye göre Sui-yüan bölgesinde bulunuyordu (bkz. *LMT* II:784; Harita 9 ve Dizin).

* Bu yeni idarî taksimat hakkında *CTS* "Türkler" bölümünün verdiği bilgiler Wu Yugui tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiş; bu bilgiler, bu dönemle ilgili diğer kaynaklarla karşılaştırılmış ve burada görülen problemlere işaret edilmiştir (1998:227-272).

5163:4

其酋首至者皆拜為將軍、中郎將等官，布列朝廷，五品以上百餘人，因而入居長安者數千家。

[Bize yâni, T'ang tarafına] gelen beylerin hepsine sänggün, saray muhafızları sänggünü gibi unvanlar verildi; yüzden fazla bey de, 5. derece ve üstü [bir konumda olarak] sarayın merâtip silsilesinde yer aldılar. Bunun sonucunda [Türklerden] binlerce aile, Ch'ang-an'a gelip yerleşti.

5163:5

自結社率之反也，太宗始患之。

Chieh-shih-shuai isyanından sonra, T'ai-tsung [o zamana dek sürdürdüğü politika konusunda] ikirciklenmeğe başladı.

5163:6

又上書者多云處突厥於中國，殊謂非便，乃徙於河北，立右武候大將軍、化州都督、懷化郡王思摩為乙彌泥孰俟利苾可汗，賜姓李氏，率所部建牙於河北。

Ayrıca, İmparatora maruzatta bulunanların çoğu, "Türkleri Çin'e yerleştirmekten söz etmenin hiç de uygun olmadığını" belirttiler. Bunun üzerine, [Türkler, Sarı] Irmağın kuzeyine yerleştirildiler.[İmparator] orada sağ karakol ulu sänggünü ve Hua vilâyeti tutuğu olan, Huai-hua Prensi Ssu-mo'yu İ-mi Ni-shu Ch'i-li-pi Kağan olarak atadı ve ona, [imparator ailesinin soyadı olan] Li soyadını verdi. Ondan sonra da, onu, [boy ve bölük] halkını idaresine alarak, ordu'sunu [Sarı] Irmağın kuzeyinde kurması için gönderdi.

Huai-hua Prensi: Kendisine, Huai-hua *chün* Prensi unvanı verilmiş olan Aşına Ssu-mo hakkında, metinde, geniş bilgi verilmektedir. Liu Mau-tsai'ın anlayışına göre, bütün bu tutukluklar, Sarı Irmağın kuzeydoğusundan bugünkü Gansu vilâyetine uzanan bölgede bulunmuş olmalıdırlar (*LMT* II:783).

İ-mi Ni-shu Ch'i-li-pi Kağan: *İ-mi Ni-shu Ch'i-li-pi* unvanı, ardından gelen 'Kağan' unvanını betimleyici, tamamlayıcı niteliktedir. T'ang devrinde eskiden bu adın 3. kısmının ilk imi, *hou* olarak yazılmıştı (*GCED* #4006). Liu Mau-tsai tarafından (II:785) başka kaynaklara bakılarak bu im, *ch'i* imiyle (*GCED* 10.281) düzeltilmiştir. Daha sonra, Bombaci tarafından (1970:§6)

yeniden bir düzeltme yapılmıştır. Bu unvanın T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1.

Li soyadını verdi: Çincedeki *ts'e hsing li-shih* imlerinin genel bir çevirisidir. Bir Aşına olan, yâni, Aşına soyundan gelen bu şahıs, Li adını alınca, Li Ssu-mo olarak da biliniyordu (bkz. Metin 5156:18 ve 5165:3).

5163:7

思摩者，頡利族人也。

Ssu-mo'ya gelince, o, Elig [Kağanla] aynı soydandı.

5163:8

始畢、處羅以其貌似胡人，不類突厥，疑非阿史那族類，故歷處羅、頡利世，常為夾畢特勤，終不得典兵為設。

*Ssu-mo'nun siması Hu'lara benziyor; [kendisinde] pek Türk hali yok diye, Shih-pi, Ch'u-lo Kağanlarda, onun, Aşına hanedanına gerçekten mensup olup olmadığı [konusunda] şüphe uyanmıştı. Onun için de, Ch'u-lo ve Elig [Kağanlar] devrinde, ona hep chia-pi tegin unvanını tevcih ettiler; bunun sonucunda da, o, müstakil askeri olan şad mertebesine yükselemedi.**

pek Türk hali yok: Bu ifade *pu-lei* imleriyle yazılmıştır ve *hrf.* "[Türk] cinsinden değil" anlamındadır.

chia-pi tegin : Bu unvanın, T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1.

*Gerek bu cümledeki ifade ile ve gerekse yukarıda (5153:6) belirtildiği gibi, teginlerin ancak emirlerinde asker olunca, şad olabilmeleri meselesi, bu dönem teşkilat tarihi açısından önemlidir.

5163:9

武德初，數來朝貢，高祖封為和順郡王。

Wu-te saltanat devresinin başlarında [yâni, 618 ve sonrasında], kaç kez [sarayımıza] gelip tartuk salmıştı. Kao-tsu da, onu, Ho-shun Prensliği ile taltif etmişti.

Ho-shun Prensi: Bir asalet unvanı olan Ho-shun *chün* Prensi (*chün-wang*), evvelce (5156:21) *Ho-shun wang*, yâni, Ho-shun Prensi şeklinde geçmişti. Söz ko-

nusu diğer *chün-wang*'lar ise, yukarıda söz edildiği gibi, o prense unvan olarak verilen hassın adını taşıyan yerin ismiyle beraber kullanılıyordu.

5163:10

及其國亂，諸部多歸中國，唯思摩隨逐頡利，竟與同擒。

Ülkesi karışıklığa duçar olunca, [Elig Kağanın] her türlü boy ve bölük mensubu [olan halkının] çoğu, Çin'e tâbi olmuştu; bir tek Ssu-mo, Elig [Kağan] kaçarken bile ondan ayrılmamış ve sonunda, onunla beraber yakalanmıştı.

5163:11

太宗嘉其忠，除右武候大將軍、化州都督，令統頡利舊部落於河南之地，尋改封懷化郡王。

T'ai-tsung, onun [gösterdiği] sadakati övüp, onu sağ karakol ulu sänggünü ve Hua vilâyeti tutuğu olarak tayin ederek, Elig [Kağanın] eski bölük halkının [Sarı] Irmağın güneyindeki bölgelerde [yerleştirilmesi işini] onun ellerine tevcih etmişti. [Bu münasebetle ona], Huai-hua Prensliği unvanı da verilmişti.

5163:12

及將徙於白道之北，思摩等咸憚薛延陀，不肯出塞，太宗遣司農卿郭嗣本賜延陀璽書曰：「突厥頡利可汗未破已前，自恃強盛，抄掠中國，百姓被其殺者不可勝紀。

[Güneye yerleştirilenler] Pai-tao'un kuzeyine göçürülmek istendiği zaman, Ssu-mo ve onun konumunda olanlar, Hsieh-yen-t'o'lardan korkarak,[sınırlardaki] surların dışına çıkmak istemediler. T'ai-tsung, tarım ve hazine dairesi başkanı Kuo Ssu-pen'i bir hatt-ı hümayun ile göndererek [onlara, yâni, Hsieh-Yen-t'o'lara şunları] söyledi: [5164] Türk Elig Kağan hezimete uğratılmadan önce, kendisini güçlü sanarak, Çin'e akın ve yağmalarda bulunmuş ve ahalimiz içinde hadsiz hesapsız ölümlere sebebiyet vermişti.

Pai-tao: Sarı Irmağın büklümünün kuzeydoğu köşesinde bulunuyordu. Bkz. Harita 9 ve Dizin.

tarım ve hazine dairesi başkanı: Bu ifade *ssu-nung ch'ing*'in çevirisidir (bkz. Hucker §5730).

hatt-ı hümayun: Metinde *hsi-shu* imleriyle ifade edilen bu terim "hatt-ı hümayun" olarak çevrilmiştir. Buradaki birinci im, *hsi* 璽 yeşim taşından yapılmış imparatorluk mührü anlamındadır; *hrf.* mührü hümayunlu mektup anlamını taşıyan *hsi-shu* da "hattı hümayun" olarak çevrilmiştir.

5164:1

我發兵擊破之，諸部落悉歸化。

Bu durumda ben onun üzerine asker gönderip kendisini mağlup ettim. Onun bölük halklarının tamamı da medeniyete döndü [yani, bize tâbi oldu].

5164:2

我略其舊過，嘉其從善，並授官爵，同我百僚，所有部落，愛之如子，與我百姓不異。

Biz de onların kusurlarını affedip, doğru yola yönelmiş olmalarını takdirle karşıladık ve rütbe ve asalet unvanları ihsan ederek, onları kendi ricalimiz ile aynı seviyede tuttuğumuzu, ve bütün bölük halklarını öz tebaamız gibi sevip, onları öz halkımızla bir tuttuğumuzu [gösterdik].

5164:3

但中國禮義，不滅爾國，前破突厥，止為頡利一人為百姓之害，所以廢而黜之，實不貪其土地，利其人馬也。

Çünkü, Çin'in [devlet] töresi adalete [dayanır ve biz şimdi hiç] kimsenin ülkesini yok etmeyiz. [Kısa bir süre] önce, Türkleri hezimete uğratmış olmamız, Elig [Kağanın] tek başına tebaamızın başına belâ olmuş olmasındandır. Onun için de onu hal' etmiş olduk. Ama, aslında bizim onun toprağında gözümüz yoktu. [Harekâtımız] ona tâbi insanların, [atlıların] ve atların yararına idi.

5164:4

自黜廢頡利以後，恆欲更立可汗，是以所降部落等並置河南，任其放牧，今戶口羊馬日向滋多。

Elig [Kağanı] hal' ettikten sonra, hep yeni bir kağan atamayı arzu ettim. Onun için de, onun bize tâbi olan bütün bölük halkını, [Sarı] Irmağın güneyine yerleştirdim ve onların serbestçe hayvan beslemelerine izin verdim. [Onun için] bugün, gerek insanların ve gerekse at ve koyunların [sayısının] gittikçe arttığını görmekteyiz.

5164:5

元許冊立，不可失信，即欲遣突厥渡河，復其國土。

Evvelce onlara, kendileri için bir kağan atayacağıma dair söz vermiştim. Bu sözümüzden dönmek söz konusu değil. Onun için Türkleri, [Sarı] Irmak'tan aşırıp [yâni, onları kuzeye göçürüp] tekrar kendi memleketlerine geri göndermek gerek.

5164:6

我策爾延陀日月在前，今突厥理是居後，後者為小，前者為大。

Biz siz Hsieh-yen-t'o'ların [tâbiyetini] çok daha önceden tasdik etmiştik. Şimdi ise Türkler ardınızdan gelip, [bize tâbi olmuş oluyorlar]. Sonradan gelenlerin konumları küçük, önce gelenlerin büyüktür.

5164:7

爾在磧北，突厥居磧南，各守土境，鎮撫部落。

Sizler, Gobi'nin kuzeyinde [bulunuyorsunuz]; Türkler ise, güneyinde. Herkes sınırlarını koruyarak, kendi bölük halkını sulh ve sükûn içinde yaşatsın.

5164:8

若其踰越，故相抄掠，我即將兵各問其罪。

Kim kendi sınırlarını aşar, bir diğerine akınlar düzenleyip talanda bulunursa, onların üstüne asker göndererek cezalandırırım.

5164:9

此約既定，非但有便爾身，貽厥子孫，長守富貴也。

Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle, yalnız sizin kendinize değil, evlât ve torunlarınıza [miras] kalacak ve onların uzun zaman zengin ve bahtlı olmalarını [sağlayacak] bir fırsatın [yolu açılmaktadır], dedi.

5164:10

於是命禮部尚書趙郡王[李]孝恭齎書就思摩部落，築壇於河上以拜之，并賜之鼓纛。

Bundan sonra da, teşrifat ağasına ve Chao Prensi [Li] Hsiao-kung'a bir emirname göndererek, Ssu-mo'nun bölük halkının [Sarı] Irmak boylarında yapacakları ayinleri için bir sunak inşasını emretti. Ayrıca, [İmparator, ona yâni, Ssu-mo'ya] bir davul ile bir tuğ ihsan etti.

teşrifat ağası: Metinde *li-pu shang-shu* imleriyle yazılmış olan bu unvan için Liu Mau-tsai (I:157) *Präsident des Ministeriums des Kultes*, Hucker (§3631) ise, *Minister of Rites* tâbirini kullanmaktadır. Ayrıca bkz. Metin 5169:1.

Chao Prensi Li Hsiao-kung: Li soyadını taşıdıkları için bu prensin tam adı Li Hsiao-kung idi. Bu şahıs imparator Kao-tsu'nun amcasının torunu idi (*LMT* II:792).

5164:11

突厥及胡在諸州安置者，並令渡河北，還其舊部。

Türklerin ve Hu'ların çeşitli vilâyetlere yerleştirilmiş olanlarının, [Sarı] Irmağın kuzeyine geçmeleri ve eski[den mensup oldukları] boylarına dönmeleri emredildi.*

*Burada T'ang dönemi Çin idaresinin, boy'ları *pu*, *bölük*'leri *pu-lo* imleriyle ifade etmesinden dolayı, mültecihanelerı eski bölüklerine değil de, boylarına gönderiyor izlenimi uyanmaktadır. Böyle bir görüş, Gumilev'in tezini desteklemektedir; zira, tehdit unsuru olan kendi halinde boylar değil de, bir liderin arkasından giden veya kendi başlarına bir grup oluşturan *bölük*'lerdi.

5164:12

又以左屯衛將軍阿史那忠為左賢王，左武衛將軍阿史那泥孰為右賢王以貳之。

Ayrıca, [münkariz Türk ülkesinden bize intisap eden] saray garnizonu sol sänggünü olmuş olan Aşına Chung'a Sol Bilge Beyi, [gene münkariz Türk ülkesinden bize intisap eden] sol askerî muhafız sänggünü olmuş olan Aşına Ni-shu'ya da, Sağ Bilge Beyi unvanı tevcih edildi.

Aşına Chung: Elig Kağanın T'ang makamlarına teslim edilmesinde önemli bir rol oynamış olan bu şahıstan, yukarıda (5159:11) söz edilmişti. Gösterdiği hizmetlerden dolayı kendisine sadık anlamına gelen *chung* adı verilmişti. Aşına Chung'a ölümünden sonra özel bir mezar anıtı yaptırılmış ve içi süslenmişti. Mezar anıtı (RR 7) ve buradaki duvar resimleri için bkz. RR 8, 9. Aşına Chung Prenses Ting-hsiang hsien 定襄縣主 ile evlendirilmiştir (*LMT* I:394 ve II:s.734 n. 17'ye göre *CTS* 109.2a=s.3290/cilt 10:847a).

Sol Bilge Beyi: Metinde *tso hsien-wang* imleriyle yazılan bu unvan, aslında bir T'ang unvanı olmaktan çok, Hunlar zamanında kullanılan bir unvandı (bu konuda bkz. Onat 2004: 8 ve Mori 1978:214-215). Sol Bilge Beyi Hunlarda sağdakinden mevkice daha üstün olan ve kimin veliaht olarak algılandığına işaret eden bir mevki idi. Buradaki durumda ise, T'ang sarayının bu unvanları kendilerine tâbi olan Türk teginlerine tevcih ettikleri görülmektedir.

Bombaci (1971:114-115), bu unvanın T'ang devri Çin kaynaklarında görülmesini, Çinlilerin tarihsel hafızaları ile ilişkilendirmekte ve Kadim Türklerde böyle bir unvanın bulunmadığına dikkat çekmektedir.

Öte yandan Bombaci, Hunlar devrinde veliahta işaret eden Sol Bilge Beyi unvanının Kadim Türklerde, *şad*'a tekabül ettiğine işaret etmektedir (bu konuda bkz. ileride Metin 5169:14 "Sol ve Sağ Kanat Şadı" ve Açıklamalar).

saray muhafızları garnizonu: Metinde, *t'un-wei* imleriyle ifade edilen bu görev, sarayın kapıcılarının denetimini elinde tutan saray muhafızlarına işaret etmektedir. Genellikle, 12 muhafızlar (*shih-erh wei*) veya 16 Muhafızlar (*shih-liu wei*) diye bilinen bu saray muhafızları garnizonu birliklerinin başında, komutanlar bulunurdu. Bunlara saray muhafızları sängünü (*chung-lang chiang*) denilirdi (bkz. Hucker §1581; Metin 5165:11) T'ang döneminde bunlar, sol ve sağ olmak üzere, iki sänggünden oluşuyordu. Daha sonra bu muhafızlar, "Korkulacak" veya "Dehşetli" Muhafızlar (*wei-wei*) adını almıştır (bkz. Hucker §7418).

5164:13

薛延陀聞太宗遣思摩渡河北，慮其部落翻附磧北，預蓄輕騎，伺至而擊之。

Hsieh-yen-t'o'lar, T'ai-tsung'un, [Aşına] Ssu-mo'yu [Sarı] Irmağın kuzeyine göçürdüğünü işitince, kendi bölük halklarının taraf değiştirip Çölün kuzeyinde onlara katılmalarından endişelenerek, [ihtiyat için] hazır olan hafif süvarilerini topladılar ve [gönderilen] çaşıtlar, yâni, casuslar [gerekli bilgilerle dönüp] gelince, onlara hücum ettiler.*

*Hsieh Yen-t'o'lar *bölük* halkına değil de, kendi boylarına dayanmak durumunda olsalar, bu tür endişeleri olmazdı. İnsanın kendi boyundan çıkıp, başka

boya geçip taraf değiştirmesi o kadar kolay olabilecek bir şey değildir; halbuki, bir *bölük* halkı, başka bir *bölüğe* girebilir.

5164:14

太宗遣敕之曰：「擅相侵者，國有常刑。

T'ai-tsung bir emirname ile:"Birbirine tecavüze kalkışanları devletimiz her zaman cezalandırır" dedi.

5164:15

延陀曰：至尊遣莫相侵掠，敢不奉詔。

[Hsieh-] yen-t'o'lar dediler ki: Haşmetmeapları, karşılıklı hücum ve talanda bulunmayın mealinde gönderdiğiniz buyruk geldi; buna karşı gelmek ne haddimize!

5164:16

然突厥翻覆難信，其未破前，連年殺中國人，動以千萬計。

Türklere güvenilmez; onların bir günkü fikirleri diğerine uymaz. Onlar yenilmeden önce, her yıl Çinlileri öldürüp durdular. Hareketlendikleri zaman, bunlar, onbinlerce insan öldürebiliyorlar.

5164:17

至尊破突厥，須收為奴婢，將與百姓，而反養之如子，結社率竟反，此輩獸心，不可信也。

Haşmetmeapları Türkleri yendikten sonra, onları köle ve cariye yapmaları gerekirken, tersine onlara kendi tebaası gibi bakıp, kendi evlâdı gibi beslerken, Chieh-shih-shuai ayaklandı. İşte bu [insanlar] yırtıcı hayvan yürekli olup, onlara güvenilmez.

5164:18

臣荷恩甚深，請為至尊誅之。

Biz bendeleriniz, [Haşmetmeaplarının] birçok lütfuna nail olmuştuk. Siz Haşmetmeaplarınızdan dileğimiz, onlar [oraya] gelir gelmez hepsini hemen öldürmenizdir.

5164:19

時思摩下部眾渡河者凡十萬，勝兵四萬人，思摩不能撫其眾，皆不愜服。

O sırada, [Aşına] Ssu-mo idaresindeki bölük halkından 100.000'lerce kişi [kuzeye doğru Sarı] Irmağı geçti; deneyimli askerlerin sayısı ise 40.000 idi. [Bundan dolayı] Ssu-mo bu halkı bir düzene sokamadı ve onlar da memnuniyetsizliklerini [izhar edip] söz dinlemediler.

5164:20

至十七年，相率叛之，南渡河，請分處於勝、夏二州之間，詔許之。

*[Chen-kuan saltanat devresinin] 17. yılına gelindiğinde [643], hepsi birden ayaklandılar ve [güneye doğru yönelerek, Sarı] Irmağı geçtiler ve ayrı ayrı, Sheng ve [5165] Hsia adlı vilâyetlerin arasındaki bölgeye yerleştirilmelerini istediler. Bir fermanla [kendilerine] izin verildi.**

Sheng vilâyeti: Bu vilâyet için bkz. Harita 10 ve Dizin.

* Herhalde burada Tonyukuk'un bahsettiği (T1 batı yüzü; Tekin 1968:249 ve 1995:82-83) olaylarla karşı karşıyayız. Bu konuda ayrıca bkz. Gumilev 1999:345-350. Ancak Clauson (1971:126-127) bu olayları 679 ve 681 yıllarındaki Aşıt Wen-fu ve Aşına Fu-nien ayaklanmaları ile birleştirmek eğilimindedir (bkz. Metin 5166:9 ve 5166:6-8). Scharlipp ise, Tonyukuk'un sözünü ettiği olayların Elig Kağan dönemindeki yenilgi ile ilgili görüşündedir (Scharlipp 1992:30).

5165:1

思摩遂輕騎入朝，尋授右武衛將軍，從征遼東，為流矢所中，太宗親為吮血，其見顧遇如此。

Bunun üzerine, Ssu-mo hafif süvarilerle saraya geldi ve kendisine sağ askerî muhafız sänggünlüğü tevcih edildi. Ondan sonra Liao-tung seferine katılan [Ssu-mo], uçan bir okla yaralanınca, T'ai-tsung onun [yarasındaki kirli] kanı [emip] tükürmüş ve onun düştüğü bu hâle üzülmüştü.

5165:2

未幾，卒于京師。

[Ssu-mo], çok geçmeden başkent [Ch'ang-an'da] vefat etti.

5165:3

贈兵部尚書、夏州都督，陪葬昭陵，立墳以象白道山，詔為立碑於化州。

[İmparator], ölümünden sonra, ona, harbiye veziri ve [en son yerleştirildikleri yer olan] Hsia vilâyeti tutuğu unvanlarını tevcih etti. Ayrıca, [T'ai-tsung, kendisi için yaptırdığı anıtmezar külliyesi] Chao-ling'de, ölümden sonra kendisine refakat etmesi için ona yer vererek, şekli Pai-tao Dağı'na benzeyen bir mezar yaptırdı ve [tutuğu olmuş olduğu] Hua vilâyetinde de, onun için bir yazıt dikilmesini emretti.

Chao-ling Anıtmezar Külliyesi: Bugün, hâlen ziyaret edilebilen bir yerdir. Bugünkü Xi'an şehrinin kuzeybatısında bulunan bu anıtmezar külliyesinin yapılışı ve buradaki törenler özel olarak H. Wechsler'in bir çalışmasına konu olmuştur (Wechsler 1985). Ayrıca, bkz. Resim 28 ve RR 11 ve 14.

Zhang Jianlin yönetimindeki kazı ekibi 2003 yılında bu anıtmezarın kuzey bölümünde aralarında Kadim Türk kağanlarının da bulunduğu tâbi ülkeler hükümdarlarını temsil eden heykeller bulmuştur (bkz. "Ruined North Sima Gate of the Tang Taizong Zaoling Mausoleum in Liquan, Shaanxi" 2003: 140-146).

bir mezar yaptırdı: Metinde mezar anlamına *fen* 墳 imi kullanılmıştır. Bu im bugün mezarlar için genel olarak kullanılan bir terimdir; şekli düz veya tümülüs şeklinde olabilir. Metinde ise mezarın dağa benzetilmesinden tümülüs şeklinde olduğunu anlıyoruz. Pai-tao dağı Aşına Ssu-mo'nun Sarı

Irmağın kuzeyinde kağan olarak ilân edilmesiyle ilgili faaliyetleri yürüttüğü alanları simgelemektedir (bkz. Metin 5161:6, 5163:12, 5164:3, 5164:10, 5164:19).

Yapılan mezarın konumu T'ang T'ai-tsung'un anıtmezarının güneybatısında yakın bir yerdedir (Zhang Pei 1993:1). Bu yakınlık kişisel yakınlığa işaret etmemektedir. Daha erken ölenler, anıtmezara daha yakın yerlere, yâni, daha kuzeye gömülmüşlerdir (Wechsler1985:154). Bugün Aşına Ssu-mo'nun *mu-chih* 墓誌 denilen "mezar içi kitabesi" elimizde bulunmaktadır. Bu tür kitabeler mezarın üstünde değil de içinde bulunuyordu (böyle kitabe örnekleri için bkz. Resim. 15, 16). Kitabede, adı Li Ssu-mo olarak geçen Aşına Ssu-mo, Türk adetine göre yakılmıştı (kendisinin ve hanımının mezar içi kitabeleri için bkz. Zhang Pei 1993:112-114).

yazıt: Metinde yazıt dikilmesi için *li pei* 立 碑 ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade ile kendi başına yazıt olarak veya mezar kitabesi şeklinde "dikilen" bir taştan söz edilmiş olunmaktadır.

*Kısacası, metindeki ifade bize, Aşına Ssu-mo'yu anmak için yapılan anıtların, onun hayatta iken varlık gösterdiği alanlara işaret ettiğini göstermektedir. Burada söz konusu edilen bu olgu, Çin gelenekleri çerçevesinde kolaylıkla algılanabilmektedir. Kadim Türklerin geleneklerinin ne olduğu konusu ise daha tam olarak açık değildir.

5165:4

先是，貞觀中，突厥別部有車鼻者，亦阿史那之族也，代為小可汗，牙在金山之北。

Evvelce, Chen-kuan saltanat devresinin ortalarında [635-40], Türklerin [idaresindeki] başka bir boyun başında Çäbi[ş], diye biri vardı; o da, Aşına soyundandı; kendisi, kiçig kağan olup oturuyordu; ordu'su ise, Altay Dağları'nın kuzeyinde idi.

başka bir boyun başında: Bu ifade, Aşına soyundan gelenlerin idarecilik yöntemlerini geliştirmek için, önce başka boyları idare etmeleri gereğine örnek teşkil etmektedir.

Çäbiş: Metinde, *ch'e-pi* imleriyle yazılmış olan bu sözcük, aşağıda açıklandığı gibi, H. Ecsedy tarafından *ch'e-pi [shih]* 車 鼻[施] şeklinde tamamlanmıştır.

Bu imlerin T'ang devri okunuşları için, bkz Cetvel 1. H. Ecsedy'e göre bu imler bu adın tamamını belirlememektedir (1980:27). Ecsedy bu çalışmada, adın aslının, *ch'e-pi shih* , yâni, *çäbiş* olmasının muhtemel olduğu görüşündedir (1980:27, n.14 ve 32, n.32). Bu çalışmasında Ecsedy, Ligeti'nin (1979:1) çalışmasından yararlanmıştır. Ligeti, Macarcadaki Türk kökenli sözcükler üzerine yaptığı çalışmasında, Eski Türk dilinde *çäbiş* ve Osmanlıca'da *çavuş*'un denetleyici anlamını taşıyan kelimenin farklı şekillleri olduğunu belirtmiştir. Ecsedy, burada söz konusu olan ismi, Çäbiş olarak tanımlamakta ve büyük bir ihtimalle, söz konusu şahsın, Karluklara komşu Çäbiş boyunun başında bulunmasından dolayı, kendisine bu unvanın verilmiş olduğunu düşünmektedir ki, bu görüş gerçekten metindeki "başka bir boyun başında" ifadesiyle desteklenmektedir (ayrıca bkz. Açıklamalar "erkin").

kiçig kağan: Çeviride *kiçig kağan* şeklinde Eski Türkçe telâffuzla yazılan bu unvan, metinde, Çince ile, *hsiao k'o-han*, yâni, "küçük kağan" şeklinde, ifade edilmiştir. Çeviride böyle bir unvanın varlığını simgelemek için, Eski Türk dili şekli kullanıldı. Bu konuda değişik fikirler ileri sürmek mümkündür; ama, kat'i bir görüş ifade etmek şu anda mümkün değildir. Klyaştorniy (Kljaštornyj 1982:74, n.6 ve 76; Türkçesi: Klyaştorniy 1987:207, n.6 ve 225), Nivar Kağanın bu unvanı taşıdığını söylerken, *Little kağan* küçük kağan şeklinde, Çincenin çevirisini kullanmaktadır. Liu Mau-tsai (I:42; II:84 ve 219), *Klein-Kaghan* diye çevirisini verir. Ancak, Sertkaya (1995:79) *erh-fu* Kağan unvanını Küçük Kağan olarak algılamışsa da, *erh-fu* imlerinin T'ang devri okunuşlarına göre yeniden yapılandırılması, "Nivar" şeklindedir (bkz. Cetvel 1. Bu konuda bakınız ileride Metin 5169:15 "P'o-chü (*Bäkey?)" ve Açıklamalar).

5165:5

頡利可汗之敗，北荒諸部將推為大可汗，遇薛延陀為可汗，車鼻不敢當，遂率所部歸於延陀。

Elig Kağan yenildikten sonra, kuzey bozkırındaki bütün boy ve bölük halkları beraberce onu [yâni, Çäbiş'i] uluğ kağan olarak "kaldırmak" istediler. O sırada Hsieh-yen-t'o'lar, kendi başlarına kağan kaldırmış oldukları için, [Çäbiş] kendisi kağan olmaya cesaret edemedi ve idaresindeki [boy ve bölük] halkını alıp [Hsieh-]yen-t'o'lara katıldı, [yani, Hsieh-yen-t'o Kağanını tanımış oldu.].

uluğ kağan: Metinde *ta k'o-han* imleriyle yazılan bu unvan uluğ kağan şeklinde çevrilmiştir. Yukarıda, *kiçig kağan* ile ilgili olarak belirtildiği gibi, bu dönemin Türkçe metinlerinde böyle bir tâbir pek görülmemektedir. Daha sonra, Çinggis Han evladı devrinde, uluğ yurtta hüküm süren hana "kağan" deniliyordu; yâni, "kağan", uluğ kağan için kullanılıyordu. Ancak, Kadim Türkler devrinde durum nasıldı, bunu açıklıkla bilmiyoruz.

Ancak Pelliot'un yeniden yapılandırmasına göre, Kapgan Kağanın Çince verilen unvanı içinde geçen tabir, Bombaci'ye göre (1971:117) 'uluğ' kağan olmalıdır.

5165:6

為人勇烈，有謀略，頗為眾附。

[Çabiş] cesur ve tedbirli bir kişi idi; halkın çoğunluğu onun sözünü dinlerdi.

5165:7

延陀惡而將誅之，車鼻密知其謀，竄歸於舊所，其地去京師萬里，勝兵三萬人，自稱乙注車鼻可汗。

Hsieh-yen-t'o'lar, hasetlerinden onu öldürmek istediler; Çabiş, onların plânlarından gizlice haberdar olunca, kaçıp eski yurduna gitti. Onun yurdu başkentten [Ch'ang-an'dan] 10.000 li uzakta idi; 30.000 deneyimli askeri olan [Çabiş], i-chu Çabiş Kağan unvanını aldı.

i-chu Çabiş Kağan: Bu unvanın ilk kısmını oluşturan *i-chu* imlerinin T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1.

5165:8

西有歌羅祿，北有結骨，皆附隸之。

Batıda Karluklar vardı, kuzeyde Kırgızlar bulunuyordu; [Çabiş], hepsini kendisine tâbi kıldı.

Karluk: *Ko-lo-lu* imleriyle yazılan bu adın, T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1. Bu dönemdeki Karluklar hakkında Ecsedy bir çalışma yapmıştır (Ecsedy 1980:23-37). Burada, *Hsin T'ang-shu*'ya göre, Karlukların Pei-t'ing'in (Beşbalığ) kuzeybatısında, Altayların batısında, yâni, Tarbağatai bölgesinde bulundukları ve Herrmann'ın atlasında (1935/1966:30-31), aynı bölgede görüldükleri belirtilir. *CTS* metninde, *pu* 'boy' olarak betimle-

nen Karlukların 3 soydan (*tsu*) oluştuğu görülmektedir. Ecsedy, *HTS* metninde, *tsu* (soy) için *hsing* (ok) iminin kullanıldığını, yâni, ikisinin aynı anlamda kullanıldığını söylemiştir. Ancak, *CTS* ve *HTS*'nin yazıldıkları dönemler farklı olduğu için, terminoloji de farklı kullanılmaktadır. Bu dönem Karlukları için ayrıca bkz. Hua Tao ve Chen Dezhi 1996 ve Xud'yakov 1996.

Kırgızlar: Liu Mau-tsai'ın (I:155), Kie-ku şeklinde bırakarak bir açıklama getirmediği bu imler, Hakasların, yâni, Yenisey Kırgızlarının eski adıdır. Xudyakov ve Butanayev (2000:18) çalışmasında, Hakas/Kırgızlara, Han devrinde Chien-k'un; T'ang devrinde, Hsia-chia-ssu ve Yüan chi-li-ssu dendiği belirtilmektedir. Biçurin (1953, III:203), Chieh-ku adını, Hakasların (yâni, Yenisey Kırgızlarının) Çince adı olarak göstermiştir. Bombaci, Chien-k'un imlerini, Qïryïz olarak okumaktadır (1971:113). Mori ise, Chien-k'un imlerinde Qırqın ve çoğulu Qırqız'ı görmektedir (1978:221); Boodberg ise, Kırgızların bu tarihlerde bulundukları yerleri Tonyukuk yazıtına dayanarak, Kögmen dağlarının ötesinde gösterir ve bir boğadan türemiş olduklarına dair bir efsanenin varlığından söz eder (1936:181).

5165:9

白延陀破後，遣其子沙缽羅特勤來朝，貢方物，又請身自入朝。

[Hsieh-yen-t'o'lar] yenildikten sonra [Çabiş], oğlu İşbara Tegini [T'ang] sarayına göndererek, mahallî ürünlerle tartuk saldı ve ayrıca, bizzat [kendisi, İmparatorun] huzuruna çıkmak istediğini bildirdi.

5165:10

太宗遣將軍郭廣敬徵之，竟不至，太宗大怒。

T'ai-tsung sänggün Kuo Kuang-ching'i onu karşılaması için yola çıkardı; ama, o, [kendisine gösterilen bu dostane alâkaya karşılık], gelip de huzura çıkmadı. [Bunun üzerine] T'ai-tsung öfkelendi.

Kuo Kuang-ching: Bu şahıs adına düzenlenmiş bir biyografi görülmemektedir.

5165:11

貞觀二十三年，遣右驍衛郎將高侃潛引迴紇、僕骨等兵眾襲擊之。

Chen-kuan saltanat devresinin 23. yılında [649], İmparator saray atlı muhafız kıtası sağ 2. sänggünü Kao K'an'a Uygur, Bugut gibi [boyların] askerlerini kışkırtarak, gizlice [Çabiş'e] hücum etmelerini emretti.

Saray atlı muhafız kıtası sağ 2. sänggünü: Metinde, *hsiao-wei lang-chiang*, şeklinde ifade edilen bu unvan "saray atlı muhafız kıtası sağ 2. sänggünü" şeklinde çevrilmiştir. T'ang başkentinde bulunan en seçkin muhafızlardan oluşan ve genellikle, 12 muhafızlar veya 16 muhafızlar diye bilinen muhafız alaylarının içinde yer alan (Hucker §2457) beş saray muhafız alayının başında bir saray muhafızları sänggünü (*chung-lang chiang*; bkz. Metin 5160:6) ve iki yardımcısı bulunuyordu (Hucker §1581); bunlara, sağ ve sol *lang-chiang* (Hucker §3564) deniliyordu. Hucker, *lang-chiang*'ı İngilizceye *court gentlemen, gentlemen-attendant, gentlemen* şeklinde çevirmiştir. Burada *lang* sözcüğü ile belirtilmek istenen bu muhafızların sarayla ilgili olmalarıdır. Aslında bürokratik hiyerarşide alt kademelerde olan bu mevki, T'ang devrinde istidatlı gençlerin çabuk yükselmesi için bir yol olarak görülüyordu. Hucker daha sonra bu terimin "askerî muhafız kıtası" (*wu-wei wei*; Metin 5169:1) olarak değiştirilmiş ve 705 yılında tekrar eskiye dönülmüş olduğunu belirtmektedir (Hucker §2457). Liu Mau-tsai (I:155) da, bu unvanı, *Offizier der rechten Kavalleriegarde* şeklinde çevirmiştir.

Kao K'an: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

Bugut: Bu ad için kullanılan *pu-ku* imlerinin T'ang devri okunuşları için, bkz. Cetvel 1 ve Hamilton 1955:2 n.7.

5165:12

其酋長歌邏祿泥孰闕俟利發及拔塞匐處木昆莫賀咄俟斤等率部落背車鼻（四），相繼來降。

Ona [tâbi] beylerden *Karluk Ni-shu Kül Eltäbär,*<ve> *Pa-sai Bäg, Ch'u-mu-k'un Bağatur Erkin ve başkaları, bölük halklarını alarak Çabiş'e sırtlarını döndüler*[4] *ve ardarda gelip [bize] tâbi oldular.*

Karluk Ni-shu Kül Eltäbär: Bu adın T'ang devri okunuşları için, bkz. Cetvel 1.

Pa-sai Bäg: Bu ad veya unvanın ilk kısmını oluşturan Pa-sai imlerinin T'ang devri okunuşları için, bkz. Cetvel 1. Unvanın ikinci kısmını oluşturan Bäg ise, *CTS* metninde, *p'o* imiyle yazılmıştır. Bu imle ilgili Cetvel 1 sonnotundan görülebileceği üzere, bu im, *p'o* ve *fu* şeklinde telâffuz edilmektedir. Ancak,

p'o şeklinde telâffuz edildiği zaman, T'ang devri okunuşlarından "bə k" ile, Eski Türk dilindeki *bäg*'in karşılığı olmaktadır. Bu açıdan, *p'o* okunuşunun *bäg* karşılığı olduğu genellikle kabul görmüştür (Rybatzki 2000:223 Beckwith 1987:58, n.23).

Doğutürkleri ile ilgili *CTS* metninden gördüğümüz kadarı ile, *p'o* ile yazılan *bäg* önemli kişilerin taşıdığı bir unvan olmuştur. Bugünkü anlayışımıza göre, hanlar ve begler, toplumun farklı kesitlerine işaret eder; herhalde bu görüş, 13. yüzyıl sonrası Asya tarihî gelişmeleri çerçevesinde oluşmuştur. Doğutürkleri ile ilgili bu dönemde, unvanın, hükümdar ailesi fertleri için de kullanıldığı izlenimi uyanmaktadır (bkz. Metin 5169:15, P'o-chü [*Bäkey?] ve Açıklamalar). Çalışmasında bu konuya değinen Scharlipp (1992:54), *bäg* unvanının, hem kağanlık aristokrasisi, hem de boyların başında bulunan boy beyleri için kullanıldığını ve hatta, toplumdaki her üst düzey konum için de, kullanıldığını belirtmektedir. Bizim, daha 13. yüzyıl sonrasından alıştığımız han unvanı ise, *CTS* metninde görülmemekte; Tonyukuk Yazıtı'nda ise, "kan" şekli ile geçmektedir. *CTS* metninde, Çince *p'o* imiyle yazıldığı için *bäg* olduğu kabul edilen bu im ile yazılan ad ve unvanlar:

Çumukun Bağadur Erkin Bäg (5165:12)

Ni-shu Bäg (5166:6)

T'u-hsi Bäg (5167:4, 5167:18)

P'o-chü (*Bäkey?; 5169:15)

Yü-sai Bäg (5178) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan, genellikle fonolojiyi bilen sinologlarca (Bombaci, Beckwith) *bäg* ile alakası olmayacağı düşünülen birkaç *pi* imi görülmektedir. Hirth ve Menges (Hirth 1899:110; Menges 1951-52:72-73) gibi bilginler, bu *pi* imlerinde *bäg* unvanını görmek istemişler; ancak, onların bu görüşleri kabul görmemiştir (Bombaci 1970:31). Bu şekilde karşımıza çıkan *pi* okunuşlu ve bir ad veya unvanın sonlarına gelen bu imler, aşağıda bir araya getirilmiştir:

Shih-pi (5153:7)

Shih-po pi (5154:3)

T'u-pi (5154:11)

chia-pi tegin (5156:18)

Ch'e-pi (5156:4)

i-chu ch'e-pi (5165:7)

A-shih-pi (5172:13)

Nu-shih pi (5172:16)

T'ang devri telâffuzlarını Cetvel 1'den görebileceğimiz gibi, bu farklı şekillerdeki *pi* imleri, *bäg*, yâni, beg ile değil de, *bi* ile açıklama yoluna gitmek bir ara yol olabilir. Genelde, *bäg>bey> bi* şeklinin tarih içinde uzun zamanda oluştuğu düşünülür. Ancak, *bey* şekli Oğuz lehçelerinde; *bī* şekli ise, Kıpçak lehçelerinde görülür. Kısacası, kronolojik olarak, Eski Türk dili, Oğuz ve Kıpçak lehçeleri şeklinde linear bir evrimden söz etmemiz mümkün değildir. O taktirde bu telâffuzların linear bir kronoloji içinde değil de, ayrı ayrı yerlerde, eş zamanlarda ortaya çıkmış olduğunu kabul ederek, Kadim Türk devrinde *bäg* diyenler olduğu gibi, *bī* diyenlerin bulunduğunu ileri sürmek mümkündür.

Ch'u-mu-k'un Bağatur Erkin: Bu ad ve unvanın T'ang devri okunuşları için, bkz. Cetvel 1. Bunlardan, Ch'u-mu-k'un bir boy adıdır. Erkin unvanı yukarıda (5153:6) açıklanmıştır. Chavannes (1941:34, n.3), Çu havzasında, Çuguçak'ta bulunmuş olduklarını söylemektedir.

5165:13

永徽元年，侃軍次阿息山。

Yung-hui saltanat devresinin 1. yılında [650], [Kao] K'an'ın askerleri Altay Dağı'na geldiler.

Yung-hui saltanat devresi:1. yılı: Bu dönem 650 yılının 7 Şubat'ında başlamış ve 6 yıl devam etmiştir.

A-hsi Dağı: Liu Mau-tsai, A-hsi Dağı'nın Altai Dağı'nın kuzey eteklerinde olduğunu gösteren bir kaynaktan söz etmektedir (II:805).

5165:14

車鼻聞王師至，召所部兵，皆不赴，遂攜其妻子從數百騎而遁，其眾盡降。

Çäbiş, İmparator ordusunun geldiğini işitince, kendi idaresindeki [boy ve bölük] askerlerini çağırdı; fakat, onlar bu emre uymadı; bunun üzerine o, çoluk çocuğunu alıp, birkaç yüz süvari ile kaçtı ve halkının hepsi [gelip bize], teslim oldu.

5165:15

侃率精騎追車鼻，獲之，送于京師，仍獻于社廟，又獻于昭陵。

[Kao] K'an, seçkin askerleriyle Çäbiş'i kovalayarak yakaladı ve [sonra da], başkente [getirerek], onu, saraya teslim etti; ardından, onu, Yer Tanrısı tapınağına ve Chao-ling'e götürdüler.

Yer Tanrısı tapınağı: *Shê-miao* imleriyle ifade edilen bu tapınağı belirleyen ilk im, kutsallık ve toprak köklerinden oluşmaktadır ve *she*, Yer Tanrısı anlamına gelmektedir. Yer tanrısı, bu bağlamda ülkeyi temsil etmektedir. Her mahallin bir Yer Tanrısı tapınağı olabilirdi. Ch'e-pi'nin Yer Tanrısı tapınağına, T'ang T'ai-tsung'un anıtmezar külliyesi olan *Chao-ling'e getirilmesi manidardır. O dönem için Chao-ling'in, Çin'e gelen yabancıların saygı göstermesi gereken abide, mabed haline geldiğini görüyoruz. Liu Mau-tsai (I:156), bu imleri, *Ahnentempel* atalar mabedi olarak çevirmiştir.

5165:16

高宗數其罪而赦之，拜左武衛將軍，賜宅於長安，處其餘眾於鬱督軍山，置狼山都督以統之。

Kao-tsung, [Çäbiş'e] hatalarını bir bir saydıktan sonra, kendisini affetti ve onu, sol askerî muhafız sänggünü olarak tayin etti ve ona, Ch'ang-an'da ikametgâh tahsis etti. Ayrıca, [Çäbiş'in arkada] kalan halkını Ötüken Dağı'na yerleştirdi ve Lang-shan (Kurt Dağı) tutukluğu ihdas edip, onların idaresini kendisine verdi.

Kao-tsung: T'ai-tsung'un oğlu olan Kao-tsung, 649 yılında tahta çıkmıştır. 683 yılındaki ölümünden sonra, kendisi, Kao-tsung adıyla anılmıştır (hayatı hakkında kısa bilgi için, bkz. Twitchett ve Wechsler 1979: 242-289).

T'ai-tsung'un 9. oğlu olan Kao-tsung, babası gibi güçlü bir hükümdar değildi. Hükümdarlığı boyunca önce dayısı Chang-sun Wu-chi, sonra da eşi Wu Tse-t'ien gibi güçlü karakterlerin etkisinde kalmıştır.

Kao-tsung babasının mezar külliyesi Chao-ling'e yaptığı ziyaretlerle atalarına sadık örnek bir evlat olarak tarihe geçmiştir. Kendisi için yaptırılan anıtmezar külliyesi Ch'ien-ling ise daha sonraki Çin mimarisine örnek teşkil etmiştir (bkz. Metin içi resim 23 ve R.R 16, 17).

Ötüken Dağı: Metinde *yü-tu-chin* imleriyle yazılan bu adın T'ang devri telâffuzu için bkz. Cetvel 1. (Ayrıca bkz. Liu Mau-tsai II:806 ve Chavannes 1941: 96 n. 5.; Pelliot 1929: 212-219. İ. Togan 1964. Yeri için bkz. Harita 10 ve Dizin).

Lang-shan (Kurt Dağı) tutukluğu: *Ch'an-yü* Askeri Valiliğine bağlı olan Lang-shan tutukluğu, yine aynı bölgede, Sarı Irmağın büklümünün kuzeybatı köşesinde, 41° enlem ve 106°/107° boylamlarında görülmektedir (s. 42-43). Tarih atlasında bu dağın yeri gösterilmekle beraber, tutukluk belirtilmemiştir (Bkz. Harita 10 ve Dizin; bu konu da ayrıca bkz. Ecsedy 1980:33 ve n.36).

5165:17

車鼻長子羯漫陀先統拔悉密部。

Çabiş'in büyük oğlu Chieh-man-t'o ise, evvelce Basmıl boyunun başında idi.

Chieh-man-t'o: Bu adın T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1.

Basmıl: Bu adın T'ang devri okunuşları için, bkz. Cetvel 1 (ayrıca, bkz. Hamilton 1955:2).

*Ch'e-pi'nin oğlunun başka bir boyun başında olması, bu konuda, *CTS* Türkler bölümünün başında söylenenlerle örtüşmektedir.

5166:1

車鼻未敗前，遣其子菴鍊入朝，太宗嘉之，拜左屯衛將軍，更置新黎州以統其眾。

Çäbiş yenilmeden önce, oğlu An-shuo'yu huzura yollamıştı. T'ai-tsung onu överek saray muhafız garnizonu sol sänggünü olarak tayin etmiş ve [kendisiyle beraber gelen] halkı idare edebilsin, diye [onun için] Hsin-li (Taze Armut) vilâyetini tesis etmişti.

An-shuo: Bu adın T'ang devri okunuşu için, bkz. Cetvel 1.

5166:2

車鼻既破之後，突厥盡為封疆之臣，於是分置單于、瀚海二都護府。

Çäbiş hezimete uğradıktan sonra Türklerin hepsi, sınır bölgesi tımarlı halkından oldular ve Ch'an-yü ve Han-hai [yâni, Gobi adında] iki Askerî Valiliğe bölündüler.

sınır bölgesi tımarlı halkı: Metinde *feng-chiang chih ch'en* imleriyle yazılmış olan bu ifadedeki *feng-chiang* "sınır bölgesi" anlamındadır.

askerî vali: Metinde, *tu-hu fu* imleriyle yazılan bu unvan, yabancıları askerle idare eden umumî valilere verilirdi. Bu askerî valiler neredeyse imparator naibi denilecek kadar çok yetkilerle donatılmıştı (bkz. Hucker §7237, 7238 ve *CHC* 3:1, s. 840). Ülke içindeki askerî valiler için eskiden kalma bir gelenekle, tutuk (*tu-tu*); sivil genel valiler için ise, *t'ai-shou* tâbiri kullanılmıştır (bkz. Dizin).

Ch'an-yü Askerî Valiliği: Bu valilik ve ona bağlı yerler için, bkz. *LMT* II:809. Ancak, orada, bu askerî valiliğin yeri açıkca gösterilmemiştir. Bu çalışmada, coğrafî yer adları için kullandığımız tarih atlasının (*CKLSTTC*) T'ang devri coğrafyasını ele alan 5. cildinde, Kadim Türklerle ilgili yer isimleri *Kuan-nei* Askerî Bölgesinin kuzey kısmında (s. 42-43), ayrı ayrı gösterilmeye çalışılmıştır. Bkz. Harita 11 ve Dizin.

Hunlar devrinden beri bilinen bir bölge olan *Ch'an-yü* Askerî Valiliği (Escedy 1980:33), Sarı Irmağın büklümünün kuzeybatısında, takriben 40°-44° enlem ve 102°-116° boylamlarındaki geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu askerî valiliğin merkezî aynı atlasta (s. 40-41 ve 42-43), 41° enlem ve 112° boylamları olarak gösterilmiştir ki, bugün Çin Halk Cumhuriyeti, İç Mo-

ğolistan Özerk Bölgesi başkenti Hohote, eski Köke Qota'nın hemen kuzeyindedir.

5166:3

單于都護領狼山雲中桑乾三都督、蘇農等一十四州，瀚海都護領瀚海金微新黎等七都督、仙萼賀蘭等八州，各以其首領為都督、刺史。

Ch'an-yü Askerî Valisinin yönetimi altında Lang-shan (Kurt Dağı), Yün-chung (Bulutların İçinde) ve Sang-kan (Dut Kurusu) adlarını taşıyan üç tutukluk ve Su-nung (Tarımda Bolluk) gibi 14 vilâyet; Han-hai Askerî Valisinin yönetimi altında: Han-hai, Chin-wei ve Hsin-li (Taze Armut) gibi 7 tutukluk ve Hsien-o, Ho-lan gibi 8 vilâyet bulunuyordu. [Tutuklukların] her birine bir tutuk, [vilâyetlerin her birine] bir vali başkanlık ediyordu.

Yün-chung (Bulutların İçinde) tutukluğu: Söz konusu *Ch'an-yü* Tutukluğuna bağlı olan Yün-chung (Bulutların İçinde) tutukluğunun yeri tarih atlasında, 42° enlem ve 106°-110° boylamlarında gösterilmiştir (bkz. s. 42-43); (ayrıca bkz. *LMT* II: 784 ve 809). Bu tutukluk, *HTS*'ye göre (43. b.), 649 yılında kurulmuş ve aşağıdaki vilâyetlerden oluşmuştur: Shê-li, Sse-pi, Aşına, Çor Po-teng (*LMT* II:784 ve 809). Malyavkin, *CTS* (38) ve *HTS* (43) coğrafya bölümleri üzerinde çalışarak, bu tutukluktaki 5 vilâyette 1.430 aile ile, 5.681 erkeğin bulunduğunu belirtmiştir (1989:17).

Liu Mau-tsai (*LMT* II:784), ayrıca şu açıklamayı getirmektedir: "*TM*'ye göre Yün-chung, bugünkü Sui-yuan vilâyetinin sınırında olmuş olmalıdır. *TK* XI, 212'ye göre ise, 649 yılında Türkler için ihdas edilen 5 vilâyet, Yün-chung [Bulutların İçinde] Tutukluğu altında toplanmıştır".

San-kan (Dut Kurusu) tutukluğu: Söz konusu *Ch'an-yü* Askerî Valiliğine bağlı olarak karşımıza çıkan bu tutukluk, tarih atlasında, 42°-44° enlem ve 113°-117° boylamlarıyla, Yün-chung tutukluğunun doğusunda bulunmaktadır. H. Ecsedy, bu yer adlarını, 7. yüzyılda Çabiş'in yenilgisiyle ve Yin-shan bölgesinde kalan Karluklarla ilgili olarak ele almaktadır (Ecsedy 1980:34). Liu Mau-tsai ise (II:809), bu tutukluğa bağlı Ho-lu, Karluk ve Ädiz vilâyetlerinden söz etmektedir.

Malyavkin, *CTS*'in coğrafya bölümüne dayanarak (*CTS* 38 s. 1414-1415) San-kan tutukluğunda, 4 vilâyet, 274 aile ve 1323 erkek bulunduğunu söylemektedir (1989:17).

Su-nung (Tarımda Bolluk) vilâyeti: *Ch'an-yü* Askerî Valiliğine bağlı olan bu vilâyetin yeri tarih atlasında gösterilmemiştir.

*Burada adı verilen askerî vilâyetlerin isimlerinin tarihî (*ch'an-yü* gibi) ve coğrafî (Gobi gibi) anlamlar taşımasından o dönemin T'ang idaresinin yeni kurduğu askerî valiliklere, idare edilen halkların tarihî ve coğrafyası ile ilgili isimler verdiği görülmektedir. Tutukluk isimlerinin: Kurt Dağı, Bulutların İçinde, Dut Kurusu gibi isimlerinden verilmesinin coğrafi özellikler taşıdığını görüyoruz. Vilâyet adlarına gelince, bizim *CTS* metninde söz konusu edilmemekle beraber, *CTS*'nin coğrafya bölümünde (*CTS* 38) görüldüğü gibi, vilâyet adlarının Çor gibi unvanlar veya Aşına, Aşıt, Ädiz Karluk gibi boy isimleri taşımasından, bunların daha çok idare edilen Kadim Türk halklarının kendi birimlerini aksettirdiğini anlamaktayız (ayrıca, bkz. Yünchung ve San-kan maddeleri).

Han-hai (Gobi) Askerî Valiliği: Burada söz konusu olan yerin adı, 650 yılından sonra, 663 yılında, Yün-chung (Bulutların İçinde) olarak değiştirilmiş ve Gobi'nin güneyindeki vilâyetler bu idare içine alınmıştır (*LMT* II:809). Yine aynı 663 yılında, eski Yen-jan Askerî Valiliğinin adı, yeni Han-hai (Gobi) Askerî Valiliği olmuş ve Gobi'nin kuzeyindeki vilâyetler, onun idaresine girmiştir. Bu yeni Han-hai (Gobi) Askerî Valiliği tarih atlasına göre, 47° enlem ve 102°/103° boylamlarıyla, Ötüken Dağlarının doğusunda bulunmaktadır.

Bu yeni Han-hai (Gobi) Askerî Valiliğinde ise, Chin-wei (*Altıncık ?) ve Hsin-li (Taze Armut) gibi 7 tutukluk bulunuyordu. Hsin-li, tarih atlasına göre, bugünkü Moğolistan'ın batı taraflarında, Ubsanor'un batısında, Karluk bölgesinde bulunuyordu. Muhtemelen, Hsien-e ve Ho-lan vilâyetleri de burada idi. Su-nung, ise boy ismi olarak gösterilmiştir.

5166:4

高宗東封泰山，狼山都督葛邏祿社利等首領三十餘人，並扈從至嶽下，勒名於封禪之碑。

Kao-tsung, T'ai Dağında feng-shan kurban merasimini yerine getirmek için doğuya yöneldiğinde, Lang-shan tutuğu Karluk She-li gibi 30 kadar bey, bu büyük dağın eteğine kadar ona refakat ettiler ve İmparator, feng-shan töreni yazıtlarına onların adını kazdırdı.

T'ai Dağı: Bütün dağların atası ve beş büyük zirvenin en önde geleni olarak görülen T'ai Dağı (T'ai-shan), Çinlilerce, ruhların istirahat ettiği yer olarak algılanmıştır. Bu açıdan bakınca 7. yüzyılda Türkler için Ötüken ne ise, Çinliler için de T'ai Dağının aynı anlamı taşıdığı anlaşılmaktadır (bkz. Dong Ruicheng 1997:4-6).

feng-shan kurban merasimi: Miladî 1. yüzyılda yaşamış ve Han İmparatoru Kuang-wu'nun T'ai (En Yüce) Dağında yapılan merasim hazırlıklarına katılarak, burada gördüklerini anlatmış olan Ma Ti-po, bize, bu konuda bilgi vermektedir.

Bütün devlet ricali ile başkentten hareket eden imparator, saray muhafızlarından birini, durumu gözden geçirmeleri için önden göndermişti. Geri dönen saray muhafızının verdiği rapor üzerine yolların tamirine başlanmıştı. Ancak, bu arada, merasime arınarak hazırlanmak üzere oruca başlanmıştı. At ile çıkılan dağda değişik düzlemlerde, devlet ricalinin rütbelerine göre, kurbanda bulunacakları sunaklar vardı. Ancak bunlardan *T'ien-men* (Göğün Tanrısı'in Kapısı) denen sunak sadece imparatorun *feng* töreni kurbanında bulunabileceği bir sunak, idi. Evvelce, ilk Ch'in imparatoru Göğün Tanrısının Kapısının güney tarafına bir giriş takı yaptırmıştı. Sonradan Han Wu-ti, bunun 20 adım kuzeyine, 9 ayak yâni, 2.70m.yüksekliğinde ve 2.78 m2 (30 *square feet*) büyüklüğünde dairesel bir teras yaptırmıştı. Buradan yukarı çıkan iki ayrı merdiven basamakları vardı. Bunları, imparatordan başkası kullanamazdı. Doğudaki merdivenden çıkınca, 1.14 m2 (*12 feet square*) büyüklüğünde ve üzerinde bir sunak bulunan başka bir terasa çıkılıyordu. Sunak, kare şeklinde, dört köşesinden kayalarla desteklenen bir taş şeklinde idi; sunağın dört tarafında, platformlar vardı. İmparator sunağın üstünde bırakılmış çürümüş armut ve hurma gibi yiyecekleri ve para yerine geçen ipek parçalarını görünce, kendisine bu konuda izahat verilmesini istedi. Devlet ricali, bunların İmparator, Wu zamanından kaldığını söyleyince İmparator *feng* ve *shan* gibi 1.000 yılda bir yapılan bu büyük törene meratip sırasındakiler ne hakla nasıl buraya gelmişler, diye tekdirde bulunmuştu. Göğe sunulan *feng* kurban merasiminden sonra, İmparator, doğu eteğinde Yer Tanrısına *shan* kurbanı sunmuştu (Strassberg 1994:59-62 ve Metin 5172:7).

Karluk She-li: Bu adı oluşturan imlerin T'ang devri okunuşları için, bkz. Cetvel 1. Buradan görüldüğü gibi, tutuklar, çoğunlukla Çinli değil; idare edilen halkların liderleri idi.

5166:5

自永徽已後，殆三十年，北鄙無事。

*Yung-hui saltanat devresinden [yâni, 650 yılından] sonra, 30 yıl Kuzey Bozkırında hiç bir olay olmadı.**

**Bu olaylardan sonra, 670 yılında, İmparator, Türk Aşına hanedanı mensubu gençlerin veliaht sarayında hizmet etmelerini emretmiştir (*LMT* II:813).

5166:6

調露元年，單于管内突厥首領阿史德溫傅、奉職二部落始相率反叛，立泥孰匐為可汗，二十四州並叛應之。

T'iao-lu saltanat devresinin ilk yılında [679], ch'an-yü'lük idaresindeki Türklerin önde gelenlerinden Aşıt We-fu ile, Feng-chih başkanlığındaki iki bölük halkı beraberce ayaklanıp Ni-shu Bäg'i kağan ilân ettiler; [ch'an-yü'lük idaresindeki] 24 vilâyet de isyana katılmıştı.

T'iao-lu saltanat devresi: Bu saltanat devresi 679-680 yılları arasındadır. *Tiao-lu* [saltanat devresinin] 1. yılı ise 679 yılıdır.

Ch'an-yü'lük idaresi: Metinde *kuan* imleriyle yazılmış olan bu idare adı aynı zamanda, *Ch'an-yü tu-hu fu*, yâni, *ch'an-yü* Askerî Valiliği diye de biliniyordu. Liu Mau-tsai'ın (I:296), P'ei Hsing-chien'in (*CTS* 84.7a=cilt 8:2801-2808) biyografisine dayanarak verdiği malumatla, bu idareye 24 vilâyetin dahil olduğu hususu doğrulanıyor (P'ei Hsing-chien için bkz. 5166:7).

A-shih-te We-fu ve A-shih-te Feng-chih: Bu iki kişi hakkında *CTS*'de ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Liu Mau-tsai, ikinci ismi oluşturan Çince imlerin kişi adına delalet etmediği yolunda evvelce ileri sürmüş olduğu görüşlerin, artık geçersiz olduğunu uzunca bir notla (II:814) açıklamaktadır (bu konuda ayrıca bkz. Chavannes 1941:74-75). Yukarıda (bkz. Açıklamalar 5165:1) söz edildiği gibi, Clauson (1971) bu olayları Tonyukuk yazıtı ile birleştirmektedir.

Ni-shu Bäg: Bu ad metinde Ni-shu *p'o* şeklinde yazılmıştır. Bu ad veya unvanın, T'ang devri okunuşları için, bkz. Cetvel 1. Türkçe *bäg* unvanı, *CTS* metninde *p'o* imiyle karşılanmıştır. Bu ad veya unvan Chavannes'da (1941:index 34-9a ve ayrıca 75a), *CTS* metnindeki şekliyle aynen geçmekte; ancak, bu konuda bir bilgi verilmemektedir. Bu unvanın birinci kısmı hakkında bilgimiz yoksa da, ikinci kısmının *bäg* olarak okunması

yaygınlaşmıştır (bu konuda, bkz. Cetvel 1, not.21 ve aşağıda, 5169:15 P'o-chü (*Bäkey?) unvanının Açıklaması).

5166:7

高宗遣鴻臚卿蕭嗣業、右千牛將軍李景嘉率眾討之，反為溫傅所敗，兵士死者萬餘人。

Kao-tsung, kapı kethüdası Hsiao Ssu-yeh ve kılıç [kalkanlı] muhafız alayı sağ sänggünü Li Ching-chia'yı, askerlerini alıp, onların [yâni, isyancıların] üzerine yürümesi için yolladı; ama bunlar, [Aşıt] Wen-fu tarafından mağlup edildiler; on binden fazla asker telef oldu.

Hsiao Ssu-yeh: Hsiao Ssu-yeh, Sui İmparatoru Hsiao'un yeğeni olduğu için, Hsiao ailesine yakınlık gösteren Doğutürkleri arasında büyümüş, 635 yılında T'ang sarayına dönmüştü. Bu olaylardan önce, *Chan-yü* askerî valisi yaveri görevinde idi.

kılıç [kalkanlı] sağ muhafız alayı (*yu ch'ien-niu chiang-chün*): Sağ kılıç-[kalkan] alayı diyebileceğimiz bu muhafız alayı için Liu Mau-tsai (*LMT* II:816): *Schwert-Garde*; Hucker ise (1985: §908): *General of the Personal Guard* tâbirini kullanmaktadır. Kılıç-[kalkan] alayı, bir muhafız alayı olarak, Wei Sülâlesi döneminde kurulmuştu; T'ang döneminde ise, ikiye ayrılarak sağ ve sol alaylar teşkil edilmiştir.

Li Ching-chia: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

5166:8

又詔禮部尚書裴行儉為定襄道行軍大總管，率太僕少卿李思文、營州都督周道務等統眾三十餘萬，討擊溫傅，大破之，泥孰匐為其下所殺，并擒奉職而還。

Ayrıca, [Kao-tsung], teşrifat ağası P'ei Hsing-chien'i Ting-hsiang Askerî Bölgesi harekât ordusu baş komutanı olarak atadı ve imrahor yardımcısı Li Ssu-wen ve Ying vilâyeti tutuğu Chou Tao-wu ve diğerlerini, 300.000'den fazla askerle [Aşıt] Wen-fu üzerine yolladı; bunlar, isyancıları tarumar ettiler; Ni-shu Bäg, kendi maiyetindekiler tarafından öldürüldü; [Aşıt] Feng-chih ise, esir düştü; bütün bunlardan sonra harekât ordusu geri döndü.

P'ei Hsing-chien: Bu şahsın *CTS* 84 (7a=cilt 8:2801-28069'de bulunan biyografisi Liu Mau-tsai (*LMT* I:296-299) tarafından çevrilmiştir. Burada anlatılan olaylar, biyografide daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

imrahor yardımcısı: Metinde, *t'ai-p'u shao-ch'ing* imleriyle yazılan bu unvan için Liu Mau-tsai (*LMT* I:157), *Vizepräsident des Amtes für Wagen und Pferde*, Hucker ise (§6202-6204), *Vice Chamberlain for the Imperial Stud* karşılıklarını kullanırlar. Kısacası, baş imrahor değil, onun yardımcısı anlamındadır.

Li Ssu-wen: Li Ssu-wen'in kendi başına bir biyografisi bulunmamakla beraber, kendisinden Li Ching-yeh'nin *HTS*'de (93. 6a=cilt 12:3824) bulunan biyografisinin sonunda söz edilmektedir (ayrıca, bkz. *LMT* II:818).

Ying vilâyeti : Bkz. Harita 9 ve Dizin.

Chou Tao-wu: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

5166:9

永隆元年，突厥又迎頡利從兄之子阿史那伏念於夏州，將渡河立為可汗，諸部落復響應從之。

Yung-lung [saltanat devresinin] 1. yılında [680,] Türkler, <ayrıca> bizzat gidip, Elig Kağanın amca oğullarından Aşına Fu-nien'i Hsia vilâyetinden alıp, [Sarı] Irmak üzerinden [kuzeye doğru] getirerek kağan kaldırdılar; bütün bölük halkları bu çağrılara olumlu tepkiler vererek, ona tâbi oldular.*

Yung-lung saltanat devresi: Bu dönem 680 yılı için geçerli bir yıllık bir saltanat devresidir.

amca oğulları: Metindeki *tsung-hsiung chih-tse* imleri şeklinde çevrilmiştir. Liu Mau-tsai (*LMT* I:157) bu ifadeyi, "ağabeyinin oğlu (*Sohn des älteren Bruders*)" şeklinde çevirmiştir.

A-shih-na Fu-nien: Bu ad veya unvanı T'ang devri okunuşu için bkz. Cetvel 1. Bu okunuşlara göre bu adın yeniden yapılandırmasının "Aşına *Bägim" şeklinde olacağı düşünülebilir. Elig Kağanın amcasının oğlu olan bu şahıs, *CTS* metninde belirtildiği gibi, T'ang idaresini tanımış olan Türklerdendir. T'ang idaresi bu Türklerin kendilerine iltica etmiş olmalarından dolayı, onlara, *hsiang-hu hrf.* 'teslim olmuş haneler' adını veriyordu; çeviride bu tâbir için, "mülteci haneler" ifadesi kullanıldı.

Teslim olmuş veya iltica etmiş kişilere karşı merhametle davranılması çok önemli bir prensiptir. Aşına Fu-nien'e karşı seferi idare eden P'ei Hsing-chien (bkz. Metin 5166:8 ve Açıklamalar) teslim olursa, Aşına Fu-nien'in öldürülmeyeceği konusunda söz vermiş ve onu başkente göndermiştir.

Ancak, P'ei Hsing-chien'in başarılarını kıskanan P'ei Yen (*LMT* I:301), sanki Aşına Fu-nien T'ang ordularına karşı gelerek, onların hücumu ve kuzeyden de Uygurların bastırması sonucu, ancak mecbur kalınca esir alınmış gibi bir haber yayarak, onun, idam edilmesine sebep olmuştur. Bunu duyan P'ei Hsing-chien, "teslim olmuş bir insanı öldürmenin ayıbını tarihte de yazmıştık, şimdi de böyle bir olay karşısında aynı şekilde utanç duyuyoruz," demiştir (*LMT* I:301).

*Olumlu tepki vererek, şeklinde çevrilen söz, *hsiang-ying* imleriyle ifade edilmiştir. Liu Mau-tsai (*LMT* I:157), bunu, Kağanın çağrısı olarak anlamıştır ve "Kağanın çağrısı üzerine" (*folgten die Horden seinem Ruf*) demektir. Halbuki, burada, kağanı getiren beyler önemlidir. Metinde *hsiang-ying* deyimi ile, olay bir yankıya benzetilerek tepkilerin olumlu olduğu ifade edilmek istenmiştir. Kısacası Liu Mau-tsai Kağanın kendisini, halkın çağırdığını söylemektedir. Ancak, buradaki asıl aktörler, A-shih-na Fu-nien'i Sarı Irmağın ötesine götüren Türk bölük halkları ve beyleridir. Kısacası, onların bu hareketinin yankıları sonucu, onlara katılanlar artmıştır.

5166:10

又詔裴行儉率將軍曹繼叔、程務挺、李崇直、李文暕等討之。

[Kao-tsung] bu kez, P'ei Hsing-chien'in Ts'ao Chi-shu, Ch'eng Wu-t'ing, Li Ch'ung-chih ve Li Wen-chien'i [yanına] alarak, Türklerin üzerine yürümesini emretti.

Ts'ao Chi-shu: Liu Mau-tsai (*LMT* II:822), P'ei Hsing-chien biyografisinde ve başka yerlerde bu olaylarla ilgili başka bir Ts'ao'dan (Ts'ao Huai-shun) söz edildiğini ve belki de, her iki adın, aynı şahsa ait olduğunu söylemektedir. Ancak bu ikisi için de biyografik bir bilgi bulunmamaktadır.

Ch'eng Wu-ting: Bu şahsın *CTS* 83 (6a= cilt 8:2784-2786)'de bulunan biyografisi, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (I:334-335). Doğutürkleri'nin ikinci defa ortaya çıkışlarını hazırlayan olaylarda, onlara karşı başarılı harekâtından dolayı, Ch'eng Wu-ting imparator tarafından ödüllendirilmiştir.

Li Ch'ung-chih ve Li Wen-chien: Bu şahıslar hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

5166:11

伏念窘急，詣行儉降。

[Aşına] Fu-nien çaresizlikten [P'ei] Hsing-chien'e teslim oldu.

5166:12

行儉遂虜伏念詣京師，斬于東市。

P'ei Hsing-chien de, tutsak olan [Aşına] Fu-nien'i başkente getirince, onu, Doğu Pazarı'nda idam ettiler.

Doğu Pazarı (*tung-shih*): Eski Ch'ang-an şehrindeki idam yeri olan Doğu Pazarı, Han Döneminden itibaren bu işlevi görüyordu. Böylelikle, Ch'ang-an'da, İstanbul'daki Sultanahmet meydanının idamlar için kullanılmasına benzer bir gelenek oluşmuştur (*CWTT*:5/5).

5166:13

永淳二年，突厥阿史那骨咄祿復反叛。

Yung-ch'un [saltanat devresinin] 2. yılında [683], Türkler, Aşına Kutluk [yâni, Eltäriş Kağan] idaresinde tekrar ayaklandılar.

Yung-ch'un saltanat devresi: Bu dönem 682-683 yılları arasındadır. *Yung-ch'un* saltanat devresinin 2. yılı ise, 683 yılıdır.

Aşına Kutluk: Bu adın T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1. Türk kaynaklarında, yâni, yazıtlarda, (T II s.4; E 4, N1, N3) adı İlteriş/Eltäriş Kağan olarak bilinen hükümdardır. Eltäriş Kağanın adını Ergin (1973:115) *iltiriş*; T. Tekin (1968:335 ve 1998:103) *ilteriş*; René Giraud (1960: 48-49 ve 1999:77-78) *ilteriş;* Scharlipp (1992:30, 37, 63-65) *eltärisch* ve V. Rybatzki (2000:222) *elteriš* olarak okumuştur. Bu çalışmada, *ilteber* değil de, *eltäbär*; *ilig* değil, *elig* şekillerini kullandığımız için, bu hükümdarın adı da Eltäriş şeklinde verilecektir. Söz konusu Eltäriş Kağan, 681-691 yıllarında hüküm sürmüştür (Sertkaya 1995:81). R. Giraud (1999:77-78) Eltäriş'in 680-681'e doğru doğmuş olabileceğini söylüyorsa da, burada bir yanlışlık olmalıdır; 680-81 yılları, onun başa geçtiği, yâni, liderliğe soyunduğu yıllardır. Kardeşi Bügü Çor (Mo-ch'o), yâni, Kapgan Kağan,

691'de, 27 yaşında olduğuna göre, 665 yılında doğmuştur; ağabeyi Eltäriş ise, daha önce doğmuştur. Chavannes (1941:282-83) bu olayları, "Kuzeydeki Türkler, kendilerini siyasî bakımdan aciz duruma getiren uzun bir kölelik döneminden nihayet kurtulmuşlardı. Kutluk lakaplı bir reis [Koşo-Tsaidam Yazıtları'ndaki Elteriş; İlteriş], 682'den 691'e kadar, Orhun sahillerindeki Türk ulusunu yeniden eski haline getirdi" diyerek (Türkçe çevirisi Giraud 1999:69), 630-680 yılları arasında Çin'e tâbi olma durumunun son bulduğunu ve önceki şevketli devrin yeniden geri geldiğini söyler. Gumilev ise, özgürlükçü bir hareket olarak tanımladığı bu ayaklanmanın neden başarıya ulaşmış olduğu üzerinde durur ve bu değerlendirmeyi gerek Çin'deki iç dengelerde meydana gelen değişiklikler, gerekse Asya mikyasındaki dengeler içinde Tibetlilerin ve Arapların birer güç olarak ortaya çıkmalarına dayanarak yapar (1999:344-364).

Emel Esin'in "Elteriş Kağan ve Şivet Ulan Külliyesi" adı ile, bu hükümdarın mezarı olduğunu düşündüğü külliye hakkında yazılmış iki makalesi vardır (1981 ve 1986). Ancak, artık bu külliyenin Uygur döneminden kaldığı görüşü hâkimdir. Clauson (1957) ve ondan önce de, Malov tarafından yayımlanan Ongin Yazıtı'nın da, Eltäriş Kağan'a ait olduğu söylenirse de (Gömeç 1997:55), Rybatzki (2000:209, 211) paleolitik ve onomastik sebeplerden dolayı, Ongin Yazıtı'nın 744 veya 756, yâni, Uygurların ilk dönemlerine ait olması gerektiğini savunmaktadır. Liu Mau-tsai (*LMT* II:828) *T'ung-tien*'de (*TT* 198.1b) Kutluk Eltäriş'in babasının *tu-tu-wei* (tutukluk subayı) unvanını taşıdığını ve Hirth'in, *T'ung-tien* (*TT*) ile aynı fikirde olduğunu söyler. F. Hirth, Radloff'un Türk yazıtları ile ilgili eserinin 2. cildinde (1899), Tonyukuk yazıtını Çince kaynaklar açısından değerlendirmiş, bu çerçevede *HTS*'deki Kutluk Eltäriş Kağan ile ilgili pasajları Almancaya çevirmiş ve ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır (1899:1-140).

5167:1

骨咄祿者，頡利之疏屬，亦姓阿史那氏。

Kutluğ'a gelince, o, Elig Kağanın uzaktan akrabası oluyor ve Aşına soyadını taşıyordu.

Aşına soyadını taşıyordu: Aşına'larla ilgili *hsing a-shih-na shih* şeklindeki bu ifade, kalıplaşmış gibi görünüyor. Aşina'larla ilgili birçok yerde bu şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Bu cümleyi buradaki anahtar kelimeler ve sosyo-politik terminolojiden hareketle ele alacak olursak, o zaman, "uzaktan akrabası oluyor ve annesi tarafı Aşına'lardan geliyordu" şeklinde anlamamız da mümkün olabilirdi. Konar göçer Orta Asya halkları kültüründe, akrabalığın, ana veya baba tarafından olmasının meşruiyet açısından mahzurlu sayılmadığı görülmektedir. Örneğin, bugünkü Kazakça'da bir kuşun üç yurdu olur; bunlar, 1. öz yurdu; 2. *nağaş* [dayı] yurdu ve 3. kayın yurdu'dur. Bir Kazağın başına bir şey gelse, bu üç yurttan birine sığınabilir. Onlar, o şahsa, kendi evladına bakar gibi bakmak durumundadır [Gülnar Kara'nın ifadesi]. Bugün farklı Türk halklarında farklı yaklaşımlar olması çerçevesinde, Kadim Türklerde anne veya baba tarafından akraba olmak arasında fark gözetip gözetilmediğini bilmediğimizi ifade etmek gerekir.

Öte yandan bu kalıplaşmış ifadenin Kutluk Eltäriş Kağan ile mi yoksa Aşına adının ortaya çıkması ile ilgili efsanelerdeki "anne" faktörü ile mi ilgisi olduğu açık değildir. Bilindiği gibi, Kadim Türklerle ilgili yaradılış efsanelerinde, Aşına adı, *Chou-shu*'da anlatılan bir efsanede, kurt anadan doğan çocuklardan birinin adı; ikinci bir efsanede ise, adını annesinden almış olan genç adamın adıdır (Ögel 1989:18-24; Beckwith 1987:206-207; D. Yıldırım 2000:61-149). Yukarıdaki pasajda, "Aşına soyadını taşıyordu" ifadesinde, Aşına Ssu-mo ile ilgili pasajda (5168:8) gördüğümüz kat'i aidiyet ifadesinin olmaması dikkati çekmektedir.

Kaynaklarda kalıplaşmış bir deyim olarak karşımıza çıkan bu ifadede, *hsing* 姓 ve *shih* 氏 imlerinin bulunması, H. Ecsedy'nin çalışmasında (1972:251-153) ana soyu ile ilişkilendirilmektedir. Ancak ilk T'ang İmparatoru Kao-tsu'nun Li ailesine mensubiyetinin de aynı şekilde ifade edilmesi (*CTS* 1:1 veya cilt 10: s. 20), H. Ecsedy'nin önerdiği gibi her zaman anasoyu ile ilişkilendirilemiyeceğini göstermektedir.

5167:2

其祖父本是單于右雲中都督舍利元英下首領，世襲吐屯啜。

Onun dedesi, aslen ch'an-yü idaresinin sağ kanadı olan Yün-chung [Bulutların İçinde vilâyeti] tutuğu Shih-li Yüan-ying'in maiyetindeki beylerdendi ve atalarının taşıdığı tudun çor unvanını tevarüs etmişti.

Shih-li yüan-ning: Bu adın T'ang devri okunuşları için, bkz. Crtvel I. Liu Mau-tsai'ya göre (*LMT* II:828), Kutluk Eltäriş Kağanın kendisi de, başlangıçta onun maiyetinde idi.

tudun çor: *CTS* metni, Kutluk Eltäriş'in bileşik bir unvan olan *tudun çor* unvanını atalarından tevarüs ettiğini söylüyorsa da, büyük bir ihtimalle bu türlü uygulama gençlik çağlarında olmuştur. Tonyukuk (1. Taş 135; *TT* 1995: 82 ve 83; *ME* 1975:53 ve 91) yazıtında, Eltäriş'in *şad* unvanı taşıdığı söylenir. Ancak, eğer şad unvanının atalarından bir kağan tarafından verildiğini düşünüyorsak, o takdirde Eltäriş'ten şad unvanıyla söz edilmesi, tarihte geriye bakılarak kağan olmadan önce insan şad olur, düşüncesinden kaynaklanıyor olabilir.

5167:3

伏念既破，骨咄祿鳩集亡散，入總材山，聚為群盜，有眾五千餘人。

[Aşına] Fu-nien mağlup olduktan sonra, Kutluk, dağılmış olan [halkı] toplayarak, Tsung-ts'ai dağına çıktı; çeteler oluşturmak suretiyle toplaşan bu halkın sayısı, 5.000'den fazla idi.

Tsung-ts'ai Dağı: Kelime anlamı, "Umumî Malzeme Dağı" olan bu dağ ilk önce F. Hirth tarafından Çoğay Dağı ile birleştirilmişti (*LMT* II:830). Gabain (1950:34)'de bu dağdan söz etmektedir. Bu konudaki değişik görüşler vardır (bkz. Çoğay Dağı 5153:4).

5167:4

又抄掠九姓，得羊馬甚多，漸至強盛，乃自立為可汗，以其弟默啜為殺，咄悉匐為葉護。

[Kutluk] ayrıca, Dokuz Oğuzlara hücum edip, pek çok koyun ve at ele geçirerek, bir anda güçlendi; ve ardından da, kendini kağan ilân etti; küçük

biraderlerinden Bügü Çor'u [Kapgan Kağan] şad, T'u-hsi Bäg'i ise, yabğu yaptı.

Dokuz Oğuz: Bu ad Çincede *chiu-hsing*, yâni, Dokuz soy şeklinde ifade edilmiştir. Ancak, bir idarî birim olan *ok* için de bu imler kullanılıyordu. Bu ad konusunda Hamilton tarafından kapsamlı bir çalışma yapılmıştır (1962). Giraud (1999:64-65) ise, Dokuz Oğuzları, Oğuz olarak değerlendirmektedir. Ona göre, Dokuz Oğuzlar, Oğuzlar'ın sadece bir koludur ve bu görüş, Bilge Kağan Yazıtında (D35 ve D38) aynı halktan, önce Dokuz Oğuz; sonra, Oğuz diye söz edilmesine dayandırılır. Dokuz Oğuzları böyle geniş bir şekilde anlayan Liu Mau-tsai (II:831, s.591-593) kendi görüşlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Gumilev ise Liu Mau-tsai'in görüşlerine karşı çıkarak, Dokuz Oğuzların Uygurlar olduğu fikrinde ısrar etmiştir (1999:350, n. 23 ve s.359-364). Peter Golden bu konudaki görüşleri bir araya toplamış ve Oğuz göçlerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır (1972:45-84). Burada çevirisi yapılan *CTS* metninde ise Dokuz Oğuz tabiri sanki her iki anlamda da anlaşılabilirmiş izlenimi doğmaktadır (bkz. Metin 5173:8-4).

Dokuz Oğuzlar üzerine yapılan seferin tarihi hakkındaki görüşler muhteliftir. Giraud (1960:39-40 ve 1999:64-65) sefer tarihinin, 682 olduğunu söyler; Clauson (1957:127) ise, 687 tarihini vermektedir. Gömeç (1997:51), Clauson'un görüşünü destekler ve Liu Mau-tsai'a dayanarak (II:431-438), 682-687 yılları arasındaki Çin seferlerinin ayrıntılı bir dökümünü verir. *CTS* metnini çeviren Liu Mau-tsai, adı geçen sayfalarda düzenlenen akınları gösteren bir tablo yapmıştır; ancak, gene *CTS*'da sözü geçen (5167:4) bu kısmı (I:158'de) çevirmiş olmasına rağmen, tablosunun içine almamıştır. Tabloda, daha çok, Çin'e yapılan akınlar vardır ve Dokuz Oğuzlar Seferi yoktur. Bu savaşlar, Sertkaya (1995:81) tarafından da ele alınmıştır.

* *CTS* metninde "koyun ve at", *HTS* (215:6044) metninde "sığır ve at" veya "sürü ve at" şeklinde anlaşılabilecek *ch'u-ma* 畜馬 ifadesi görülmektedir. Ancak bu ifade ile özel olarak koyun veya sığıra işaret edilmemekte, genel olarak sürülerden söz edilmektedir. Aynı olaylar Tonyukuk yazıtında (T1 G9-16) daha farklı bir şekilde anlatılmaktadır (bkz. Tekin 1968:250, 1994:6-7, 1995:84-85).

Bügü Çor: Sonradan ağabeyi Eltäriş'in yerine geçecek olan Bügü Çor, Tonyukuk, Küli Çor ve Ongin Yazıtları'nda "Kapgan" ad veya unvanıyla anılır.

Kapgan ad veya unvanının etimolojisinin, "kapan, elde eden" anlamında olduğu konusunda genel bir fikir birliği oluşmuştur (Sinor 1954:154-184; Sinor 1996: 338; Erdal 1991:382-86 ve Rybatzki 2000:223'de bu konudaki tartışmalar gösterilmiştir).

Kapgan Kağan için *CTS*'da kullanılan *mo* ve *ch'o* imlerinin T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1. Evvelce, Pelliot (1929a:152), Pritsak (1985:207) ve Ecsedy (1980:24) bu imleri *bäg çor* olarak okumuşlardı. Ancak, Beckwith (1987:58 n. 23) bu dönemde *bäg* için *fu* [yâni, *p'o*] bu unvanın kullanıldığını, *mo-ch'o* imleriyle yazılan bu unvanın ise eski Tibetçe'de '*bug cor* şeklinde okunduğunu göstermiştir. Unvan bugünkü Çinceye göre *–ö-* ile okunurmuş izlenimini veriyorsa da, Cetvel 1'deki T'ang devri okunuşları da Beckwith'in, *-ü-*'lü okuyuşunu desteklemektedir. Metindeki *mo-ch'o* örneğindeki *mo* iminin, gerek eski Türk dilinde, gerekse daha sonraki örneklerde *bügü* olarak karşımıza çıkan sözcüğün kısaltılmış bir şekli olduğu hakkındaki kanat yaygındır (Rybatzki 1997:62-63, n.179; ve Rybatzki 2000:223). *Bügü* hem "kurnaz" hem de "zeki, büyücü" anlamına gelmektedir (Sertkaya 1974 ve 1995:5-9 ve s.88 n.20; ayrıca bkz. Clauson 1972: 324b; Golden 1972:60 ise kelimeyi *bögä* olarak okumaktadır). Ancak, yukarıda *külüg çor* (5153:6) unvanı ile ilgili olarak belirtildiği gibi, çor unvanının önüne gelen sözcükler, genellikle "zeki, büyücü" gibi bir sıfat değil de, o kişinin daha önce taşıdığına delalet eden başka bir unvandır. Bu açıdan *bügü çor*'un "zeki, kurnaz çor" şeklinde açıklanması Kapgan Kağana bu lakabı kimin vermiş olacağı sorusunu akla getirmektedir. Tonyukuk Yazıtı'nda Kapgan Kağanın bu sıfatla anıldığını görüyorsak da, oradaki birinci kullanımda (T1 K10 Tekin 1968: 251, 288; Rybatzki 1997:62 satır 34) *bügü* sözcüğü bir unvan değil de bir sıfat konumundadır. İkinci kullanım ise Türk Bügü Kağan şeklindedir (T2 G6 Tekin 1968:252, 289; Rybatzki 1997:71, satır 50). Yazıtın bütünü ve Tonyukuk Kapgan Kağan ilişkileri bu kez de bir sıfatla karşı karşıya kalıp kalmadığımızı düşündürmektedir. Eğer bu ikinci kullanımda bir sıfat değil de bir lakapla (bkz. Rybatzki 2000:245) karşı karşıya isek, o takdirde Kapgan Kağanın hem çor iken, hem de kağan iken "bügü" lakabını almış olduğunu söylemek icap edecektir. Şu anda elimizde olan bilgiler böyle bir savı destekler görünmemektedir.

CTS metni ise, hiç bir zaman Kapgan Kağan unvanını kullanmamakta ve ondan kağanlık öncesi bir unvan olan *mo-ch'o* diye söz etmektedir. Bu şekilde bir kullanımı daha sonra Bilge Kağan ile ilgili olarak göreceğiz. Bu türlü bir ifade şekli ile, kişiler kayıtlara ilk geçtikleri

unvanları ile anılmaya devam ediyorlar; kağan olsalar bile, eski ilk unvanları kullanılıyor izlenimi uyanmaktadır. Metin çevirisinde, metnin aslına uyarak ve havasını değiştirmeden Bügü Çor şekli kullanıldı (bu konuda ayrıca bkz. Metin "T'ai-tsung" 5154:9; "Elig Kağan" 5154:11).

Yukarıda belirtildiği gibi, Kapgan Kağan, 664 yılında doğmuş olmalıdır (Giraud 1960:48 ve 1999:77); zira 692'de tahta çıktığı zaman, 27 yaşında idi. Hükümdarlığı, 716 yılına kadar sürmüştür; yâni, kendisi, 24 yıl hüküm sürmüş; 716 yılında, 52 yaşında iken ölmüştür. Bilge Kağan ise, bu hükümdardan hep "eçim kağan", yâni, "amcam kağan" diye söz etmektedir. *CT.S* ise, önce Bügü Çor'dan şad olarak (5167:4), daha sonra kağan olarak tahta geçmesinden başlayarak (5168:5) bir Bayırku askerî tarafından öldürülmesine kadar (5173:5) oldukça ayrıntılı bir şekilde söz etmektedir. Halbuki yazıtlarda kendisinden daha az söz edilir. Bu konuda, Tonyukuk ve Bilge Kağanın ayrı ayrı çekinceleri vardır.

T'u-hsi Bäg: Metinde, *tu-hsi p'o* şeklinde geçen bu ad veya unvanı Giraud (1992:112) sadece Tu-si-(beg) şeklinde açıklama yoluna gitmiştir. Bu çalışmada *T'u-hsi Bäg şeklindeki kullanım Cetvel 1'de gösterilen T'ang devri telâffuzları ile beraber ele alınmalıdır. Aynı görüş, Chavannes (1941:282 ve n. 5 ve 371)'da da görülmektedir. Liu Mau-tsai, bu konuda bir açıklama yapmaz (I:158, 163, 213, 218). Bu unvanla ilgili ayrıntılı bir çalışma yayına hazırlanmaktadır.

İleride de (*CST* 5169:15) göreceğimiz gibi Kapgan Kağanın oğlunun adını oluşturan Çince imler, T'u-hsi Bäg unvanını oluşturan *t'u-hsi* imlerini anımsatan bir şekilde, *t'o-hsi*'dir; fakat, "batıyı açan" anlamındadır (*LMT* I:164). Burada, yâni, *t'u-hsi* adında, böyle bir anlam söz konusu değildir. Buradaki imler, "bağırıp çağırma, hepsi" anlamındadır. Diğer bir deyişle, *t'u-hsi (fu)* unvanı, Çince bir unvan değildir; büyük bir ihtimalle, Türkçe veya Moğolca unvanın karşılığıdır. O açıdan T'u-hsi Bäg unvanını, 'batıya açılan' diye algılamak doğru olmaz (Gömeç 1997:48). Aynı unvan, iki farklı şekilde yazılmış gibi gözükmektedir. Gömeç, bu unvanın, Köl İş Çor Yazıtı'nda (İkhe Khushotu) adı geçen İl Çor Tegin olabileceği şeklinde görüş ileri sürmektedir (1997:49). Burada dikkat edilmesi gereken iki husus vardır: Birincisi, T'u-hsi Bäg unvanını taşıyan kişi Eltäriş ve Kapgan Kağanların kardeşi idi; ikincisi, Kapgan Kağanın oğluna, *t'o-hsi* kağan unvanı verilmiştir.

Yabğu: Metinde, *yeh-hu* imleriyle yazılan 'yabğu' sözcüğünün, T'ang devri okunuşları için, bkz. Cetvel 1. Ancak, yabğu, Hunlar döneminde de bilinen bir

unvandır. O açıdan, bu konuda yapılacak ses bilgisi çalışmaları, Orta Çince'ye yakın olan T'ang devri Çince okunuşları ile değil de, arkaik; yâni, Eski Çince okunuşlarını göz önüne alınarak yapılmak zorundadır. Genellikle, Batıtürkleri ile ilgili olarak tarihî litaratürde yer alan bu unvan ve kökeni hakkında yapılan çalışmalar, içerikleri ile beraber, Doerfer tarafından uzun bir incelemede (§ 1825, IV: 124-136) ele alınmıştır. Bu unvanın kökeninin Hint-Avrupa dillerine mi, yoksa Türkçeye mi dayandığı konusunda farklı görüşler vardır. Bu çerçevede, Doerfer, "bu unvan herhalde Türkçe değildi; muhtemelen doğu Hint-Avrupa dillerindendi" sonucuna varmıştır.

Bu unvanı taşıyan kişilerin konumuna gelince, Doerfer bu konuyu (IV:127-128), şad (§1327, III:321-324) ile beraber değerlendirmektedir. Yazıtlardaki ifadelere göre, Doerfer, Tölisleri yabğu, Tarduşları şad yönetiyordu diye algılamış (III:323), yabğu ve şadları ise, salt kağana bağlı kişiler olarak görmemiş ve bu görüşlerini (IV:127) özetlerken bir de şema yapmıştır (III:323). Ancak, bu şema, bütün teginlerin birer yabğusu ve şadı vardı gibi algılanmamalıdır. *Kiçig kağan*'lık kurumunu hem *inel kağan* (Doerfer, IV:§1900, s.196-198) ve hem de *kül tegin* (III:323) olarak algılayan Doerfer, herhalde, hem kağanın ve hem de *kiçig kağan*, yâni, *kül tegin* diye algıladığı 2. konumdaki kişinin, her ikisinin de birer yabğu ve şadı olduğunu söylemek istemiştir.

Ancak, Metin ve Açıklamalarda, *kiçig kağan* (5165:4 ve 5169:15), *inel kağan* (5172:13) ve Kül Tegin (5173:6) maddelerinde açıklandığı gibi, Kadim Türklerde her zaman, aynı yapısal özelliklerin bulunmuş olduğunu düşünmek yanıltıcı olabilir. Bu konuda, özellikle yatay veraset usulunun dikey verasete değişmesi ile oluşan *kiçig kağan*lık ile, yatay veraset usulunun bir öğesi olan *kül tegin*'lik kurumunun farklı konumlarını göz önüne almak gerekir. *Kül tegin* ve *kiçig kağan* kurumlarının, Kadim Türk sisteminin yatay ve dikey veraset usullerine göre farklı işleyişleri sırasında ortaya çıktıkları anlaşılıyor.

5167:5

時有阿史德元珍，在單于檢校降戶部落，嘗坐事為單于長史王本立所拘繫，會骨咄祿入寇，元珍請依舊檢校部落，本立許之，因而便投骨咄祿。

O zamanlar, Aşıt Yüan-chen adında biri vardı. O eskiden, ch'an-yü idaresindeki mülteci bölük'lerinin yöneticisi idi. Evvelce işlediği bir hatadan

dolayı, ch'an-yü idaresi başkanının yaveri Wang Pen-li tarafından hapsedilmişti. O sırada Kutluk, [Çin'e gelip] akınlar yapıyordu. [Aşıt] Yüan-chen eski [görevi olan mülteci] bölük'leri yöneticiliğinin [tekrar] kendisine verilmesini istedi; Wang Pen-li de kabul etti. Bunun üzerine [Aşıt Yüan-chen], ilk fırsatta [adamlarıyla beraber] Kutluk tarafına geçti.

A-shih-te Yüan-chen: Bu adın, Tonyukuk'un Çince adı olduğu görüşü yaygındır. Konuyla ilgili olarak Masao Mori, ayrı bir makale yazmıştır (bkz. Mori 1973; 1960:59-65, 64-65 ve 1999:93-101, 101). Liu Mau-tsai ise (II:846) ise, bu konuyu ilk defa 1897'de dile getiren Hirth'in görüşüne karşı çıkar; onun fikrine göre bunlar iki ayrı şahıstır. Gumilev de Liu Mau-tsai ile aynı görüştedir (1999:351, n. 25). Bu konuda ayrıca, bkz. Metin ve Açıklamalar 5168:2 ve 5173:9.

mülteci bölükler: Bkz. II. B. a.

hatadan dolayı: Burada, hata, olarak çevrilen *tso*'dur (Pulleyblank 1991: 424/19). Mahkemede okumak, sanık durumunda olmak anlamındadır.

yaver: Bu terim için Çincede *chang-shih* imleri kullanılmıştır; ancak buradaki şahıs vali yaveri değil, prens yaveri görevindedir (Hucker §185).

Wang Pen-li: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

ilk fırsatta: *Pien* genellikle, kolaylıkla, anlamına gelirse de, bu im, burada "ilk fırsatta" anlamında kullanılmıştır. Liu Mau-tsai (*LMT* I:158), "hemen" diye çevirmiştir.

tarafına geçti: Aslında, *t'ou*, yâni, *hrf.* "teslim oldu" anlamındaki bu kelime, Türkçeye "karşı tarafa geçti" şeklinde çevrildi. "Taraf değiştirme"nin uygun bir davranış olarak algılanmadığı Çin kültüründe, bu eylemi ifade etmek için, teslim olmak, fiili kullanılmıştır. Halbuki, Türk dilinde ve kültüründe, taraf değiştirmek iyi bilinen bir kavramdır. Daha öncede *erh*, yâni, ikinci bir sülâleye sadakat gösterenlerin, birinci sülâle veya devletin artıkları olarak görüldüğüne değinilmişti. Aşıt Yüan-chen'in Kutluk tarafına geçerek onları güçlendirmesi meselesi ile ilgili, *CTS* metninde, Kutluk tarafından *te* sözü kullanılmıştır ki, "elde etmek" "kazanmak" anlamındadır.

5167:6

骨咄祿得之，甚喜，立為阿波達干，令專統兵馬事。

Aşıt Yüan-chen'in kendi tarafına geçmiş olmasına sevinen [Kutluk], onu apa tarkan mevkiine getirdi ve askerî işlerin idaresinden sadece onun sorumlu olmasını emir buyurdu.

Bu cümle harfiyyen çevrilse, "Onun kendisi için kazanılmış olunmasına çok sevinen Kutluk, ona *apa tarkan* unvanını verdi" şeklinde çevrilmiş olurdu.

apa tarkan: Metinde *a-po* ta-kan imleriyle yazılmış olan bu unvanın T'ang devri telaffuzları için bkz. Cetvel 1. Bu unvanın ilk kısmı *a-po,* yukarıda (5153:6) açıklanmıştı. Unvanın ikinci kısmını oluşturan *ta-kan* imleri, daha sonra (5170:3) "bağa tarkan" şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Metinde Apa Tarkan "atalık" anlamında kullanılmıştır. Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*'nde (1939:94a s.256-260) bu konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almış ve bu kurumun Hazarlarda, 'Hakan Bih' adıyla, hükümdar naipliğini ifade ettiğini belirtmiştir.

Burada, Tonyukuk olduğu kabul edilen A-shih-te Yüan-ch'en'in, aniden atalık olarak atanması yadırganmamalıdır. Tonyukuk, Aşıt soyundan geliyordu. Aşıtlar ise, Aşınaların dünür soyu idi. Atalıkların, böyle hatunların geldikleri boylardan gelmesi de, töreden olmuştur. Diğer bir deyişle, biz bugün, ataerkil bir bakış açısı ile, sadece Aşına ile ilgileniyoruz. Ancak, Kadim Türk devrinde, Aşıt soyu önemli bir rol oynuyordu ve hâkim sülâle, "çifte krallık" ve: "hâkimiyeti paylaşma" prensipleri içinde söz sahibi idi (bkz. İ. Togan "Türk Tarihinin Düşünsel Alanları").

Kısacası, Bilge Kağanın hanımının Tonyukuk'un kızı olması tesadüf değildir; o, Tonyukuk'un kızı olmaktan çok, bir Aşıt'tır. Tonyukuk'un, "onu, ben Kağan yaptım" şeklindeki sözleri (T1 B6 bkz. Tekin 1968: 249 ve 1995:83), ancak, 'Aşıtlar' çerçevesinde anlaşılabilir. Tonyukuk ve onun dünür soyundan gelen bir kişi olarak *apa tarkan* görevini üstlenmesi İç Asya teşkilat tarihi açısından değerlendirilmesi gereken bir meseledir. Bu konu hakkında ayrı bir çalışma hazırlanmaktadır.

askerî işlerin idaresi: Metinde *ping-ma hrf.* asker at işleri bu sözler kullanılmıştır. Burada, Eltäriş Kutluk Kağanın, Çin'deki Üç Beylik dönemi *hsiang-fu*'larına benzer bir konuma getirildiği akla gelebilir. Ancak, bozkır şartlarında böyle bir ayırım pek söz konusu değildi.

onu apa tarkan mevkiine oturttu: Burada tayin sözü değil de, tahta oturmak anlamında kullanılan *li* kullanılmış olması dikkat çekicidir.

sırf onun sorumlu olmasını emir buyurdu: Çincede *chuan-t'ung* ile ifade edilmiştir. Burada *chuan* imi özellikle bütün işleri bir yerde merkezîleştirmek, tek merkezde toplayıp sorumluluğunu almak anlamında kullanılmıştır. Burada, bu cümlenin üzerinde ayrıntılı olarak durmamızın sebebi, *CTS* metninde, teşkilat tarihî açısından çok önemli bir konuya değinilmiş olmasıdır. Tonyukuk (veya Aşıt Yüan-chen)'a "*apa tarkanlık*" unvanı ile, merkezî askerî işlerin tek sorumlusu görevi de verilmiştir. Metinde, askerî işler ayrı bir görev gibi ifade ediliyorsa da, aslında bu sözlerle, apa tarkanın görevlerine açıklık getirilmiştir. Bu sözler, bize, ayrıca orada, İbn Fadlan'ın 10. yüzyılda Hazar Hakan Beh'i için, "Orduya kumanda ve sevkeden memleketin işlerini yürüten halk arasına çıkan ve harbe giden Hakan Beh'dir" şeklindeki sözlerini hatırlatır.

5167:7

永淳二年，進寇蔚州，豐州都督崔智辯擊之，反為賊所殺。

Yung-ch'un [saltanat devresinin] 2. yılında [683], [Kutluk adamlarıyla] Yü vilâyetine akınlar yaptı; Feng vilâyeti tutuğu Ts'ui Chih-pien, onlara karşı saldırıya geçti; ancak, eşkıyalar tarafından öldürüldü.

Yung-ch'un saltanat devresi: Bu dönem, birçok saltanat devresi gibi, kısa dönemlidir; *Yung-ch'un* saltanat devresinin 2. yılı, 683 yılına tekabül eder.

Ts'ui Chih-pen: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

Yü vilâyeti: Hem Yü (WG-13658) ve hem de Wei (WG-12625) şeklinde telâffuz edilen bu im, özel isim olarak Yü şeklinde okunmaktadır (bkz. *LMT* I:158 ve *LMT* II:323). Bugünkü Beijing'den çok uzak olmayan bu yerdir (bkz. Harita 13 ve Dizin)

Feng vilâyeti: Bu yer için bkz. Harita 12, 13 ve Dizin.

5167:8

文明元年，又寇朔州，殺掠人吏，則天詔左武威衛大將軍程務挺為單于道安撫大使以備之。

Wen-ming [saltanat devresinin] 1. yılında [684], bu kez Shuo vilâyetine akınlar yaptılar; halkı ve devlet görevlilerini yağmalayıp öldürdüler. [Wu] Tse-t'ien, sol atlı muhafız ulu sänggünü Ch'eng Wu-t'ing'i, Ch'an-yü Askerî Bölgesini teskin etmekle görevli temsilci olarak atadı ve [karşı harekâta geçmesi için] hazırlık yapması emrini verdi.

Wen-ming saltanat devresi: Söz konusu saltanat devresinin 1. yılı, 684 yılıdır.

Wu Tse-t'ien: Aynı zamanda Wu-hou yani İmparatoriçe Wu diye de bilinen bu hanım, T'ai-yüan'daki aristokratik bir aileye mensuptu. Önce T'ai-tsung'un sarayına cariye olarak girmişken, sonradan onun oğlu Kao-tsung'un gözdesi ve imparatoriçesi olmuştur. Daha 655 yılından başlayarak gücünü ispatlayan bu hanım, Kao-tsung'un 683 yılında ölümü üzerine kendisini imparatoriçe ilân etmiş ve hanedanlığı devam ettiren Li ailesi yerine, kendi Wu ailesini hâkim kılmak istemiştir. Böylece 690-705 yılları arasında Chou adlı bir sülâle kurmuştur. Çin tarihinde gerek tartışmalı kişiliği ve gerekse icraatı açısından önemli bir yer işgal etmiştir. H. Wechsler onun hayatını incelerken, bu tartışmalara da yer vermiştir (Twitchett ve Wechsler 1979:251-289; 290-312 ve Dramalı 2004:11-13).

Bu çalışmada çevrilen metinde özellikle 684-705 yılları arasında bürokraside arkaik dönem unvanları kullanması ile karşımıza çıkan Wu Tse-t'ien'in Kapgan Kağan ile karşı karşıya kaldığını görüyoruz.

Öte yandan, metinde belirtilmemesine rağmen, metinle ilgili haritalardan, Kapgan Kağanın 683 yılından sonraki seferlerinin daha çok Sarı Irmağın doğu tarafına doğru olduğunu görürüz. Seferlerin doğuya kaymasının nedeni İmparatoriçe Wu Tse-t'ien'in başkenti Ch'ang-an'dan, Sarı Irmağın büklümünün doğusunda olan eski başkent Lo-yang'a taşımış olması ile ilgili gibi gözükmektedir. Loyang şehri 701 yılına kadar başkent olarak kalmıştır (Twitchett ve Wechsler 1979.257-258). Eserinde İmparatoriçe Wu Tze-t'ien'in güçlenmesi ile II. Türk Kağanlığının ortaya çıktığı dönemin eşzamanlı olmasını değerlendiren Gumilev, bu dönemde Çin'de meydana gelen gelişmelerin II. Türk Kağanlığının kurulmasına zemin hazırladığı görüşündedir (1999:357-358; 367-371).

Eşi Kao-tsung adına yapılmış olan Ch'ien-ling mezar külliyesinde İmpatartoriçenin "Yazısız Yazıt" adlı, üzerinde yazı olmayan ihtişamlı bir dikili taş bulunmaktadır.

askerî muhafız ulu sänggünü: Metinde, *wu-wei-wei ta chiang-chün* imleri ile ifade edilmiş olan bu unvan için, Liu Mau-tsai (*LMT* I:158), *Gross General der linken Militärmacht Garde*, yâni, 'askerî güç muhafızları' tabirini kullanmaktadır. Hucker ise, bu imleri, *militant and awesome guard* şeklinde çevirmiştir (bu konuda bkz. yukarıda Metin 5159:4, 5165:11 ve Hucker §7838).

teskin etmekle görevli temsilci: Metinde *an-fu ta-shih* imleriyle yazılmış olan bu unvan "teskin etmekle görevli temsilci" şeklinde çevrilmiştir (bkz. Hucker §19).

5167:9

垂拱二年，骨咄祿又寇朔、代等州，左玉鈐衛中郎將淳于處平為陽曲道總管，與副將中郎將蒲英節率兵赴援，行至忻州，與賊戰，大敗，死者五千餘人。

Ch'ui-kung [saltanat devresinin] 2. yılında [686, Kutluk] tekrar Shuo, Tai gibi vilâyetlere hücum etti; yeşim kemerli saray muhafız alayı sol sänggünü Ch'un-yü Ch'u-p'ing, Yang-ch'ü Askerî Bölgesi komutanı olarak [harekete geçip] Hsin vilâyetine geldiğinde, komutan yardımcısı ve saray muhafızları sänggünü P'u Ying-chieh de, kendi kuvvetleriyle onun yardımına geldi ve [beraberce], eşkıyalarla çarpıştılar ve büyük bir yenilgiye uğradılar; 5.000'den fazla kişi öldü.

Chui-kung saltanat devresi: Söz konusu saltanat devresi, 685-688 yıllarında arasında olmuştur; bu saltanat devresinin 2. yılı, 686 yılına rastlar.

yeşim kemerli saray muhafız alayı sol sänggünü: Bu unvan metinde, *yü-ch'ien wei* imleri ile yazılmıştır. Hucker, bu unvanı, *Guard of the Jade Strategy* şeklinde açıklamaktadır (Hucker §8122). İmparatoriçe Wu Tse-t'ien döneminde yâni, 684-705 yılları arasında, birçok isim ve unvanlar değiştirilmiştir. Eski askerî strateji planlarına göre isimlendirilmiş 16 muhafız içinde, bu unvan, eski *ling-chiu wei*'in yeni adıdır.

Ch'ün-yu Ch'u-p'ing: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

Yang-chü Askerî Bölgesi: Liu Mau-tsai (*LMT* II:937), bu bölgenin bugünkü Shanxi bölgesinde olduğunu söyler.

P'u Ying-chieh: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

5167:10

三年，骨咄祿及元珍又寇昌平，詔左鷹揚衛大將軍黑齒常之擊卻之。

3. Yılda [687], Kutluk ve [Aşıt] Yüan-chen, Ch'ang-p'ing'e hücum ettiler. İmparatoriçe de, "yükselen kartal muhafızları" sol ulu sänggünü Hei-ch'ih Ch'ang-chih'yı hücuma geçmesi için gönderdi.

Ch'ang-p'ing: Liu Mau-tsai'ya (*LMT* II:840) göre, Ch'ang-p'ing bugün Hebei'de, aynı adı taşıyan yerin yakınlarındadır. T'ang döneminde Yu vilâyetine bağlı bir ilçe olan Châng-p'ing, Bugünkü Beijing'in Changping ilçesinin güneyinde bulunuyordu. Bu konuda *CTS* coğrafya bölümünde (*ti-li chih*) bilgi bulunmaktadır (*CTS* 39:1517).

yükselen kartal muhafızları alayı: Metinde *ying-yang wei* imleri ile yazılan bu alay 684-705 yılları arasında, yâni, İmparatoriçe Wu Tse-t'ien döneminde varlık göstermiştir (bkz. Hucker §8031)

Hei-ch'ih Ch'ang-chih: Bu şahsın *CTS* ve *HTS*'de birer biyografisi bulunmaktadır. İlginç olan *HTS*'deki biyografisinin "yabancı generaller" kategorisinde verilmiş olmasıdır (*CTS* 109:3294-3295 ve *HTS* 110:4121-4122).

5167:11

其年八月，又寇朔州，復以常之為燕然道大總管，擊賊於黃花堆，大破之，追斉四十餘里，賊眾遂散走磧北。

3.Yılın 8. ayında, tekrar Shuo vilâyetine hücum ettiler. Bunun üzerine, [Hei-ch'ih] Ch'ang-chih, tekrar Yen-jan Askerî Bölgesine başkomutan olarak atandı; o da, düşmana Huang-hua-tui'de hücum etti ve onları büyük bir yenilgiye uğrattı; [kaçan düşmanı] 40 li boyunca kovaladı; bunun üzerine düşman kuvvetleri de, dağınık bir şekilde Çölün kuzeyine kaçtılar.

Yen-jan Askerî Bölgesi: Bu askerî bölge hakkında Liu Mau-tsai (II:842) "Herhalde Urat Sancağı'nın batısında, Sarı Nehir'in kuzeyinde bulunan Yen-jan tutukluğudur" şeklinde bir not düşmüştür. Ayrıca *CTS* "Uygurlar" bölümünde T'ang döneminde "eski *Ch'an-yü* idaresi (*ch'an-yü-tai*) yerine Yen-jan Askerî valiliği (*tu-hu fu*)" kurulduğu bildirilmektedir (*CTS* 195:5196). Söz konusu Ch'an-yü askerî valiliği takriben 40°-44° enlem ve 102°-116° boylamlarındaki geniş bir alanı kapsamakta idi (bkz. Açıklamalar 5166:2, 3; 5168:16).

Huang-hua-t'ui: Bu yer hakkında Liu Mau-tsai (*LMT* II:843), "Hu San-sing (*TK*, Chiang-su ed. 204, 3a)'a göre, Huang-hua-t'ui, Shanxi'nin kuzeyinde, bugünkü, Huang-hua dağı ile ilgili olmalıdır" demektedir. Bu konuda *CTS* ve *HTS*'de bilgi bulunmamaktadır. *TCTC* (204:6445) ise Hu'ların yerleşme alanları olan üç eyalet dolayısıyla, " Shuo vilâyetinde Shen-wu ovasında (Shen-wu ch'uan 神武川) Huang-hua-t'ui bulunuyordu" şeklinde bir bilgi

verilmiştir (Bu bilgiye ulaşmamada yardımcı olan Wu Yugui'e teşekkür ederim). Bu durumda Huang-hua-tui'in yerinin 39° enlem ve 112°-113° olarak belirlenmiş olan Shuo vilâyeti ile merkezi 41° enlem ve 112°'de gösterilen Yen-jan veya *Ch'an-yü* Askerî Valiliği yakınlarında Sarı Irmağın büklümünün kuzeybatısında, yâni, bugün İç Moğolistan Özerk Bölgesi başkenti Hohote, eski Köke Qota'nın hemen kuzeyindeki bölgede olduğu görülmektedir.

5167:12

右監門衛中郎將竇寶璧又率精兵一萬三千人出塞窮追，反為骨咄祿所敗，全軍盡沒，寶璧輕騎遁歸。

Darüssaade ağası sağ sängünü Ts'uan Pao-pi, seçkin kuvvetlerden 13.000 askerle [sınırlardaki] surlardan çıkıp, hiç aman vermeden onları sıkı bir takibe tâbi tuttu; fakat, Kutluk tarafından mağlup edildi; [Ts'uan Pao-pi'nin] kuvvetlerinin hepsi yok oldu. Ts'uan Pao-pi, hafif süvarileriyle kaçıp memleketine döndü.

darüssaade ağası: Metinde *chien-men wei* imleriyle yazılan bu unvan Osmanlı sistemindeki darüssaade ağasına benzer bir konumda olan kişiye işaret eder (bkz. Hucker §847). Osmanlılarda "darüssaade ağası" saadetli, devletli kapının ağası anlamında olan bir terimdi.

Ts'uan Pao-pi: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır. Bu olaylar Gumilev tarafından biraz daha farklı bir şekilde algılanmıştır (1999:355).

5167:13

初，寶璧見常之破賊，遽表請窮其餘黨，則天詔常之與寶璧計議，遙為聲援。

Evvelce Ts'uan Pao-pi, [Hei-ch'ih] Ch'ang-chih'nın eşkıyaları yendiğini görünce, çaresiz bir durumda kalmış olan eşkıyaların geri kalanlarını da ortadan kaldırmak isteğiyle, İmparatoriçeye maruzatta bulunmuştu. [İmparatoriçe] Wu Tse-t'ien, [Hei-ch'ih] Ch'ang-chih'ya bir ferman göndererek, Ts'uan Pao-pi ile istişarede bulunmasını ve uzaktan yardıma hazır olmasını buyurmuştu.

5167:14

寶璧以為破賊在朝夕，貪功先行，又令人出塞二千餘里覘候，見元珍等部落皆不設備，遂率眾掩襲之。

[Ts'uan] Pao-pi, eşkıyaların yok edilmesi an meselesidir diye, gayretkeşlik göstererek, kuvvetlerini ileri sürdü ve hatta, sınırlardaki surların 2.000 li ötesine çıkarıp, etrafı kolaçan ettirerek bekletti. Bunlar Aşıt Yüan-chen ve diğerlerinin bölük halklarının hazırlıksız olduğunu gördüler ve bunun üzerine Ts'uan Pao-pi, gizlice hücum etmek üzere harekete geçti.

5167:15

既至，又遣人報賊，令得設備出戰，遂為賊所覆，寶璧坐此伏誅。

Onların karargâhına] gelince de, eşkıyalara bir ulak gönderip savaşa hazırlanmalarını bildirdi. Ancak Ts'uan Pao-pi eşkıyalar [5168] tarafından mağlup edilince, mahkeme ve idam edildi.

5168:1

則天大怒，因改骨咄祿為不卒祿。

Hiddetlenen [Wu] Tse-t'ien, Kutluk'un Ku-tu-lu şeklindeki adını, Pu-tsu-lu, yâni, "Bahtsız ol! [Kutluk]" şekline soktu.

"Bathtsız ol [Kutluk]": Metinde *pu-tsu-lu* imleri ile yazılan ve *hrf.* 'bahtına erişmeme' anlamında olan bu ifade "bahtsız ol!" şeklinde çevrilmiştir. Burada, 'kutluk' adı, Çince baht anlamına gelen '*lu*' ile kafiyelendirilmiştir. Liu Mau-tsai (II:845) bu sözün, "bahtına ermeden ölsün" anlamındaki bir deyimden geldiğini ileri sürmektedir.

5168:2

元珍後率兵討突騎施，臨陣戰死。

*[Aşıt] Yüan-chen, bundan sonra askerleriyle, Türgişler üzerine yürüdü ve savaş meydanında öldü.**

Türgiş: Bu adı oluşturan *t'u-ch'i-shih* imlerinin T'ang devri telâffuzları için bkz. Cetvel 1. Türgişler, Kadim Türklerin batı bölgelerinde bulunuyorlardı (bkz. Beckwith 1987:84-107).

*Tonyukuk ile aynı kişi olduğu kabul edilen Aşıt Yüan-chen'in ölümü konusunda Masao Mori (1973) ve René Giraud (1960 ve 1999) görüş bildirmişlerdir. Burada ilginç olan René Giraud'nun da dikkati çektiği gibi, Aşıt Yüan-chen'in ölümünün Eltäriş Kağanın ölümü ile ve dolayısıyla Kapgan Kağanın tahta çıkışı ile eş zamanlı gibi gözükmesidir. Oysa ki Tonyukuk'un kendi ifadesine göre, o, Kapgan Kağan döneminde bir süre önemini sürdürmüştür. Ancak sonra, bir şekilde gözden düştüğü anlaşılmaktadır (Giraud 1960:64-66 ve 1999:101). Bu olayla ilgili olarak Giraud "Kırgız tehlikesinden kurtulan Kapgan, daha doğrusu Tonyukuk, 698'de Türgeşlere karşı cephe alıyor; onların Kağanı U-çe-le'yi esir ediyor; onun ulusu kendisine kalıyor ve bu ulusla birlikte, 701 yılındaki Sogd savaşına giriyor" demektedir (1990:70).

5168:3

骨咄祿，天授中病卒。

Kutluk, T'ien-shou [saltanat devresinin] ortasında [690-91] hastalanarak öldü.

T'ien-shou saltanat devresi: Burada 690-691 yıllarında kısa süreli bir saltanat devresi söz konusudur. Liu Mau-tsai (II:847), *CTS*'de verilen bu tarihin, 692 olması gerektiğini belgelemiştir.

5168:4

默啜者，骨咄祿之弟也。

Bügü Çor (Kapgan Kağan)'a gelince, o Kutluk'un erkek kardeşi idi.

5168:5

骨咄祿死時，其子尚幼，默啜遂篡其位，自立為可汗。

Kutluk öldüğü zaman, oğlu [yâni, sonraki Bilge Kağan] daha çok gençti; Bügü Çor, bunun üzerine, tahtı ele geçirdi ve kendini kağan ilân etti.

oğlu: Buradaki imler hem oğlu, hem de oğulları şeklinde anlaşılabilir. Ancak, tahta bir kişi çıktığı için burada "oğlu" olarak, daha sonra Bilge Kağan unvanıyla tahta çıkacak prens kasdedilmiştir.

CTS metni, her zaman olduğu gibi, verasetin babadan oğula geçmemesini açıklamak lüzumunu hissetmektedir. Halbuki bu dönemde, Kadim Türklerde veraset, ağabeyden kardeşe yatay bir geçiş gösteriyordu. Bu konuya daha önce de değinilmişti; *CTS* metninde (5155:11), Elig Kağanın tahta çıkışı Ch'u-lo Kağanın oğlunun çirkin olmasına bağlamıştı. Bu kez, Kapgan Kaganın tahta çıkışı, tahtı ele geçirmek şeklinde açıklanmıştır. Oysa ki töreye göre, tahta geçme sırası Kapgan Kağanda idi.

5168:6

長壽二年（五），率眾寇靈州，殺掠人吏。

Ch'ang-shou [saltanat devresinin] 2. yılında[5] *[693, Bügü Çor] adamlarıyla gelip Ling vilâyetini bastı; halkı ve devlet görevlilerini [önce] yağmalayıp [sonra] öldürdü.*

Ch'ang-shou saltanat devresi: 23 Ekim 692'de başlamış, 9 Haziran 694'te son bulmuştur; 2. yıl ise, 693 yılıdır. Metin dipnotunda (No.5) belirtildiği gibi,

bu olay, bazı kaynaklara göre 3. yılda, 694'ün ilk yarısında meydana gelmiştir.

5168:7

則天遣白馬寺僧薛懷義為代北道行軍大總管，領十八將軍以討之，既不遇賊，尋班師焉。

[İmparatoriçe Wu] Tse-t'ien, Pai-ma tapınağı rahibi Hsüeh Huai-i'yi, Tai-pei Askerî Bölgesi harekât ordusu başkomutanı olarak atadı ve 18 sänggünle birlikte, Bügü Çor üzerine yürümesini emretti; [rahip komutan], eşkıyalara rastlamayınca, kuvvetlerini geri çekti.

Pai-ma Tapınağı: Burada söz konusu tapınak, "Kırat Tapınağı" adını taşımaktadır ve adı genellikle, Po-ma-ssu şeklinde telâffuz edilirdi. Liu Mau-tsai'ın bildirdiğine göre (II:852) bu tapınak, M.S. 68 yılında Çin'de kurulan ilk Budist tapınağı idi. Eski başkent Lo-yang'ın 20 li (10 km) doğusunda bulunuyordu.

Hsüeh Huai-i: Liu Mau-tsai'ın bildirdiğine göre (II:852), aslında İmparatoriçenin yakınlarından olan bu şahıs, hükümdarın aracı olmasıyla rahip olmuştur. Yukarıdaki pasajda da, bu rahibe askerî selahiyetler verildiğini görüyoruz.

Tai-pei Askerî Bölgesi: Muhtemelen Tai ilçesinin kuzeyinde bulunuyordu (*LMT* II:853).

5168:8

默啜俄遣使來朝，則天大悅，冊授左衛大將軍，封歸國公，賜物五千段。

Bügü Çor aniden [Zat-ı Şahanelerinin] huzuruna saraya elçi gönderdi; [Wu] Tse-t'ien buna çok sevindi ve [Bügü Çor'u] sol muhafız alayı ulu sänggünü olarak tayin ettiğini [imparatorluk] kayıtlarına geçirdi ve ona "Devletimize Yönelen Kung" unvanını tevcih ederek, 5.000 top ipek ihsan etti.

Devletimize Yönelen Kung: Metinde bu unvan, *kuei-kuo kung* imleri ile yazılmıştır. Liu Mau-tsai'ın da sözünü ettiği gibi bu unvan, devlet hiyerarşisinde yeri olan bir unvan değildi; içi boş diyebileceğimiz cinsten bir unvandı (bkz. *LMT* II:854).

Zat-ı Şahanelerinin huzuruna: Burada bu şekilde çevrilen *lai-ch'ao* imleri, evvelce "saraya" diye çevirilmişti.

5168:9

明年，復遣使請和，又加授遷善可汗。

Ertesi yıl da, [Bügü Çor, İmparatoriçeye] tekrar elçi gönderdi ve kendisine ayrıca, "İyiliğe Yönelen Kağan" unvanı tevcih edildi.

İyiliğe Yönelen Kağan: Metinde *ch'ien-shan k'o-han* imleriyle yazılan unvanın Kapgan Kağana verilmesi, Liu Mau-tsai'ın belirttiğine göre, Kıtanların ayaklanmasına katılmamış olması dolayısıyla olmuştur. İmparatoriçe, bu vesile ile, 696 yılının 9. ayında bir elçi göndererek, Kapgan Kağana "İyiliğe Yönelen Kağan" anlamındaki bu unvanı tevcih etmiştir (*LMT* II:856).

5168:10

萬歲通天元年，契丹首領李盡忠、孫萬榮反叛，攻陷營府，默啜遣使上：「請還河西降戶，即率部落兵馬為國家討擊契丹。

Wan-sui t'ung-t'ien [saltanat devresinin] ilk yılında [696], Kıtan reisleri Li Chin-chung ve Sun Wan-yung ayaklanarak, Ying-fu'yu hücumla ele geçirdiler; Bügü Çor, İmparatoriçeye elçi gönderip:[Sarı] Irmağın batısında bulunan ve size [evvelce] iltica etmiş olan haneleri bize geri verirseniz, ben de bölük süvarilerimi alıp Çin adına Kıtanlar üzerine yürürüm dedi.*

ordumu: Metinde, *pu-lo ping-ma* imleriyle ifade edilen bu ifade, *hrf.* "bölüg süvarileri" anlamındadır.

Wan-sui t'ung-t'ien saltanat devresi: Bu dönem 22 Nisan 696'da başlamış, 29 Eylül 697'ye kadar devam etmiştir.

Ying-fu: Metinde Ying-fu diye söz edilen bölge, Ying vilâyeti tutukluğudur. Söz konusu bu tutuklukta, 30'dan fazla "gevşek dizgin" politikası ile idare edilen vilâyet bulunuyordu (gevşek dizgin politikası için bkz. Yang 1968:31). Bu bölge Hebei'deki eski Yung-p'ing-fu (ve sonraki Lu-lung ilçesi) civarında bulunuyordu (*LMT* II:857).

Li Chin-chung ve Sun Wang-yung: Bu şahıslar hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

*Sarı Irmağın batısında (Ho-hsi) ifadesi, Liu Mau-tsai'ın (II:858) söz ettiği gibi, mülteci hanelerini yerleştirdikleri yerlerden değildir. Büyük bir ihtimalle burada, *ch'ü* 曲 "büklüm" yerine *hsi* 西 "batı" yazılmıştır (mülteci haneler için bkz. Metin 5168:15 ve Açıklamalar).

5168:11

制許之。

İmparatoriçe bunu kabul etti.

5168:12

默啜遂攻討契丹，部眾大潰，盡獲其家口，默啜自此兵眾漸盛。

Bunun üzerine Bügü Çor, Kıtanlara hücum etti ve onların boylarını tarumar edip, hanelerinin hepsini tutsak etti; bütün bu olaylar sonucu, Bügü Çor'un gücü gittikçe arttı.

*Burada, 'boylar' diye çevrilen *pu-tsung* imleridir. Terimin burada, Kıtanlar için kullanılmış olması ilginçtir. Harfiyyen çevirdiğimiz zaman, "boy" (*pu*) ve "kalabalığı" (*tsung*) anlamında alırsak, terim birden fazla boyun varlığını gösterir.

5168:13

則天尋遣使冊立默啜為特進、頡跌利施大單于、立功報國可汗。

[Wu] Tse-t'ien aniden bir elçi göndererek, Bügü Çor'a t'e-chin [denen 2. dereceden liyakat unvanını], "Eltäriş Ulu Ch'an-yü" ve "Devlete Hizmet Veren Kağan" [unvanlarını] tevcih etti.

Eltäriş Ulu *Ch'an-yü* ve Devlete Hizmet Veren Kağan: Metinde *hsieh-tieh-li-shih ta ch'an-yü* ve *li-kung pao-kuo* imleriyle yazılmış bu iki unvan özel unvanlardı; unvandan gördüğümüz gibi, *Eltäriş* unvanı, Kutluk Kağana münhasır değildir.

*Metinde *t'e-chin* imleriyle yazılan ve *hrf.* "özel olarak yükseltilmiş" anlamında olan bu ifade yüksek dereceli general ve devlete hizmeti dokunmuş kişilere verilen bir çeşit liyakat unvanına işaret ediyordu (*LMT* II:859 ve Hucker §6335). Sarayda 2. dereceden bir liyakat unvanı olan *t'e-chin* için ayrıca bkz. *CTS* 42:1743.

5168:14

聖曆元年，默啜表請與則天為子，并言有女，請和親。

Sheng-li [saltanat devresinin] ilk yılında, [698], Bügü Çor, İmparatoriçe [Wu] Tse-t'ien'e maruzatta bulunarak, onun evladı olmak istediğini bildirdi; hem de, "kızım var dünür olsak", dedi.

5168 :15

初，咸亨中，突厥諸部落来降附者，多處之豐、勝、靈、夏、朔、代等六州，謂之降戶。

Evvelce, Hsien-heng [saltanat devresi] ortalarında [670-673] Türklerin çeşitli bölük'lerinden bize iltica etmiş olanlarının çoğu, Feng, Sheng, Ling, Hsia, Shuo, Tai gibi, altı vilâyette oturuyorlardı; onlara "mülteci haneler" denilirdi.*

Hsien-heng saltanat devresi: Bu dönem, 670-673 yıllarını kapsar.

mülteci haneler: Metinde *hsiang-hu* imleriyle yazılmış olan bu ifade, *hrf.* "teslim olmuş haneler" anlamına gelmektedir. Mülteci haneler, 670-673 yıllarında Feng, Sheng, Ling Hsia, So ve Tai adlı Sarı Irmağın büklümünün dışında kalan vilâyetlere yerleştirilmişlerdir (bkz. Metin 5168:10).

Liu Mau-tsai'ın fikrine göre, Kapgan Kağan kendisince bu vilâyetlerdeki mülteci hanelerin geri verilmesi şartıyla Kıtanlara karşı olan bu sefere katılmış ve söz yerine getirilmeyince, yeniden talepte bulunmuş olmalıdır.

Pulleyblank (1952:330 ve 354) burada söz konusu bölgenin, Sogdlar için kurulmuş 6 vilâyetin bulunduğu bölge olduğunu ileri sürer. Bu görüşe karşı gelen Liu Mau-tsai, kanaatini aşağıdaki gibi belirtmiştir:

"670 ve 673 yıllarında mülteci haneler daha çok Ordos'ta yerleştirildiler. 679 yılında ise, Ling ve Hsia vilâyetlerinin bulunduğu bölgede 6 Sogd (Hu) vilâyeti ihdas edildi. Bunlardan mülteci haneler de yararlanacaktı. Herhalde Ni-shu Bäg'in aynı yıldaki yenilgisiyle, mülteci hanelerin sayısında artış olmuştur" (*LMT* II:858).

5168:16

默啜至是又索此降戶及單于都護府之地，兼請農器、種子，則天初不許。

[Bögü] Çor bu sefer söz konusu olan bu mülteci hanelerini ve Ch'an-yü Tutukluğunun topraklarını talep etti; ayrıca, tarım aletleri ve tohum istedi. [Wu] Tse-t'ien başlangıçta bu talepleri kabul etmedi.

5168:17

默啜大怨怒，言辭甚慢，拘我使人司賓卿田歸道，將害之。

Çok hiddetlenen Bügü Çor, çok kaba sözler söyledi ve elçimiz kapı kethüdası T'ien Kuei-tao'u idam edecek oldu.

kapı kethüdası: Metinde bu unvan, *ssu-pin ch'ing* imleriyle ifade edilmiştir. Evvelce kapı kethüdasına *hung-lu-ch'ing* deniliyordu; 684-705 yılları arasında, *ssu-pin-ch'ing* şeklinde değiştirilmiştir (*LMT* II:862 ve Hucker §5739).

T'ien Kuei-tao: Bu şahıs hakkında *CTS* (185a. 6a=cilt 15:4794-4795) ve *HTS* (197. 4b=cilt 18:5624)'de bulunan biyografilerde bilgi bulunmaktadır. Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilen bu biyografilerde (*LMT* I 315-316) bu olaylar, ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

5168:18

時朝廷懼其兵勢，納言姚□，鴻臚侍郎楊再思建議請許其和親，遂盡驅六州降戶數千帳，并種子四萬餘碩、農器三千事以與之，默啜浸強由此也。

O vakit Saray, Bügü Çor'un ordusunun gücünden ürktü ve mabeyinci Yao Shou ve tuğra hizmetindekilerden Yang Tsai-ssu "[Bügü Çor'un] dünürlük teklifini kabul buyurun", diye İmparatoriçeye teklifte bulundular. Müteakiben, [söz konusu] altı vilâyette oturan birkaç bin çadırlık mülteci hanelerin hepsini kovup çıkardılar ve aynı zamanda [5169] 40.000 shih'dan fazla tohum ve 3.000 tarım aleti verdiler. Bu zamandan sonra Bügü Çor, çok güçlendi.

mabeyinci: Metinde *na-yen* imleriyle ifade edilmiştir (Hucker §4079 ve *LMT* II:864).

Yao Shou: Liu Mau-tsai (II:865), Yao Shou adındaki bu şahsın *CTS* (89. 11b=cilt 9:2902-2908) ve *HTS* (102. 6b=cilt 13:3979-3981)'de biyografileri bulunduğunu bildirmektedir.

tuğra hizmetindekilerden: Metinde, *luan-t'ai shih-lang* imleriyle yazılan bu daire "zümrüd-ü anka pavyonu" diye çevirebilir. Bu daire aslında, nişancılık makamının (*Men-hsia sheng*), 685-705 yılları arasında aldığı yeni isimdir. (*LMT* II:866 ve Hucker §3867). Çin'de bu dönemde bu makamın başında bir nişancı (*men-hsia shih-cheng*) ve yardımcıları (*shih-lang*) bulunuyordu.

Osmanlılarda nişancı yardımcısı olmadığından, ve bu makamda hizmet edenlere tuğra hizmetinde bulunanlar dendiği için, çeviride bu ifade kullanıldı.

shib: Bir ağırlık ölçüsüdür ve 72, 574 kg'a tekabul eder (Strassberg 1994:xxiii ve *LMT* II:867).

5169:1

其年，則天令魏王武承嗣男淮陽王延秀就納其女為妃，遣右豹韜衛大將軍閻知微攝春官尚書，右武威衛郎將楊齊莊攝司賓卿，大齎金帛，送赴虜庭。

O yıl, [Wu] Tse-t'ien, Wei Prensi Wu Ch'eng-ssu'nun oğlu Huai-yang prensi [Wu] Yen-hsiu'nun, Bügü Çor'un kızını kendisine hanım olarak almasını emretti. Pars sadaklı muhafızlar sağ ulu sänggünü Yen Chih-wei'i teşrifat ağası olarak, saray atlı muhafız kıtası sağ 2. sänggünü Yang Ch'i-chuang'ı kapı kethüdası olarak görevlendirdi; aynı zamanda da, külliyetli miktarda ipek ve altın ihsan ederek [güvey namzedi de dahil], hepsini düşmanın Ordukent'ine gönderdi.

Wei Prensi: Bu unvan hanedan üyelerinin taşıdığı unvanlardan biri idi..

Wu Ch'eng-ssu: İmparatoriçe Wu Tze-t'ien'ın ağabeyinin oğlu idi (*LMT* II:869). Burada, artık eskisi gibi Li soyadını taşıyanlar değil de, İmparatoriçenin Wu soyadlı akrabalarının devrede olduğunu görüyoruz.

Huai-yang Prensi: Hanedan üyelerine verilen bir unvandı.

Wu Yen-hsiu: Yukarıda sözü geçen Wu Ch'eng-ssu'nun ikinci oğlu olan Wu Yen-hsiu'un *CTS* (183. 6a=cilt 14:4733-4737) ve *HTS* (206:5839)'da bulunan biyografileri, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (*LMT* I:345). Bu olaylar, Wu Yen-hsiu'un Kapgan Kağan tarafından uzun süre alıkonmasına sebebiyet vermiş ve bu müddet sonunda, bu prens, Türkçe öğrenmiştir. Ayrıca, memleketine döndükten sonra, Sogdların top üstünde rüzgar gibi dönerek yaptığı oyun ve dans gösterisini başkentteki bir prensese sunarak, onu teshir etmiştir (*LMT* I:345 ve II:1737).

pars sadaklı muhafızlar: Metinde, *pao-tao wei* olarak verilmiştir. İmparatoriçe Wu Tze-t'ien devrinde, birimlerin adlarının değişmesinin diğer bir örneğidir. Eski 16 muhafızlardan her biri bir birimi oluştururlardı. Hucker, "Kaplan Stratejisi Muhafızları" şeklinde çevirmiştir (bkz. Hucker §4497 ve *LMT* I:162). Bu muhafızları gösteren bir T'ang dönemi resmi için bkz. RR 15.

Yen Chih-wei: Bu önemli göreve atanan Yen Chih-wei, aşağıda göreceğimiz gibi, Kapgan Kağanın önce gazabını, sonra da hiddetini üzerine çekmiştir. *CTS* (77. 5a=cilt 8:2679-2680) ve *HTS* (100. 8a=cilt 13:3942)'de bulunan biyografileri, Almancaya çevirmiştir (*LMT* I:346).

teşrifat ağası: Metindeki *ch'un-kuan shang-shu* imleri *hrf.* "ilkbahar dairesi reisi" anlamına gelir. Genelde *li-pu shang-shu* (teşrifat ağası bkz. 5164:10) adını taşıyan makamın adı, bu dönemde diğer makamlar gibi değiştirilmiş ve *ch'un-kuan shang-shu* adını almıştır (Hucker §1525 ve *LMT* II:872). Bu çerçevede her iki terim de Türkçeye "teşrifat ağası" şeklinde çevrilmiştir.

saray atlı muhafız kıtası sänggünü: Bu unvan için metinde kullanılan *wu-wei wei* tabiri İmparatoriçe Wu Tze-t'ien'in getirdiği yeniliklerdendi. Evvelce, 'atlı muhafızlar' (*hsiao-wei*) denilen bu birimler, bu çalışmada, 'saray atlı muhafız kıtası' olarak çevrildi (Hucker §7838).

2. sänggün: Metinde, bu unvan *lang-chiang* şeklinde ifade edilir (bkz. Hucker §3564).

Yang Ch'i-chuang: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır. Nedense, Liu Mau-tsai, bu adı, Yang Luan-chuang şeklinde okumuş; ancak, şahıs hakkında bilgi vermemiştir (*LMT* I:162).

kapı kethüdası: Bkz. Metin ve Açıklamalar (5168:17 ve 5159:8).

5169:2

行至黑沙南庭，默啜謂知微等曰：「我女擬嫁與李家天子兒，你今將武家兒來，此是天子兒否?

[Heyet] Karakum'daki Güney Ordukent'ine gelince Bügü Çor, [Yen] Chih-wei'lere dedi ki: Ben kızımı Li ailesine gelin ediyorum, diye düşünürken, siz şimdi Wu ailesinin oğlunu getiriyorsunuz. Ama o, T'ien (Göğün Tanrısı) Oğlu'nun evlâdı olamaz ki!

Karakum: Metinde, Çincesi Hei-sha ile belirtilmiştir (*LMT* II:873 ve Hirth 1899:31).

5169:3

我突厥積代已來，降附李家，今聞李家天子種末總盡，唯有兩兒在，我今將兵助立。

Biz Türkler, eskidenberi Li ailesine tâbi olmuştuk; şimdi işitiyorum ki, Li ailesinden gelen İmparator oğulları tamamen yok olmamış, iki oğul daha varmış. Ben bugün bile askerimi alıp, onların tahta oturmasına yardımcı olabilirim.*

* Li ailesine tâbi olmuştuk sözleriyle Kapgan Kağan, 630 yılından sonraki dönemi kastetmektedir. Herhalde Kapgan Kağan Çin'e hâkim olan herhangi bir sülâle ile değil; evvelce tâbi olunan aile ile dünürlük ilişkisi kurmak istemektedir (bu konuda bkz. Metin ve Açıklamalar 5170:3).

Liu Mau-tsai, İmparatoriçe Wu Tse-t'ien'in Li soyundan gelen prenslerin büyük bir çoğunluğunu 688 yılında öldürtmüş ve en gençlerini de sürgüne yollamış olduğunu belirtir (*LMT* II:874).

5169:4

遂收延秀等，拘之別所，偽號知微為可汗，與之率眾十餘萬，襲我靜難及平狄、清夷等軍，靜難軍使左玉鈐衛將軍慕容玄朗以兵五千人降之。

Bunun üzerine, [Bügü Çor, Wu] Yen-hsiu ve diğerlerini ayrı bir yerde tutukladı; sonra da [Yen] Chih-wei'e düzme bir kağan unvanı ve emrine de, 100.000'den fazla asker verip, onu bizim Ching-nan ve P'ing-ti, Ch'ing-i gibi yerlerdeki kuvvetlerimize aniden hücum ettirdi; Ching-nan ordusunun görevlendirdiği "yeşim kemerli saray muhafız alayı" sol sänggünü Mu-jung Hsüan-tse ise, 5.000'den fazla askeriyle teslim oldu.*

*Yen Chih-wei'ye düzme kağan unvanı verilmesi hakkında, bu şahsın biyografisinde bilgi bulunmaktadır. Bu biyografiye göre (*LMT* I:846-847), Kapgan Kağan kızını vereceği prensin Li değil de, Wu ailesinden olduğunu öğrenince hiddetlenerek Prens Wu Yen-hsiu'yu hapsetmiştir.

Ancak olayların bu şekilde gelişmesinin sonucunda, Yen Chih-wei'in nasıl olup da kağan unvanıyla taltif edildiği konusunda, ayrıntılı bilgi verilmemektedir. Hatta, Liu Mau-tsai'ı bildirdiğine göre, kendisine Güney Cephesi Kağanı (*nan-mien k'o-han*) unvanı verilmiştir (*LMT* II:875, *TK* XII, 37'ye göre).

Fakat, Yen Chih-wei'in Türklerle anlaşmak, kendi ülkesine karşı seferler yapması, sonradan onun sonunu hazırlamıştır. Geri döndükten sonra, Yen Chih-wei parçalanmak suretiyle ölüm cezasına çarptırılmakla kalmamış ve "3 kuşaktan akrabaları", yâni, ebeveyni, kardeşleri ve çocukları da idam edilmiştir.

Ching-nan, P'ing-ti, Ch'ing-i orduları: Liu Mau-tsai (II:876) Ching-nan ordusunun Pin vilâyetinde olduğunu; P'ing-ti ordusunun Tai vilâyetinin kuzeyinde konuşlandığını; Ching-i ordusunun ise, Hebei'de Huai-lai ilçesi

civarında bulunduğunu belirtir (bu vilâyetler için bkz. Harita 13 ve Dizin).

Mu-jung Hsüan-te: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır. Liu Mau-tsai eserini bu çeviride kullanılan *Chung-hua shu-chü* edisyonundan önce yazmış olduğu için, ilgili açıklamasında bu şahsın adında görülen yazılış yanlışını düzeltmiş, ancak kendisi hakkında bilgi vermemiştir (*LMT* :878).

5169:5

俄進寇姚、檀等州，則天令司屬卿武重規為天兵中道大總管，右武威衛將軍沙吒忠義為天兵西道前軍總管，幽州都督張仁亶為天兵東道總管，率兵三十萬擊之。

[Düzmece Kağanın güçleri,] aniden ilerliyerek Kuei ve T'an gibi vilâyetlere baskın yaptı. [Wu] Tse-t'ien, hanedan işleri dairesi başkanı Wu Chung-kuei'i İmparatorluk Merkezî Askerî Bölgesi baş komutanı olarak, atlı muhafız sağ sänggünü Sha-cha Chung-i'yi İmparatorluk Batı Askerî Bölgesi öncü kuvvetleri başkomutanı olarak ve Yu vilâyeti tutuğu Chang Jen-tan'ı İmparatorluk Doğu Askerî Bölgesi baş kumandanı olarak atadı ve onların, 300.000 askerle hücuma geçmelerini emretti.

Kuei vilâyeti: Tarih atlasına göre, 41° enlem ve 116° boylamda bulunan bir vilâyettir (bkz. Harita 13 ve Dizin).

T'an vilâyeti: Tarih atlasına göre, 41° enlem ve 117° boylamda bulunan bir vilâyettir (bkz. Harita 13 ve Dizin).

hanedan işleri dairesi başkanı: Metinde, *ssu-shu ch'ing* imleriyle verilmiştir. Evvelce bu unvan, *tsung-cheng ch'ing* denilen Hanedan İşleri Dairesi başkanına verilen unvandı (*LMT* II:880 ve Hucker §5770).

Wu Chung-kuei: Bu atama ile ilgili olarak, sadece Wu Ch'eng-ssu biyografisinde (*HTS* 206. 3a=cilt.19:5839) kısa bir bilgi bulunmaktadır.

İmparatorluk Merkezî Askerî Bölgesi: Metinde *t'ien-ping chung-tao* imleriyle ifade edilen bu terim, *t'ien-ping, bkz.* "T'anrının askerî"; *chung-tao* "merkezî askerî bölge" anlamındadır. Liu Mau-tsai bu tarihten sonra, askerî bölgenin Ping vilâyetinde konuşlandığını belirtir (*LMT* II:882).

Sha-cha Chung-i: Bu şahıs, yazıtlarda adı Çaça Sänggün şeklinde geçen şahıstır (KT D 32 BK D26; bkz.Tekin 1968: 322 ve 1995: 46-47 ve 70-71 ve *LMT* II:883). Ayrıca bkz. aşağıda Metin 5170:6 ve 5171:1.

Chang Jen-t'an: Aynı zamanda, Chang Jen-yüan diye de biliniyordu ve *CTS* (93. 4b=cilt.9:2981-93) ve *HTS* (111. 9a=cilt 13:4151-4153)'de bulunan biyografileri, bu ikinci adla düzenlenmiştir. Metinde, daha sonra (5172:5, 6) kendisinden bahsedilmemektedir.

5169:6

右羽林衛大將軍閻敬容為天兵西道後軍總管，統兵十五萬以為後援。

[Sonra da İmparatoriçe], "tuğlar ormanı muhafızları" sağ ulu sänggünü Yen Ching-jung'u İmparatorluk Batı Askerî Bölgesi ihtiyat kuvvetleri komutanlığına getirdi; 150.000 askeri onun emrine vererek, gerektiğinde harekâta yardım etmesini emretti.

tuğlar ormanı muhafızları: Metinde bu muhafızlar *yü-lin wei* imleriyle yazılmıştır. Hucker'e göre bunlar, başkentteki 12 askerî birimden biri idi (Hucker §8152 ve *LMT* II:885).

Yen Ching-jung: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

5169:7

默啜又出自恆岳道，寇蔚州，陷飛狐縣。

Bügü Çor gene Heng-yüeh Askerî Bölgesinden hareketle, Yü Vilâyeti'ne baskın yaptı; sonra da Fei-hu ilçesini ele geçirdi.

Heng-yüeh Askerî Bölgesi: Liu Mau-tsai'a göre, Hebei'de Heng-shan (39° enlem ve 114-115° boylam) civarında idi (bkz. Harita 13 ve Dizin; *LMT* II:886).

Fei-hu ilçesi: Hebei'de bulunan bir ilçedir (bkz. Harita 13 ve Dizin).

5169:8

俄進攻定州，殺刺史孫彥高，焚燒百姓廬舍，虜掠男女，無少長皆殺之。

[Bügü Çor, buradan yola çıkıp], aniden Ting vilâyeti üzerine yürüdü ve [vali] Sun Yen-kao'u öldürdü; ahalinin kulübe ve evlerini yakıp yıktığı gibi, kadın, erkek, yaşlı, genç demeden hepsini öldürdü.

Sun Yen-kao: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

5169:9

則天大怒，購斬默啜者封王，改默啜號為斬啜。

Bu duruma çok sinirlenen [Wu] Tse-t'ien, "Bügü Çor'u kim öldürürse, onu bir prenslikle mükafatlandıracağım" dedi ve onun unvanı olan Bügü Çor'u, chan-ch'o yani "kafası uçurulacak çor" şeklinde değiştirdi.

5169:10

尋又圍逼趙州，長史唐波若翻城應之，刺史高叡抗節不從，遂遇害。

Bunun üzerine [Bügü Çor], Chao vilâyet merkezini kuşattı, onları sıkıştırdı ve vali yardımcısı T'ang Po-ju kaleden çıkarak, Bügü Çor'a katıldı. Vali Kao Jui ise direnerek, sadakatten ayrılmadığı için öldürüldü.

Chao vilâyeti: Burası 38° enlem ve 115° boylamda bulunan bir vilâyettir. Bkz. Harita 13 ve Dizin.

vali yardımcısı: Metinde bu unvan *chang-shih* imleriyle yazılmıştır (ayrıca bkz. *LMT* I:163).

T'ang Po-jo: Bu şahsın gizlice Türklerle işbirliği yapması, onun Türk kuvvetlerinin geri çekilmesi akabinde idamına sebep olmuştur. Kendisi hakkında bu bilgiler, vali Kao Jui'un biyografisinde bulunmaktadır (*LMT* I:271-292).

Kao Jui: Chao vilâyeti valisi olan Kao Jui, yardımcısı T'ang Po-jo'nun Türklerle anlaşması sonucu şehir düşünce, tutsak edildi. Henüz Türklerin eline geçmemiş olan kalelerin ahalisini, Türklere teslim olmaları yönünde ikna etmesi için yapılan baskılara boyun eğmeyince öldürülmüştür. İmparatoriçe, bütün bunlardan haberdar olunca ölümünden sonra onu bir unvanla taltif etmişti. Kao Jui'un *CTS* (187a. 6b=cilt 15:4877) ve *HTS* (191. 4b=cilt18 :5505)'de bulunan biyografileri, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (*LMT* I:271-272).

5169:11

則天乃立廬陵王為皇太子，令充河北道行軍大元帥，軍未發而默啜盡抄掠趙、定等州男女八九萬人，從五回道而去，所過殘殺，不可勝紀。

Bundan sonra [Wu] Tse-t'ien, Lu-ling Prensini veliahd tayin etti ve onu ölenin yerine ulu mareşal atayıp Ho-pei Askerî Bölgesi harekât ordusunun başına getirdi. Ordu daha yola çıkmadan Bügü Çor, Chao ve Ting gibi vilâyetlerin

halkından 80-90.000 kadar kadın ve erkeği alıp götürdü; Wu-hui Askerî Bölgesine gidip, oradan döndü; bu arada onun tarafından kılıçtan geçirilenlerin sayısı ise sayılamıyacak kadar çoktu.

Lu-ling Prensi: Bu prensin adı Hsien idi. Hatta, bir süre kendisine, Chih de dendi. Kao-tsung'un 7. oğlu olan Li soyundan bu prens, sonradan (684 ve 705-710) İmparator Chung-tsung oldu (*LMT* II:891). Liu Mau-tsai olayların bu şekilde gelişmesinin, yâni, veliahdin Li soyundan gelen bir prens olmasının, Kapgan Kağanın baskıları sonucunda meydana geldiği düşüncesindedir (I:428-29).

Kaynaklara göre bu prensin Li soyundan gelmesi, halk için çok önem taşıyordu. Evvelce zar zor 1000 asker toplanmışken, Lu-ling Prensinin veliahd yapılması ve ulu mareşal olarak atanması halkın moralini yükseltmiş ve bir anda bulutların etrafı kaplaması gibi, 50.000 kişi bir araya gelmişti (*TK* XII, 38'e göre *LMT* II:892).

Wu-hui Askerî Bölgesi: Bu askerî bölge Hebei'de bulunan Wu-hui civarında idi. Bkz. *LMT* II:894; Harita 13 ve Dizin.

5169:12

沙吒忠義及後軍總管李多祚等皆持重兵，與賊相望，不敢戰。

Sha-cha Chung-i ve geri kuvvetleri, Li To-tsu ve diğerleri, ellerindeki ağır silahlı askerle, düşmanla karşı karşıya gelseler de, savaşa cesaret edemediler.

Li To-tsu: Bu şahsın *CTS* (109. 4b=cilt 10:3296-3297) ve *HTS* (110. 6a=cilt 13: 4124-4126)'de bulunan biyografileri, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (*LMT* II:895).

5169:13

河北道元帥納言狄仁傑總兵十萬追之，無所及。

Ho-pei Askerî Bölgesi mareşali mabeyinci Ti Jen-chieh, 100.000 askerle onları arkadan takip ettiyse de yetişemedi.

Ti Jen-chieh: Bu şahsın *CTS* (89. 5a–cilt 9:2885 2896) ve *HTS* (115. 3a–cilt 14:4207-4215)'te bulunan biyografileri, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (*LMT* I:312-315). Burada, Türklerin akınları

dolayısıyla, Türklere karşı koyamayan ahalinin, bu durumdan dolayı T'ang İmparatorluğu tarafından cezalandırılacaklarından korkarak kaçtıkları veya saklandıkları anlatılmaktadır. Bu durumu gören Ti Jen-chieh, halkın içinde bulunduğu durumun göz önüne alınmasını talep ederek insanların suya benzediğini, etrafları çevrilirse kuyu haline geldiklerini, engeller kaldırılırsa ırmak olup aktıklarını, yâni, bütün meselenin, akışın serbest mi, engellenmiş mi olmasına bağlı olduğunu, yoksa insanların çevreden etkilenmeyen bir iradesi bulunmadığını belirtir.

Kısacası, Ti Jen-chieh, halkın kendi iradesi olmadığını ve tamamen dış faktörlerden etkilendiğini söylerken, kendi yerinin devlet katında olduğunu düşünen ve 698 yılında bunları söyleyen bir devlet adamı kimliğindedir.

5169:14

二年，默啜立其弟咄悉匐為左廂察，骨咄祿子默矩為右廂察，各主兵馬二萬餘人。

2. Yılda [699] Bügü Çor, kendi kardeşi T'u-hsi Bäg'i Sol Kanat Şadı, Kutluk'un oğlu Mo-chü'yü [yâni, Bilge'yi] Sağ Kanat Şadı olarak tayin etti; her birinin emrinde, 20.00'i aşkın süvari vardı.

Sheng-li saltanat devresinin 2. yılı: Burada söz konusu olan yıl 699 yılıdır.

T'u-hsi Bäg: Bu unvanın T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1. Bu unvan hakkındaki görüşler yukarıda (5167:4) açıklanmıştır.

Sol Kanat Şadı: *CTS* metninde görüldüğü gibi, Sol Kanat Şadı yaşça büyük ve amca konumunda olan T'u-hsi Bäg'e verilen unvandı. Yaşça küçük olan sonraki Bilge Kağan ise, Sağ Kanat Şadı olmuştur. Bu ifadeden, *sol*'un *sağ*'dan üstün olduğunu görüyoruz.

Daha sonra görebileceğimiz gibi, Bilge Kağan tahta çıkmadan önce, "Sol Bilge Beyi" olmuştu ve bütün askerî işlerin idaresi ona verilmişti (5173:8). Bombaci'nin de (1971:115) dikkat çektiği gibi, Kadim Türklerde "Sol Bilge Beyi" (bkz. Metin 5164:12 ve Açıklamalar) diye bir unvan yoktur. Onun için de, Bombaci, "Sol Bilge Beyi" unvanının", "şad" unvanına (bkz. Metin 5153:6 "şad" ve Açıklamalar) tekabül ettiği görüşünü ileri sürer ve metinlerin incelenmesi sonucunda, sol ve sağ iki şad'ın varlığından söz eder (1971:115). Nitekim, Yazıtlarda, aynı anda var olan iki şaddan söz ederler (KT: D27, K11, BK D22. Tekin 1968:235, 237

ve 1998:46-47 ve 52-53, 70-71). Bu durumda, Hunlar dönemi unvanı olan Sol Bilge Beyi unvanının, Kadim Türkler dönemindeki Sol Kanat Şadı anlamında kullanılmış olduğunu anlıyoruz.

Bu çıkarsamalardan gördüğümüz gibi, Kapgan Kağan, kendi kardeşi T'u-hsi Bäg'e, yâni, Bilge Kağanın amcasına, Bilge Kağana göre tahtın gelecekteki varisi bağlamında öncelik vermiştir. Yatay bir veraset usulü uygulayan Kadim Türklerin töresine göre, yaşça daha büyük olan T'u-hsi Bäg'in daha yüksek düzeydeki bir şad olarak görevlendirilmesi de geleneklere uygundur. Bu çerçevede de, Bilge Kağana ileride *kiçig şad* anlamında, *hsiao-sha* denmesinin anlamı daha iyi anlaşılmaktadır (bkz. Metin 5173:7 *kiçig şad* ve Açıklamalar).

Sol kanat Şadı, Sol Bilge Beyi veya belki de *uluğ şad* unvanlarıyla karşımıza çıkan ve veliaht konumundaki bu prenslerin durumu ve konumu, ülkenin hangi kısmında konuşlandıkları ve bu dönemin dinamiklerini anlamak açısından önem taşımaktadır. Bu pasajı, Liu Mau-tsai, olduğu gibi çevirmiş (I:163) ve onların konumu hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Öte yandan, aynı pasajı, Liu Mau-tsai çevirisinden inceleyen O. Sertkaya (1995:84) Türklerin yüzlerini kuzeye döndüklerini varsayarak, sol'u batı olarak algılamıştır.

Sol Kanat Şadının hangi yönde olduğunu belirlemede *CTS* metninin, Kadim Türklerin hayatında hangi yönün belirgin olduğunu göz önüne alıp almadığı önem taşır. Bilindiği gibi, Kadim Türkler, 630 öncesinde güneşe ve güneşin doğduğu yer olan doğuya önem veriyorlardı (*LMT* I:10, Golden 1992:150 ve 2000:122). Yönler konusunda ayrıca bkz. İ. Togan 2001. Clauson da erken dönemlerde doğuya, daha sonra güneye yöneldiklerini söylemektedir (Clauson 1972:178a ve 704b).

Eski Türk Dilinde *öng*, yâni, "ön", veya *ilgeri* "ileri" doğuyu belirliyordu. Kısacası, önlerini doğuya döndükleri için bu adı kullanıyorlardı. Eski Türk metinlerinde doğu değil de, doğuda anlamında *öngdün* sık sık kullanılmıştır (Clauson 1972:178a). Daha sonraları ve Uygurlar döneminde, Kadim Türklerin daha yaygın olarak yüzlerini güneye döndükleri çağda, *öngdün* sözcüğü güney tarafını ifade etmiştir.

I. Doğutürk döneminde yüzlerin doğuya dönüldüğünü biliyoruz; dolayısıyla, eğer Sol Kanat Şadı gibi unvanlar Kadim Türkler tarafından kullanılan yön algılama şeklini aksettiriyor olsa; sol'un kuzeyi, sağ'ın güneyi gösteriyor olması gerekirdi. Daha ileride, *CTS* metninde ise, açıkça (5177:13) "Doğuda olana Sol Şad, batıda olana Sağ Şad deniliyordu"

denmektedir. Bu unvanların Kadim Türklerin kullanış biçimlerini yansıttığını düşünürsek, 630-680'den sonra, II. Doğutürk Devleti döneminde, Türklerin artık yüzlerini güneye dönmeye başladıkları izlenimi uyanabilir.

Ancak, yazıtlardaki ifadeler çok açıktır. Miladi 8. yüzyılın ortasında yazılan Doğutürk yazıtlarında, yönler, I. Doğu Türk dönemi yön algılaması ile bir devamlılık arzedecek şekilde; doğu için, *öng* veya *ilgeri* ile; batı için, *kuriya* veya *kisre*, yâni, "sonra, arka" ile; güney, sağ anlamına gelen *beri*; kuzey de, sol anlamına gelen, *yiru* ile ifade ediliyordu.

Böylece, II. Doğutürk döneminde, hâlâ eskisi gibi doğuya yönelindiği konusunda şüphe olmadığına göre, yazıtların *ön, ileri* anlayışı çerçevesinde kasdettikleri sağ ve sol ile, Çince metinlerde söz konusu olan sağ ve solun birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle, böyle bir durumda doğu, ön olunca; sol, kuzeyi; sağ, güneyi gösterir ve öte yandan, Çince metindeki yön anlayışında belirtilen sol'dan doğuyu; sağ'dan batıyı anlamalıyız.

Diğer bir pasajda (BK G13-14) görülen *kisre Tarduş beğler, öngre Tölis beğler* ifadesi de, bu konuya biraz daha açıklık getirebilir. Tardu'nun ulusu anlamındaki (Boodberg 1951:7 ve Wang Huan 1982:148) Tarduşların yerinin, Doğutürk Devleti'nin batısında olduğunu biliyoruz. Ancak, mesele ne kadar batıda olduğu meselesidir. Bu bölge, Tonyukuk Yazıtı II. Taşta, 713 yılındaki II. Beşbalık seferi (B1-G1 Tekin:1999:90-91) dolayısıyla anlatılan hâdiselerde betimlenmektedir. Ayrıca, Bilge Kağan Yazıtı'nda da, (G 13) açıkça, "batıdaki Tarduş Beyleri" ifadesi bulunmaktadır. Scharlipp, Tarduşların doğuda olduğunu düşünmekte ve Tarduşların, İmparatorluğun doğu yarısını ve Tölislerin, batı yarısını oluşturmaları ihtimalinden söz etmektedir (1992:82). Ancak, açık olan bir husus varsa, o da, bu görüşün neye dayandırıldığını belirtilmemiş olmasıdır. Çünki Doğutürklerinin batısı, Batıtürkleri demek değildir (bkz.Wang Han 1982:150 ve Harita D).

Bu çerçevede yazıtlara göre, II. Doğutürk Devletinin batısındaki Tarduşlara şad olan 14 yaşındaki Bilge Kağan, yazıtlara (BK:D15, KT:D 17 T I:K7) ve *CTS* metnine göre, 699 yılında (5169:14) Sağ Kanat Şadı olarak atanmıştır. Burada söz konusu olan gerçek, Sağ Kanat, Kadim Türklerin yön algılamasına göre değil, metinlerin yazıldığı Çin kültürü çerçevesindeki bir yön algılaması ile ilgili bir durumu yansıtması ve bu algılamada batı kanadı, anlamını taşımasıdır.

Sonuç olarak, yazıtlardaki, 'Tarduş Şadı' ifadesinin *CTS* metninde, Sağ Kanat Şadı, Sağ Bilge Beyi ve *kiçig şad* terimlerinin karşılığı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hatta, daha ileride, metinde (5177:13), Sol Şad ve Sağ Şad tâbirleri de kullanılmaktadır.

CTS metninden gördüğümüz gibi, sonradan tahta geçmeye aday teginler, şad unvanı ile Doğu Bölgesinde bulunuyorlardı (Örneğin: Tuli Kağan; Metin: 5154:4; 5158:11). Daha sonra, *CTS* metni (5169:2 ve 5171:19) iki *Ordukent*'ten söz ederse de, bunlar, Liu Mau-tsai'ın algıladığı gibi (I:168), merkezî kağanlığın kuzey ve güneydeki *Ordukent*'leridir.

Bilge: Çeviride Bilge Kağan unvanı kullanılmışsa da, bu okumanın akışını kaybetmemek içindir. Daha hükümdarlık yapmaya başlamamış olan genç Bilge Kağandan *CTS* metni, *mo-chü* imleriyle söz etmektedir; daha sonra *mo-chi-lien* (Metin 5173:6) şekli de karşımıza çıkacaktır. Bu isimlerin T'ang devri telâffuzları için bkz. Cetvel 1. Rybatzki'nin belirttiği gibi bu imlerin hangi Eski Türk Dili sözcüklerinin karşılığı olduğunu bilmiyoruz (Rybatzki 2000:226).

Sağ Kanat Şadı: Yukarıda Doğu Bölgesi (5154:3) ve Sol Kanat Şadı (5169:14) ile ilgili olarak, İmparatorluğun merkez, sağ ve sol olmak üzere, 3 ana bölümden oluştuğu belirtilmiş ve konuşlandıkları bölgeler gösterilmiştir (bkz. Harita D). Benzer bir taksimatın, II. Doğutürk Devleti'nde de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde, 14 yaşında Sağ Kanat Şadı olan ve daha sonra, Bilge Kağan unvanıyla tahta çıkacak tegin, devletin Batı Bölgesinde bulunuyordu. Wang Huan'ın haritasına göre, Batı Bölgesi, Yümen Guan (Yeşim Kapısı)'dan başlayıp o zaman ki Kao-ch'ang'ın (bugün Turfan tarafları) batı taraflarından kuzeyde Altay ve Khangai dağlarına kadar uzanıyordu. Yazıtlarda, genç Bilge'nin Kapgan Kağan zamanında Batı Uçlarına yaptığı bu sefer, ayrıntılı olarak anlatılmaktadır ve burada, doğudan batıya doğru yönelmeye işaret eden "Tarduş Şad'ı izleyerek [On Ok'ları] bozguna uğrattık" sözleri (T II:B6-G1, Rybatzki 1997:115) *CTS* metninde Sağ Kanat Şadı Şadı olarak adı geçen Tarduş Şad'ın yerini On Ok'lara doğru olarak belirtmektedir. (bkz. Metin ve Açıklamalar). Bu konuda ayrıca, bkz. yukarıda Metin 5169:14 "Sol Kanat Şadı" ve Açıklamalar.

5169:15

又立其子匐俱為小可汗，位在兩察之上，仍主處木昆等十姓兵馬四萬餘人，又號為拓西可汗，自是連歲寇邊。

*Ayrıca [5170] [Bügü Çor], oğlu P'o-chü (*Bäkey?)'yü kiçig kağan yaptı; onun mevkii, diğer iki şadın üstünde idi. Bunun üzerine [Bügü Çor], onu Ch'u-mu-k'un ve diğer On Ok'ların 40.000'den fazla olan süvarilerinin başına geçirdi ve ona, "Uç Kağanı" unvanını verdi; bundan sonra o, her sene sınır boylarına akınlar yaptı.*

P'o-chü (*Bäkey?): Metinde *p'o-chü* imleriyle yazılan bu unvanın ilk imi *p'o*'nun *bäg* karşılığı olarak kullanıldığını biliyoruz (bkz. Cetvel 1, n. 27). İkinci im *chü*'nün T'ang devri okunuşları göz önünde tutulduğunda, bunun *ky, ky* veya *ku* şekillerinde okunabileceği anlaşılmaktadır (bkz. Cetvel 1). Bu durumda, bu unvanın, *ata*'ya yapılan bir yakınlaştırma özelliğiyle, *ateke* veya *atekey*, *apa*'dan *apağa, abağay* veya *apakay* şekillerinin oluştuğu gibi, *bäg*'dan **bäg+key* (yâni, *bäkey*) olduğunu varsaymak mümkündür. Bu unvan bugünkü Türkiye Türkçesinde "beyim" şeklinde ifade edilebilir. Çingis Aitmatov'un *Gün Olur Asra Bedel* romanında *bikey* sözcüğü bir kadın adı olarak görülür (2000:178, 196). Böyle bir kullanımda sözcüğün gelişmesini *bi>bike>bikey* şeklinde algılayabiliriz.

Dolayısıyla, *P'o-chü* (*Bäkey?) unvanını oluşturan iki imden birincisi hem *fu*, hem *p'o* şeklinde okunabildiği için (bkz. Cetvel 1, n.27), birçok araştırıcı, bu arada Giraud, bu unvanı, *Fu-kiu* şeklinde okumuşlardır (bkz. 1960:210, 1999:300 dizin). Giraud, ayrıca bu unvanı, "Bögü" şeklinde yeniden yapılandırmıştır. Türkiye'de yapılan çalışmalarda, *Fu-k'ü* (Osman Sertkaya 1995:83) ve *Fu-chü* (S.Gömeç 1997:59) okunuşları yaygınlaşmıştır.

P'o-chü (*Bäkey?) unvanını taşıyan Kapgan Kağanın oğluna, yeni unvan olarak *kiçig kağan* unvanı verilmesi ve konumunun da, her iki şadın üzerinde tutulmasına bakıldığında, şahıs adı gibi görünen *P'o-chü* (*Bäkey?) unvanında yer alan *bäg* sözcüğünü doğru değerlendirmemiz gerekir. Diğer bir deyişle, *kiçig kağan* olmadan önce bu prens, *bäg* sözcüğünün türevi olan bir unvan taşıyordu. *Kiçig kağan* olduktan sonra ise, unvanı *bäg* ile ilgili değil, *kağanlık* makamı ile ilgilidir (Bu konuya ileride *kiçig* kağan açıklamasında yenidcn döneceğiz). Gumilev bu gelişmeleri Çin etkisi olarak değerlendirmektedir (1999:367).

René Giraud (1960:52; 199:82), Kapgan'ın oğlu hakkında, Bilge Kağan Yazıtı (D 28)'ındaı şu sözleri aktarır (Bu sözler, T. Tekin'in çalışmasında yer almamaktadır): "Amcam kağan uçup gittiği zaman, bilge ve yiğit kağan yoktu. Ödlek, tabansız küçük kağan iktidara geldi, uygunsuz

işler yaptı. Yukarıdaki Gök, Kutsal Yer ve Kutsal Su, bu Kağanın saadetine oy vermediler (Çev. B)" Herhalde bu çeviri, Giraud'un farklı okuyuşuna dayanmaktadır.

Bilge Kağanın 716 yılında tahta geçmesini hazırlayan olaylarda, *P'o-chü* (Bäkey), Kül Tegin tarafından öldürülmüştür. Bu şahıstan, 716 yılından önce, 710 yılı olayları çerçevesinde, İnel Kağan diye de bahsedilmektedir (bkz. Metin 5172:13 ve Açıklamalar).

kiçig kağan: İşlev olarak burada, bu unvanla bir dönüm noktası söz konusudur. Yatay veraset usulünde işleyen töreye göre, verasetin Kapgan Kağandan sonra kuzeydeki Sol Kanat Şadı T'u-hsi Bäg'e geçmesi beklenirdi. Kapgan Kağan, oğlu P'o-chü (*Bäkey?)'yü iki şadın üstünde bulunacak biçimde *kiçig kağan* ilân edince, bu süreçte yatay veraset usulünden dikey veraset usulüne geçilmek istendiği anlaşılıyor.

Bütün bu görüşler çerçevesinde, *kiçig* kağan unvanının Eski Türk dilinde karşılığının herhalde *inel kağan* olmuş olduğu konusundaki G. Doerfer (IV:§1900)'in görüşü dikkat çekicidir. Doerfer, *inel* sözcüğünü "Stellvertrefer" temsilci, yerine bakan, şeklinde anlamaktadır. (Ancak Doerfer ileride *kiçig kağan*'ı *kül tegin* ile birleştirmektedir; bkz. III:323). Bu durumda, *İnel* kağan unvanını hükümdar naibi, kağan naibi, yâni, "naip kağan" şeklinde anlamak gerekir. Rybatzki (2000:227) gramer açısından bunun *kağan ineli* veya *kağan inel* olması gerektiğini, onun için doğru olamayacağını söylemektedir. Ancak, Kadim Türk unvanlarına baktığımız zaman, orada, *eltäbar şad* gibi iki unvanın yanyana geldiğini, ilk unvanın hiyerarşide daha düşük olan unvanı gösterdiğini ve hatta, bundan, aynı kişinin bu farklı konumlarda bulunmuş olduğuna işaret ettiğini anlıyoruz (bkz. Metin 5154:3 ve Açıklamalar). Bu açıdan, *inel* ve *kağan* unvanları kullanım açısından yanyana gelebilirler. Rybatzki (2000:227), İnel Kağan unvanının Bilge Kağanın tahta çıkmadan önce taşıdığı unvan olduğu görüşü ile, *inel*'i farklı açıklamış görünüyor (Rybatzki 2000:227 ve 1997b 109-110, n.282). Bu konuya ileride (Metin 5172:13 "İnel Kağan" ve Açıklamalar) tekrar değinilecektir.

Bu döneme kadar veliaht mevkiinde olanlar, şad unvanını taşıyordu. Bilindiği gibi, evvelce Bugut Yazıtı'nda, iki kardeş, müşterek idarelerinden söz ediyorlardı (Kljaštornj ve Livšic 1972:85-86 ve Klyaštornıy-Livşiç 1992:226). *CTS* metninde gördüğümüz kadarıyla, bir zamanlar, *t'u-li*

Kağan unvanı da, böyle ikinci bir kağanın varlığına işaret eder bir biçimde kullanılmıştır (bkz. Metin 5155:8, 5156:3 ve Açıklamalar).

Ancak, o durumlarda, hâkimiyetin kardeşler veya amca ile yeğen arasında paylaşılması söz konusu iken; burada, babadan oğula geçen bir veraset ile, bir merkezîleşme çabası olduğu göze çarpmaktadır.

Uç Kağanı: Kapgan Kağanın oğlu P'o-chü (*Bäkey?)'yü *kiçig* kağan yapmasından sonra, ona verdiği yeni unvan *t'o-hsi* imlerinden oluşmaktadır. Unvan, Liu Mau-tsai'ın anladığı gibi, "batıyı açan" anlamında, Çince imlerin çevirisi olarak algılanabilir. Nasıl *kiçig* kağan unvanında, unvanın Türkçesi değil de, Çince çevirisi karşımıza çıkıyorsa, burada da, benzer bir durumla, Türkçe bir unvan, Çince çevirisi ile verilmiş olmaktadır. Ancak, bu unvan, 13. yüzyılda batıyı açan Jöçi'ye, Töşi denmesini de hatırlatmaktadır. Jöçi'ye, Moğol atlarının ayaklarının gidebildiği kadar batıya gitme hakkı verilmişti. Batıya gitme işi, *CTS* metnindeki *t'o-hsi*, batıya açılma anlamındadır.

Yukarıda doğu bölgesi ile ilgili olarak belirtildiği gibi, (Metin 5154:3 "Doğu Bölgesi" ve Açıklamalar) ülke; merkez, sol, sağ ve Çinlilere göre batıda olan uçdan meydana geliyordu. Uçlar da, Osmanlı tâbiri ile "Ucat"; Kadim Türklerde, Çinggis Han İmparatorluğunda ve Osmanlılarda hep batıda idi. Bütün bu sebeplerden dolayı, *t'o-hsi* kağan terimi, "uç kağanı" şeklinde çevrildi. Bu konuda ayrıca bkz. "*kiçig kağan*", "sol kanat şadı".

5170:1

久視元年，掠隴右諸監馬萬餘匹而去。

[Bügü Çor], Chiu-shih [saltanat devresinin] 1. yılında [700], Lung-yu, [yâni, güney Gansu'nun] batısındaki haralardan 10.000'den fazla at yağmalayıp gitti.

Chiu-shih saltanat devresi: Bu saltanat devresi, 2 yıl kadar sürmüştür. Birinci yılı, 700 yılına rastlar.

5170:2

制右肅政御史大夫魏元忠為靈武道行軍大總管以備之，又命安北大都護相王旦為天兵道元帥（六），統諸軍討擊，竟未行而賊退。

[İmparatoriçe] bir emirname ile, sağ denetleme kurumu müfettişi Wei Yüan-chung'a, Ling-wu Askerî Bölgesi harekât ordusu baş komutanı olarak hazırlık yapmasını buyurdu; [İmparatoriçe], aynı emirname ile kuzeyde sükûneti sağlamakla görevli askerî umumî vali Hsiang Prensi Tan'ı İmparatorluk Askerî Bölgesi mareşali yaptı[6]*, onu bütün orduların başına getirerek, tenkil işi ile görevlendirdi. Bunlar daha harekete geçmeden, eşkıyalar geri çekildi.*

denetleme kurumu başkanı: Metinde, *su-cheng yü-shih ta-fu* imleriyle ifade edilen denetleme kurumu başkanlığı, genel olarak, sadece *yü-shih ta-fu* imleriyle yazılıyordu. İmparatoriçe Wu zamanında ise, denetleme kurumu, sağ ve sol olmak üzere, ikiye ayrıldı ve adları, sağ ve sol *su-cheng* denetleme kurumları adını aldı (*LMT* II:898 ve Hucker §5850). Osmanlılarda bu görevi şeyhülislam ifa ederdi. Ancak ifta' denen bu görevi, şeyhülislam kendisinden sorulunca yerine getiridi. Şeyhülislam bu durumda, varılan kararların şeriata uygunluğunu gözden geçirmiş olurdu (Özer Ergenç'in sözlü ifadesi).

Wei Yüan-chung: Bu şahsın bu göreve atanması, imparatorluk günlüklerinde bulunmaktadır (*LMT* II:899); ancak, bu şahıs hakkında bir biyografi bulunmamaktadır.

Ling-wu Askerî Bölgesi: Bu askerî bölgenin bulunduğu yer Ling-wu'dur (bkz. Harita ve Dizin).

kuzeyde sükûneti sağlamakla görevli askerî umumî vali: Metinde, burada *an-pei ta tu-hu* imleri yani "kuzeyde sükûneti sağlamakla görevli yüksek askerî

valilik" ifadesi bulunmaktadır. Ancak *Chung-hua shu-chü* edisyonu editörlerinin bu cümle ile ilgili notu (bkz. Metin Sonnotu 6) burada bir yanlışlık olduğunu göstermektedir. Bu nota göre başka kaynaklarda, metindeki "askerî valilik" için kullanılan *tu-hu* 都護 imleri (bkz. 166:1) yerine, tutukluk anlamındaki *tu-t'u* 都督 imleri (bkz. 5159:4 ve 5163:3) kullanılmıştır. Editörler buradaki farklılığa işaret etmişler ancak metinde bir değişiklik kararı almamışlardır. Bu çerçevede çeviride bu düzeltme kullanılmadı. Böyle bir çeviri yaparken *an-pei* imleri "kuzeyde sükûneti sağlamakla [görevli]" olarak ifade edildi. Unvanı oluşturan diğer *ta tu-hu* imleri de "askerî umumî vali" şeklinde çevrildi.

Öte yandan Liu Mau-tsai, bu unvan dolayısıyla, An-pei (kuzeyde sukûneti sağlamakla görevli) tutukluğu (*tu-tu fu*) adında bir tutukluğun bulunmamış olmasına değinmektedir Onun verdiği bilgilere göre: olayların gelişimi içinde Yen-jan Askerî Valiliğinin (*tu-hu fu*) adı 663'te değişmiş ve Han-hai (Gobi) Askerî Valiliği olmuştur; daha sonra 669'da, burası An-pei (Kuzeyde sükûneti sağlamakla görevli) Askerî Valilik, 756'da Chen-pei, yâni, (İstihkam kalelerinin kuzeyi) Askerî Valiliği adını almıştır. (*LMT* II:900).

Hsiang Prensi Tan: İmparatoriçe Wu Tze-t'ien'in soyadı Wu'yu değil de, T'ang hanedanının soyadı Li'yi taşıyan Li Tan, Kao-tsung'un 8. oğlu idi; babasının ölümünden Jui-tsung (685-689) olarak tahta çıkmıştır. Wu Tze-t'ien kendisini imparatoriçe ilân edince, hal' olunmuş ve veliaht ilân edilmiştir. 698 yılında ise, tahtta hak iddia etmekten vazgeçerek veraset hakkını ağabeyi Chung-tsung'a bırakmış; bunun üzerine de, Hsiang Prensi unvanı ile taltif edilmiştir (*LMT* II:901).

5170:3

長安三年，默啜遣使莫賀達干請以女妻皇太子之子，則天令太子男平恩王重俊、義興王重明廷立見之（七）。

Ch'ang-an [saltanat devresinin] 3. yılında [703], Bügü Çor, Bağa Tarkan'ı elçi olarak göndererek, kızını veliahdın oğluyla evlendirme isteğinde bulundu. [Wu] Tse-t'ien, veliahdın oğulları P'ing-en Prensi Ch'ung Chün ve İ-hsing Prensi Ch'ung Ming'in, sarayın salonlarının birinde durup, kendilerini elçilerin görmesini sağlamasını emretti, [yâni, İmparatoriçe prensleri görücüye çıkardı][7].

Chang-an saltanat devresi: Bu dönem 701 yılından 704 yılına kadar sürmüştür; 3. yılı, 703 yılına rastlar.

bağa tarkan: Bu unvan metinde, *mo-ho ta-kan* imleriyle yazılmıştır. Bu imlerin, T'ang devri telâffuzları için bkz. Cetvel 1. Aynı Cetvel 1 bize ikinci sözcüğün o dönemde *tarkan* değil de *darkan* olarak telaffuz edildiğini göstermektedir. Yukarıda (5167:6) "apa tarkan" maddesinde karşılaştığımız bu sözcük, her iki sefer de *darkan* olarak yeniden yapılandırılacak bir şekilde *ta-kan* imleriyle yazılmıştır (bkz. Cetvel 1). Burada karşılaştığımız *d-*'li telaffuz, bu sözcüğün Moğolcasında da görülür. Ancak yazıtlarda sözcük *t-* ile yazılmış olduğu için bu çalışmada *t-*'li *tarkan* şekli kullanıldı.

Öte yandan Tonyukuk ve Bilge Kağan yazıtlarında *boyla bağa tarkan* şekliyle geçen bu unvanı oluşturan *bağa* sözcüğünün ne anlama geldiği tam bir netlik kazanmamıştır. Genelde Moğolca "ufak, küçük" anlamlarıyla (Doerfer § 81) uluğ'un karşıtı küçük olarak algılanmış olan bu terim, uluğ yani *apa tarkan*'a karşılık küçük, yâni, *bağa tarkan* olarak algılanmaktadır (Mori 1973). Son zamanlarda da Rybatzki bu terim hakkında ayrıntılı bir inceleme yapmıştır (1997:84-86). Öte yandan P. Golden buradaki *bağa* sözcüğünün "Tanrı, tanrısal" anlamındaki İranî *baga, bġa* sözünden geldiğini belirtir (1992: 139, n. 127). Bu ifade *bağa* teriminin Hsien-pi'ler tarafından ulu, yüksek anlamında kullanılmış olduğunu gösteren işaretlerle desteklenmektedir (Bu konuda bir çalışma hazırlamakta olan Prof. Luo Xin'in sözlü ifadesi).

Unvanın ikinci sözcüğü *tarkan*'a gelince yukarıda (5160:4) *uluğ tarkan* şeklinde karşımıza çıkmıştı.

kızını veliahtın oğluyla evlendirme: Kız verme ve kız alma, taraflar arasındaki hiyerarşik durumu belirler (Friedman, Rowlands 1978:201-279 ve Ortner 1978:31). Genelde antropolojik literatürde *hypergami*, yâni, yukarı doğru evlenme denen evlenmelerde, kız veren, kız alan tarafın üstünlüğünü tanımış oluyordu. Öte yandan *hypogami* denen durumlarda kız veren taraf kendi üstünlüğünün farkındadır ve kız alan taraf, kız veren tarafın, üstünlüğünü kabul eder. Burada ilgiyi çeken nokta, Kapgan Kağanın Wu Tze-t'ien'in ailesine değil de, Li ailesine, yâni, T'ang hanedanına kız vermek istemesidir. Yâni, Kapgan Kağanın Li hanedanının üstünlüğünü tanımaya razı iken, Wu ailesininkini tanımak istemediği izlenimi doğuyor. Bütün bu bilgi ve görüşler çerçevesinde II. Doğutürk devletinde *hypergami* veya *hypogami* vardı demek yerine, onların duruma göre değişen esnek bir

tavır sergilediklerini söylemek mümkündür. Ayrıca bkz. Metin ve Açıklamalar 5170:3.

P'ing-en Prensi Chung Chün ve İ-hsing Prensi Chung Ming: Bu prenslerin isimleri ve unvanları metinde yanlış konuşlandırılmıştır. Editörlerin metne yaptıkları sonnotlarda belirttikleri gibi, bu unvan ve isimler "İ-hsing Prensi Chung Chün ve P'ing-en Prensi Chung Ming" şeklinde yazılmış olmalı idi. Öte yandan İ-hsing Prensinin adı da Chung Chün değil de, Chung Fu'dur (bkz. Metin Sonnot 7). Bu yanlışlık, Liu Mau-tsai (II:903) tarafından düzeltildiği gibi, kullandığımız *Chung-hua shu-chü* edisyonunda, 7. metin sonnotunda düzeltilmiştir. Bu durumda, çeviride, de düzeltme yapmadan, *Chung-hua shu-chü* metnine uyulmuştur.

5170:4

默啜遣大臣移力貪汗入朝，獻馬千匹及方物以謝許親之意。

Bügü Çor, devlet büyüklerinden İllig Tamğan'ı 1.000 at ve mahallî ürünlerle [İmparatorun] huzuruna gönderip, dünürlüğün kabul edilmiş olması dolayısıyla, şükranlarını bildirdi.

İllig Tamğan: Bu unvan metinde, *i-li t'an-han* imleriyle yazılmıştır. Bu imlerin, T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1.

Devlet büyüklerine ait olduğu belirtilen ve *i-li t'an-han* imleriyle yazılan bu kelimenin bir isim değil de, unvan olması gerekir. Bu dönemdeki kullanışları aksettiren *CT.S* metninde, kağan sözü 'k'o-han' imleriyle karşımıza çıkmakta ise de, 'han' unvanı görülmemektedir. Tonyukuk yazıtında da han değil de kan vardır (Rybatzki 1997:43 ve 79). Bu unvanın ilk kısmının *illig* olarak okuması gereği, Cetvel 1'de açık seçik görülmektedir; ancak, unvanın 2. kısmı tam olarak *tamhan* olarak okunabilmektedir. Anlam ve işlevini bilmediğimiz bu unvan Ongin yazıtında (Tekin 1968:F4) *işbara tamğan çor* olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bkz.Clauson 1957.

Burada söz konusu olan şahsı temsil eden bir heykel Ch'ien-ling anıtmezarındaki yabancı ülkelerden gelen elçi heykelleri arasında bulunmaktadır. Bugün başları kırık olan bu heykellerin sırtlarında, elçilerin kimlikleri yazılıdır. Geçen yüzyıllar içinde bu yazıların çoğu silinmiştir. Ancak bazı heykellerin arkasındaki yazılar görülebilmekte ve

okunmaktadır; İllig Tamğan'ın heykeli de bunlardan biridir (bkz. Chen Guocan 1980).

5170:5

則天謙之於宿羽亭，太子、相王及朝集使三品以上並預會，重賜以遣之。

[Wu] Tse-t'ien, veliaht, Hsiang Prensi ve [Askerî Bölge] temsilcilerinden 3. derecenin üstünde olanlarına Su-yü salonunda ziyafet verdi ve elçileri değerli hediyelerle geri gönderdi.

Askerî Bölge temsilcileri: Metinde, *ch'ao chi-shih* imleriyle ifade edilen bu temsilciler, her Askerî Bölgeden başkente gönderiliyor; imparator ve vezirlere raporlar sunuyorlardı. Bazı görüşlere göre, bunlar her vilâyetten haraç takdimi için gelen elçilerdi; ancak, Çin'in iç idaresinde haraç takdimi pek alışılagelmiş bir durum değildi.

5170:6

中宗即位，默啜又寇靈州鳴沙縣，靈武軍大總管沙吒忠義拒戰久之，官軍敗績，死者六千餘人，賊遂進寇原、會等州，掠隴右群牧馬萬餘匹而去，忠義坐免。

Chung-tsung tahta çıktığında, Bügü Çor, gene Ling vilâyetine ve Ming-sha kazasına hücum etti. Ling-wu ordusu baş komutanı Sha-cha Chung-i, uzun bir süre direnişte bulundu; ama devlet güçleri yenildi; 6.000'den fazla insan öldü; bunun üzerine eşkıyalar, Yüan ve Hui gibi vilâyetleri basıp, Lung-yu, [yâni, güney Gansu'dan] 10.000'den fazla at <yağmalayarak> alıp götürdüler. [Sha-cha] Chung-i mahkemeye çıkarıldı; ama, [sonunda] serbest bırakıldı.

Chung-tsung: İmparator Kao-tsung ve İmparatoriçe Wu Tse-t'ien'in 3. oğlu olan Chung-tsung, babasının 683 yılındaki ölümü üzerine tahta çıkmıştır. Kao-tsung'un vasiyeti üzerine imparatorluğu annesine danışarak yönetmesi istenmiştir. Ancak İmparatoriçe Wu Tse-t'ien hemen idareyi ele almıştır. Chung-tsung'un da Wei ailesinden gelen kendi eşinin etkisinde olması, Wu Tse-t'ien'i harekete geçirmiş ve Chung-tsung 6 hafta sonra tahtan indirilmiştir. [Sonra 705'te tekrar tahta çıkan] Chung-tsung 710 yılında aniden ölmüştür. Yukarıda kendisinden, Hsiang Prensi Tan ile ilgili olarak (5170:2) söz edilmişti.

Ling vilâyeti: Ling vilâyeti, Sarı Imağın büklümünün batı/güneybatı ucunda yer almaktadır (bkz. Harita 3 ve Dizin).

Ming-sha: Bu yer için bkz. *LMT* II:906; Harita 14 ve Dizin. Bu savaşta Kül Tegin'in gösterdiği kahramanlık ağabeyi Bilge Kağan tarafından çok açık bir şekilde anlatılmaktadır (Tekin 1968:392 ve 1995:46-47 ve 70-71). Gumilev de bu savaşı bir dönüm noktası olarak görmüştür (1999:378-81). Metinde aşağıda (5171:1) görüldüğü gibi T'ang sarayında bu olaylar kurumsal olarak da değerlendirilmiş ve yenilince askerini terkeden kumandanlar meselesi tartışılmıştır (5170:13-5172:3).

Yüan vilâyeti: Yüan vilâyeti, Wei nehri kaynağına yakın bir yerde bulunmaktadır (bkz. Harita 3 ve Dizin).

Hui vilâyeti: Bu yer adı, Sarı Imağın büklümünün güneybatı köşesinde bulunan Hui-chou yâni, Hui vilâyetine işaret etmektedir (bkz. *LMT* II:905, Harita 15 ve Dizin).

5170:7

中宗下制絕其請婚，仍購募能斬獲默啜者封國王，授諸衛大將軍，賞物二千段。

Bunun üzerine [705 yılında tahta yeni çıkan] Chung-tsung, [Bügü Çor]'un dünürlük teklifi üzerine varılmış olan anlaşmayı iptal etti ve Bügü Çor'u öldürene prenslik ve yakalayana da, muhafız alayında ulu sänggünlük ile 2.000 top ipek vaadetti.

5170:8

又命內外官各進破突厥之策。

Ayrıca İmparator, merkezdeki enderun ve birun erkânından her birinin Türkleri ortadan kaldıracak öneriler ileri sürmelerini emretti.

enderun ve birun: Metinde *nei-wai kuan* imleriyle yazılmış olan bu terim *hrf.* [saray] içi ve dışı görevlileri anlamındadır.

5170:9

右補闕盧[...]上疏曰：

Bunun üzerine müsteşar Lu Fu maruzatta bulunarak dedi ki:

Lu Fu: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır. Bu adın ikinci iminin okunuşu için bkz. *LMT* I:165. Bu im Oşanin (1984 III:219) tarafından hazırlanmış olan Çince-Rusça lügatta 6135 no ile telâffuz verilmeden gösterilmiştir. Bu ikinci im güncel bilgisayar yazılım programında bulunmamaktadır; dolayısıyla *CTS*'nin sanal edisyonunda bu imin yeri için boşluk işareti kullanılmıştır. *Chung-hua shu-chü* yayınında, bu im solunda 人 "insan" kökü ile beraber *fu* 甫 imi (*GCED*:3624) ile yazılmıştır. Benzer bir problem yukarıda (5155:2; 5155:12) ve aşağıda (5172:16; 5172:17) karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada yukarıda (5155:2) sözü edildiği gibi bu eksiklikler [...] şekli ile belirtilmiştir. Çalışmanın sonunda bu isimler ayrıca gösterilecektir.

müsteşar: Metinde bu terim *p'u-ch'üeh* imleriyle yazılmıştır. Müsteşarlık İmparatoriçe Wu Tze-t'ien döneminde, 685 yılında müsteşarlık olarak ihdas edildi; sonradan, sayıları altıyı buldu. Sol müsteşarlar, nişancılık makamında (*men-hsia sheng*), sağ müsteşarlar, reisülküttab odalarında (*chung-shu sheng*) görevli idiler. Buradaki sağ ve sol ayırımı, T'ang sarayında, yüzünü güneye dönen İmparatorun sağında *chung-shu sheng* (reisülküttab odaları), solunda ise *men-hsia sheng* (nişancılık makamı) dairelerinin bulunmasından kaynaklanıyordu (Twitchett 1992:18). Müsteşarlar İmparatorun kabullerinde bulunup, gerekirse onu bilgilendirir veya eleştirebilirlerdi (bkz. *LMT* II:909 ve Hucker §4777).

5170:10

臣聞有虞咸熙，苗人逆命，殷宗大化，鬼方不賓，則戎狄交侵，其來遠矣。

Bendenizin duyduğuna göre, eskiden [İmparator] Yü zamanında, birlik ve beraberliğin şaşaası varken, Miao'lar emirlere karşı gelmişlerdi. Yin hükümdarları, [halkımıza] büyük çapta medeniyet getirdikleri halde, Kuei-fang'lar boyun eğmediler. O zamandan sonra Jung ve Ti'ler, yâni, kuzeydeki yabancılar, hep akınlar yapıp durdular; çok uzun zamandan beri, [bu tür davranışlar] süregelmektedir.

İmparator Yü: Çin yaradılış efsanelerine göre, M.Ö. 2255'lerde yaşamış olduğu düşünülen İmparator Shun aynı zamanda Yü ve Yu-yü 有虞 adlarıyla da bilinirdi (bkz. *LMT* II:910).

Miao: Bu ad eskiden beri güneyde bulunan ve sonradan Çin idaresini kabul etmiş halklardan bir grup için kullanılır.

Kuei-fang: Bu halkı Shang İmparatoru Wu-t'ing'in M.Ö: 1291'de yendiği bilinir (*LMT* II:912).

Jung ve Ti'ler, yâni, kuzeydeki yabancılar: Bu konu yukarıda (5158:14 ve 5161:5) açıklanmıştır. Ayrıca bkz. II:B.b.iii.

5170:11

漢高帝納婁敬之議，與匈奴和親，妻以宗女，賂以鉅萬，冒頓益驕，邊寇不止。

Han [sülâlesinde] Kao-ti, [M.Ö. 206-195], Lou Ching'in fikirlerini kabul ederek, Hunlarla dünürlük ilişkileri kurdu; hanedandan bir prensesi onlara gelin olarak verdi; [ayrıca], çok büyük miktarlarda hediyelerle onların gönlünü kazanmak istedi; Mo-tu ise, gittikçe gururlanıp sınır ötesi saldırılarını durdurmadı.

Han Kao-ti: Kendisine aynı zamanda, Han Kao-tsu da denilen bu imparator, M.Ö. 206-195 yıllarında hüküm sürmüştür.

Lou Ching: Bu şahıs daha çok, Liu Ching olarak bilinir (*LMT* I:165). *Han-shu*'ya göre, Kao-tsu, Liu Ching'i Hunlara elçi olarak göndermiştir (Suzuki 1968:180-181, Onat 2004:10, 11 ve 92, 93).

Mo-tu: Türkiye'de daha çok "Mete" olarak bilinen bu büyük Hun hükümdarının adının nasıl okunması gerektiği tartışma konusu olmuştur. Pulleyblank'ın Orta Çincenin fonolojisi lügatinde bu ad, *modun* olarak okunmuştur (Pulleyblank 1991:217). Yakın zamanda yapılan çalışmalarda ise, Hunlar devri Çince telâffuzlarına göre, bugünkü Türkçe okunuşu ile *mo-duk* (Çakmak 2003:8) ve *modu* (Onat 2004:5 ve n.109 ve 145) şeklinde okunmuştur. Ancak, ikinci okunuş, yâni, *modu*, birinci okunuşun, yâni, *moduk* şeklinden *-k* düşmesi ile daha sonra oluşmuş olduğu için, buradaki fark değişik dönemlerdeki telâffuzla ilgilidir.

5170:12

則遠荒之地，凶悍之俗，難以德綏，可以威制，而降自三代，無聞上策。

Bundan [görülüyor ki], uzaktaki bozkır bölgesinde [yaşamalarından dolayı], bunların sahip oldukları acımasız ve zalimce âdetlerin, bizim erdemlerimizle

terbiye edilmesi çok güçtür; onun için de, onlarla ancak güç kullanılarak başa çıkılabilir. Onların bizim üstünlüğümüzü tanımalarından sonra [Hsia, Shang ve Chou adlı] üç sülâle başa geçmişti; ama onlara karşı oluşturulmuş mükemmel bir politikanın varlığından söz edemeyiz

Üç sülâle: Metinde *san-tai* imleriyle yazılan bu tabir hem "üç sülâle" hem de "üç kuşak" şeklinde anlaşılabilir. Nitekim Liu Mau-tsai (I:165) bu terimi "üç kuşak" değil de "üç sülâle" olarak almış ve genellikle Çin tarihinin başlangıcını teşkil eden M.Ö. 2205-247 arasında hâkim olduğu düşünülen Hsia, Shang ve Chou sülâlelerı üç sülâle olarak anıldıkları için de, yukarıdaki *hsiang* imini çevirmiyerek bütün cümleyi: *Seit den Drei Dynastien (Hia, Schang und Tschou, tradit. 2205-247) hat man noch nie von eier vorzüglichen Politik (gegen die Barbaren) gehört* yâni, "Üç Sülâle (Hsia, Shang ve Chou) döneminden beri (Barbarlara karşı) aklı başında bir politika üretilmemiştir" şeklinde anlamıştır. Genel bağlam açısından son üç kuşaktan değil de Hsia, Shang ve Chou sülâlelerinden söz edildiğini kabul etmek gerekiyor. Ancak söz konusu 705 yılına kadar Çin'de kuzeydeki kavimlerle ilgili çok kapsamlı politikalar yürütülmüş olduğunu da biliyoruz (Fairbank 1968). O açıdan çeviri "üç sülâleden beri" değil de "üç sülâleden sonra" şeklinde verildi.

5170:13

今匈奴不臣，擾我亭障，皇赫斯怒，將整元戎。

Bugün Hunlar [yani Türkler], bize tâbi olmak istemiyorlar; gözetleme kuleleri ve istihkâmlarımıza hücum ediyorlar. Hükümdarımız ise öfkelenip, savaş arabalarını hazırlatıyor.

5170:14

臣聞方叔帥師，功歌周雅，去病耀武，勳勒燕山，則萬里折衝，在於擇將。

İşittim ki, Fang Shu ordularını alıp yürüdüğünde, onun zaferleri hakkında söylenen türküler Chou Ya [denilen ve M.Ö. 1100-255 yılları arasında tarihlenen Chou dönemine ait lirik şiirlerde] bulunmaktadır. [Ho] Ch'ü-ping, askerî gücüyle gözleri kamaştırınca, onun hizmetleri Yen Dağı'nın taşlarına yazılmıştı; [askerlerin] çok uzaklardaki düşman hatlarını yarabilmeleri [ve dolayısıyla galip gelebilmeleri], generallerin iyi seçilmiş olmasına bağlıdır.

Fang Shu: Chou Sülâlesi'nden hükümdar Hsüan-wang'ın (M.Ö. 827-782) dirayetli veziri olan Fang Shu; M.Ö. 823'te güneydeki yabancılara (Güney Man'larına) karşı sefer yapmıştır.

Chou Ya: Bu adı taşıyan lirik şiirler isimlerini M.Ö. 1100-255 yılları arasında tarihlenen Chou Sülâlesi'nden almışlardır ve *Şarkılar Kitabı* (*Shih-ching*) adlı klasik eserin 2. ve 3. bölümlerini oluştururlar (Legge 1994, IV:245-568; ayrıca bkz. *LMT* II:915)

Ho Ch'ü-ping: Hunlara karşı başarı kazanmış olan bu kişi için bugünkü Xi'an yakınlarında bir anıtmezar yaptırılmıştır (Ho Ch'ü-ping'in biyografisinin çevirisi için bkz. Onat 2004).

Yen Dağı: Metinde, Yen-shan imleriyle ifade edilen bu dağ bugünkü Beijing'in doğusunda bulunmaktadır. Bkz. Harita 15 ve Dizin.

5170:15

春秋謀元帥，取其說禮樂、敦詩書。

Ch'un-ch'iu [devrinde yâni, M.Ö. 722-481'lerde] kimin komutan olabileceği tartışılırken, Töreler Kitabı, Müzik Kayıtları, Şarkılar Kitabı, Belgeler Kitabı [adlı klasik eserlere] tam olarak hâkim olanlar seçilirdi.

Töreler Kitabı: Konfuçyânist Çin kültürünün esaslarını belirleyen en önemli klasiklerinden olan bu eser, *Li-chi* adını taşır (bkz. Giles 1937:23-25 ve Nienhauser 1998:312-313). Bu eser ve aşağıda sayılan diğer eserler, *ching* denilen klasikleri oluştururlar. İmparatorluk devrinde bürokrasiye adam almak ve yetiştirmek için yapılan sınavlar, bu klasik eserlerin bilgisine dayanırdı. Han döneminde, M.Ö. 136 yılında, İmparator Wu, klasiklerin bir asıl nüsha şeklinde bir araya getirilmesini emretmiş ve bugün, Çincede "doktora" unvanı için kullanılan *po-shih* sözcüğünü kullanarak, o zaman için, bu eserleri bilen "allame" kişiler tayin etmişti. Zamanla hâlâ bu eserlerin farklı varyantlarının ortaya çıkması üzerine, M.Ö. 51 ve 79'da toplantılar olmuş ve allamelerin sayısı, 12'ye kadar yükseltilmişti. Klasikler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nylan 2001.

Bu eserde, hem devlet töresi ve hem de, aile hayatıyla ilgili düğün, cenaze gibi törenler ve bunlarla ilgili gelenek ve göreneklerin ne olması gerektiği belirtildiği gibi, kişisel davranış ve vicdan meseleleri de ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Müzik Kayıtları: Metinde, *Yüeh-ching* adıyla yazılmış olan bu eserin orijinal nüshalarının M.Ö. 207'de kütüphane-i âmirenin yakılıp yıkılması sonucu kaybolmuş olduğu görüşü yaygın olmuştur. Bu sebepten de, bu eser, beş klasikler arasında görülmez.

Şarkılar Kitabı: Konfuçyus'un daha önce halktan toplanmış birçok şarkı ve şiirlerden seçmelerle bir araya getirdiği *Shih-ching* adındaki bu klasik eser, Konfuçyus öncesi dönemin hissiyat ve düşüncesini aksettirmek açısından da önem taşır. Eser, James Legge'nin çevirisi ile İngilizcede, *Book of Poetry* adıyla tanınmıştır (Legge 1994; ayrıca, bkz. Giles 1937:12-21 ve Nienhauser 1998:312). *CTS* metninde, aşağıda (5171:9), bu klasik eserden "salkım söğüdüm" ve "armut ağacı" adlı iki şarkıya gönderme yapılmaktadır.

Belgeler Kitabı: Beş klasikler arasında yer alan bu eser, *shu-ching* adını taşıyordu. Bu eser tarihî belgelerden oluşuyordu (bkz. Giles 1937:9 ve Nienhausen 1998: 311-312). Eser, James Legge'nin çevirisi ile, *The Book of Historical Documents* adıyla tanınmıştır.

5170:16

晉臣杜預射不穿札，而建平吳之勳，是知中權制謀，不在一夫之勇。

Chin'lerin veziri Tu Yü, bir zırhın pullarını ok ile delemese bile, Wu Beyliğini [222-280] ortadan kaldırmayı başarmıştı. Ben şimdi anlıyorum ki, merkezî otoritenin [5171] kurduğu düzen, bir kişinin kahramanlığına bağlı değildir.

Tu Yü: Chin Beyliği'nin başında bulunan Wu-ti (265-289) devrinde, general olan Tu Yü, 280 yılında bu beyliği ortadan kaldırmayı başarmıştır.

5171:1

其蕃將沙吒忠義等身雖驍悍，志無遠圖，此乃騎將之材，本不可當大。

Sha-cha Chung-i gibi sınır ötesi kavim kökenli generaller, kendileri kahraman olsalar bile, uzağı gören kişiler değiller; bunlar ancak, süvarilikte maharetlidirler. Onları büyük mevkilere getirmek uygun olmaz.

5171:2

且師出以律，將軍死綏。

Ayrıca, ordu sefere çıktığı zaman, kurallara uyulmalıdır; komutanlar geri çekilirlerse ölümü hakkederler.

5171:3

秦克長平，趙括受戮，胡去馬邑，王恢坐誅，則棄軍有刑，古之常典。

Evvelce, yâni, Ch'in Sülâlesi devrinde, Ch'ang-p'ing ele geçirildiğinde [M. Ö. 260], Chao K'uo öldürülmüştü; Hu'lar Ma-i'den gidince de, Wang Hui idam edilmişti. Ordusunu terkedip gidenin cezalandırılması, ezelden beri var olan bir kanun hükmüdür.

Ch'ang-p'ing: Ch'ang-p'ing, bugünkü Beijing'in kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

Chao K'uo: Bu şahıs M.Ö. 3. yılda, Chao Beyliğinde yaşamış önemli bir generaldir (*LMT* II:920).

Wang Hui: *Han Hanedanlığı Tarihi*'ne göre, M.Ö. 133 yılında Hunlar'a karşı bir sefer düzenlenmesini öneren general Wang Hui, bu işte başarılı olamayınca, hapsedilmiş ve ölümle cezalandırılmıştır (Onat 2004:23 ve *LMT* II:921).

5171:4

近者鳴沙之役，主將先逃，輕挫國威，須正邦憲。

Yakında vaki olan Ming-sha savaşında, en önce baş komutan kaçtı ve [bu hareketiyle] devletimizin şanına halel getirdi; onun, ülkemiz yasalarına göre cezalandırılması gerekir.

5171:5

又其中軍既敗，陣亂矢窮，義勇之士，猶能死戰，功合紀錄，以勸戎行，賞罰既明，將士盡節，此擒敵之術也。

Ayrıca, onun emrindeki Merkezî Ordu yenilmiş, cephe karışıklığa duçar olmuş ve bütün oklar atıp bitirilmişken, sadık ve fedakâr askerlerin canlarını feda edercesine savaşmaları hatırda tutulması gereken hizmetlerdir; askerî harekâta katılanları teşvik etmek için mükâfat ve cezalar, açık seçik, yâni, adil olmalıdır; ancak, o zaman, ordu mensupları, ister komutan olsun, ister erattan, hepsi [görevlerini] sonuna kadar şerefle ifa ederler. Bu, düşmanları yok etme sanatıdır.

5171:6

臣聞以蠻夷攻蠻夷，中國之長算，故陳湯統西域而郅支滅，常惠用烏孫而匈奴敗。

Bendenizin işittiğine göre, güney ve kuzeydeki yabancıları birbirine düşürmek ve aralarında çatışmalar çıkmasını sağlamak, [her zaman] Çin'in uzun vadeli politikası olmuştur. Bu sebepten [sänggün] Ch'en T'ang, Batı Bölgesi ahalisini idare ettiği sırada, Chih-chih yok edilmişti; Ch'ang Hui ise, Wu-sun'lar vasıtasıyla Hunları yenmişti.

Ch'en T'ang: Bu şahıs M.Ö. 36 yılında, Chih-chi *ch'an-yü*'ye karşı savaşmış ve onu öldürmüştür (*LMT* II:923).

Chih-chih Ch'an-yü: Bu konuda bkz. Onat 2004:134.

Wusunlar: İli Havzasından Isık Göl'e uzanan bölgede yaşamış oldukları düşünülen (Hulsewé 1979:143, n.376) Wu-sun'lar hakkındaki ilk bilgilerimiz, M. Ö. 2. yüzyılda batıya gitmiş olan meşhur elçi ve seyyah Chang Ch'ien'e dayanmaktadır (Bu elçilik notları için bkz. Hulsewé 197:207 ve 238). Wu-sun'lar ve memleketleri ise *Han-shu*'da ele alınmış ve Hulsewé tarafından İngilizceye çevrilmiştir (1979:143-162 ayrıca, bkz. Sinor 1990:518 ve Onat 2004:151).

5171:7

請購辯勇之士，班[超]、傅[介子]之儔，旁結諸蕃，與圖攻取，此又掎角之勢。

Pan [Ch'ao] ve Fu [Chieh-tzu'yu anımsatan,] hitabette güçlü ve kahraman şahsiyetlerden istifade etmesini [bilerek] etraftaki her türlü sınır ötesi

kavimlerle ittifak içine girer ve [sonra da] onlarla beraberce harekete geçip fütuhata girişirsek, düşman ikimiz arasında kıstırılmış olur, diye düşünüyorum.

Pan Ch'ao: Metinde sadece Ch'ao imiyle yazılan bu adın tam şekli Pan Ch'ao 班超 'dur. Han Sülâlesi devrinde, İmparator Ming-ti tarafından batı bölgelerinin futuhatına gönderilen meşhur generaldir. Pan Ch'ao'un Tarım Havzası etrafındaki 50 kadar beğliği hâkimiyet altına alması, Han Sülâlesi'nin Orta Asya'ya hâkim olmasını sağlamıştır (*LMT* II:925).

Fu Chieh-tzu: Han hükümdarı Chao-ti (M.Ö. 86-74) tarafından Fergane'ye elçi olarak gönderilmiş olan Fu Chieh-tzu 傅介子 Lou-lan beyini öldürtmüş; Kuça'nın, Çin'in vasalı olmasını sağlamıştır (*LMT* II:925).

her türlü sınır ötesi kavimler: Burada kullanılan *chu-fan* ifadesi için, Maliyavkin (1989:162): "chu-fan ifadesi sadece kavimlerin çokluğuna değil, türlü, türlü, her çeşitten olmasına delalet eder" demektedir.

*Bu kısım, Liu Mau-tsai tarafından (*LMT* I:166): *uns überall mit anderen Barbaren zu verbünden, um gemeinsam anzugreifen und zu besiegen. Dies bedeutet dann die Taktik des Kampfes an zwei Fronten* yâni, "beraberce hücuma geçmek ve muhasara etmek için her yerde diğer Barbarlarla ittifaka girmemizi öneriyorum. Bu da, iki cephede birden savaşma taktiği anlamına gelir" şeklinde algılanmıştır.

5171:8

臣聞昔置新秦以實塞下，宜因古法，募人徙邊，選其勝兵，免其行役，次廬伍，明教令，則狃習戎事，究識夷險，其所虜獲，因而賞之。

Bendenizin işittiğine göre, geçmişte "Ch'in Hanedanına Yeni Katılan Bölgeler"in [sınırlardaki] surların hemen aşağısında kurulmuş olmaları [göz önüne alınırsa], bu eski yöntemi izleyerek bunları sınır bölgesine gönderir, [oraya yerleştirir], içlerinden cesurlarını seçer, onları angaryadan muaf tutarsak, [sonra da], beşer beşer ibatelerini sağlar ve askerî talime tâbi tutarsak, onlar da çarpışmaya alışır, İ'lerden yâni, kuzeydeki yabancılardan [gelecek tehlikelere] karşı bilgilenmiş olurlar; [ayrıca], bu kişiler [çarpışma sırasında] ele geçirecekleri düşman ve esir [sayısına] göre de mükâfatlandırılmalıdırlar.

Ch'in Hanedanına Yeni Katılan Bölgeler: Burada kullanılan ifade için metinde, *hsin ch'in* imleri kullanılmıştır. Ancak, bu terimin aslî şekli, *hsin ch'in-chung*'dur. M.Ö. 215'te, Birinci İmparator denilen Ch'in Shih-huang-ti, Hunları Ordos'tan uzaklaştırınca, burada, yeni yerleşmeler oluşturmuş ve bunlara, *hsin ch'in-chung* 新秦中 adını vermiştir. Söz konusu bölge, T'ang dönemindeki Sheng ve Feng vilâyetleri bölgesi idi (*LMT* II:926).

5171:9

近戰則守家，遠戰則利貨，趨赴鋒鏑，不勞訓誓，朝賦「楊柳」，夕歌杕杜，十年之後，可以久安。

Böylece bir çatışma hâlinde yakınımızda olurlarsa, o zaman onlar ailelerini korumak isteyeceklerdir; [halbuki ailesinden] uzaklarda savaşanlar, sadece ganimet elde etmek isterler. [Yakınımızda olurlarsa, yâni, ailelerini korumak durumunda kalırlarsa] hiç bir emir veya tembihe gerek kalmadan, kendilerine karşı yönelen keskin ok uçlarını, temrenleri büyük bir gayretle göğüsler; sabahları "salkım söğüdüm"; akşamları ise, "armut ağacım" türküsünü söylerler. On yıl sonra da, buralarda tam bir sükûnet hâkim olur.

salkım söğüdüm: Metindeki *yang-liu* imleri salkım söğüt anlamındadır. Aslında bu türkü, Çince klasiklerden *Shih-ching*'de bulunan bir şiirden geliştirilmiştir (bkz. *LMT* II:927). Ayrılık duygularını ele alan bu şiir, askerlerin sabahleyin evden ayrılırken söylemeleri için uygun bulunmuştur (bkz. Legge 1994 IV:261).

armut ağacı: Metindeki *ti-tu hrf.* "tek başına duran armut ağacı" anlamındadır. *Ti-tu* türküsü de, *Shih-ching*'de bulunan (No 169) bir şiirden mülhem olan bu türkü ((*LMT* II:928), savaşçının eve dönme özlemini ele aldığı için, askerlerin akşam evlerine dönerken söylemeleri için uygun görülmüştür (bkz. Legge 1994 IV:185 ve 265).

5171:10

臣聞漢拜郅都，匈奴避境；趙命李牧，林胡遠竄。

Kulunuz işitti ki, Han hanedanı zamanında Chih Tu [komutan] olarak atanınca, Hunlar sınırlara yaklaşamıyorlardı. Chao Beyliği [M.Ö. 403-228], Li Mu'yu [komutan] olarak atayınca, orman kavimleri avlanmak için uzaklara gidiyorlardı.

Chih Tu: Bu şahıs Han hanedanı döneminde, M.Ö. 150 yıllarında, İmparator Ching-ti tarafından başkent muhafızı olarak atanmıştır.

Li Mu: M.Ö. 403-228 yıllarında hüküm sürmüş olan Chao Beyliği'nin ileri gelen kumandanlarından olan bu şahsın, Hunları yenmesi sonucunda Hunlar, 10 yıl kadar sınırlara yaklaşmamışlardır (*LMT* II:930).

5171:11

則朔方之安危，邊城之勝負，地方千里，制在一賢。

Bu da gösteriyordu ki, [Chao Beyliği] 1000 li uzunluğunda bir alanı kaplasa bile, bu [geniş] Kuzey Bölgesinin sükûneti ile, sınır boyu şehirlerini elde tutmak veya kaybetmek, [sadece] bilge bir kişinin vereceği karara bağlıdır.

Kuzey Bölgesi: Metinde "kuzey bölgesi", *shuo-fang* imleriyle ifade edilmiştir (bkz. Açıklamalar 5163:3).

5171:12

其邊州刺史不可不慎擇，得其人而任之。

Onun için de, sınır boylarındaki vilâyetlerin idarecileri özenle seçilmelidir. Doğru kişiyi bulunca, onu atamalıdır.

5171:13

蒐乘訓兵，屯田積粟，謹設烽燧，精飾戈矛，來則懲而禦之，去則備而守之，此又古之善經也。

O kişi de, harp arabalarını sefere hazırlamalı, askerleri talim ettirmeli, tımarları ihya etmeli, tahılları depolamalı, yangın işaret kulelerini özenle inşa etmeli ve [ayrıca] en mükemmel mızrak ve kalkanları elde ederek hazırlanmalı ki, [düşman] geldiği zaman, onlara şiddetle karşı koyabilmek; çekildikleri zaman ise, savunma hazırlıklarında bulunmak gibi, ezelden beri takdir edilen erdemleri yerine getirebilsin.

5171:14

去歲亢陽，天下不稔，利在保境，不可窮兵。

Geçen yıl büyük bir kuraklık oldu; hiç bir yerde doğru dürüst bir hasat olmadı. Bu işten elde edebildiğimiz tek fayda, bu suretle sınır boylarımızın

[akınlardan] korunmuş olmasıdır; ama, gene de askerleri angarya işlerle bitap düşürmemelidir.

5171:15

使內郡黔黎，各安其業，擇其宰牧，輕其賦徭，事無過舉，爵不以私。

Ülkemiz halkı huzur içinde kendi işini görebilsin, [yâni, bütün vaktini angarya ile geçirmesin], bölgelerindeki sorumlu kişileri arayıp bulup, vergilerini ödeyebilsin ve angaryalarını yerine getirebilsinler. Yapılacak işlerde ifrata varılmamalı, asalet unvanları tevcihinde de bireysel tercihlere yer verilmemelidir.

ülkemiz halkı: Burada *hrf.* "iç bölgelerdeki kaza, nahiye ve köy halkı" anlamında *nei-chün* kullanılmıştır.

5171:16

愛人之財，節其徭役；惜人之力，不廣臺榭。

Halkımızın mallarını gözetip korumalıyız; onları angarya hizmetlerinde kullanırken de, itidalli olmalıyız. Halkımızın gücünü korumayı bilmeliyiz, öyle olur olmaz geniş teraslı köşkler inşa etmemeliyiz.

5171:17

察地利天時以趨耕穫，命秋獮冬狩以教戰陣。

Toprağın durumunu inceleyip, mevsimlere göre ekip biçmeye yönelmeliyiz. Öte yandan, [herkesin] güzün [kendi başına] ava çıkması, kışın da beraberce sürek avına çıkmaları ve [böylece], savaş düzenini öğrenmeleri sağlanmalıdır.*

*Bir sürek avı sahnesi için bkz. RR 18.

5171:18

則數年之後，有勇知方，帑藏山積，金革犀利。

Böylece, birkaç sene sonra, halkımız hem cesur, hem de bu işlerin yolunu öğrenmiş, yâni, savaş taktiklerini kavramış olur. Böylece hazineler dağ gibi yığılır ve silahlar keskinleşir.

5171:19

然後整六軍，絕大漠，雷擊萬里，風掃二庭，斬蹄林之酋，懸蘗㘝街之邸，使百蠻震怖，五兵載戢，則上合天時，下順人事。

Ondan sonra bütün orduyu düzene koyup, Gobi Çölü'nü geçip [5172] 10.000 li'yi yıldırım gibi aşıp, [her] iki Ordukent'i rüzgar gibi süpürerek yerle bir edip, Tai-lin Başı'nın, [yâni, Kağanın] başını kesip sonra da [eskiden Han devrinde yabancıların oturmuş olduğu] Kao sokağında bir [sırığa] asmalı ki, her türlü yabancılar dehşete düşsün. Bunun sonucunda bütün askerler silahlarını bırakırlarsa, o zaman yukarıda T'ien (Göğün Tanrısı) huzur içinde, aşağıda da insanların işleri yolunda demektir.

bütün ordu: Metinde, *hrf.*"altı ordu" *liu chün* ifadesi kullanılmıştır.

Gobi Çölü: Metinde, *ta-mo hrf.* Büyük Çöl ifadesi kullanılmıştır.

Tai-lin başı: Burada, Hunlar devrine bir gönderme yapılmaktadır. Liu Mau-tsai'in verdiği bilgiye göre, sonbaharda yapılan bir Hun töreni, bu adı taşıyordu. Atların semirdiği sonbaharda bir araya toplanılıyordu. Diğer taraftan, bir rivayete göre Hsien-pi'lerde ormanda ağaçların etrafında atla dolanarak yapılan bir kurban ayini vardı. Ormanın olmadığı yerlerde salkım söğüt dalları etrafında üç kere dolanılıyordu (*LMT* II:932).

Kao Sokağı: Han döneminde başkent Ch'ang-an'da saraya gelen yabancıların yerleştirildiği bu sokağa, Liu Mau-tsai bu gönderme ile, T'ang devrinde Ch'ang-an'a yerleşirilmiş Türklerin kastedildiklerini söylemektedir (*LMT* II:933).

5172:1

理内以及外，綏近以來遠，以惠中國，以靜四方。

[Onun için de önce ülkemizin] içini, sonra da dışını düzene sokmak gerekir; önce yakınımızda olanlara sükûnet ve huzur getirmeli, sonra da uzaktakilere; böylece ülkemiz Çin'e bereket yağar ve [etrafa] huzur saçılır.

5172:2

臣少慕文儒，不習軍旅，奇正之術，多媿前良，獻替是司，輕陳瞽議。

Kulunuz küçükten beri âlimlere hayran olmuştur; yâni, ben [onlara yakın oldum], askerî işlerden de pek anlamam. Onun için de, ileri sürdüğüm görüşler için ihtiyar kurtlar karşısında kendimi mahçup hissediyorum. Ama yine de, neyin doğru olduğuna karar verilebilmesi için, bu budalaca önerilerimin gözden geçirilmesini [diliyorum].

5172:3

上覽而善之。

İmparator [arznameyi] gözden geçirince, [önerileri] beğendi.

5172:4

默啜於是殺我行人假鴻臚卿臧思言。

[Bu sırada] Bügü Çor, bizim elçimiz kapı kethüdası vekili Tsang Ssu-yen'i öldürdü.

5172:5

思言對賊不屈節，特贈鴻臚卿，仍命左屯衛大將軍張仁亶攝右御史臺大夫，充朔方道大總管以禦之。

[Tsang] Ssu-yen, düşman karşısında [devlete] sadakatten ayrılmadı; [bu meseleden dolayı ölümünden sonra] kendisine kapı kethüdası unvanı verilmesi konusunda emir sâdır oldu. Bunun üzerine İmparator, saray muhafızları garnizonu sol ulu sängünü Chang Jen-t'an'ın denetleme kurumu başkanlığı görevi yanında, vekâleten Kuzey Askerî Bölgesi baş komutanlığını yürütmesini ve buranın muhafızlığını yapmasını emretti.

Tsang Ssu-yen: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

saray muhafızları garnizonu sol ulu sänggünü: Metinde bu unvan, *tso t'un-wei ta chiang-chün* imleriyle ifade edilmiştir (bu konuda bkz. Hucker §7418).

5172:6

仁亶始於河外築三受降城，絕其南寇之路。

[Chang] Jen-t'an, önce [Sarı] Irmağın [büklümünün] dışında üç tane "Mülteci Kalesi" inşa ederek, onların [yâni, Türklerin] güneye hücumlarında yollarını kesmiş oldu.

5172:7

睿宗踐祚，默啜又遣使請和親，制以宋王成器女為金山公主許嫁之。

Jui-tsung, tahta çıktığında, [710,] Bügü Çor gene elçi gönderip, dünürlük münasebeti tesisini istedi; [bunun üzerine İmparator], Sung Prensi Ch'eng Ch'i'nin kızına Altay Konçuy unvanını verip bir fermanla evlenmelerine izin verdi.

Jui-tsung: İmparator Kao-tsung ve İmparatoriçe Wu Tse-t'ien'in oğlu olan Jui-tsung 684 yılında 22 yaşında iken, ağabeyi Chung-tsung'un yerine tahta çıkarılmış, annesinin Chou Hanedanlığı'nı kurduğu 690 yılında tahttan feragat ettirilmiştir. 710 yılının 6. ayında tekrar tahta çıkmıştır. 712 yılında, Kuan-tsung'un tahta çıkışına kadar, kısa bir dönem hükümdarlık yapmıştır (*LMT* II:939).

tahta çıkma: Bu işlemi ifade eden *chien-tsu* 踐 祚 imleri, *hrf. kut* mahalline basmak anlamındadır (bu konuda ayrıca bkz. Bombaci 1966:17). Ancak "kut mahalli" diye ifade ettiğimiz *tsu* imine (*GCED* II:851) akraba diğer bir im *tso* 阼 doğu salonunun doğu merdivenleri (*GCED* II:833) anlamını taşır ve yukarıdaki, 'basmak' (*chien*) fiili ile beraber, "doğu merdivenlerine basmak" anlamındadır. Bu sözler tahta çıkışı simgeleyen bir töreni anlatır bize; bu tören, tahta çıkışta atalar mabedinin doğu merdivenlerinde kurban takdimidir. Herhalde Çin kültüründe, doğu yönünün daha önemli olduğu dönemlerden kalma bir geleneğe işaret etmektedir. (bkz. Metin 5166:4). *CWTT* (8:1592) bu eski gelenek hakkında bilgi verirken, "hükümdarın tahta çıkmasına, basamağa, merdivene basmak anlamında *chien-tsu* 踐 祚 denilirdi" demektedir.

Ch'eng Ch'i: Ch'eng Ch'i adıyla Sung Prensi olan bu şahıs İmparator Jui-tsung'un en büyük oğlu idi ve bir süre, veliaht konumunda olmuştur. Sonra, Hsien adını almıştır (*LMT* II: 940).

Altay Konçuy: Bu prensese verilen *Chin-shan kung-chu* unvanının, Altaylara gelin giden prenses anlamında olmuş olması gerekiyor.

5172:8

默啜乃遣其男楊我支特勤來朝，授右驍衛員外大將軍。

Bügü Çor, bunun üzerine oğlu Yang-wo-chih Tegin'i huzura yolladı ve İmparator, ona süvari muhafız alayının merkez emrindeki sağ ulu sänggünü unvanını verdi.

Yang-wo-chih Tegin: Bu adın, T'ang devri telâffuzları için bkz. Cetvel 1.

merkez emrinde: Metinde, *yüan-wai* imleri ile ifade edilen bu durum, söz konusu kadrolarda bulunanlara görev verilmediğine işaret eder.

5172:9

俄而睿宗傳位，親竟不成。

Jui-tsung aniden tahtı devredince, bu dünürlük işi sonuçlanmamış oldu.

5172:10

初，默啜景雲中率兵西擊娑葛，破滅之。

Bundan önce Bügü Çor, Ching-yün [saltanat devresi] ortalarında [710-711], askerleriyle batıda So-ko'ya hücum etti ve onu hezimete uğrattı.

Ching-yün saltanat devresi: 710 yılında başlamış ve 712 yılına kadar 3 yıl sürmüştür.

So-ko: Bu adın, T'ang devri okunuşları, bu adın *Saka gibi okunabileceğini işaret etmektedir. Bkz. Cetvel 1. Burada söz konusu şahıs, Türgişlerin hükümdarı idi; aynı zamanda, *shou-chung* "sadakatini koruyan" lakabını da taşıyordu; T'ang Sülâlesi, 709 yılında, kendisine, medeniyete dönen (*kuei-huo*) kağan unvanını vermiştir. Bu şahsın Bügü Çor tarafından mağlup edilmesi, 709 yılına rastlar (*LMT* II:942).

5172:11

契丹及奚自神功之後，常受其徵役，其地東西萬餘里，控弦四十萬，自頡利之後最為強盛，自恃兵威，虐用其眾。

Kıtanlar ve Tatabı'lar, Shen-kung [saltanat devresinden, yâni, 697'den] sonra, sık sık ona (Bügü Çor'a) askerî ve sivil [işlerde] angarya hizmetinde bulunmak zorunda kalmışlardı; bu zamanda onların toprakları doğudan batıya 10.000 li'den fazla bir alanı kaplıyor; yay çekenlerinin [yâni, askerlerinin] sayısı ise, 400.000'i buluyordu. Elig Kağandan sonra en kudretli [dönemlerine ulaşmışlardı ve] Bügü Çor da, bu askerî güce dayanarak halkını müstebitçe yönetiyordu.

Sheng-kung saltanat devresi: Bu dönem 697 yılında başlamış, bir yıldan az sürmüştür.

angarya hizmeti: Metinde angarya hizmeti için kullanılan *i* imi, hem askerî ve hem sivil hizmet anlamına gelmektedir. Metin içi resimlerde (resim no. 25) angayra hizmetlerden tuz işlerinde çalışanlar görülmektedir.

5172:12

默啜既老，部落漸多逃散。

*Bügü Çor, yaşlanınca bölük halkları yavaş yavaş dağılıp gittiler.**

*Kapgan Kağanın tebâalarının davranışlarındaki bu değişikliğin bir değerlendirmesi için bkz. Gumilev 1999:394-397 ve 401.

5172:13

開元二年，遣其子移涅可汗及同俄特勤、妹婿火拔頡利發石阿失畢率精騎圍逼北庭。

K'ai-yüan [saltanat devresinin] 2. yılında [714], Bügü Çor oğulları İnel Kağan ve Tonga Tegin ile eniştleri Huo-pa [adlı] Eltäbär Şad A-shih-pi'nin, seçkin süvarileri toplayarak, Beşbalık'ı kuşatmalarını emretti.

K'ai-yüan saltanat devresi: Bu dönem 713-741 yılına kadar, 29 yıl sürmüştür. Bu uzun süre, T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'un saltanatı dönemine işaret eder.

İnel Kağan: İnel Kağan unvanının *i-nieh k'o-han* imleriyle yazılan Çincesinin T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1. Liu Mau-tsai, buradaki *i-nieh* imleri için (II:943), Thomsen/Schaeder:167'e dayanarak, İnäl Kagan şeklindeki okuyuşu kabul eder.

Rybatzki (2000:227) ise, Çince metindeki *i-nieh* kağan tabirinin, Tonyukuk Yazıtı'ndaki (K 7) İnel Kağan ile aynı unvan olmadığını ileri sürer. Onun görüşüne göre, *i-nieh k'o-han*, sadece, Çince metinlerde görülür. Yine onun görüşüne göre, Türk kültür ve töresi açısından, Kağan unvanı bir kişi için kullanılırdı; bu açıdan, burada, ikinci bir kağandan söz edilmesi mümkün değildir ve Kapgan Kağanın oğlu, hiçbir zaman, kağan olmamıştır.

Öte yandan, Giraud'un okuyuşunda (1960:52; 1999:83-84), *kiçig kağan* olan P'o-chü (yâni, *Bäkey?)'nün iktidara geldiği anlayışı vardır. Giraud (1960:73; 1999:112), Tonyukuk Yazıtı'ndaki İnel Kağanın Çin kaynaklarındaki, daha doğrusu *CTS*'deki *Kiçig* Kağan olduğundan emindir. Hatta (1960:74; 1999:114), bu unvanın, salt Doğutürklerinde görülmesine karşın, eşdeğerinin Batıtürklerindeki *yabğu* olduğunu ileri sürer ve her iki unvanın, "kağanın kendinden küçük kardeşine" ait olduğunu söyler. Olaylara bu şekilde bakılması, O. Sertkaya'nın *inel* kağan unvanının *ini el kağan* olarak açıklamasını hatırlatır (1995:59-75 ve 76-98). Doerfer, unvanı, naip olarak algılamaktadır (§1900; onun bu konudaki görüşleri için bkz. yukarıda 5167:13 "yabğu" ve 5169:15 "kiçig kağan". Sprengler ise P'o-chü'yü, "Bögü" yeniden yapılandırması ile tanıtmaktadır. Ona göre P'o-chü ve İnel, Kapgan Kağanın iki farklı oğlunun ad veya unvanlarıdır (1986:724).

Öte yandan, "hiç iktidara gelmemiş" diye *kiçig* kağan için, kullanılmasını uygun görmediği *inel kağan* unvanını Rybatzki, Bilge Kağanın tahta çıkmadan önceki ismi gibi algılar (1997b:109-110, n.282 ve 2000:227).

Osman Sertkaya ise, bu unvanın, *ini el kağan* şeklinde olması gerektiği görüşündedir (1995:76-98).

Tonga Tegin: Kapgan Kağanın oğlu olan Tonga Tegin'in adı, bu olaylarla ilgili olarak, yazıtlarda geçer (KT K7 bkz. Tekin 1968: 236-237 ve 1998:50-51 ve BK D21 bkz. Tekin 1998:72-73). *Tonga* veya *tunga*, kaplan anlamına geliyordu (bkz. Clauson 1972:515b). Metinde bu isim, *t'ung-o* imleriyle gösterilmiştir. Clauson, *o* veya *u* konusunda kesinlik yok, demektedir. Ancak, bu imlerin T'ang devri okunuşları bu sözcüğün, –o- ile okunması

gerekliliğini göstermektedir (bkz. Cetvel 1; ayrıca, bkz. Gömeç 2001:205-210).

Huo-pa: Bu adın T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1. Bu adın ikinci kısmını oluşturan A-shih-pi imleri, *Ts'e-fu Yüan-kuei* metninde, *shih-shih-pi* 石失畢 şeklinde karşımıza çıkar (Bombaci 1970:1971:113). Liu Mau-tsai, burada, bu adı Huo-pa Hie-li-fa Shih-a-shih-pi şeklinde okumuştur (*LMT* II:944). Bombaci, ayrıca Liu Mau-tsai'a dayanarak *HTS* (110.9a=c.13, s.4126)'de aynı *huo-pa* imlerinin, Dokuz Oğuz Konfederasyonundan bir boyun adı olması (*LMT* I:296) dolayısıyla, bu ad veya unvanın nasıl okunması gerektiğinin açık olmadığını söylemektedir. Bu savdan hareketle, bu ad veya unvan "Huo-pa boyu üzerinde *eltäber* şad olan A-shih-pi" şeklinde anlaşılabilir. Bu şahsın enişte olması, onun, Aşıtlardan olması gerektiğini düşündürür. Ancak, o, takdirde A-shih-pi adındaki son imin *pi* değil de *t'e* olması gerekirdi.

Beşbalık: Bu yer adı Çince metinde, *pei-t'ing* imleriyle yazılmıştır (*LMT* II:944). Pei-t'ing adının Beşbalık için kullanıldığı bilinmektedir (bkz. Ecsedy 1964:92, n.5).

*Bu sefer, Tonyukuk II.taş, batı ve güney yüzlerinde, uzun uzun anlatılmıştır. Bu münasebetle, burada, İnil Kağan/İnel Kağandan söz edilmektedir.

5172:14

右驍衛將軍郭虔瓘婁城固守，俄而出兵擒同俄特勤于城下，斬之。

Saray atlı muhafız kıtası sağ sänggünü Kuo Ch'ien-k'uan, kale [kapısını] kapatıp şehri şiddetle savundu ve aniden bir huruç hareketine girişip Tonga Tegin'i esir aldı ve kalenin önünde onun başını kesti.

Kuo Ch'ien-kuan: Bu şahsın *CTS* (103. 2a=cilt 10:3187-3189) ve (*HTS* 133. 1b=cilt 15:4543-4544)'de bulunan biyografileri, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (I:275). Kuo Ch'ien-kuan, başarılarından dolayı, bir asalet unvanıyla taltif edilmiştir.

5172:15

虜因退縮，火拔懼不敢歸，攜其妻來奔，制授左衛大將軍，封燕北郡王，封其妻為金山公主，賜宅一區，奴婢十人，馬十匹，物千段。

Bunun üzerine düşmanlar geri çekildiler. Huo-pa ise, geri çekilmeye korktu ve karısını alıp kaçarak bize geldi. Kendisi sol muhafız sänggünü unvanı ve Yen-

pei Prensliği; karısı ise, Altay Konçuy unvanı ile taltif edildi; [ayrıca], onlara bir köşk ve 10 hizmetkâr, 10 at, 1.000 top ipek ihsan edildi.

Yen-pei Prensi: Bu unvandaki Yen-pei, Liu Mau-tsai'a göre, Yen-shan, yâni, Yen Dağı'nın yanlış yazılmış şeklidir (II:948). Yen Dağı, bugünkü Beijing'in doğusunda bulunuyorsa da, burada, bir şeref unvanı söz konusudur. *Chün-wang* unvanının Türkçeye prens olarak çevrilmesi konusuna yukarıda değinilmişti (bkz. Açıklamalar 5161:9).

5172:16

明年，十姓部落左廂五咄六啜、右廂五弩失畢五俟斤及子婿高麗莫離支高文簡、[...]跌都督[...]跌思泰等各率其眾，相繼來降，前後總萬餘帳。

Ertesi yıl, On Ok bölük'lerinden sol [yâni, doğu] kanadındaki beş T'u-liu'lar çorları; sağ [yâni, batı] kanadındaki Nu-shih-pi'lerin beş erkini ile oğulları; Kore'de mo-li-chih olan [bunlardan birinin] damadı Kao Wen-chien; Ädiz tutuğu Ädiztay, bir biri ardına kendi adamlarıyla, toplam 10.000'den fazla "çadır ev" ile bize tâbi olmaya geldiler.

Sol, yâni, doğu kanadı: Bu ifade ile bir unvan değil; coğrafi konumun açıklaması ile karşı karşıyayız. Yüzleri güneye dönük olan Çinliler, doğu için sol ve batı için de sağ tabirlerini kullanıyorlardı. Herhalde, Çin kültürünün yön anlayışını, bu bölgelerin T'ang hanedanı tarafından tâbiyet altına alınmasından sonra kullanılmış olması doğaldır. Örneğin Gansu için, Lung-yu; "Lung'un batısı" anlamında kullanılmıştır (bkz. Metin 5155:2 ve Açıklamalar).

On Oklar: Bkz. Metin 5169:15 ve Açıklamalar.

T'u-liu: Metinde *t'u-liu* imleriyle yazılan ve On Okların doğu tarafında bulunan bu konfederasyonun yeri, genellikle Suyab'ın doğusu olarak belirlenir. Bu konfederasyon Bregel'in Orta Asya Tarih Atlası'nda (2003), Issık Göl'ün kuzeyinde, Yedisu bölgesinde, Dulu olarak gösterilmiştir. Buna sebep, bu adın ilk iminin genelde, Wade-Giles ile *tu*, yâni, Türkçe *du* olarak okunmasıdır. Ancak, T'ang devrinde, Türkçe adlarda *t* ünsüzünü belirtmek için kullanılan bu im 咄 (*GDCE*: 12087), o dönemde, aynı zamanda, *t'u* olarak da okunabiliyordu. Bu konuda, Cetvel 1'in notlarında ayrıntılı bilgi verilmiştir. *CTS* metninde, *T'u-liu* adı bazen, *tou-lu* (*GDCE*: 12050 ve 7432) imleriyle de yazılıyordu (Chavannes 1941:371a). Bugünkü

Çincede, *du* olarak okunan bu 咄 imi (WG:*tu*, pinyin: *du*), T'ang devrinde *t'u* olarak okunuyordu. Bu imin T'ang devri okunuşu konusunda Dr. Tülay Çakmak'in görüşlerinin verildiği ayrıntılı not için bkz. Cetvel 1, n. 5. Bu konfederasyonu oluşturan 5 *ok*'un adları tespit edilmiştir (bkz. Chavannes 1941:371a ve Beckwith 1987:209-210). Bu konfederasyona verilen *t'u-liu* veya *t'u-lu* adı, aslında, gençliğinde T'ai-tsung ile dostluk andı içmiş genç bir Batıtürkü olan ve o zamanlar, Ni-shu diye bilinen bu şahsın T'u-lu şeklindeki daha sonraki unvanından gelmektedir. 633 yılında başa geçen Ni-shu'yu, T'ai-tsung yeni bir unvanla taltif etmiştir; *tungo* sözü ile başlayan bu unvan, *t'u-lu* imleriyle bitiyordu. 633 yılından sonra da, bu Kağan, T'u-lu Kağan olarak tanındı.

Böylece Suyab'ın doğusundaki T'u-lu veya T'u-liu Konfederasyonu, adını bu kağandan almış oldu (Chavannes 1941:27-28; Gumilev 1999:267-280). Zaten, bu iki konfederasyonun oluşumu, bu T'u-lu Kağanın oğlu dönemine rastlamaktadır (Chavannes 1941:27-28).

Nu-shih-pi: On Okların batı tarafında bulunan Nu-shih-pi'lerin yeri, Suyab'ın batısı olarak belirlenir (bkz. Bregel 2003:14).

mo-li-chih: Bu imlerle ifade edilen sözcük, muhtemelen Korece bir unvana işaret ediyordu. Liu Mau-tsai'ın verdiği bilgiye göre, işlev olarak, harbiye veziri ve teşrifat ağası arası bir konumu ifade ediyordu (*LMT* II:949).

Kao Wen-chien: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır. Ancak, bu şahsın, On Oklardan birinin damadı olduğu başka kaynaklarca da desteklenmektedir (*LMT* II:949).

Ädiz'ler: Bu boyu Chavannes, "tribus T'ie-le (Tölös) (1941: 87n, 88n, 90, 91, 95 ve 327), diyerek T'ieh-le'lerden bir boy olarak göstermektedir. T'ieh-le'ler hakkında *CTS*'nin ayrı bir kısmı bulunmaktadır (bkz. Açıklamalar 5153:6 "erkin"). Ancak artık T'ieh-le'lerin Tölös olmadıkları bilinmektedir (Boodberg 1951). Öte yandan Giraud bu adın Ädiz olarak okunamıyacağı görüşünü savunmaktadır. Yazıtlardaki Ädizlerin Oğuzlarla beraber Tula nehri ötesinde görüldüklerine, A-tieh'lerin ise Gansu, Ningxia civarında bulunmuş olmalarına işaret etmektedir (Giraud 1960:183-184; 1999:264-266). Liu Mau-tsai ise yerlerinin Semerkand'ın kuzeyinde olduğunu belirtmektedir (LMT II:273 ve Golden 1992:77 ve not 35). Bu çerçevede burada kullanılan "Ädiz" şekli bir yeniden yapılandırma değil de okumanın akışını sağlamak için bir kolaylık olarak görülmelidir.

Bu boyun adının birinci imi güncel bilgisayar yazılım programında bulunmamaktadır; dolayısıyla *CTS*'nin sanal edisyonunda bu imin yeri için

boşluk işareti kullanılmıştır. *Chung-hua shu-chü* yayınında, bu im solunda "ayak" kökü 足 ile beraber 夾 imi ile yazılmıştır. Bu im *GDCE* lugatında görülmemektedir. Bu imin arzettiği problemlerden dolayı bu boyun adının T'ang devri okunuşu Cetvel 1'de verilmemiştir. Benzer sanal ortam yazım problemleri yukarıda da (5155:2, 5155:12; 5170:9 ve 5172:16) karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada yukarıda (5155:2) sözü edildiği gibi bu tür eksiklikler [...] şekli ile belirtilmiştir. Çalışmanın sonunda bu isimler ayrıca gösterilmektedir.

5172:17

制令居河南之舊地；授高文簡左衛員外大將軍，封遼西郡王；[...]跌思泰為特進、右衛員外大將軍兼[...]跌都督，封樓煩郡公。

İmparatordan, onların, [Sarı] Irmağın güneyinde, [Türklerin] eski yurtlarına yerleştirilmeleri için ferman sâdır oldu. İmparator] Kao [5173] Wen-chien'i merkez emrinde muhafız [alayı] sol ulu sänggünü olarak atadı; onu [ayrıca], Liao-hsi Prensi unvanıyla taltif etti. Ädiztay ise, [2.dereceden liyakat unvanı olan] t'e-chin, merkez emrinde sağ muhafız ulu sänggünü, [eski görevi olan] Ädiz tutuğu olarak atandı; ayrıca Lu-fan chün kung unvanı ile taltif edildi.

Liao-hsi Prensi: Bir şeref payesidir. Burada işaret edilen mekân *hsi* yâni, "batı" kuzeydoğudaki Liao-hsi Irmağının batısı anlamındadır.

Lu-fan chün kung: Yukarıda (Metin 5155:12.), *kung* unvanının batı dillerine kont olarak çevrildiği belirtilmiştir.

Ädiz tutukluğu: Bu unvan, Ädiz boyunun Çinle ilişkilerini düzenleyen ve tâbi bir boy olarak tutuklukla idare edilmiş olduğunu belirleyen bir yönetime işaret etmektedir. Ancak, Liu Mau-tsai, *HTS*'ye dayanarak, bir Ädiz vilâyeti olduğunu ve onun da, Hu-yen Askerî Valiliği'ne bağlı bulunduğunu söyler. Onun görüşüne göre Ädiz vilâyeti, Sui-yüan'da Kuei-sui ilçesi civarında bulunuyordu (*LMT* II:950).

5173:1

白餘首領封拜賜物各有差。

İleri gelen diğer kişilere ise, birbirlerinden farklı unvan ve hediyeler verildi.

5173:2

默啜女壻阿史德胡祿俄又歸朝，授以特進。

Bügü Çor'un damadı Aşıt Uluğ, [tâbi olmak için] aniden sarayımıza gelince, [2. deceden liyakat unvanı olan] t'e-chin ile taltif edildi.

Aşıt Uluğ: Bu ad veya unvanının, T'ang devri telâffuzları için bkz. Cetvel 1. Hu-lu imlerinin, "uluğ" şeklinde okunması ile ilgili olarak bkz. Metin 5160:4 ve Açıklamalar.

Bu şahıs, F. Hirth tarafından, Kapgan Kağanın kızı Erdemli Bilge Konçuyla evlenmiş olan Aşıt Mi-mi ile özdeştirilmiştir. Wang Kuo-wei de, aynı görüşte olmuşsa da, Pelliot (*TP* XXVI(1929).152), bu konudaki problemlere işaret ederek karşı çıkmıştır.

Liu Mau-tsai, Hu-lu imlerinin ad değil de, unvan olduğunu belirtir.Nitekim Elig Kağanın atabeki Tuyuhun Hu-lu Tarkan'ın bu unvan ile karşımıza çıkması da, bunun bir kanıtı olarak gösterilebilir. Hu-lu Tarkan unvanı, Türgişlerde de görülür (*LMT* II:763).

Liu Mau-tsai, ayrıca, Aşıt Hu-lu'nun, Kapgan Kağanın damadı olmasından dolayı Aşıt Mi-mi ile aynı kişi olabileceği görüşüne katılır (II:951). Kapgan Kağan (Bügü Çor)'ın damadının, dünür boyu Aşıt'lardan olması, Aşıt'ların konumlarını belirleyici örneklerden biridir.

5173:3

其秋，默啜與九姓首領阿布思等戰于磧北，九姓大潰，人畜多死，阿布思率眾來降。

O sonbaharda, Bügü Çor, Dokuz Oğuzların reisi A-pu-ssu ve diğerleri ile, Çölün kuzeyinde savaştı. Dokuz Oğuzlar, [bu savaşta] büyük bir hezimete uğradı; hayvanların ve halkın çoğu öldü; [reisleri] A-pu-ssu, adamlarını alıp [bize] tâbi olmağa geldi.

A-pu-ssu: Dokuz Oğuzlardan bir beyin ad veya unvanını oluşturan *a-pu-ssu* imlerinin T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1.

5173:4

四年，默啜又北討九姓拔曳固，戰于獨樂河，拔曳固大敗。

4. Yılda [716] Bügü Çor, bu sefer kuzeydeki Tula Irmağı boyundaki Dokuz Oğuzlardan Bayırkularla Tula Irmağında savaşıp, onları büyük bir yenilgiye uğrattı.

5173:5

默啜負勝輕歸，而不設備，遇拔曳固迸卒頡質略於柳林中，突出擊默啜，斬之，使與入蕃使郝靈荃傳默啜首至京師。

Galibiyetine güvenerek dönüşte ihtiyatsız davranıp [güvenlik] tedbiri almayan Bügü Çor'a aniden bir söğütlükten fırlayıp önüne çıkıveren Hsieh-chih-lüeh adındaki bir Bayırku askeri saldırdı ve kafasını kesti; ayrıca, sınır ötesi kavimlere elçi olarak [gitmiş olan] Ho Ling-ch'üan'in yanına girdi ve onun Bügü Çor'un kesik başını başkente iletmesini sağladı.

Hsieh-chih-lüeh: Bu adın T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1.

*Liu Mau-tsai (*LMT* I:171), sanki, Bayırku askerî de başkente gitmiş gibi göstermiştir.

Ho Ling-chü'an: Bu şahsın adı bazı kaynaklarda, farklı bir *ch'üan* imi ile yazılmıştır (*LMT* II:952).

5173:6

骨咄祿之子闕特勤鳩合舊部，殺默啜子小可汗及諸弟并親信略盡，立其兄左賢王默棘連，是為毗伽可汗。

Kutluk'un oğlu Kül Tegin, eskiden kendisine tâbi olmuş boyları toplayarak Bügü Çor'un oğlu küçig kağanı ve [Bügü Çor'un] bütün kardeşlerini, hem de yakınlarını öldürdü. Ondan sonra, ağabeyi Sol Bilge Beyi Mo-chi-lien, Bilge Kağan olarak tahta çıktı.*

Kül Tegin: Kül Tegin (685-731) genelde ad gibi algılansa da, bir unvandır. Bu unvanın ikinci kısmı, bilindiği gibi, *tegin*, prens anlamındadır; ilk kısmı ise, Çince, *ch'üeh* imiyle yazılmıştır. Bu yazılışın T'ang devri telâffuzları, adın, *ö* değil de, *ü* ile okunması gerektiğini göstermektedir (bkz. Cetvel 1). Rybatzki (2000:228) ad haline gelmiş bu unvanı, Kül Tegin şeklinde okumuştur. Öte yandan, bu unvanı Költigin şeklinde okuyanlar, (Giraud

1960:213 ve 1999:303 index, dizin; Sertkaya 1995:129-133; Scharlipp:1992:19) unvanı göl/köl ile ilişkilendirmektedirler. Ancak, tarihsel olarak genişlik, vüsat, evrensellik ima eden unvanlar, Çingis Han'da görülen *tengis*, Dalai Lama'da görülen (*dalai>talui* "engin okyanus") ve Gürhan adında görülen evrensel anlamdaki *gür*'dür. Göl (*köl*) sözcüğü tarihî dönemlerde genişlik ifade ederek karşımıza çıkmaz.

Buna karşılık, bu unvanı ateş, 'Kül' prensi anlamında, Kül Tegin olarak anlarsak, o zaman 13. yüzyıldaki *odçigin* ile tarihî bir bağ kurmak mümkündür. Doerfer de, şad ile ilgili maddede (III:132) *kül tegin* deyimini *kiçig kağan* olarak algılamak yoluyla, bu isim tamlamasında ailenin küçüğünü görmek istemiştir. Nitekim, bazı bilginler, bu unvanı, ayrı ayrı yazılan iki kelime olarak algılamayı tercih etmişlerdir (Tekin 1968, 1995; Rybatzki 2000). Bilindiği gibi Çinggis Han'ın kardeşi Temüge Odçigin, ailenin en küçüğü olarak aile ocağının prensi idi. II. Doğutürk Devleti'ndeki Kül Tegin de, ailenin küçüğü oldüğuna göre, bu unvan, onun da, aile ocağının tegin'i, yâni, prensi olduğuna işaret etmektedir, diyebiliriz. *CTS* metninde kendisinden çok söz edilen Kül Tegin'in şahsiyeti, metin boyunca anlatılmaktadır (bkz. Giraud 1960:213 ve 1999: 303 dizin; Scharlipp 1992:42-43; Sertkaya 1995:353).

Eskiden kendisine tâbi olmuş boylar: Burada *bölük* değil de, boy denmesi manidardır. Başka örneklerde gördüğümüz gibi, prensler, yâni, teginler emirlerine asker (çeri), yâni, bölük halkı verilince şad oluyorlardı (5153:6). Şad'lar ise, *CTS*'deki bu bölümün ilk satırlarında belirtildiği gibi, emirlerindeki askerle başka boyları idare ediyorlardı. Başka boyları idare etmek, devleti idare etmek için bir aşama sayılıyordu. T'u-li Kağanın bu konuda başarılı olamamasından dolayı, görevinden uzaklaştırıldığını görmüştük (5160:11-12).

*Kapgan Kağanın bütün kardeşlerinin öldürülmesi, herhalde sol kanat şadı olan T'u-hsi Bäg'in de ölümüne işaret etmektedir. Eğer, oğul P'o-chü (*Bäkey?) öne sürülmemiş ve böylece dikey veraset usulune geçme teşebbüsünde bulunulmamış olsaydı, tahta geçiş sırası T'u-hsi Bäg'de olurdu.

Mo-chi-lien: Tarihlere Bilge Kağan unvanı ile geçmiş bu hükümdarın, gençliğine ait olması gereken bu ad veya unvanın T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1. Rybatzki (2000:226) gerek bu ad veya unvanı, gerekse daha önceki Mo-chü'nün (Metin 5169:14) anlamlarını yeniden yapılandırılmasının zorluklarından ve aynı zamanda, her iki kelimenin de, belki Eski Türk Dilinde *bügü* (yâni, Bögü) ile ilişkilendirilebileceğinden söz etmektedir.

Sertkaya ise (1995:96), bu ad veya unvanı *mergen* "nişancı" ile ilişkilendirmek istemiştir. Öte yandan Rybatzki (2000:226), Mo-chi-lien sözündeki son hecenin, *-lan* ile bitmesi ile ilgili olarak, *-lan* ile biten aslan, bulan (geyik) ve kulan (yabanî at) hayvan isimlerine işaret etmektedir.

Bilge Kağan: *CTS* metninde, *Mo-chü* ve *Mo-chi-lien* ad veya unvanları ile görülen Bilge Kağan, 683 yılında doğmuş; 697-716 arasında, 19 yıl şadlık yapmış ve 716-734 yıllarında da, 19 yıl kağanlık yapmış köpek yılının onuncu ayının yirmi altıncı günü (25 Kasım 734) ölmüştür (BK G10 Tekin 1968:246, 279; Giraud 1960:55 ve 1999:87). Hayatı hakkında en ayrıntılı bilgi, kendisinin diktirdiği Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında bulunur (T. Tekin 1968: 231-241; 261-273. ve 1998:34-81; ayrıca bkz. Giraud 1960:52-55 ve 1999:84-87). Gumilev, Bilge Kağanın uyguladığı uzlaşmacı politikalarla, evvelce tâbi olmuş da, sonradan Kadim Türk'lerden ayrılmış boy ve bölük halklarının yeniden eski saflarına dönmelerini sağladığı görüşündedir (1999:401-416).

Bilge Kağan Anıtmezar Külliyesinde, Türkiye Cumhuriyeti TİKA tarafından kazılar yürütülmektedir (bkz. Uğurlu 1998 ve Durmuş 2001:183-190; TİKA 2000, 2001).

5173:7

毗伽可汗以開元四年即位，本蕃號為小殺。

Bilge Kağan, K'ai-yüan [saltanat devresinin] 4. yılında [716] tahta çıktı. Sınır ötesi kavimler [yâni, Türkler] ona, Kiçig Şad derlerdi.

Kiçig Şad: Bilge Kağana, "kiçig şad (*hsiao-sha*)" dendiği, yazıtlarda doğrulanmaz. Orada, o, Tarduş Şad unvanını taşır. Gene yazıtlara göre, Tarduşlar batıda (kisre), Tölisler doğudadır (B. K. G. 13).

II. Doğutürk Devleti'nin batısında olan Tarduşların başında şad olarak bulunduğunu ve 19 yıl şadlık yaptığını Bilge Kağanın kendi sözlerinden (BK G9 bkz. Tekin 1968:246279 ve Tekin 1998:78-79) anlıyoruz.

Daha önce, şad ile ilgili Açıklamalarda (5153:6), Doğutürk ve Batıtürklerde şadların konumunun farklı olduğundan söz edilmişti. Burada *kiçig* şad unvanından bahsedilmesi bir uluğ şad'ın da bulunması gerektiği izlenimini vermektedir. Bu çerçevede, Kutluk Eltäriş Kağanın kardeşi T'u-

hsi Bäg'in önce yabğu (5167:4); sonra da, 699'da Sol Kanat Şadı ve metinde sonraki Bilge Kağanın da, Sağ Kanat Şadı olmasını (5169:14); T'u-hsi Bäg'in uluğ şad, Bilge'nin kiçig şad olması şeklinde anlayabiliriz.

Giraud (1960:74 ve 1999:113)'da Doğutürklerinde, hiç değilse 697'den itibaren, iki şad olduğu görüşündedir. Onun görüşüne göre, Batıtürklerinde bir yabğu ve bir şad bulunuyordu.

5173:8

性仁友，自以得國是闕特勤之功，固讓之，闕特勤不受，遂以為左賢王，專掌兵馬。

[Bilge Kağan] iyiliksever ve dost canlısı bir kişiliğe sahipti; ülkeye hâkim olmasının, [yâni, hükümranlığının], Kül Tegin'in marifeti olduğu görüşünü taşımasından dolayı, [tahttan] feragat etmek [istedi], Kül Tegin kabul etmedi ve bunun sonucunda Kül Tegin, Sol Bilge Beyi olarak askerî yönetimi ele aldı.

Sol Bilge Beyi: Bu unvanın Hunlarda sağdakinden mevkice daha üstün olan ve kimin veliaht olarak algılandığına işaret eden bir mevki olduğu hatırlanmalıdır (Metin 5164:12 ve Açıklamalar). Burada, bu unvanı kullanan Bilge Kağanın, aslında, kendisinden sonra kardeşinin kağan olmasını beklediği de, anlaşılmış oluyor. Zaten Kül Tegin sözcüğünün de ad değil, ocak prensi, ocağın varisi anlamında olması gerektiğine yukarıda değinilmişti.

5173:9

是時奚、契丹相率款塞，突騎施蘇祿自立為可汗，突厥部落頗多攜貳，乃召默啜時衙官暾欲谷為謀主。

O sırada, Tatabılar ve Kıtanlar birbiri ardından [biat etmek üzere sınırlardaki] surların kapılarını çaldılar; Türgişlerden Su-lu kendisini Kağan ilân etti; Türklerin bölük'leri pek çok [ve çeşitli] olduğu için, gönüllerine muhalefet duygusu hâkimdir, yâni, her birinin kendi fikri vardır [ve kısacası başkasının fikrini dinlemek istemezler] düşüncesiyle, [Bilge Kağan eskiden] Bügü Çor'un tuğlu beyi [olmuş olan] Tonyukuk'u askerî işlerde kendine baş müşavir olarak atadı.

Sulu: Türgiş Kağanı Sulu'nun adının T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1. Sulu Kağanın faaliyetleri, Beckwith tarafından ele alınmıştır (1987:266 b dizin)

tuğlu bey: Bu terim metinde, *ya-kuan* imleriyle ifade edilmiştir. Buradaki birinci im, *ya* "sancak" anlamındadır. Ancak, Türkiye Türkçesinde sancak beyi, Osmanlı valisi durumundaki sancak beyini çağrıştıracağı için, burada sancağın tuğu olacağı görüşü ile, "tuğlu bey" tâbiri kullanıldı. Tarihte, tuğlu bey, diye büyük kumandanlardan söz edilirdi. Kısacası tuğlu beyler, tuğların altında çok kişinin toplaştığı büyük kumandanlardı.

Tonyukuk: Kadim Türklerin bu önemli devlet adamının ad veya unvanının T'ang devri okunuşları Cetvel 1'de verilmiştir. Bu ad veya unvanın tam ne anlama gelmiş olabileceği konusunda henüz bir fikir birliğine varılmamıştır. Giraud (1960:65; 1999:101 ve 306 "dizin") bu sözü, Toñı-yukok şeklinde ve "elbisesi kutsal olan kimse" anlamıyla açıklamaktadır. Talat Tekin ise "ilk vezir", "baş vezir" anlamını ileri sürmektedir (1994:25). Yukarıda (5167:5) Aşıt Yüan-chen ile ilgili olarak belirtildiği gibi, Masao Mori, adı *yüan-chen* imleriyle yazılmış olan kişi ile Tonyukuk'un aynı şahıs olduğu görüşünde olmuş ve bu görüş genellikle kabul görmüştür (Mori: 1973).

Tonyukuk en çok tarihe mal olmuş yazıtı ile tanınır. Bilginler çoğunlukla bu yazıtla ilgili dil ve filoloji problemleri üzerinde durmuşlardır. Yazıt René Giraud tarafından ayrı bir metin olarak Fransızca çevirisi ile beraber yayınlanmıştır (1961). René Giraud'nun Türkçeye *Gök Türk İmparatorluğu* (1999) adıyla çevrilmiş olan *l'empire des Turcs célestes* (1960) eserinin ana karakterini Tonyukuk oluşturmaktadır (bkz. Giraud 1999: 306 "dizin").

Bu konudaki son çalışmalardan birini yapmış olan Rybatzki önsözünde bu yazıtın bulunması dahil yazıt ile ilgili çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir (1997:1-6). Giraud gibi bu ad veya unvanın anlamı üzerinde durmayan Rybatzki, başka Toñyukuk'ların varlığını göstermek suretiyle, *toñyukuk*'un bir ad değil de unvan olduğunu göstermiştir (1997:2-4).

Tonyukuk'un kişiliği ise, Sprengler (1939/1986) tarafından ilginç bir şekilde ele alınmıştır. Tonyukuk'un devlet adamı olarak değerlendirilmesi konusunda ayrı bir çalışma hazırlanmaktadır (bkz. İ. Togan 2004 ICANAS bildirisi).

Metin ile ilgili Açıklamalar'da, yeri geldikçe Tonyukuk'tan söz edilmiştir (bkz. 5173:10; 5174:4, 6, 14, 20; 5175:1, 2, 4, 13, 17; 5177:12)

baş müşavir: Bu terim metinde *mou-chu* ile ifade edilmiştir.

5173:10

初，默啜下衙官盡為闕特勤所殺，暾欲谷以女為小殺可敦，遂免死，廢歸部落，及復用，年已七十餘，蕃人甚敬伏之。

Evvelce Bügü Çor'un yanındaki tuğlu beyler, Kül Tegin tarafından öldürülmüştü; Tonyukuk'un kızı, Kiçig Şad (Bilge Kağan)'ın Hatunu olduğu için, o, ölümden kurtulmuştu; rütbesi elinden alınmış ve kendi bölük halkına geri gönderilmişti; tekrar hizmete alındığında yaşı yetmişi geçmişti; sınır ötesi kavimler [yâni, Türkler], ona çok saygı gösterirlerdi.

Bölük halkına geri gönderilmesi: Aşıtlardan gelen Tonyukuk'un boy halkına değilde, bölük halkına geri gönderilmesi ilginçtir.

5173:11

俄而降戶阿悉爛、・跌思泰等復亡河曲叛歸。

Aniden, mülteci hanelerden A-hsi-lan ve Ädizţay gibi reisler, tekrar [Sarı] Irmağın büklümünde isyan edip, [Bilge Kağana] katıldılar.

A-hsi-lan: Bu adın T'ang dönemi okunuşları, *Arsilan şeklinde bir yeniden yapılandırma yapılabileceğini göstermektedir (bkz. Cetvel 1).

5173:12

初，降戶南至單于，左衛大將軍單于副都護張知運盡收其器仗，令渡河而南，蕃人怨怒。

Evvelce mülteci haneler, güneye ch'an-yü [idaresine] gelirlerdi; sol muhafız ulu sänggünü, Ch'an-yü Askerî Vali yardımcısı Chang Chih-yün, onların bütün techizatlarını ele geçirip, kendilerinin [Sarı] Irmağın güneyine geçmelerini emretmiş olduğu için, sınır ötesi kavimler öfkelenmişti.

ch'an-yü idaresi: Bu terim yukarıdaki (5166:2) Ch'an-yü Askerî Valiliğine işaret etmektedir.

Chang Chih-yün: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır. Liu Mau-tsai, eserinin dizininde bu şahsın adının geçtiği yerleri göstermiştir (*LMT* I:172, 224, 259, 275, 657)

5173:13

御史中丞姜晦為巡邊使，蕃人訴無弓矢，不得射獵，晦悉給還之，故有抗敵之具。

Denetleme kurumu müfettişi Chiang Hui sınır müfettişi olarak [gelmişti. Buradaki] sınır ötesi kavimler, ok ve yaytmtz olmadığı için [5174] avlanamtyoruz, diye şikâyet etmişlerdi. [Chiang] Hui, onların bütün ok ve yaylarını geri verdirdi; böylece, düşmana karşı direnecek silahları olmuş oldu.

denetleme kurumu müfettişi: Bu unvan *Yü-shih chung-ch'eng* imleriyle ifade edilmiştir.

Chiang Hui: Bu şahıs hakkında, *CTS* (59. 8a=cilt 7:2332-2333) ve *HTS* (91. 6a=cilt 12:3791-3792)'de bulunan Chiang Mu biyografisinde kısa bilgiler bulunmaktadır.

5174:1

張知運既不設備，與降戶戰于青剛嶺，為降戶所敗，臨陣生擒知運，擬送與突厥，朔方總管薛訥率兵追討之。

Hazırlıksız yakalanan Chang Chih-yün, mülteci hanelerle Karakaya Tepesi'nde (Ch'ing-kang-ling) çatışmaya girmiş ve onlar tarafından yenilgiye uğratılmıştı. Cephede [Chang] Chih-yün, diri olarak ele geçirildi ve kendisini Türk [Ordukent'ine] göndermek istediler; Kuzey Bölgesi baş komutanı Hsüeh No askerleriyle gelip, onları kovaladı.*

Karakaya Tepesi: Liu Mau-tsai'a göre (II:959), bugünkü Gansu eyaletinde bulunmaktadır (bkz. Harita ve Dizin).

Hsüeh No: Bu şahsın *CTS* (93. 6a=93:2983-2985)'de bulunan biyografisi, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (I:307-308). Burada, onun, İmparatoriçe Wu Tze-t'ien'e veliaht tayini hususunda tavsiyelerde bulunduğu görülmektedir. Daha sonra, Hsüan-tsung tahta çıktıktan (713) sonra, Kıtanlar üzerine yürümesi emredilince, o, seferin yaz aylarına kaydırılmasını önerir. Zira, yaz aylarında otlar bol, hayvanlarda yavrulamış olacaklarından ordu levazım temininde zorluk çekmeyecektir.

*Burada, Chang Chih-yün'ü esir alanlar, mültecihaneler halkı idi; onlar, ele geçirdikleri bu Çinli sänggünü, *CTS* metninin ifadesine göre, "Türklere" göndermek istiyorlardı. Burada, Türklerle, kasdedilenin Türk yönetim kadroları olduğu varsayımı ile, çeviride, "Türklerin Ordukent'i" ifadesi kullanıldı.

5174:2

賊至大斌縣，又為將軍郭知運所擊，賊眾大潰，散投黑山呼延谷，釋張知運而去。

Eşkıyalar, Ta-pin ilçesine gelince, bu sefer sänggün Kuo Chih-yün'ün hücumuna uğradılar ve [bunun sonunda] hezimete uğrayan eşkıya güruhu Karadağ'daki Hu-yen vadisine kaçtı ve orada [evvelce esir almış oldukları] Chang Chih-yün'ü serbest bırakıp kendileri çekip gittiler.

Ta-pin ilçesi: Bugünkü Shaanxi eyaletinde, Sui-te kasabasının kuzeybatısında bulunuyordu (*LMT* II:961).

Kuo Chih-yün: Kuo Chih-yün'ün *CTS* (103. 2a=cilt 10:3189-3191) ve *HTS* (133. 1b=cilt 15:4544-4545)'de bulunan biyografisi, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir.

*Hu-yen vadisi: Sarı Irmağın hemen kuzeyinde bulunuyordu. Buraya, Karadağ (Hei-shan) da, deniliyordu (*LMT* II:963; ayrıca, bkz. Harita ve Dizin).

5174:3

上以張知運喪師，斬之以徇。

Chang Chih-yün'e gelince ordunun telef olmasına [sebep olmasından] dolayı İmparator onu ibret-i âlem için idam ettirdi.

5174:4

小殺既得降戶，謀欲南入為寇，暾欲谷曰：「唐主英武，人和年豐，未有間隙，不可動也。

Bizim mülteci hanelerimiz [bu sefer] kendisine katılınca, Kiçig Şad (Bilge Kağan) güneye doğru inip baskınlar yapma konusundaki planlarını Tonyukuk ile görüştü. Tonyukuk da: "T'ang hükümdarı bilge ve alp bir kişidir; halk huzur içinde yaşıyor; bu yıl da bereketli oldu; [bizim onlara hücumumuzu kolaylaştıracak, yâni, saldırı için sebep olabilecek] hiçbir açık gedik bırakmamışlar; [bu yıl] hiçbir şekilde harekâta geçememiz lâzım.

5174:5

我眾新集，猶尚疲羸，須且息養三數年，始可觀變而舉。

Halkımız daha yeni bir araya geldi, henüz kendimize gelemedik; daha birkaç sene dinlenip beslenmeğe ihtiyacımız var. Ancak, <duruma bakıp> durumun değişmesi üzerine harekete geçebiliriz."dedi.

*Halkımız: Bu sözcük için, *wo-chung hrf.* "bizim kalabalığımız, güruhumuz" deyimi kullanılmıştır (bkz. II. B. b. i ve II. B. c. i.).

5174:6

小殺又欲修築城壁，造立寺觀，暾欲谷曰：「不可。

Kiçig Şad, bu sefer de kale ve surlar yapmak; mabet ve tapınaklar inşa etmek isteyince, Tonyukuk: Olmaz!

5174:7

突厥人戶寡少，不敵唐家百分之一，所以常能抗拒者，正以隨逐水草，居處無常，射獵為業，又皆習武。

Türk halkının nüfusu az. T'ang idaresindeki hanelerin sayısının yüzde biri kadar bile değil. Bizim düşmana karşı uzun zaman direnebilmemizin sebebi, sadece su ve otları izleyerek [yaşamamız], oturduğumuz yerin devamlı olmaması [yâni, devamlı olarak aynı mekânda oturmamamız], yabanî hayvanları avlayarak [geçinmemiz] ve hepimizin silah kullanmaya alışık olmasıdır.

5174:8

強則進兵抄掠，弱則竄伏山林，唐兵雖多，無所施用。

Güçlü olduğumuzda askerlerimiz ile istilâ ve yağma hareketlerine geçmeliyiz; zayıflayınca da, dağ ve ormanlara kaçıp gizlenmeliyiz. T'ang askerleri sayıca çok olsa da, bunun pek faydası olmaz, [yâni, bizim arazimizde onların kalabalıklığı pek işe yaramaz].

5174:9

若築城而居，改變舊俗，一朝失利，必將為唐所併。

Eğer, kale ve surlar yapıp yerleşir, eski âdetlerimizi değiştirirsek, günün birinde mağlup olur ve T'ang tarafından yutuluruz.

5174:10

且寺觀之法，教人仁弱，本非用武爭強之道，不可置也。

Ayrıca, mabet ve tapınaklarda yapılan ibadet ile, insanlar, insancıl ve zayıf olarak yetişmektedir; mücadeleci olmanın, savaşmanın ve güçlenmenin yolu bu değildir. [Yâni, bizim için bu durumda mabet ve tapınaklar inşa etmek] olacak iş değildir" [dedi].

5174:11

小殺等深然其策。

Kiçig Şad ve yanındakiler [Tonyukuk'un] bu siyasetini içtenlikle onayladılar.

5174:12

八年冬，御史大夫王晙為朔方大總管，奏請西徵拔悉密，東發奚、契丹兩蕃，期以明年秋初，引朔方兵數道俱入，掩突厥衙帳於稽落河上。

8. Yılın kışında [720] denetleme kurumu başkanı Wang Chün, Kuzey Bölgesi baş komutanı oldu. "Batıda Basmıllara çağrıda bulunalım, doğuda Tatabı ve Kıtanlara yâni, bu iki sınır ötesi kavme haber verelim; gelecek güz başlarında Kuzey Bölgesi ordularıyla beraberce birkaç koldan hareket ederek, Ch'i-lo nehri başındaki Türk kağanlık otağının [bulunduğu Ordukent'e] ani bir baskın yapalım", diye arzda bulundu.

Wang Chün: Wang Chün'ün *CTS* (93. 8a=cilt 9:2985-2990) ve *HTS* (111. 10a=cilt 13:4153-4157)'de bulunan biyografisi, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (I:339-343). Wang Chün, mülteci hanelerin kuzeyde kalmasının Çin yönetiminin dışarıda Türkler, içeride mülteci haneler şeklinde iki ateş arasında kalmasına sebebiyet vereceğini, onun içinde, mülteci hanelerin Honan gibi Sarı Irmağın güneyindeki bölgelere yerleştirilmelerini şiddetle savunmuştur.

Ch'i-lo Nehri: Liu Mau-tsai'ın verdiği bilgiye göre Ch'i-lo nehri, aynı adı taşıyan dağın yanından akıyordu (Urat Sancağı'nın kuzeyi). T'ang yönetimi, mülteci haneler için burada bir vilâyet ihdas etmiştir.

*kağanlık otağı: Metinde *ya-chang* imleriyle ifade edilen bu terim, *hrf.* "tuğlu çadır, otağ" anlamındadır; kağanlık tuğunun bulunduğu otağa işaret etmesi dolayısıyla, çeviride kağanlık otağı ifadesi kullanıldı. Kadim Türk dönemi kağanlık otağlarının görünüşü, bu dönemlerde resimlenen "Wen-chi Hanım" hikâyesinde görülmektedir. Hunlar tarafından kaçırılan, sonra da Hun hükümdarının eşi olan ve sonunda Çin'e geri dönen Wen-chi Hanımın hikâyesi Çin edebiyatında şiir olarak işlenmiş ve resimlendirilmiştir. Bugün bu resimler New York Metropolitan Museum of Art ve Boston Museum of Arts'da rulolar halinde bulunmaktadır. Bu çalışmada da bu resimlerden biri kullanılmıştır (bkz. Rorex 1974 ve RR 6).

Kağanlık otağının bulunduğu yer ise, *Ordukent* olmalıdır. Genellikle, kağanların ordukenti, haritalarda 47° enlem ve 103° boylam ile, Orhun Nehri boylarında gösterilir (Hermann 1966:29; Duby 1987:188; *CKLSTTC* cilt 5:34-35)

Burada söz konusu *Ordukent*'in, Ch'i-lo vilâyetinde olduğunu görüyoruz. Bayḳal Gölü'nün güney yönünde, 51° enlem ve 107-109° boylamla-

rında bulunan Ch'i-lo vilâyetindeki ordukent, genelde, haritalarda gösterilmemektedir. Ancak, bu ordukentin geçici olduğunu pek düşünemiyoruz; zira metindeki ifadeden, Wang Chün'ün bu *Ordukent'i* ertesi yıl, aynı yerde bulmayı ve baskın yapmayı düşündüğü anlaşılmaktadır.

5174:13

小殺聞之，大恐。

Bunu işiten Küçig Şad pek korktu.

5174:14

暾欲谷曰：「拔悉密今在北庭，與兩蕃東、西相去極遠，勢必不合。

Tonyukuk: 'Basmıllar bugün Beşbalık'dadır. Söz konusu bu iki sınır ötesi kavmin doğu-batı ekseninde uzağına düşerler. [Doğuda ve batıda kalan bu kavimler] güçlerini birleştiremezler.

5174:15

王晙兵馬，計亦無能至此。

Wang Chün'ün ordusu, benim tahminime göre, buralara gelemez.

5174:16

必若能來，候其臨到，即移衙帳向北三日，唐兵糧盡，自然去矣。

Eğer gelecek olurlarsa, onların gelmesine az kala, kağanlık otağının [bulunduğu Ordukent'i] kuzeyde üç günlük [mesafeye] nakledersek, T'ang ordusunun erzakları biter ve kendiliklerinden dönüp giderler.

5174:17

且拔悉密輕而好利，聞命必是先來，王晙與張嘉貞不協，奏請有所不，必不敢動。

Basmıllara gelince, onlar hem tedbirsiz hem de menfaat peresttirler; [İmparatordan] emir alınca hemencecik gelirler; [ayrıca] Wang Chün ve Chang Chia-chen'in arası açık, [birbirlerine karşı olan] memnuniyetsizliklerini İmparatora arznamelerle bildiriyorlar; onun için de harekete geçemezler.

5174:18

若王畯兵馬不來，拔悉密獨至，即須擊取之，勢易為也。

Eğer, Wang Chün'ün ordusu gelmez de, Basmıllar kendi başlarına gelirlerse, o zaman bir hücumla onları ele geçiririz. Durum çok kolay olur, dedi.

5174:19

九年秋，拔悉密果臨突厥衙帳，而王畯兵及兩蕃不至。

9. Yılın sonbaharında [721] dediğimiz gibi, Basmıllar, Türklerin kağanlık otağının [bulunduğu Ordukent'e] geldiler; Wang Chün'ün ordusu ile, sınır ötesi iki kavim gelmedi.

5174:20

拔悉密懼而引退，突厥欲擊之，暾欲谷曰：此眾去家千里，必將死戰，未可擊也，不如以兵躡之。

Basmıllar korkup geri çekildiler; Türkler [5175] hücum etmek isteyince, Tonyukuk: "Bu halk, kendi yurtlarından 1.000 li uzakta bulundukları için muhakkak ölünceye kadar savaşır. Sakın onlara bu sırada hücum etmeyelim. Onları askerle kovalamak daha iyidir", dedi.

5175:1

去北庭二百里，暾欲谷分兵間道先掩北庭，因縱卒擊拔悉密之遺眾，遂散走投北庭，而城陷不得入，盡為突厥所擒，并虜其男女而遷。

Beşbalık'a 200 li kaldığında, Tonyukuk ordusunu ikiye ayırıp, [bir kısmını] önce ara yollardan Beşbalık'a hücuma [yolladı]. Ancak, ondan sonra askerlerine, Basmılların [yurtlarına] geri dönmekte [olan] halkına hücum etmelerini emretti. Bunun üzerine onların hepsi, darmadağın olup, Beşbalık'a kaçıp geldiler. Ama [bu sırada, artık] şehir düşmüştü; onlar, içeri giremedi; hepsi Türkler tarafından esir alındı; sonra da, bu kadınlı ve erkekli esirlerin hepsini alıp gittiler.

5175:2

暾欲谷迴兵，因出赤亭以掠涼州羊馬。

Tonyukuk askerleriyle dönerken, Çigtam'dan çıktığı için, Liang vilâyetini de yağmaladı [ve bu suretle, kendilerine azık temin ettiler].

Çigtam: Çigtam bugünkü Turfan yakınlarında bulunuyordu. Metinde, Çigtam adı *Ch'ih-t'ing* imleriyle yazılmıştır; Abe Takeo, *Ch'ih-t'ing*'in Çigtam olduğunu belirlemiştir (*LMT* II:971).

Liang vilâyeti: Bugünkü Gansu eyaletindeki Wu-wei ilçesi, o dönemde, Liang vilâyeti olarak adlandırılıyordu (*LMT* II:970).

5175:3

時楊敬述為涼州都督，遣副將盧公利、判官元澄出兵邀擊之。

O zamanlar, Liang vilâyeti tutuğu Yang Ching-shu idi; o da yardımcısı sänggün Lu Kung-li'yi ve umumî kâtip Yüan Ch'eng'i askerleriyle harekete geçirerek, [Türklere] karşı şiddetle hücuma geçmeleri için gönderdi.

Yang Ching-shu: *CTS*'de Yang Ching-shu'nun adının geçtiği ve dolayısıyla, Almancaya çevrilen metinler içinde görülen yerler, Liu Mau-tsai tarafından dizinde gösterilmiştir (II:s.822b). Kendisinin ayrıca bir biyografisi bulunmamaktadır.

Lu Kung-li: Lu Kung-li hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

umumî kâtip: Umumî kâtip diye çevrilen metindeki *p'an-kuan*'dır (bkz. Hucker §4425; *LMT* I:174).

Yüan Ch'eng: Yüan Ch'eng hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

5175:4

暾欲谷曰：「敬述若守城自固，即與連和；若出兵相當，即須決戰。

Tonyukuk da: "[Yang] Ching-shu, eğer şehri çok kuvvetle müdafaa ederse, ben o zaman onunla anlaşırım. Eğer huruç hareketine girerlerse, o zaman kesin şekilde bir çatışmaya girmemiz gerekir.

5175:5

我今乘勝，必有功矣。

Bugün bu işte galip gelirsem, büyük bir hizmette bulunmuş olurum", dedi.

5175:6

公利等兵至刪丹，遇賊，元澄令兵士揖臂持滿，仍急結其袖，會風雪凍烈，盡墜弓矢，由是官軍大敗，元澄脫身而走。

[Lu] Kung-li ve yanındakilerin askerleri Shan-tan'a geldiğinde, eşkıyalarla karşılaştılar; Yüan Ch'eng, askerlerine dirseklerine kadar kollarını sıvamalarını emretti; bunun üzerine askerler yenlerini kıvırdılar; derken büyük bir bora çıkıp, kar yağınca kolları donarak derileri yarıldı; ok ve yaylar ellerinden düştü; dolayısıyla devletin ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Yüan Ch'eng kaçıp canını kurtardı.

Shan-tan: Shan-tan adının *CTS* metnindeki yazılışı ile, bulunduğu yerin bugünkü yazılış şekli arasında fark vardır. Bugün, bu ilçenin adının ilk imi, dağ anlamına gelen *shan* ile yazılır (*LMT* II:973).

5175:7

敬述坐削除官爵，白衣檢校涼州事。

[Yang] Ching-shu'nun unvan ve rütbeleri geri alındı ve halktan biri gibi beyaz renkli sivil kıyafetle Liang vilâyeti işlerinin idaresine [devam etti].

5175:8

小殺由是大振，盡有默啜之眾。

Kiçig Şad, bundan sonra çok güçlendi; Bügü Çor'un eski halkının hepsi, ona tâbi oldu.

*Buradan anladığımız metinde, Kiçig Şad denilen Bilge Kağanın, 716 yılında tahta çıkmış olmasına rağmen, başlangıçta, Kapgan Kağanın bütün halkının onu tanımamış olduğudur. Buradaki olaylar, 721-725 arasında vuku bulmaktadır.

5175:9

俄又遣使請和，乞與玄宗為子，上許之。

Sonra anîden [Kiçig Şad bize] elçi göndererek, barış teklifinde bulundu; Hsüan-tsung'a oğlu olmayı teklif etti ve İmparator da bunu kabul etti.

Hsüan-tsung: Jui-tsung'un oğlu olan Hsüan-tsung 712 ile 756 yılları arasında hüküm sürmüştür. Çin tarihinde dirayeti ve bilgisi ile dikkati çeken Hsüan-tsung hükümdarlığı sırasında T'ang sülâlesini en parlak devrine ulaştırmıştır. Hükümdarlığı, gözdesi Yang Kuei-fei ve Sogd asıllı general An Lu-shan ile ilişkisi ve so An Lu-shan'ın isyanı (755-763) sonrasında gelişen olaylar trajik bir şekilde sonuçlanmıştır. Onun ölümünden sonra isyanlar 762'de Uygurların yardımı ile bastırılabilmiştir.

Bu çalışmada çevrilen metinde Hsüan-tsung özellikle Kül Tegin anıtına yazdığı yazı ve anıt için gönderdiği ustalar ile karşımıza çıkmaktadır.

Hsüan-tsung'un dönemi D. Twitchett tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır (1979:332-463).

5175:10

仍請尚公主，上但厚賜而遣之。

Bunun üzerine, bir prensesle evlenme talebinde bulundu ama, İmparator elçiye ihsanlar verip geri gönderdi.

5175:11

十三年，玄宗將東巡，中書令張說謀欲加兵以備突厥，兵部郎中裴光庭曰：「封禪者告成之事，忽此徵發，豈非名實相乖？

13. Yılda [725] Hsüan-tsung, [feng-shan amaçlı bir yolculukla] imparatorluğun doğusunu teftiş etmek isteli. Reisülküttab Chang Yüeh, Türklere karşı hazırlıklı olmak için orduyu büyütmek gerek, diye tavsiyede bulunmuştu; ancak, harbiye veziri yardımcısı P'ei Kuang-t'ing dedi ki: Feng-

shan'ı [yâni, doğuda T'ai-shan atalar mabedindeki kurban törenini] yerine getiren İmparator, bu töreni yapmakla,[T'ien, yâni, Göğün Tanrısına] başarılarından söz etmiş olur. Bu asker toplama [işi ile, huzuru simgeleyen T'ien yâni, Göğün Tanrısına yakarış], gerçekte bir çelişkiye işaret etmiş olmaz mı?

Chang Yüeh: Chang Yüeh'nin *CTS* (97. 9a=cilt 9:3049-3060) ve *HTS* (125. 5a=cilt: 14:4404-4412)'de bulunan biyografisi, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (I:327-331).

Chang Yüeh 721-722 yıllarında, kendilerini Yabğu ve Kağan ilân ederek ayaklanan Sogd liderlerine karşı başarılı hareketlerde bulunmuştur. Ayrıca, imparatorluğun, kuzey ordusunda 600.000 asker bulundurmasının iş gücünü azalttığını; kendisinin sınır bölgelerini iyi tanıdığını ve dört bir yöndeki yabancıların Çin İmparatorluğu'na saygı gösterdiklerini ve herhangi bir tehlikenin mevcut olmadığını bildirmiştir.

P'ei Kuang-t'ing: P'ei Kuang-t'ing'in *CTS* (84. 8a=cilt 8:2806-2808) ve *HTS* (108. 4b=cilt 13: 4089-4090)'de bulunan biyografisi, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (I:300-301). General P'ei Hsing-chien'in (bkz. Metin 5166:7 ve Açıklamalar) oğlu olan P'ei Kuang-t'ing'in bu konuşması biyografisinde daha ayrıntılı bir şekilde bulunmaktadır (*LMT* I:300).

5175:12

說曰：「突厥比雖請和，獸心難測。

[Chang] Yüeh dedi ki: "Türkler şimdi barış isteseler de, onlar hayvan yürekli olduklarından niyetlerini anlamak zordur."

5175:13

且小殺者仁而愛人，眾為之用；闕特勤驍武善戰，所向無前；暾欲谷深沉有謀，老而益智，李靖、徐勣之流也。

Ayrıca, Kiçig Şad sevecen ve insancıl olduğu için, halk kendini ona kullandırıyor [yâni, ona seve seve hizmet ediyor]. Kül Tegin ise, alp olduğu ve iyi savaştığı için, onun önüne kimse çıkamaz. Tonyukuk'a gelince herşeyi enine boyuna düşünen bir stratejisttir; yaşlı ama yine de [etrafa] zekâ kıvılcımları saçıyor [yâni, o tam anlamıyla ihtiyar bir kurt olup], Li Ching, Hsü Chi gibi büyük şahsiyetlere benzer.*

*Buradaki ifade, Tonyukuk ile ilgili Giraud'un aşağıdaki cümlesini andırıyor: *Le vieux loup, comme l'apelle la chronique chinoise, aime à se donner des allures de chaman, bien qu'il ait été probablamant agnostique* yâni, "İhtiyar kurt muhtemelen agnostique (bilinemezci) olmuş olmasına rağmen, kendini şaman yoluna vermekten hoşlanır (Giraud 1960:60; 1999:95). Tonyukuk hakkında ayrıca bkz. Giraud 1999:93-101 ve Mori 1973.

Li Ching: Dönemin önemli şahsiyetlerinden olan Li Ching hakkında yukarıda (5157:1) bilgi verilmiştir.

Hsü Chi: Liu Mau-tsai, Hsü Chi adının, tam şeklinin Li Shih-chi olduğunu söyler (I:175). Hsü Chi'nin, *CTS* (67. 4a=cilt 8:2483-2493) ve *HTS* (93. 3b=cilt 12:3817-3824)'de bulunan biyografisi, Liu Mau-tsai tarafından Almancaya çevrilmiştir (I:278-280).

Elig Kağan, 629 yılında büyük bir yenilgiye uğradıktan sonra, Türklere karşı harekâtı idare eden Li Ching ile kuvvetlerini birleştirmiş ve ona sunduğu "Eliğ Kağan şimdi mağlup olmuş ise de, hâlâ kendisine bağlı bir hayli kalabalık bir halkı var. Ama, eğer o, Dokuz Oğuzlara doğru çekilirse, bizim ona ulaşmamız imkânsızlaşabilir. Onun için, hazır yakınlarda iken, tekrar hücum edelim. Eğer onu baskına uğratırsak, ortadan da kaldırabiliriz" şeklindeki önerisi kabul edilmiş ve ikisi, beraberce harekete geçmişlerdir. Li Ching, bir gece baskını düzenleyince, Elig Kağan 10.000 kişilik bir kuvvetle Çölü geçmek istemiş; ancak, Hsü Chi kendisine engel olmuş ve bunun sonucunda Elig Kağana mensup beylerin birçoğu bölükleriyle beraber teslim olmuşlardır. Hsü Chi, böylece, 50.000 kadar kişiyi esir almayı başarmıştır.

Bütün bu sebeplerden dolayı, metinde, burada, kendisinden örnek kahraman ve becerikli bir şahsiyet olarak söz edilmektedir.

5175:14

三虜協心，動無遺策，知我舉國東巡，萬一窺邊，何以禦之？

Bu üç düşman, gönül birliği içinde oldukları ve her zaman harekete geçmeden önce [her şeyi birlikte] plânladıkları için, eğer devletimizin doğuyu teftiş işine kalkıştığından haberdar olur da, sınırlarımıza hücum ederlerse kendimizi nasıl savunabiliriz?

5175:15

光庭請遣使徵其大臣扈從，則突厥不敢不從，又亦難為舉動。

[P'ei] Kuang-t'ing, [Türklere] elçi gönderip onların devlet ricalinden birini bize katılması için davet etsek, diye teklifte bulundu; [zirâ, böyle yaparsak] Türkler reddedemezler, [katılmaya mecbur olurlar], böylece de onların, [bize karşı] harekete geçmeleri zorlaşır, dedi.

5175:16

說然其言，乃遣中書直省袁振攝鴻臚卿，往突厥以告其意。

[Chang] Yüeh, onun görüşünü kabul etti, [İmparator da] reisülküttab odaları kâtiplerinden Yüan Chen'i, kapı kethüdasına vekâleten bu teklifi Türklere götürmesi için görevlendirdi.

reisülküttab odaları kâtiplerinden: Metinde, *chung-shu chih-sheng* imleriyle yazılan bu mevki, ufak kâtiplere işaret etmektedir (bkz. Hucker §1619 ve 1044 ve *LMT* II.980).

Yüan Chen: Yüan Chen hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

5175:17

小殺與其妻及闕特勤、暾欲谷等環坐帳中設宴，謂振曰：「吐蕃狗種，唐國與之為婚；奚及契丹舊是突厥之奴，亦尚唐家公主；突厥前後請結和親，獨不蒙許，何也？

Kiçig Şad, hatunu, Kül Tegin, Tonyukuk ve maiyetleri otağda bir halka halinde oturup, [Yüan] Chen'a verdikleri ziyafette: Köpek neslinden gelen T'u-fan, [yâni, Tibetlilere] T'ang Devleti kız verdi; Tatabılar ile Kıtanlar Türklerin eski köleleri iken, onlara da konçuy verildi. Türkler her durumda dünürlük talebinde bulunuyorlar, ama, [T'ang Devleti] bir tek bizden bu lütuflarını esirgiyor, niye?*

*Kiçig Şad'ın hatunu, yâni, Bilge Kağanın hatunu, Tonyukuk'un kızı idi. İleride, metinde (5178:12) kendisinden tekrar söz edilecektir.

5175:18

袁振曰：「可汗既與皇帝為子，父子豈合為婚姻？」

Yüan Chen dedi ki: "Kağan, siz İmparatorun oğlu oldunuz. Baba ile oğul nasıl dünürlük yapar?"

5176:1

小殺等曰：「兩蕃亦蒙賜姓，猶得尚主，但依此例，有何不可？

Kiçig Şad ve yanındakiler: "Sınır ötesi kavimlerden ikisine [İmparatorun] soyadı [olan Li] lütfedildiği halde, gene de prenses elde edebildiler; bu misâllere bakılırsa, neden olmasın? [Yâni, diğer bir deyişle, isteğimizin yerine getirilmemesi için bir sebep yok].

5176:2

且聞入蕃公主，皆非天子之女，今之所求，豈問真假，頻請不得，實亦羞見諸蕃。

Duyduğumuza göre, sınır ötesi kavimlere giden prenseslerin hepsi İmparatorun öz kızı değil. Şimdi biz bu teklifte bulunurken, [prenseslerin] sahici mi düzmece mi olduğunu sormuyoruz. Sürekli olarak yaptığımız tekliflere karşılık alamamış olduk. Gerçekten de, [sizin] sınırlarınızın ötesindeki başka kavimleri [yani yabancıları] görünce utanıyoruz dediler.

5176:3

振許為奏請，小殺乃遣其大臣阿史德頡利發入朝貢獻，因扈從東巡。

[Yüan] Chen, "sizin teklifinizi İmparatora arzedeceğim", dedi. Kiçig Şad, bu sözün üzerine devlet ricalinden Aşıt Eltäbär'i İmparatora tartuk salması ve hem de, doğuyu teftişe katılması için yolladı.

Aşıt Eltäbär: Liu Mau-tsai Hirth'e dayanarak (1899:9) P'ei Kuang-t'ing'in mezar kitabesine binaen, burada tek kişi değil, Aşıt [T'un-ni-shu ve Chih-shih] Eltäbär adlarında iki kişiden söz edildiğini göstermiştir (*LMT* II:983; bu konuda ayrıca, bkz. Bombaci 1971:116). Çeviride metin düzeltilmedi. Aşıt Eltäbär konusuna yukarıda *eltäber* maddesinde değinilmiştir. Ayrıca bu pasajda burada bir kişiden söz edildiği izlenimi uyanmaktadır.

5176:4

玄宗發都，至嘉會頓，引頡利發及諸蕃酋長入仗，仍與之弓箭。

Hsüan-tsung başkentten çıkıp Chia-hui-tun'a gelince, Eltäbär'in ve her türlü sınır ötesi kavimlerin bütün ileri gelenlerinin maiyyet erkânı içinde yer almalarını sağlayarak, onlara ok ve yay verdirtti.

Chia-hui-tun: Metinde *chia-hui-tun* şeklinde yazılan ve *hrf.* "Hükümdarlarla Karşılaşma Molası" anlamına gelebilecek bu imler, *CTS Chung-hua shu-chü* edisyonunda, yer adı olarak belirlenmiştir. Liu Mau-tsai ise, bu imleri (I:176) "toplantı yerinde mola verilince" anlamında: *als der Kaiser zu einem Versammlungsort kam, und eine Marschpause eingelegt hatte* yâni, "imparator bir toplantı yerine gelince, mola verilmesini emretmişti" sözleriyle ifade etmiştir (bkz. *LMT* II 985).

5176:5

時有兔起於御馬之前，上引弓傍射，一發獲之。

Orada bir tavşan asb-i şahanenin önüne çıkıverdi. İmparator yayını gerip yana dönerek ok attı ve bir kerede tavşanı vurdu.

5176:6

頡利發便下馬捧兔蹈舞曰：「聖人神武超絕，若天上則不知，人間無也。

Eltäbär, bunun üzerine attan inip, tavşanı iki eliyle [İmparatora] uzatıp [coşkuyla] raksetti ve dedi ki: "Bir kutsal kişi olan [Zat-ı Şahanelerinin] olağanüstü askerî dehasının üstüne yoktur. Eğer böyle [bir maharet] gökte varsa, ben bundan habersizim. Ama insanlar arasında [muhakkak ki] yok.

5176:7

上因令問飢否，對曰：「仰觀聖武如此，十口不食，猶為飽也。

Bunun üzerine İmparator ona: "karnınız aç mı?" diye sordu. O da şöyle yanıt verdi: "Zat-ı Şahanelerinin bu türlü maharetlerini <aşağıdan bakarak> görünce, on gün yemek yemesem de karnım tok kalır."

5176:8

自是常令突厥入仗馳射，起居舍人呂向上疏曰：

Bundan sonra İmparator, Türklerin her zaman maiyyet erkânı içinde yer almalarına, ata binmelerine ve ok atmalarına izin verdi. Vakanüvis Lü Hsiang [bundan sonra] İmparatora maruzatta bulunarak:

vakanüvis: Vakanüvis olarak çevrilen *ch'i-chü she-jen* imleridir. Genelde iki türlü vakanüvis vardı, bunlardan sağdakiler imparatorun ağzından çıkan sözleri yani fermanları, solda bulunanlar ise imparatorun huzuruna getirilen olayları ve imparatorun bu konularla ilgili davranışlarını kaydederlerdi. T'ang döneminde özellikle 656 yılından sonra, *ch'i-chü lang* adını alanlar, imparatorla ilgili olayları, *ch'i-chü she-jen* denilenler ise, imparatorun fermanlarını kaydediyorlardı (Twitchett 1992:5-7). T'ang döneminden önce "Edebi Eserler Kalemi"ne bağlı olan vakanüvisler, 628 yılına kadar reisülküttablık odalarına, 628den sonra da T'ai-tsung döneminden sonra nişancılık makamına bağlı olmuşlardır (bkz. "Giriş" bölümü; Hucker §622 ve *LMT* II:986).

Lü Hsiang: Bu şahsın *HTS* (202. 5a=cilt 18:5758-5759)'de bulunan biyografisinde, bu olaylardan söz edilmemektedir (*LMT* II:987).

5176:9

臣聞鴟梟不鳴，未為瑞鳥，猛虎雖伏，豈齊仁獸，是由醜性毒行，久務常積故也。

Kulunuz işitmişti ki, bir baykuş haykırmasa da, kutlu bir kuş, yani zümrüdü anka haline gelemezmiş; yırtıcı bir kaplan ne kadar sessiz sedasız yatsa da, yine de merhamet gösteremezmiş; o, ne de olsa eninde sonunda vahşi bir hayvandır. [Bu hayvanlar] habis tabiatlı oldukları, kötü niyetli işler yaptıkları ve uzun zamandır [bu huylara] sahip oldukları için, bu özellikler onların vazgeçilmez bir yönüdür.

5176:10

今夫突厥者，正與此類，安忍殘賊，莫顧君親。

Şimdiki Türkler, işte tam bu cinstendirler. [Zat-ı Şahaneleri] hükümdar kişiliğiyle, bu tür haydutlara rahatlıkla nasıl tahammül edebiliyor?

5176:11

陛下持武義臨之，修文德來之，既慴威靈，又沐聲教，以力以勢，不得不庭，故稽顙稱臣，奔命遣使。

Haşmetmeabları fevkalade bir cesaret ve kahramanlık göstererek, onları kendi yanına getirerek onların bilgi ve erdemlerini arttırmak istiyor. Onlar, Zat-ı Şahanelerinin yaklaşılmaz kutsallığı karşısında dehşete düşüyor ve [Zat-ı Şahanelerinin] şan ve şerefi altında ihsanlara boğuluyorlar; bizim güç ve

kudretimizden dolayı, eşiğinize yüz sürmekten başka bir şey yapamazlardı zaten. Onun için de şimdi [ayaklarınıza] kapanıp, kendilerinin sizin tebaanız olduklarını ilân ediyorlar ve hemencecik elçilerini sarayımıza koşuşturuyorlar.

5176:12

陛下乃能收其傾效，雜以從官，赴封禪之禮，參玉帛之會，此德業白盛，固不可名焉。

Böylece Zat-ı Şahaneleri onların bu eyilimlerinin meyvalarını toplayabilir ve onları çeşitli şekillerde maiyet erkânı arasına katabilir ve onların [feng-]shan gibi devletin simgesi kurban törenlerinde yer almalarını ve "yeşim ve ipek takdimi" adı verilen toplantılara katılmalarını sağlayabilir. Bütün bunlar, ancak [Zat-ı Şahanelerinin] erdemliliğinin sonucu olan kudretiyle mümkün olabildiği için, tarif bile edilemiyecek işlerdir.

yeşim ve ipek takdimi töreni: Çincede *yü-po-chih hui* imleriyle ifade edilen bu deyim, M. Ö.'lerdeki feodal dönemde, feodal beylerin yerine getirdiği bir törendi; bu münasebetle de bu deyim *hrf.* "yeşim ve ipek takdimi meclisi" anlamındadır. Liu Mau-tsai da bu deyimi *Versammlung der Fürsten* (beyler meclisi) şeklinde çevirmiştir (*LMT* I:177 ve II:988). Ancak yukarıda (5159:8) *t'ien* maddesinde açıklandığı gibi, T'ang devrinde feodal beylerin değil de imparatorun ve dolayısıyla merkeziyetçiliğin önemi ve gücü artmıştı; dolayısıyla çeviride beyler meclisi ifadesi kullanılmamıştır.

Feodal dönemden kalan bir âdet olan "yeşim ve ipek takdimi" artık bir meclisin işlevi olmaktan çok imparatorun *T'ien* (Göğün Tanrısı)'e karşı yerine getirdiği adak ve kurban töreninin bir parçası haline gelmiştir. T'ang T'ai-tsung zamanında kurumsallaşan bu tören, İmparator Hsüan-tsung'un (bkz. 5164:12) 713-741 yılları arasındaki *K'ai-yüan* dönemine ait bir törenler kitabında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Burada *T'ien* (Göğün Tanrısı) adak ve kurban töreni için özel elbiseler giyen imparator, sepetlerle getirilen yeşim taşı ve ipekleri *T'ien* (Göğün Tanrısı) taht sunağına takdim eder, sonra törensel şarap kadehi ile sunuda bulunurdu. Daha sonra sıra\ önceden kesilmiş ve pişirilmiş kurbanların takdimine gelirdi. Bütün bunlardan sonra, *T'ien* (Göğün Tanrısı)'in tahtını temsil eden yuvarlak sunaktaki takdim edilmiş olan yeşim taşı ve ipeklerle beraber, yiyecekleri alır ve içinde ateş yanan başka bir sunağa getirirlerdi.

Burada yakılan ateşle, bütün getirilenler yanar ve duman halinde *T'ien* (Göğün Tanrısı)'e erişir.

T'ien (Göğün Tanrısı) sunağında, *T'ien* (Göğün Tanrısı)'in bendesi olarak, yüzünü kuzeye dönmüş olan İmparator, ateş başında iken, bir imparator olarak yüzünü güneye döner, ateşte yanan maddeler yanıp bitmeden de tören yerinden ayrılarak sarayına dönerdi.

T'ang devrinde "Yeşim ve ipek takdimi" aslında *chiao-ssu* "tütsülü/tüten kurban" denilen bir hafta süren büyük bir törenin önemli bir parçası idi.

İlk yedi gün imparator inzivaya çekilirdi. Bu arada törende görevli olanlarla, törene seyirci olarak katılanların kap kacaklarının yerleri belirlenirdi. Törenden bir gün önce artık kendisine *Hao-t'ien shang-ti* 昊天上帝 denen *T'ien* (Göğün Tanrısı)'in ruhî tahtı (*shen-tso* 神座), güneye bakacak şekilde yuvarlak sunağa yerleştirilirdi. Törenden bir gün önce, bütün kurbanlık hayvanlar ve kurban kapları gözden geçirilirdi. Bütün bunlardan sonra, inzivanın son gününde, imparator saraydan ayrılır ve yuvarlak sunağın yakınına konmuş olan bir otağa yerleştirilirdi. Kurban ve adak gününde ise, imparator yukarıda belirtilen "yeşim ve ipek takdimi törenini" yerine getirirdi. Bu törenler daha çok imparatorların tahta çıkması ile ilgili olarak yapılırdı (bkz. Wechsler 1985:117-120).

Yukarıdaki metinde devletin bu en mahrem törenlerine Türklerin katılmasına izin verilmesi meselesi eleştirilmektedir.

5176:13

因復詔許侍遊，召入禁仗，仰英姿之四照，送神藝之百發，恩意俱極，誠無得踰焉。

Onun için de, [Zat-ı Şahaneleri] defalarca fermanlar sâdır ederek, onların [Zat-ı Şahanelerinin] maiyeti içinde gezip durmalarına durmalarına izin vermekte; çatışmalara son verme çağrısına uyan [bu kişiler de], dört bir tarafa akseden nur yüzünüzün güzelliğini hayranlıkla temaşa ederek, [Zat-ı Şahanelerinin] kut'lu becerilerinin yüzlerce tezahürüne şahit olmaktadırlar. [Zat-ı Şahanelerinin] bütün bu inayetlerinin gerçekten fevkine varılamaz.

5176:14

乃更賜以馳逐，使操弓矢競飛鏃於前，同獲獸之樂，是屑略太過，未敢取也。

Şimdi, onlara [geniş çaplı] hareket serbestisi ihsan edilmesiyle, onların atlarını [istedikleri yere] koşuşturmaları, yay çekip ok atmaları, huzurunuzda yarışlara katılmaları ve avı ele geçirmeden dolayı duyduğunuz coşkuyu paylaşmaları, Zat-ı Şahanelerini küçük düşürücü ve haddini aşan hususlar olup, bendenizin onaylamaya cesaret edemeyeceği işlerdir.

5176:15

雖聖胸豁達，與物無猜，而愚心徘徊，與時加慄。

Zat-ı Şahaneleri geniş görüşlü olduklarından, kimseye karşı şüphe beslemezler, ama bende-i hakirin yüreği huzursuzdur; gün geçtikçe de içindeki huzursuzluk korkuya dönüşmektedir.

5176:16

儻此等各懷犬吠，交肆盜憎，荊卿詭動，[馬]何羅竊至，暫逼嚴蹕，稍冒清塵，縱即殪玄方，墟幽土，單于為醢，穹廬為污，何塞過責？

Eğer bu tip insanların her biri köpek gibi havlamak isterse ve [bir şeyler çaldığı kişiden nefret eden] hırsız gibi gönüllerinde size karşı bir nefret uyanırsa, [evvelce] Ching ch'ing nasıl ihânette bulunmuşsa veya [Ma] Ho-lo nasıl tahtı ele geçirmek istemişse, [bunlar, yâni, Türkler de] aniden hükümdarımız [memleketi teftişe çıktığı zaman] yaklaşılması yasak olan konaklama yerlerine yaklaşırlarsa ve biraz da gözü kara olarak açıkça [Zat-ı Şahanelerinin] hayatlarına kastederlerse ve hatta Zat-ı Şahanelerini öldürmeye muaffak olurlarsa, [bu durumda bütün memleket] terkedilmiş ve mezarlarla dolmuş çorak bir yere döner.[Tâbiî, böyle bir durumda], hiç şüphesiz Ch'an-yü'nün [yâni, Türk Kağanının] kendisi paramparça olur ve kubbeli otağları da yerle bir edilir. Böyle bir [sonuca varacak olayların] sorumluluğundan kaçmak mümkün değildir.

Ching *ch'ing*: Ch'ing *ch'ing* hakkında Liu Mau-tsai (*LMT* I:178), "Minister King" diye söz etmekte ve ayrıca Ch'in Shih-huang-ti'nin maiyetinden olan Ching K'o, yâni, Ching *ch'ing*'in MÖ 227'de hükümdarı bıçaklama teşebbüsünün akim kaldığını anlatmaktadır (*LMT* II:990). Buradaki *ch'ing* imi, İngiltere'deki "lord" unvanını anımsatan bir asalet unvanıdır.

Ma Ho-lo: Han sülaesi döneminde, İmparator Wu zamanında, daha yatağından kalkmadığı sırada, imparatorun yatağına yaklaşaran Ma Ho-lo 馬何羅, yeninin içine sakladığı bir kama ile suikastte bulunmaya çalışmıştı. Ancak,

bu suikast teşebbüsüne, imparatorun yakınında bunan Chin Je-ti 金日磾 adlı bir Hun generali engel olmuştur (bkz. *LMT* II:991).

5176:17

特願陛下勿復親近，使知分限，待不失常，歸於得所，以謂迴兩曜之鑒，祛九宇之憂，孰不幸甚！

Çok içten dilerim ki, [Zat-ı Şahaneleri] artık onların, asitanelerinin yakınlarına gelmesine izin vermesinler. Onlara kendi paylarına düşen sınırları bildirmek gerekir; [5177] ölçüyü kaçırmamaları ve kendilerine ayrılan mevkiye geri dönmeleri gerektiğini [artık onlar da] anlamalıdır. İşte o zaman, güneş [gibi olan Zat-ı Şahaneleri] yeniden eski parlaklığına kavuşur ve bütün âlemin dertlerini bir kenara atar. Bu koşullar altında kim mutlu olmaz!*

*Bu cümleyi, Liu Mau-tsai (*LMT* I:178), *dann bedeutet es dass Euer Majestaet die Strahlen der Sonne und des Mondes ausströmen lassen*, yâni, "Bu Majestelerinin, güneş ve ayın şualarının yayılmasına sebebiyet verir" şeklinde anlamıştır. Böyle bir ifade doğru olmasa gerek, çünki imparator da olsa, güneş ve ayın şualarına engel olması ve sonra da, onların şualarının yayılmasına sebebiyet vermesi, kendisinden dünyada huzur ve uyum sağlaması beklenen Çin imparatorunun görevleri arasında olması, anlamlı görünmemektedir.

5177:1

上納其言，遂令諸蕃先發。

İmparator onun tavsiyesine uydu ve bunun üzerine, bütün sınır ötesi kavimlerinin önden gitmeleri emredildi.

5177:2

東封迴，上為頡利發設讌，厚賜而遣之，竟不許其和親。

Doğuda [T'ai-shan'da, feng-shan] kurban töreninden dönünce, [İmparator] Eltäbär onuruna bir ziyafet düzenledi; onlara, bol miktarda ihsanlar tevcih etti ve memleketlerine geri gönderdi. Ama, gene de dünürlük münasebetleri kurulmasına izin vermedi.

5177:3

十五年，小殺使其大臣梅錄啜來朝，獻名馬三十匹。

15. Yılda [727] Kiçig Şad devlet ricalinden Buyruk Çor'u elçi olarak huzura yolladı; o da otuz tane soylu at getirdi.

Buyruk Çor: Buyruk Çor şeklinde yeniden yapılandırılması yapılan *mei-lu ch'o* imlerinin, T'ang devri okunuşları için, bkz. Cetvel 1.

5177:4

時吐蕃與小殺書，將計議同時入寇，小殺并獻其書。

O sırada T'u-fan yani Tibetliler, Kiçig Şad'a mektup göndererek, beraberce Çin'e karşı akınlar düzenlemek istediklerini bildirmişlerdi. Kiçig Şad, bu belgeyi de elçisi ile İmparatora arz etmiş oldu.

5177:5

上嘉其誠，引梅錄啜宴於紫宸殿，厚加賞賚，仍許於朔方軍西受降城為互市之所，每年齎縑帛數十萬匹就邊以遺之。

İmparator [Kiçig Şad'ın] samimiyetinden övgüyle söz etti ve Buyruk Çor'u Tzu-ch'en Köşkü'nde ağırlayarak bir ziyafet verdi; ayrıca onlara cömertçe ihsanlarda bulundu; sonra da Kuzey Askerî Bölgesi Kuvvetleri [idaresinde olan] "Batıdaki Mülteci Kalesi"nde karşılıklı ticaret yapılabilmesi için pazar

kurulmasına izin verdi ve [bundan sonra da], her sene yüzbinlerce top ipek göndermeye devam etti.*

Tzu-ch'en Köşkü: T'ang döneminin meşhur Ta-ming Sarayında devlet erkânının ve yabancı elçilerin kabul edildiği köşk bu adı almıştır (Hsü Sung 1985:22).

*Pazar kurulması ve ipek gönderilmesi konusunda ayrıca bkz. *LMT* II:993.

5177:6

二十年，闕特勤死，詔金吾將軍張去逸、都官郎中呂向爲墨書入蕃弔，并為立碑，上自為碑文，仍立祠廟，刻石為像，四壁畫其戰陣之狀。

20. Yılda [732] Kül Tegin öldü. İmparator, "armalı muhafızlar" sänggünü Chang Ch'ü-i'yi ve adlî takibat dairesi başkan yardımcısı Lü Hsiang'ı bir fermanla sınır ötesi kavimlere doğru yola çıkararak, ona üstünde kırmızı imparatorluk mührü bulunan bir belge (ferman-ı hümayun) vererek "baş sağlığı" dileğinde bulunduğu gibi, [gönderdiği görevlilerin] cenaze ve kurban törenine katılmalarını da emretti. İmparator, aynı zamanda [vefat eden Kül Tegin] için bir yazıt diktirerek, bunun kitâbesini bizzat kaleme aldı; ayrıca, atalara [kurban için] bir sunak ve bir mabed [veya yazıtlardaki ifade ile bark] yaptırdı; bir de [Kül Tegin'in] taştan heykelini yontturdu ve mabedin, yâni, barkın dört duvarına da [Kül Tegin'i] savaştırken gösteren resimler yaptırdı.

Kül Tegin'in ölümü: Yazıtlara göre Koyun yılının 17. günü ölmüştür (KT: KD; Tekin 1968:237 ve 1995:52-53). Koyun yılı ise 732 yılı değil de, 731 yılı idi ve hatta öldüğü gün 27 Şubat 731 tarihine rastlar (*LMT* II:994 ve Giraud 1960:55 ve 1999:87). Yazıta göre öldüğünde, 47 yaşında idi.

"armalı muhafızlar" sänggünü: Metinde, *chin-wu* sänggünü olarak yazılan bu unvanın ilk kısmını oluşturan *chin-wu*, kötü ruhları uzaklaştırdığına inanılan bir kişinin adı idi. *Chin-wu* sänggünü terimi imparatorluk armasını taşımaya hak kazanan sänggün anlamında kullanılmıştır.

Chang Ch'ü-i: Bu şahıs, Liu Mau-tsai'ın belirttiği gibi, yazıtlarda adı geçen general "Çang Señgün" olmalıdır (KT:K 13 Tekin 1968:237 ve 1995:52-53).

adlî takibat dairesi başkan yardımcısı: Metinde, *tu-kuan lang-chung* imleriyle yazılan bu unvan, iki kısımdan oluşur. Unvanın ilk kısmı, *tu-kuan pu* yâni, "adlî

takibat dairesi" anlamındadır. Adlî takibat dairesi adliye vezareti'ne (*hsing-pu*) bağlı idi. Unvanın ikinci kısmı, *lang-chung* muavin, yardımcı anlamındadır (bkz. Hucker §3565). Osmanlılarda bu işler divan-ı hümayun tarafından yürütülürdü. T'ang döneminde divan-ı hümayun karşılığı olabilecek makam *shang-shu sheng* idi (Wechsler 1985:54).

Lü Hsiang: Liu Mau-tsai'a göre *HST*'deki Lü Hsiang biyografisinde, bu olaydan söz edilmemektedir.

yazıt: Metinde kullanılan *pei* imi, genellikle mezar üstüne dikilen taş ve üzerindeki yazıları içerir; Türkçeye genellikle, "mezar kitabesi" diye çevrilmesi uygundur. Ancak böyle bir *pei* kendi başına bir yazıt şeklinde de olabilir (bkz. Metin (5165:3-4). Çeviride, mezar kitabesi sözünün kullanılmamış olması, Kül Tegin'in mezarının, yazıtın bulunduğu yerde olup olmadığının bilinmemesindendir. Diğer bir deyişle, Kül Tegin Külliyesi, bir mezar mı veya bir makam mı oluşturuyor; bu husus, hâlen açıklık kazanmamıştır.

sunak ve mabed (bark): Sunak ve mabed (bark) için metinde, *tse-miao* imleri kullanılmıştır; bu imler *hrf.* "atalara kurban sunulan yer" ve "mabed" anlamındadır. Kadim Türklerde "bark" konusundaki literatür Turgay Yazar'ın "Çadır-Bark-Türbe" adlı makalesinde bir araya getirilmiştir (Yazar 1999). Kül Tegin'in barkının bulunduğu anıtmezarla ilgili simgeler ve sanatkarlar E. Esin tarafından ele alınmıştır (Esin 1972:44-73).

5177:7

二十年，小殺為其大臣梅錄啜所毒，藥發未死，未討斬梅錄啜，盡滅其黨。

20. Yılda [732] Kiçig Şad, kendi devlet ricalinden Buyruk Çor tarafından zehirlendi; zehir tesir etti ama, o ölmeden önce, Buyruk Çor'u, onun bütün yandaşlarını yâni, kapı halkını öldürttü.

5177:8

既卒，國人立其子為伊然可汗。

O, [yâni, Kiçig Şad] öldüketen sonra, ülkesindekiler onun oğlunu İ-jan Kağan unvanıyla kağan olarak kaldırdılar.

İ-jan Kağan: Bilge Kağanın oğlu olarak gösterilen bu kişi hakkında verilen çelişkili bilgeler, Liu Mau-tsai tarafından (*LMT* II:1001) ayrıntılı bir

şekilde (621-629) ele alınmıştır. Bazı araştırmacılar, I-jan ve daha sonra söz konusu olacak Tängri Kağanın aynı kişi olduğu düşüncesindedir; diğer bilginler ise, farklı iki kişiden söz edildiğini öne sürerler. Pelliot, bir orta yol olarak iki farklı Tängri Kağan olduğu görüşünü savunmuştur (1929:229-246). Liu Mau-tsai ise, *CTS*'de verilen bilgilerin olayların geçtiği zamana en yakın kaynak olan K'ang isimli şahsın mezar kitabesinden alınmış olması, ve bu pasajda, her iki şahsın hanım ve kızlarından ayrı isimlerle söz edilmiş olması dolayısıyla, uzun bir tartışma sonucunda (II: 1001 s. 621-629), ikisinin farklı şahıslar olduğu kanısına varmıştır.

5177:9

詔宗正卿李佺往申弔祭，并冊立伊然，為立碑廟，仍令史官起居舍人李融為其碑文。

İmparator şecereci (şehnâmeci) Li Ch'üan'ı yollayarak, hem taziyede bulunulmasını, hem de İ-jan'ın kağan olarak atanmasını emretti. Ayrıca Kiçig Şad [yâni, Bilge Kağanın] anısına bir kitâbeli taş diktirip, bir mabed (bark) yaptırdı. Bu iş için de, Tarih Encümeninde vakanüvis Li Jung'u kitâbeyi kaleme almakla görevlendirdi.

Li Ch'üan: Liu Mau-tsai'ın belirttiği gibi (II:999), Li Ch'üan, Bilge Kağan Yazıtı'ndaki Lisün olmalıdır.

şecereci (şehnameci): Bu terim metindeki, *tsung-cheng ch'ing* imlerinin çevirisidir. Bu unvan, imparatorluk şecerelerinin düzenlendiği *tsung-cheng ssu* ("şecere dairesi")'nin başında bulunan şahıs için kullanılıyordu (Hucker §7085). Bu unvanı, Liu Mau-tsai, *Präsident des Familienamtes der Dynastie* şeklinde çevirmiştir (II:179).

kağan olarak atanması: Bu ifadede kullanılan *ts'e* 冊 imi, "atama" anlamındadır. Önceden kağan olarak kaldırılmış olan İ-jan Kağanın atanması T'ang devlet politikası çerçevesinde algılanmalıdır. Bu çalışmada, deyimin bugün diplomaside kullanılan "tanıma" sözcüğü ile karşılanmamasının sebebi, bu ifadenin buradaki kullanılış şeklinin güç dengesinin hangi yöne doğru ağırlık kazanmış olduğunu bize göstermesidir.

Li Jung: Li Jung hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

5177:10

無幾，伊然病卒，又立其弟為登利可汗。

Çok geçmeden İ-jan [Kağan] hastalanıp öldü; onun yerine küçük erkek kardeşi Tängri Kağan unvanıyla tahta çıkarıldı [yâni, kağan kaldırıldı].

Tängri Kağan: Bu unvanı oluşturan imlerin T'ang devri telâffuzları için bkz. Cetvel 1.

5177:11

登利者，猶華言果報也。

Tängri sözüne gelince Çincede "mukadderat, kader" demektir.

Mukadderat, kader: Metinde, *kuo-pao* imleriyle yazılan ifade *hrf.* "akibet, son, mukadderar, kader" anlamındadır. Çeviride, "mukadderat, kader" sözcükleri kullanıldı. *Tängri* sözcüğünün *t'ien* ile değil de *kuo-pao* ile açıklanması ilginçtir. Masao Mori'nin bu konuları kapsayan çalışmasında *kuo-pao*'un daha çok "*Tängri*'nin takdiri, *ülüg*" şeklinde anlaşıldığı görülmektedir (Mori 1981:60,61, 69-75; Pritsak da bu görüşe "kut" anlayışı ile katılmaktadır. bkz. Pritsak 1985:208). Kadim Türklerin *tängri* anlayışı, T'ang dönemi Çin kültüründeki *t'ien* anlayışına ne kadar yakındı? Bu konu tam olarak açık değildir (ayrıca, bkz. Açıklamalar 5159:18 *t'ien* maddesi ve *LMT* II:1002).

5177:12

登利年幼，其母即嗢欲谷之女，與其小臣飫斯達干姦通，干預國政，不為蕃人所伏。

Tängri'nin yaşı küçüktü, annesi ise, Tonyukuk'un kızı idi; ve bu [hatun], maiyetindeki adamlardan biri olan Yü-ssu Tarhan ile bir ilişki yaşıyor, devlet işlerine müdahale ediyor ve sınır ötesi kavimler yâni, Türkler tarafından saygı görmüyordu.

Yü-ssu Tarhan: Liu Mau-tsai bu unvanın ilk imi 飫 (*yü*)'yi, 欽 (*yin*) şeklinde okumuştur. Söz konusu 飫 (*yü*) ve 斯 (*ssu*) imlerinin T'ang devri okunuşları için bkz. Pulleyblank 1991: s. 383 ve 291.

5177:13

登利從叔父二人分掌兵馬，在東者號為左殺，在西者號為右殺，其精鋭皆分在兩殺之下。

Tängri [Kağanın] iki amcası vardı; onlar, orduyu kendi aralarında üleşmişlerdi. Doğuda olana Sol Şad, batıda olana Sağ Şad deniliyordu; en seçkin süvariler de, bu iki şad arasında paylaşılmıştı.

amcalar: Tängri Kağanın amcası olan bu şahıslar, diğer bir deyişle, Bilge Kağanın kardeşleri ve Eltäriş'in oğulları idiler.

Sol Şad ve Sağ Şad: Bu konuda yukarıda (5169:15), Sol Kanat Şadı altında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Amca Sol Şad'ın adı *HTS* (215b. 2b=cilt 19: 6054:12)'ye göre, P'an-ch'üeh Tegin idi (*LMT* II:1004).

5177:14

二十八年，上遣右金吾將軍李質齎璽書冊立登利為可汗。

28. Yılda [740] İmparator "armalı muhafızlar" sağ sänggünü Li Chih'yı üstünde kırmızı imparatorluk mührü olan bir name ile göndererek, Tängri'nin kağan olarak kaldırılmasını onayladığını bildirdi.

Li Chih: Bu şahıs hakkında ayrıntılı biyografik bilgi bulunmamaktadır.

5177:15

俄而登利與其母誘斬西殺，盡併其眾，而左殺懼禍及己，勒兵攻登利，殺之，自立，號烏蘇米施可汗。

Çok geçmeden Tängri [Kağan] ve annesi Batı Şadı'nı hile ile yanlarına çekerek, onu öldürdüler; sonra da onun bütün adamlarını kendi idareleri altına aldılar. Bunun üzerine Sol Şad aynı felaketin kendi başına geleceğinden korktu; öncü kuvvetleriyle, Tängri [Kağana] hücum etti ve onu öldürdükten sonra kendisi başa geçti ve Ozmış Kağan unvanını aldı.

Ozmış Kağan: Bu ad veya unvanın T'ang devri okunuşları için bkz. Cetvel 1. Rybatzki *ozmış* sözcüğünü, "soy-; kaç-; geç-" anlamlarını taşıyan *oz-* fiilinden türetir. Ozmış, "başkasını geçmiş" anlamında, Uygur belgelerinde de görülmektedir (Rybatzki 2000:229-230).

Liu Mau-tsai ise, Ozmış Kağan unvanıyla bilinen bu şahsın, *HTS* (215b. 2b=cilt 19:6054:14)'ya göre, Sol Şad'ın kendisi değil de, oğlu olduğu görüşünün başka kaynaklarca desteklendiğini söyler (*LMT* II:1006). *CTS*'de görülen ifade ise, bir mezar kitabesinden alınmıştır.

Liu Mau-tsai, *HTS*'e göre Tängri Kağan ile Ozmış Kağan arasında, birbiri ardından dört kişinin kağanlık yaptığını belirtir ve bu şahısları aşağıdaki gibi sıralar:

1.Bilge Kağanın diğer bir oğlu (unvan belirtilmemiş)

2. Bilge Kağanın daha ufak bir oğlu

3. Ku-t'u Yabğu Kağan

4. Hsieh-tieh-i-shih Kağan, bu şahıs Basmılların reisi idi

T'ien-pao saltanat devresi: *T'ien-pao* saltanat devresinin 1. yılının 8. ayı, 4 Eylül-3 Ekim 742 tarihleri arasında idi.

5177:16

左殺又不為國人所附，拔悉密部落起兵擊之，左殺大敗，脫身遁走，國中大亂。

Ancak, [5178] Sol Şad kendi vatandaşları tarafından pek sevilip sayılmıyordu. Basmıl bölüğü ona hücum etti, Sol Şad büyük bir yenilgiye uğradı; ancak, [yine de] kendi canını kurtarıp kaçabildi. [Türklerin] ülkesinde büyük bir kargaşa hüküm sürüyordu.

Basmıl bölüğü: Burada Basmıl boy adıyla beraber görilen ve *bölük* şeklinde çevrilen *pu-lo* 部落 imleri genellikle boy adlarından sonra değil de kişi adlarından sonra gelmektedir. Ayrıca aslında batıda Beşbalık yakınlarında bulunan Basmıllardan doğuyu temsil ettiği söylenen (Metin 5177:13) Sol Şadın yakınında imiş gibi söz edilmesi, *CTS* metninin bu cümlesi konusunda sorular uyandırmaktadır. Diğer bir ihtimal de, solun metinde belirtildiği gibi doğuyu değil de, yüzünü doğuya dönen Kadim Türklerin kuzeyine işaret etmiş olmasıdır. Bu takdirde, kuzeydeki bu geniş alanın batıda Beşbalık yakınlarına kadar dayandığını söylemek mümkündür.

5178:1

西殺妻子及默啜之孫勃德支特勤、毗伽可汗女大洛公主、伊然可汗小妻余塞、登利可汗女余燭公主及阿布思頡利發等，並率其部眾相次來降。

Batı Şadı'nın hatunu ile oğlu, veya oğulları, Bügü Çor'un torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kağanın kızı Ta-lo Konçuy, İ-jan Kağanın İkinci karısı Yü-sai, Tängri Kağanın kızı Yü-chu Konçuy ve A-pu-ssu Eltäbär ve başkaları, her biri kendi bölük halkının başına geçerek, [asitanemize] iltica ettiler.

asitanemize iltica eden: Metinde burada *hrf.* "bize teslim olmaya gelmiş" denmiştir.

5178:2

天寶元年八月，降虜至京師，上令先謁太廟，仍於殿庭引見，御華萼樓以宴，上賦詩以紀其事。

T'ien-pao [saltanat devresinin] 1. yılının 8 ayında [742], [bize iltica etmiş] bütün [eski] düşmanlar [yâni, Türkler] payitahta vasıl oldular. İmparator, onların önce T'ai-miao adı verilen Atalar Mabedini ziyaret etmelerini emretti; [ancak, ondan sonra onları] huzuruna kabul etti ve Hua-o köşkünde ağırladı. İmparator ayrıca bu vesileyi kutlamak için bir de şiir yazdı.

köşk *hrf.* Kule

Metin Sonnotları

Chung-hua shu-chü edisyonu yayıncılarının redaksiyonla ilgili notları aşağıda çevrilmiştir. Notlarda belirtilen kaynaklar, ancak elimizde bulunduğu sürece, sayfa ve satır numaraları gösterilmiştir. Diğer kaynaklara erişme imkânı olmamıştır.

[1] 漢陽公瑰

「瑰」上各本原有「蘇」字，據本書卷六 0 漢陽王瑰傳、冊府卷九八 0 刪。

Han-yang *Kung* Kuei : Bütün orijinal nüshalarda *kuei* 瑰 imi yerine *su* 蘇 imi bulunuyordu. Ancak *CTS*'nin 60. bölümünde bulunan (cilt 7:2338-58) Han-yang Prensi Kuei biyografisine ve *Ts'e-fu yüan-kuei* 980 [cilt 12:11510]'e dayanarak *su* imi *kuei* imi ile değiştirildi. [Ancak burada bir yanlışlık görülmektedir. *CTS* 60, cilt 7:2338-58'de Han-yang Prensi Kuei'in biyografisi bulunmamaktadır. Sözü edilen bilgi *Hsin T'ang-shu* 78 [cilt 11:3525]'de bulunmaktadır—İ.T.]. (Açıklamalar 5155:12)

[1] 幽州

通鑑卷一九一同，胡注云：「幽州當作豳州。」合鈔卷二五五突厥傳作豳。

Yu vilâyeti: [*Tse-chih*] *t'ung-chien* 191 [6020, satır 6-7]'de Hu 胡 tarafından aşağıdaki açıklamanın yapılmış olduğu görülmektedir: "Yu 幽 vilâyeti, Yu 豳 vilâyeti demektir." *Ho-ch'ao*'un 255 bölümü olan "Türkler" bölümünde de Yu vilâyeti 豳 şeklindedir. (Açıklamalar 5158:5)

[1] 二年

各本原作「三年」，通典卷一九七、寰宇記卷一九五均作「二年」。且下文既又有「三年」，此處當以作「二年」為是，據改。

2. yıl: Bu eserin bütün nüshalarında 3. yıl [629] diye yazılmıştır. *T'ung-tien* 197 [1070, satır 1] ve *Huai-yü chi* 寰宇記 (bölüm 195)'de 2. yıl diye yazılmıştır. Bütün bu eserlerde 3. yıl diye yazılmış olmasına rağmen, bu olaylarla ilgili tarihin "2. yıl" [628] olarak değiştirilmesi gerektiği kararına vardık. (Açıklamalar 5158:20)

[1] 及拔塞匐處木昆

「及」字各本原作「乃」，據寰宇記卷一九六改。

ve Pa-sai p'o Ch'u-mu-k'un: Burada "ve Pa-sai p'o (*bäg*) <ve> Ch'u-mu-k'un [Bağatur Erkin ve başkaları, bölük halklarını alarak Çabiş'e sırtlarını döndüler] cümlesinde, bütün nüshalarda *chi* 及 imi yerine *nai* 乃 imiyazılmıştır; *Huai-yü chi* 寰宇記 (bölüm 196)'ye dayanarak burası düzeltilmiştir. [Türkçe çeviride ise "ve" anlamındaki *chi* iminin çeviride kullanılmadığına işaret etmek üzere <ve> şeklinde ifade edilmiştir—İ.T.]. (Açıklamalar 5165:12)

[1] 長壽二年
通典卷一九八、寰宇記卷一九六均作「長壽三年」。
Ch'ang-shou [saltanat devresinin] 2. yılı: Bu tarih, *T'ung-tien* (1073c, satır 9) *ve Huai-yü chi* 寰宇記 (bölüm 196)'ye göre *Ch'ang-shou* [saltanat devresinin] 3. yılı [694] olmalıdır. (Açıklamalar 5168:6)

[1] 安北大都護
「護」字各本原作「督」，據新書卷二一五上突厥傳、通鑑卷二 0 七改。
An-pei *ta-tu-hu*: Buradaki *hu* 護 imi, *Hsin t'ang-shu* 215a [*s.*:6047, satır 2] ve T'*ung-tien* 207 [6556, satır 3]'de t'u 督 şeklinde yazılmıştır. (Açıklamalar 5170:2)

[1] 平恩王重俊義興王重明
按本書卷八六中宗諸子傳，平恩王當為重福，義興王當為重俊，史文當有訛誤。
P'ing-an Prensi Ch'ung Chün, İ-hsing Prensi Ch'ung-ming: Bu eserin, yâni, *CTS*'nin 86. "Chung-tsung evladı" bölümüne görc, P'ing-en Prensi'nin Ch'ung Fu 重福, İ-hsing prensinin de Ch'ung Chün 重俊 olması gerekmektedir. Tarihi kaynakta *fu* imi yerine yanlışlıkla *wu* 誤 imi yazılmıştır. (Açıklamalar 5170:3)

B. *CTS* Metninde Kullanılan Sosyo-Politik Terminoloji

a. *CTS* metninde kullanılan sosyo-politik terminolojinin metin içindeki yeri

i. Boy ve Bölük

ii. Hanedan, Soy

b. *CTS* metninde kullanılan sosyo-politik terminolojinin benzer metinlerdeki konumunu gösterir tablo

i. Boy ve Bölük

ii. Hanedan, Soy

iii. Yabancılar

iv. Konaklama Birimleri

a. *CTS* metninde kullanılan sosyo-politik terminolojinin metin içindeki yeri

i. Boy ve Bölük

5153:6 Kağanın oğullarına ve erkek kardeşlerine *tegin,* başka boyları emrindeki askerlerle idare eden teginlerin hepsine *şad* denilirdi. Devletin resmî, idarî makamlarını işgal edenlere gelince, önce *külüg çor*, sonra *apa*, sonra *eltäbär*, sonra *tudun,* ondan sonra da *erkin* gelirdi. Onlar bu mevkilerde, vekâleten de bulunabilirlerdi. Ancak, bir kişinin vekâleten yöneteceği makamlar birden çok olabilirdi. Birinin babası veya ağabeyi ölünce, oğlu veya erkek kardeşlerinden biri onun yerine geçerdi.

5155:5 Önceleri, Sui hanedanı devrinde Wu-yüan genel valisi olmuş olan Chang Ch'ang-hsün, karışıklıklardan dolayı, kendi idaresi altındaki Wu-yüan'ın şehir halkı ile beraber Türklere iltihak etmişti.

5158:10 *Chen-kuan* saltanat devresinin ilk yılında (627) Çoğay (Yin-shan) Dağı'nın kuzeyinde bulunan Hsieh-yen-t'o'lar, Uygurlar, Bayırkular gibi birçok boy beraberce ayaklandılar ve bir hücumla Yü-ku Şad'ı kaçırdılar.

5158:19 Bütün Türk *bölük*lerinin hepsi birden ayaklansalar ve bütün hayvanları ölse bile, ben, hâlâ onlara inandığımı, güvendiğimi gösterir; sebepsizce, alelusul onların üzerine yürümezdim; onlar, törelere uygun olmayan davranışlarda bulununcaya kadar bekler, o zaman hemen üzerlerine yürür ve yakalardım, dedi.

5159:2 Elig Kağanın Hu'lardan birini devlet görevlerine atadığı her seferde, hanedan mensupları ondan uzaklaşmışlardı. Hu'ların fevri hareket eden ve bir işte sebat etmeyen bir tabiatları vardı; kanunu ellerine alıp keyfî hareket ediyorlar ve her yıl sefere çıkıp, ülke halkını felâkete sürüklüyorlardı. Boylar, ikircikli idiler.

5159:3 Bu durumda yıl be yıl yağan yoğun kar yüzünden hayvanların büyük bir kısmı ölüp de, ülkede kıtlık baş gösterince, Elig Kağanın geliri giderlerine yetişmediği için, boylara ağır bir salma salınmıştı. Bu sebepten, Elig Kağanın tebaaları onun sözünü dinlemez oldular, merkez ve taşradakilerin çoğu ayaklandı.

5159:5 12. Ayda, T'u-li Kağan, Yü-shc Şad, Yin-nai Tegin ve diğerleri idareleri altındaki boy ve *bölük* halklarını alarak kaçıp bize geldiler.

5159:10 Elig Kağan yüğrük bir ata binerek, kendi başına kaçtı ve yeğeni İşbara'nın *bölüğüne* sığındı.

5160:11 T'u-li Kağan, Doğu Bölgesinde Tatabı ve Hsi gibi onlarca boyu idare ediyor, onlara hadsiz hesapsız salma salıyor, o yüzden de, bütün boylar ona diş biliyorlardı.

5161:9 4. Yılda (630), T'u-li Kağan, sağ muhafız alayı ulu sänggünü olarak atandı ve kendisine Pei-p'ing Prensi unvanı tevcih edildi; aynı zamanda "yesin yâni, geçimini sağlasın" diye kendisine tımar olarak 700 aile bağlandı. Maiyetindeki askerler ise, Shun vilâyeti ve Yu vilâyeti bölgelerine yerleştirildi, sonra da, T'u-li Kağan, emrindeki *bölük*'lerle, sınır ötesi kavimler arasına, yâni, Bozkıra geri döndü.

5161:15 Bundan sonra benim ülkemin yasalarına uymanız gerekecek, idarenizdeki boy ve *bölük* mensubu halka ona göre düzen verin ki; onlar, artık birbirlerine karşı pervasızca çatışmalara girip talanlarda bulunmasınlar. Eğer bu yasalara uymayanlar olursa, onlar şiddetle cezalandırılacaklardır.

5161:19 13. Yılda (639) İmparator Ch'ang-an'daki, saraydan çıkıp Chiu-ch'eng Sarayına doğru yola koyulduğunda, o, yâni, Chieh-she-shuai, kendi *bölüğünden* 40 kişi ile anlaştı; bunlar, Ho-lo-ku'yu koruma altına alıp geceleyin İmparatorun ordugâhına sokuldular; tam dört sıra kalın perde-duvarı aştılar; yaylarını gererek rastgele ok atmağa başladılar ve böylece, onlarca saray muhafızını öldürdüler.

5161:20 Garnizon kumandanı Sun Wu-k'ai, askerleriyle cesurane bir şekilde hücuma geçince, bunlar geri çekildiler ve kuzeye, Wei suyuna doğru kaçtılar; maksatları kendi *bölük*'lerine gitmek idi.

5162:1 Elig Kağan mağlup olunca, ona bağlı olan *bölük* halkları, ya Hsieh-yen-t'o'lara, ya da Batı Bölgelerine göçmüşlerdi; ancak, bize gelip tâbi olanlar da hayli kalabalıktı.

5162:5 Şimdi onlar bize tâbi olduklarına göre, bunların hemcinslerinin kalıntılarını gruplara bölerek onları dağınık bir şekilde Sarı Irmağın güneyindeki, Yen-vilâyeti, Yü vilâyeti gibi vilâyet ve kazalarda çiftçilik, ya da dokumacılık yapmaları için yerleştirmeli. Böylece, milyonlarca esir Türk, medenileşerek ahalimizin bir parçası olurlar. Böyle bir siyasetin Çin'de nüfus artışı sağlamaya da yararı olurdu. Sınırlardaki surların kuzeyindeki bölge de, devamlı olarak boş kalmış olurdu, dediler.

5162:6 Yalnız reisülküttab Wen Yen-po şöyle bir öneride bulundu:

Bu işi öyle düzenlemeli ki, olay Han sülâlesinin Chien-wu saltanat devresinde (M.S. 25-56) gelip de, Han sülalesine tâbi olmuş Hunların Wu-yüan surlarının dışına yerleştirilmesi şeklinde gelişirse, *bölük*'leri olduğu gibi kalır ve savunmaya da yararları dokunur. Ayrıca onlar da örf ve âdetlerinden ayrılmamış olurlar. Bütün bunlar, onları teskin etmeye yarar. Zira, birincisi bu boş, hâli yerler dolmuş olur; ikincisi de, biz onlara sadakatlerinden şüphe etmediğimizi göstermiş oluruz.

5162:17 Wei Cheng ise, ayrıca: Chin hanedanlığı (265-420), Wei'ler (220-265) zamanında yerleştirilen Hu kalıntılarını dağıtarak yakın illere yerleştirmişti. Wu Beyliğini (220-280) ele geçirdikten sonra, Kuo Ch'in ve Chiang T'ung, "onlar sınırlardaki surların dışına çıkarılmalı" diye İmparator Wu Ti'ye tavsiyede bulunmuşlarsa da, İmparator, Kuo Ch'in ve diğerlerinin sözüne itibar etmemiş, birkaç yıl sonra da, Ch'an ve Lo olayları olmuştu.

5163:6 Ayrıca, İmparatora maruzatta bulunanların çoğu, "Türkleri Çin'e yerleştirmekten söz etmenin hiç de uygun olmadığını" belirttiler. Bunun üzerine, Türkler, Sarı Irmağın kuzeyine yerleştirildiler. İmparator, orada sağ karakol ulu sänggünü ve Hua vilâyeti tutuğu olan, Huai-hua Prensi Ssu-mo'yu, *İ-mi Ni-shu Ch'i-li-pi* Kağan olarak atadı ve ona, imparator ailesinin soyadı olan Li soyadını verdi. Ondan sonra da, onu, boy ve *bölük* halkını idaresine alarak, *ordu*'sunu Sarı Irmağın kuzeyinde kurması için gönderdi.

5163:10 Ülkesi karışıklığa duçar olunca, Elig Kağanın her türlü boy ve *bölük* mensubu olan halkının çoğu, Çin'e tâbi olmuştu; bir tek Ssu-mo, Elig Kağan kaçarken bile ondan ayrılmadı ve sonunda, onunla beraber yakalandı.

5163:11 T'ai-tsung, onun gösterdiği sadakati överek, onu sağ karakol ulu sänggünü ve Hua vilâyeti tutuğu olarak tayin ederek, Elig Kağanın eski *bölük* halkının Sarı Irmağın güneyindeki bölgelerde yerleştirilmesi işini onun ellerine tevcih etti. Bu münasebetle ona, Huai-hua Prensliği unvanı da verildi.

5164:1 Bu durumda ben onun üzerine asker gönderip kendisini mağlup ettim. Onun *bölük* halklarının tamamı da medeniyete döndü yâni, bize tâbi oldu.

5164:2 Biz de onların kusurlarını affedip, doğru yola yönelmiş olmalarını takdirle karşıladık ve rütbe ve asalet unvanları ihsan ederek, onları kendi ricalimiz ile aynı seviyede tuttuğumuzu, ve bütün *bölük* halklarını öz tebaamız gibi sevip, onları öz halkımızla bir tuttuğumuzu gösterdik.

5164:4 Elig Kağanı hal' ettikten sonra, hep yeni bir kağan atamayı arzu ettim. Onun için de, onun bize tâbi olan bütün *bölük* halkını, Sarı Irmağın güneyine yerleştirdim ve onların serbestçe hayvan beslemelerine izin verdim. Onun için bugün, gerek insanların ve gerekse at ve koyunların sayısının gittikçe arttığını görmekteyiz.

5164:7 Sizler, Gobi'nin kuzeyinde bulunuyorsunuz; Türkler ise, güneyinde. Herkes sınırlarını koruyarak, kendi *bölük* halkını sulh ve sükûn içinde yaşatsın.

5164:10 Bundan sonra da, teşrifat ağasına ve Chao Prensi Li Hsiao-kung'a bir emirname göndererek, Ssu-mo'nun *bölük* halkının Sarı Irmak boylarında yapacakları ayinleri için bir sunak inşasını emretti. Ayrıca, İmparator, ona yâni, Ssu-mo'ya bir davul ile tuğ ihsan etti.

5164:11 Türklerin ve Hu'ların çeşitli vilâyetlere yerleştirilmiş olanlarının, Sarı Irmağın kuzeyine geçmeleri ve eskiden mensup oldukları boylarına dönmeleri emredildi.

5164:13 Hsieh-yen-t'o'lar, T'ai-tsung'un, Aşına Ssu-mo'yu Sarı Irmağın kuzeyine göçürdüğünü işitince, kendi *bölük* halklarının taraf değiştirip Çölün kuzeyinde onlara katılmalarından endişelenerek, ihtiyat için hazır olan hafif süvarilerini topladılar ve gönderilen çaşıtlar, yâni, casuslar gerekli bilgilerle dönüp gelince, onlara hücum ettiler.

5164:19 O sırada, Aşına Ssu-mo idaresindeki *bölük* halkından 100.000'lerce kişi kuzeye doğru Sarı Irmağı geçti; deneyimli askerlerin sayısı ise 40.000 idi. Bundan dolayı Ssu-mo bu halkı bir düzene sokamadı ve onlar da memnuniyetsizliklerini izhar edip söz dinlemediler.

5165:4 Evvelce, *Chen-kuan* saltanat devresinin ortalarında (635-40), Türklerin idaresindeki başka bir boyun başında, Çäbiş, diye biri vardı; o da, Aşına soyundandı; kendisi, *kiçig kağan* olup oturuyordu; *ordu*'su ise, Altay Dağlar'ının kuzeyinde idi.

5165:5 Elig Kağan yenildikten sonra, kuzey bozkırındaki bütün boy ve *bölük* halkları beraberce onu yâni, Çäbiş'i *uluğ kağan* olarak "kaldırmak" istediler. O sırada Hsieh-yen-t'o'lar, kendi başlarına kağan kaldırmış oldukları için, Çäbiş kendisi kağan olmaya cesaret edemedi ve idaresindeki boy ve *bölük* halkını alıp Hsieh-yen-t'o'lara katıldı, yâni, Hsieh-yen-t'o Kağanını tanımış oldu.

5165:12 Bunların reisleri Karluk Ni-shu Kül Eltäbär, Pa-sai Bäg, Ch'u-mu-k'un Bağatur Erkin ve başkaları, *bölük* halklarını alarak Çäbiş'e sırtlarını döndüler ve ardarda gelip bize tâbi oldular.

5165:14 Çäbiş, İmparator ordusunun geldiğini işitince, kendi idaresindeki boy ve *bölük* askerlerini çağırdı; fakat, onlar bu emre uymadı; bunun üzerine o, çoluk çocuğunu alıp, birkaç yüz süvari ile kaçtı ve halkının hepsi gelip bize, teslim oldu.

5165:17 Çäbiş'in büyük oğlu Chieh-man-t'o ise, evvelce Basmıl boyunun başında idi.

5166:6 *T'iao-lu* saltanat devresinin ilk yılında (679), *ch'an-yü*'lük idaresindeki Türklerin önde gelenlerinden Aşıt Wen-fu ile, Feng-chih başkanlığındaki iki *bölük* halkı beraberce ayaklanıp Ni-shu Bäg'i kağan ilân ettiler; *ch'an-yü*'lük idaresindeki 24 vilâyet de isyana katılmıştı.

5166:9 *Yung-lung* saltanat devresinin 1. yılında (680), Türkler, Elig Kağanın amca oğullarından Aşına Fu-nien'e gidip, Hsia vilâyetinden bizzat alıp, Sarı Irmak üzerinden kuzeye doğru getirerek kağan kaldırdılar; bütün *bölük* halkları bu çağrılara olumlu tepkiler vererek, ona tâbi oldular.

5167:5 O zamanlar, Aşıt Yüan-chen adında biri vardı. O eskiden, *ch'an-yü* idaresindeki mülteci *bölük*'lerinin yöneticisi idi. Evvelce işlediği bir hatadan dolayı, *ch'an-yü* idaresi başkanının yaveri Wang Pen-li tarafından hapsedilmişti. O sırada Kutluk, Çin'e gelip akınlar yapıyordu. Aşıt Yüan-chen eski görevi olan mülteci *bölük*'leri yöneticiliğinin tekrar kendisine verilmesini istedi; Wang Pen-li

de kabul etti. Bunun üzerine Aşıt Yüan-chen, ilk fırsatta adamlarıyla beraber Kutluk tarafına geçti.

5167:14 Ts'uan Pao-pi, eşkıyaların yok edilmesi an meselesidir diye, gayretkeşlik göstererek, kuvvetlerini ileri sürdü ve hatta, sınırlardaki surların 2.000 *li* ötesine çıkarıp, etrafı kolaçan ettirerek bekletti. Bunlar Aşıt Yüan-chen ve diğerlerinin bölük halklarının hazırlıksız olduğunu gördüler ve bunun üzerine Ts'uan Pao-pi, gizlice hücum etmek üzere harekete geçti.

5168:10 *Wan-sui t'ung-t'ien* saltanat devresinin ilk yılında (696), Kıtan reisleri Li Chin-chung ve Sun Wan-yung ayaklanarak, Ying-fu'yu hücumla ele geçirdiler; Bügü Çor, İmparatoriçeye elçi gönderip: Sarı Irmağın batısında bulunan ve size evvelce iltica etmiş olan haneleri bize geri verirseniz, ben de *bölük* süvarilerimi alıp, Çin adına Kıtanlar üzerine yürürüm, dedi.

5168:12 Bunun üzerine Bügü Çor, Kıtanlara hücum etti ve onların boylarını tarumar edip, hanelerinin hepsini tutsak etti; bütün bu olaylar sonucu, Bügü Çor'un gücü gittikçe arttı.

5168:15 Evvelce, *Hsien-heng* saltanat devresi ortalarında (670-673), Türklerin çeşitli *bölük*'lerinden bize iltica etmiş olanlarının çoğu, Feng, Sheng, Ling, Hsia, Shuo, Tai gibi, altı vilâyette oturuyorlardı; onlara, "mülteci haneler" denilirdi.

5172:12 Bügü Çor, yaşlanınca *bölük* halkları yavaş yavaş dağılıp gittiler.

5172:16 Ertesi yıl, On Ok *bölük*'lerinden sol yâni, doğu kanadındaki beş T'u-liu'lar çorları; sağ yâni, batı kanadındaki Nu-shih-pi'lerin beş erkini ile oğulları; Kore'de *mo-li-chih* olan bunlardan birinin damadı Kao Wen-chien; Ädiz tutuğu Ädiztay, birbiri ardına kendi adamlarıyla, toplam 10.000'den fazla "çadır ev" ile bize tâbi olmaya geldiler.

5173:6 Kutluk'un oğlu Kül Tegin, eskiden kendisine tâbi olmuş boyları toplayarak, Bügü Çor'un oğlu *kiçig kağanı* ve Bügü Çor'un bütün kardeşlerini, hem de yakınlarını öldürdü. Ondan sonra, ağabeyi Sol Bilge Beyi Mo-chi-lien, Bilge Kağan olarak tahta çıktı.

5173:9 O sırada, Tatabılar ve Kıtanlar birbiri ardından biat etmek üzere sınırlardaki surların kapılarını çaldılar; Türgişlerden Su-lu kendisini Kağan ilân etti; Türklerin *bölük*'leri pek çok ve çeşitli olduğu için, gönüllerine muhalefet duygusu hâkimdir, yâni, her birinin kendi fikri vardır ve kısacası başkasının fikrini dinlemek istemezler düşüncesiyle, Bilge Kağan, eskiden Bügü Çor'un tuğlu beyi olmuş olan Tonyukuk'u askerî işlerde kendine baş müşavir olarak atadı.

5173:10 Evvelce Bügü Çor'un yanındaki tuğlu beyler, Kül Tegin tarafından öldürülmüştü; Tonyukuk'un kızı, Kiçig Şad (Bilge Kağan)'ın hatunu olduğu için, o, ölümden kurtulmuştu; rütbesi elinden alınmış ve kendi *bölük* halkına geri gönderilmişti; tekrar hizmete alındığında yaşı yetmişi geçmişti; sınır ötesi kavimler yâni, Türkler, ona çok saygı gösterirlerdi.

5177:16 Ancak, **[5178]** doğudaki Sol Şad kendi vatandaşları tarafından pek sevilip sayılmıyordu. Basmıl *bölüğü* ona hücum etti, Doğudaki Sol Şad büyük bir yenilgiye uğradı; ancak, yine de kendi canını kurtarıp kaçabildi. Türklerin ülkesinde büyük bir kargaşa hüküm sürüyordu.

5178:1 Batı Şadı'nın hatunu ile oğlu, veya oğulları, Bügü Çor'un torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kağanın kızı Ta-lo Konçuy, İ-jan Kağanın iki karısı, Yü-sai Bäg, Tengri Kağanın kızı Yü-chu Konçuy ve A-pu-ssu Eltäbär ve başkaları, her biri kendi bölük halkının başına geçerek, asitanemize iltica ettiler.

Boy ve Bölükler

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçe Karşılığı	*TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT* Bl. 197,198 yeni baskı:1988, cilt V	Taşağıl (1995, 1999, 2004)	*HTS Bölüm 215*	Biçurin (1950)	*LMT*	*TCTC*	*TFYK*
5153:6	別部	başka boy	*bölüm 197* 1068a: 10; aynen	*bölüm 197* 5402:12 aynen	-	1068:5	-	*Horde* (I:132)	-	*bölüm* (*Bl.*) 962 s.11319 b:7
5155:5	所部	İdaresi altındaki ... halkı	1069b:25	5402:9	-	6029:10	-	*verwaltete Stadt* (I:135)	-	-
5158:10	餘部皆	bir çok boy beraberce	1070a: 26; aynen	5411:2 aynen	-	-	I:254	*Stämme* (I:141)	-	-
5158:19	部落	bölük	-		-	-	-	*Horden* (I:142)	*Bl.* 192:627-628; 6046:8	-
5159:2	諸部	boy	1070b:5; aynen	5411:6 aynen	-	-	-	*Stämme* (I:143)	-	-
5159:3	諸部	boy	1070b:5, 6 aynen	5411:7 aynen	millet, boy (I:80)	-	-	*Stämme* (I:143)	*Bl.* .192:627; 6037:5	-
5159:5	所部	boy ve bölük halkı	1070b:11, 12 aynen	5111:10 aynen	-	-	-	*Horden* (I:143)	-	-
5159:10	部落	bölüğüne	1070b:18 aynen	5412:1 aynen	-	-	-	*Horde* (I:144)	-	-
5160:11	諸部	boy (...)	1070c:4, 5 aynen	5412:10 aynen		boy (II:16)	-	*Stämme* (I:146)	-	-

Boy ve Bölükler

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçe Karşılığı	*TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT* Bl. 197,198 yeni baskı: 1988, cilt V	Taşağıl (1995, 1999, 2004)	*HTS*	Biçurin (1950)	*LMT*	*TCTC*	*TFYK*
5160:11	十部	on boy	1070c:5 aynen	5 412:10 aynen	boy (I:81)	-	-	*Stämme* (I:146)	-	-
5161:9	部落	bölükler	1070c: 12 aynen	5412:15 aynen	boy (II:18)	-	-	*Horde* (I:147)	-	-
5161:15	所部	boy ve bölük mensubu	1070c: 18	5413:4	-	-	-	*Anhänger* (I:148)	-	-
5161:19	部落	bölüğün-den	1070c: 22 aynen	5413:7 aynen	boy (II:85)	6039:12	*rodiçi* "akrabalar" (I:260)	*Horde* (I:148)	*Bl.* 195:639; 6147:4	-
5161:20	其部落	bölükleri-ne	1070c: 27 aynen	5413:9 aynen	boy (II:85)	-	-	*Horde* (I:148)	*Bl.* 195:639; 6147:8	-
5162:1	其部落	bölük	1070c: 25 aynen	5413:10 aynen	boy (II:85)	-	-	*Horde* (I:148)	*Bl.* 193:660; 6075:8	*Bl.* 991; 11638a:8
5162:5	其種落	hem cins kalıntıları	-		-	-	-	*Horden* (I:149)	*Bl.* 193:660; 6075:8	*Bl.* 991; 11638a:8
5162:6	其部落	bölükleri-nin	-		boyları ve kabileleri (II:23)	-	-	*Horden* (I:149)	*Bl.* 193:660; 6076:9	*Bl.* .991; 11638a:12
5162:17	胡落	Hu kalıntıları-nı	-		-	-	-	*Horden der Barbaren* (hu) (I:150)	-	-

Boy ve Bölükler

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçe Karşılığı	*TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT* Bl. 197,198 yeni baskı: 1988, cilt V	Taşağıl (1995, 1999, 2004)	*HTS*	Biçurin (1950)	*LMT*	*TCTC*	*TFYK*
5163:6	所部	boy ve bölük	1071b: 24 aynen	5415:13 aynen	-	-	-	*Anhänger* (I:152)	-	-
5163:10	諸部	boy ve bölük	1071b: 24 aynen	5416:1 aynen	boy (II:28)	6039:9	*pokolenya* (I:260)	*Horden* (I:152)	*Bl.* 193:630; 6077:12	-
5163:11	部落	bölük	1071b: 24 aynen	5416:1 aynen	-	6039:9	*aymak* (I:260)	*Horden* (I:152)	*Bl.* 193:630; 6077:13	-
5164:1	部落	bölük	-		-	-	-	*Horden* (I:152)	*Bl.* 195.639; 6148:8	-
5164:2	部落	bölük	-		-	-	-	*Horden* (I:152)	*Bl.* 195.639; 6148:9	-
5164:4	部落	bölük	1071c:4 aynen	5416:5 aynen	-	-	-	*Horden* (I:153)	*Bl.* 195.639; 6148:10, 11	-
5164:7	部落	bölük	-		-	-	-	*Horden* (I:153)	*Bl.* 195.639; 6149:1	-
5164:10	部落	bölük	1071c: 10 aynen	5416:9 aynen	boy (II:29)	6040:3	*pokolenya* (I:261)	*Horde* (I:153)	-	-
5164:11	其舊部	boylarına	1071c: 12 aynen	5416:10 aynen	bölge (II:29)	-	-	*Altes Stammesgebiet* (I:153)	-	-
5164:13	其部落	bölük	1071c: 14 aynen	5416:11 aynen	-	6040:3	*narod* (I:262)	*Horden* (I:154)	*Bl.* 197:644; 6215:5	

Boy ve Bölükler

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçe Karşılığı	*TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT* Bl. 197,198 yeni baskı: 1988, cilt V	Taşağıl (1995, 1999, 2004)	*HTS*	Biçurin 1950)	*LMT*	*TCTC*	*TFYK*
5165:4	別部	başka bir boy	-		-	-	-	*Horde* (I:155)	-	-
5165:5	諸部	boy ve bölük	*bölüm 198* 1073a: 7 aynen	5432:11 aynen	Göktürk halkı (II:39)	6041:11, 12	*pokolenya* (I:263)	*Horde* (I:155)	*Bl.* 198:647; 6250:2	
5165:5	所部	boy ve bölük halkı	1073a:8 aynen	5432:11 aynen	halkı (II:39)	6042:11, 12	*narod* (I:263)	*Horde* I:155)	*Bl.* 198:647; 6250:2	-
5165:12	部落	bölük	1073a:15 aynen	5433:1 aynen	-	-	-	*Horde* I:155)	*Bl.* 199:648-649; 6265:12, 649; 6266:1	-
5165:14	所部	boy ve bölük halkı	1073a:16	5433:1	bütün milletini (II:40)	6042:1	-	*seine Soldaten* (I:156)	-	-
5165:17	部	boy	1073a:21 aynen	5433:4 aynen	-	-	-	*Stämme* (I:156)	-	-
5166:6	部落	bölük	1073b:2 aynen	5433:10 aynen	boy (II:59)	6042:17	*pokolenya* (I:265)	*Horden* (I:157)	*Bl.* .202:679; 6392:2	-
5166:9	部落	bölük	1073b:9: aynen	5433:14 aynen	kabile (II:62)	6043:8	*pokolenya* (I:265)	*Horden* (I:157)	-	-
5167:5	部落	bölükler	1073b:16, 17, 19 aynen	5434:5 aynen	-	6044:4	*aymak* (I:266_267)	*Horden* (I:158)		
5167:5	部落	bölükler	1073b:16, 17, 19 aynen	5434:6 aynen	-	6044:5	*pokolenya* (I:266_267)	*Horden* (I:158)	-	

Boy ve Bölükler

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçe Karşılığı	*TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT* Bl. 197,198 yeni baskı: 1988, cilt V	Taşağıl (1995, 1999, 2004)	*HTS*	Biçurin (1950)	*LMT*	*TCTC*	*TFYK*
5167:14	部落	bölük	1073c:5 aynen	5434:14 aynen	-	-	-	*Horden* (I:160)	-	-
5168:10	部落兵	Bölük süvarileri	1073c:15 aynen	5435:6 aynen	-		-	*Streitkräfte* (I:161)	*Bl.* .205:696; 6509:10	-
5168:12	部	boy	1073c:16 aynen	5435:7 aynen	-	6045:6	*oymak* (I:268)	*Horden* (I:161)	-	-
5168:15	諸部落	bölükler	1073c:19, 20 部落 (farklı)	5435:8 部落 (farklı)	-	-	-	*Horden* (I:161)	-	-
5172:12	部落	bölük	1074c:9 aynen	5436:11 aynen	-	-	-	*Horden* (I:169)	-	-
5172:16	部落	bölük	1074c:14	5436:15 aynen	kendi halklarıyla (III:70)		-	*Stämme (I:170)*		
5173:6	部	boy	1074c:25	5439:8 aynen	boy (III:70)			*Horden (I:171)*		
5173:9	部落	bölükler	1075a:3 aynen	5439:11 aynen	-	6051:4	*pokolenya, rod* (I:273)	*Horden* (I:171)	*Bl.* 211:716; 6720:7	-
5173:10	部落	bölük	1075a:5 aynen	5439:12 aynen	-	6051:3	*pokolenya* (I:273)	*Horden* (I:171)	-	-
5177:16	部落	bölük	-	-	-	-	-	*Horde* (I:180)	-	-
5178:1	部衆	bölük halkı	-	-	-	-	-	*Leute* (I:180)	-	-

Soy, Hanedan

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçesi	*TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT* Bl. 197,198 yeni baskı:1988, cilt V	Taşağıl (1995,1999, 2004)	*HTS*	Biçurin (I)	*LMT*	*TCTC*	*TFYK*
5153:4	族	soy [yani kavim]	-		-	-	-	*sein Clan* (I:132)	-	-
5159:2	族 類	hanedan mensupları	1070b:4 aynen	5411:6 aynen	millet (II:13)	-	-	*eigene Sippe* (I:142)	-	-
5161:14	族	hanedan	1070c:18 aynen	5413:4	-	6038:14	*rod* (I:259)	*Deine Sippe* (I:147)	*Bl.* .193;6077:10	-
5162:11	族 類	soy (Çin)	-	-	-	-	-	*die Barbaren* (I:149)	-	-
5163:7	族	soy	1071b:21 aynen	5415:14 aynen	hanedan ailesinden (II:27)	6039:4	*dalniy rodsvennik* (uzaktan akraba) (I:260)	*Sippe* (I:152)	-	-
5163:8	阿 史 那 族 類	Aşına hanedanına mensup olmak	1070c:22 aynen	5415:14 aynen	Aşina ailesinden (II:27)	6039:7	*rod* (I:260)	Sippe (I:152)	-	-
5165:4	族	soy	Bl.198 1073a:6 aynen	Bl. 198 5432:1 aynen	soy (II:39)	6041:10	*rod* (I:263)	*Sippe* (I:155)	*Bl.* 198-647;6250:1	-

Yabancılar**

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçe Karşılığı	*TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT* Bl. 197,198 yeni baskı:1988, cilt V	Taşağıl (1995, 1999, 2004)	*HTS*	Biçurin (I)	*LMT*	*TCTC*	*TFKY*
5155:13	蕃	sınır ötesi kavimler	-		-	-	-	*Barbaren* (I:136)	-	-
5158:14	夷 狄	İ ve Ti'ler yani kuzeydeki yabancılar	-		-	-	-	Barbaren (I:142)	-	-
5159:2	胡	Hu		1070b:4	-	-	-	Hu (=Barbaren)	ch.192:627; 6037:3	
5160:16	北蕃	kuzeydeki sınır ötesi kavimleri	-		-	-	-	*Nord-Barbaren* (I:144)	-	-
5161:2	夷 狄	İ ve Ti'ler yani kuzeydeki yabancılar	-		-	6038:10	*severniye koçeviye* (I:259)	*Barbaren* (I:146)	-	-
5161:5	夷 狄	İ ve Ti'ler yani kuzeydeki yabancılar	-		-	-	-	*Barbaren* (I:147)	*Bl.* 192:628; 6050:1	-
5161:9	蕃	sınır ötesi kavimleri	-		-	-	-	Barbaren	-	-
5162:15	四 夷	her çeşit yabancı halk	-			-	-	Barbaren	-	-
5170:10	戎 狄	Jung ve Ti'ler yani kuzeydeki yabancılar	-		-	-	-	*Barbaren* (I:165)	-	-

* bkz. Açıklamalar 5155:13 "sınır ötesi kavimler".

Yabancılar

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçe Karşılığı	*TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT* Bl. 197,198 yeni baskı:1988, cilt V	Taşağıl (1995, 1999, 2004)	*HTS*	Biçurin (I)	*LMT*	*TCTC*	*TFKY*
5171:1	蕃	sınır ötesi kavimleri	-		-	-	-	*fremde*	-	-
5171:6	蠻 夷	güney ve kuzeydeki yabancılar	1074b: 13	5437:11	-	-	-	Barbaren	-	-
5171:7	蕃	sınır ötesi kavim	1074b: 15	5437:12	-	-	-	Barbaren	-	-
5171:8	夷	İ'ler yani kuzeydeki yabancılar	1074b: 18	5437:13	-	6049:2	-	-	-	-
5171:19	百 蠻	her türlü yabancılar	-	-	-	-	-	*Barbaren* (I:168)	-	-
5173:5	蕃	sınır ötesi kavimler	1074c: 24	5439:6	-	-	-	*Barbaren* (I:171)	-	-
5173:7	蕃	sınır ötesi kavimler	-	-	-	-	-	*Barbaren* (I:171)	-	-
5173:10	蕃	sınır ötesi kavimler	1075a:6	5439:9	-	6051:4	narod (I:273)	*Barbaren* (I:171)	*Bl.* .211:716; 6720:8, 9	-
5173:12	蕃	sınır ötesi kavimler	1075:a 7,9	5439:14	-	-	-	*Barbaren* (I:172)	-	-

Yabancılar

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçe Karşılığı	*TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT* Bl. 197,198 yeni baskı:1988, cilt V	Taşağıl (1995, 1999, 2004)	*HTS*	Biçurin (1)	*LMT*	*TCTC*	*TFKY*
5173:13	蕃	sınır ötesi kavimler	1075:a 8,9	5439:14	-	-	-	*Barbaren* (I:172)	-	-
5174:12	蕃	sınır ötesi kavimler	1075a: 23	5440:9	-	-	-	*Barbaren* (I:172)	-	-
5174:14	蕃	sınır ötesi kavimler	1075a: 26	5440:11	-	-	-	*Östliche Barbaren* (I:173)	-	-
5174:19	蕃	sınır ötesi kavimler	1075b:4	5440:14	-	6049:2	-	*Barbaren* (I:174)	-	-
5176:1	蕃	sınır ötesi kavimler	1075b: 27	5441:14	-	6053:9	vassal (I:276)	*Barbaren* (=Hi und K'itan I:176)	*Bl.* .212:725; 6765:3	-
5176:2	蕃	sınır ötesi <başka> kavimler	1075c:3	5441:15	-	6053:10	proçiye vladenya (I:276)	*Barbaren* (I:176)	*Bl.* .212:725; 6765:3	-
5176:4	蕃	sınır ötesi kavimler	1075c: 4, 5	5442:1	-	6053:12	-	*Barbaren* (I:176)	-	-
5177:1	蕃	sınır ötesi kavimler	1075c: 21	5442:12	-	-	-	*Barbaren* (I:178)	-	

Konaklama Birimleri

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçe Karşılığı	*TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT* Bl. 197,198 yeni baskı:1988, cilt V	Taşağıl (1995,1999, 2004)	*HTS*	Biçurin (I)	*LMT*	*TCTC*	*TFKY*
5154:7	牙所	*ordu*	1069b:12	5407:14	çadır (I:102)	-	-	*Zelthof* (I:134)	-	-
5154:8	庭	düşmanın *Ordukent*'i	1069b:13	5407:15		-	-	*Hof der Barbaren* (I:134)	-	-
5155:1	牙	*ordu*	1069b:22	5407:7	-	6029:8	*orda* (I:247)	*Zelthof* (I:134)	-	-
5155:7	軍所	karargah	1069b:27	5407:10	ordusuyla (I:102)	-	-	*Heerlager* (I:135)	*Bl.* 185:618; 5797:6	-
5159:6	-	karargah kurmak	1070b:12	5411:12	-	6035:3	-	-	*Bl.* 193:630; 6070:11	-
5159:6	牙	*ordu*	1070b:12	5411:12	otağ (I:105)	6035:3	isim (I:255)	*Zelthof* (I:143)	*Bl.* 193:630; 6071:3	-
5159:11	營	garnizon (ordugâh)	1070b:19	5412:1	mevzilendiği yer (I:105)	-	-	*Lager* (I:144)	*Bl.* .193:630; 6074:6	-

Konaklama Birimleri

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçe Karşılığı	*TT* *TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT Bl. 197,198 yeni baskı:1988, cilt V*	Taşağıl (1995,1999, 2004)	*HTS*	Biçurin (I)	*LMT*	*TCTC*	*TFKY*
5159:19	營	ordugâh (garnizon)	-			-	-	*Verteidigungs anlagen* (I:144)	-	-
5160:8	東牙	Doğu *Ordu*'su	1070c:2	5412:9	-	-	-	*östlicher Zelthof* (I:145)	-	-
5160:10	牙	*ordu*	1070c:4	5412:10	-	-	-	*Zeltlager* (I:145)	*Bl.* .192:628; 6049:5	
5161:19	營	İmparatorluğun ordugâhı	1070c:23	5413:8	saray (II:29)	6039:2	*sreyniy lager* (I:260)	*kaiserliche Lager* (I:148)	*Bl.* 195:639; 6147:4, 5	-
5163:6	牙	*ordu*	1071b:21	5415:14	-	-	-	*Zelthof* (I:152)	-	-
5165:4	牙	*ordu*	1073a:6	**Bl. 198** 5432:1	-	-	-	*Zeltlager* (I:155)	*Bl.* 198:647; 6250:4	-
5169:1	虜庭	düşmanın *Ordukent*'i	1074c. 27, 1074a:1	5435:15	-	-	-	*Hof der Barbaren* (I:162)	-	-
5169:2	南庭	Güney *Ordukent*'i	1074a:1	5435:15	-	-	-	*süd-Hof der Barbaren* (I:162)	*Bl.* .206:986; 6530:9	-
5171:19	庭	Ordukent	-		-	-	-	*Zelthöfe* (I:168)	-	-

Konaklama Birimleri

Esas Metindeki Yeri	Terimin Çincesi	Türkçe Karşılığı	*TT* Bl. 197,198 eski baskı	*TT Bl. 197,198 yeni baskı:1988, cilt V*	Taşağıl (1995,1999, 2004)	*HTS*	Biçurin (I)	*LMT*	*TCTC*	*TFKY*
5174:12	衙帳	kağanlık otağı	1075b.4	5440:10	-	-	-	*Zelthof* (I:1173)	-	-
5174:19	衙帳	kağanlık otağının bulunduğu *Ordukent*	1075b:4	5440:14	-	-	-	*Zelthof* (I:1174)	*Bl.* .212:720; 6742:12	-
5175:17	帳	otağ	1075b:24	5441:14	-	-	-	*in einem Zelt* (I:176)	*Bl.* .212:725; 6765:1	-
5176:16	穹廬	kubbeli otağ	1075c:19	5442:11	-	-	-	*die Zelte* (I:178)	-	-

III. EKLER

Cetvel: 1

Kadim Türklerle İlgili İsim ve Unvanlar

CETVEL 1

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank[1] Y	L	E	Wang Li[2] ve *[CWTT]*[3]	Türkçe Karşılığı
T'u-chüeh	5153:1								Türk
突		12.120	tu	tū	311/12 tuˊ	tɦut	dwət	duɐt (27:7;126:7)	
厥		31.98	cüe	jué	168/2 kɥɛˇ	kɣat	kuat	k uɐt (31:27; 126:27)	
Ch'i-min									
啓		1111	çi	qǐ	247/8 kʰiˇ	kʰiajˊ	kʰɛjˈ	kʰjiajˊ, kʻiæi (31:28;128:32)	
民		7908	min	mín	216/2 minˊ	mjin	mjin	m en (26:4;124:25)	
Shih-pi *k'o-han* T'u-chi	5153:2								
始		9982	şı	shǐ	283/18 şrˇ	şiˊ	ɕ ˈ/ ɕiˈ	ɕ ə (29:15; 114:1)	
畢		8994	bi	bì	34/21 piˇ	pjit	pjit	piet (25:1;124:24) [6:675]	
可		6078	kı	kě	173/4 kʰɔˇ	kʰaˊ	kʰaˊ	kʻa (31:28;117:9)	Kağan

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
汗		3784	han	hán	118/16 xan´	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;174) [5:893]	
咄		12.087	tu	tù	<CFK 38 #989, #990 twət⁴	tuət	tu>	tuɐt (27:5;191:28)	
吉		909	ci	jí	140/1 ki˘	kjit	kjit	kiet (31:27;124:24)	
Ch'i-tan	5153:4								Kıtan
契		1053	çi	qì	248/5 kʰi`	kʰjiaj`	kʰɛjʰ	kʻiæi (31:28;129:32)	
丹		10.618	dan	dān	70/11 tan	tan	tan	tan (26:5;174) [1:444]	
Shih-wei									
室		9974	şı	shì	285/21 ʂi˘	ʂit	ɕit	ɕit (29:15;209:46)	
韋		12.527	vey	wéi	320/10 uj´	yj	wuj	ɣ uəi (32:32;123:20)	
T'u-yü-hun									Tuyuhun

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
吐		12.100	tu	tù	312/9 tʰuˋ	tʰu ˋ	tʰɔʰ	tʻu (27:6;175:1) [2:521]	
谷		6239[5]	yü	yù	385/8 yˋ	jywk	juawk	jok (165;179:6)	
渾		5231[6]	hun	hún	135/8 xunˊ	xɦun	ɣwən	ɣuɐn (165;193:31) [5:1351]	
Kao-ch'ang									Turfan
高		5927	gav	gāo	104/13 kaw	kaw	kaw	kɨæi (31:27;195:33)	
昌		427	çanğ	chāng	49/20 tʂʰaŋ	tʂʰiaŋ	tɕʰ aŋ	ʧ'ɨāŋ (28:11;118:11)	
ch'an-yü	5153:5								çanyü
單		9699[8]	çan	chán	48/13 tʂʰɛnˊ	ʂɦian	ʤian	ʑiæn (165;198:37)	
于		13.537	yü	yú	381/1 jɣˊ	yă	wuă	ɣu (165;175)	
k'o-ho-tun									hatun

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
可		6078	kı	kě	173/4 kʰɔˇ	kʰa´	kʰa´	k'a (31:28;117:9)	
賀		3994	hğı	hè	123/11 xɔ`	xɦa`	ɣaʰ	ɣat (33:33;184:14)	
敦		12.203	dun	dūn	84/ 14 tun	tun	twən	tuɐn (26:5;193:31)	
yen-chih									
閼		8447[9]	yen	yān	355/ 20 jɛn	ʔjian	ʔɛn	ʔ æn (33:33;199:37)	
氏		9978[10]	cı	zhī	404/ 19 tʂɪ	tʂi	tɕiă/ tɕi	ʈi (165;203:44) [5:803]	
t'e-ch'in	5153:6								tegin
特		10.852	tğı	tè	304/3 təj´	tɦəək	dək	d (27:7;201:40) [6:119]	
勤		2097	çin	qín	254/21 kʰin´	kɦin	g n	gin (32:29;211:49)	
she									şad

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
設		9800	şğı	shè	279/5 ʂɛˇ	ʂiat	ɕiat	ɕ æt (29:15;129:33)	
ch'ü-lü ch'o									*külüg çor*
屈		3078	çü	qū	260/8 kʰyˇ	kʰyt	kʰut	kʻ uət (31:28;123:21)	
律		7548	lü	lü`[11]	205/ 10 ly`	lyt	lwit	l uit (28:9;209:46)	
啜		2421	çuo	chuò	63/9 tʂʰwɛˇ	tʂʰyat	tɕʰwiat	ʧ uæt (165;197:35) [2:818]	
a-po									*apa*
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
波		9336	bo	bō	40/7 pɔ	pua	pa	pua (25:1;180:10) [5:1062]	
hsieh-li-fa[12]									*eltäbär*

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCD E*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
頡		1472	şye	xié	341/ 16 xjɛ́	xɦjiat	ɣɛt	xiæt (32:31;129:33) [10:20]	
利		6885	li	lì	188/ 15 li`	li`	liʰ	li (27:9;203:44)	
發		3376	fa	fā	89/1 faˇ	fjyat/ faːt	puat	puɐt (25:1;126:27) [6:819]	
t'u-t'un									*tudun*
吐		12.100	tu	tǔ	312/6 tʰuˇ	tʰu ˊ	tʰɔ'	t'u (27:6;175:1) [2:521]	
屯		12.232	tun	tún	313/ 11 tʰunˊ	tɦun	dwən	duan (27:7;126:28)	
ssu-chin									*erkin*
俟		10.281	sı	sì	293/8 sz `	şɦr `	ʐ '/ ʐi'	ʒi (29:21;203:44)	
斤		2019	cin	jīn	156/1 kin	kin	kin	kiuən (31:27;202:43)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCD E*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
K'ang-shao-li	5153:8								
康		5908	kanğ	kāng	171/12 kʰaŋ	kʰaŋ	kʰaŋ	kʻaŋ (31:28;184:16) [3:1274]	
稍		9761	şav	shǎo	277/19 ʂawˇ	ʂawˇ	ʂa wʰ / ʂɛːwʰ	ʃeou (29:20;120:16)	
利		6885	li	lì	188/ 15 liˋ	liˋ	liʰ	li (27:9;203:44)	
Ku-t'u-lu *t'e ch'in*	5154:1								Kutluk Tegin
骨		6234	gu	gǔ	111/ 20 kuˇ	kut	kwət	kuɐt (31:27;192:28)	
咄		12.087	tu	tù	<CFK 38 # 989, #990 twət[13]	tuət	tu>	tuɐt (27:5;191:28)	
祿		7379	lu	lù	201/5 luˋ	ləwk	ləwk	lok (27:9;119:14)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
特		10.852	tğı	tè	304/4 təj´	tɦəək	dək	diək (27:7;201:40) [6:119]	
勤		2097	çin	qín	254/21 kʰin´	kɦin	g n	gin (32:29;211:49)	
Shih-po-pi	5154:3								
什		9960	şı	shí	283/9 ʂi´	ʂɦip	ʤip	ʤip (29:21;210:47) [1:767]	
鉢		9354	bo	bō	40/ 13 pɔ˘	puat	pat	puat (26:1;127:30) [9:661]	
芯		8933	bi	bì	<CFK 280 # 7710, #7711 b´iĕt/ b´iet[14]	b´iĕt/ b´iet	pi/pie>	bit (26:3;208:46) [7:1406]	
ni-pu she									

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
泥		8197	ni	ní	223/ 17 ni˝	niaj	nɛj	niæi (27:8;128:32)	
步		9485	bu	bù	43/3 pu`	pɦu `	bɔʰ	bu (26:3;175:1) [5:623]	
設		9800	şğı	shè	279/5 ʂɛˇ	ʂiat	ɕiat	ɕ æt (29:15;129:33)	şad
ssu-li-fu she									
俟		10.281	sı	sì	293/8 s `	ʂɦ `	ʐ ˈɪ̈ ʐ ˈ	ʒi (29:21;203:44)	
利		6885	li	lì	188/ 15 li`	li`	liʰ	li (27:9;203:44)	
弗		3653	fu	fú	99/5 fuˇ	fjyt/ fut	put	p uət (25:1;123:21)	
設		9800	şğı	shè	279/5 ʂɛˇ	ʂiat	ɕiat	ɕ æt (29:15;129:33)	
Ch'u-lo *k'o-han*									

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
處		2660	çu	chŭ	60/6 tʂʰyˇ	tʂʰiəˋ / tʂʰɣəˋ	tɕʰiəʾ	ʈʻ o (28:11;177:4) [8:297]	
羅		7291	luo	luó	203/1 lɔˊ	la	la	la (28:9;116:9)	
可		6078	kı	kě	173/4 kʰɔˇ	kʰaˊ	kʰaˊ	kʻa (31:28;117:9)	
汗		3784	han	hán	118/16 xanˈ	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;174) [5:893]	
kung-chu	5154:4								*gonçuy*
公		6568	gunğ	gōng	108/3 kuŋ	kəwŋ	kəwŋ	koŋ (31:27;120:15)	
主		2526	cu	zhŭ	414/12 tʂyˇ	tʂyă	tɕuăʾ	ʈ o (28:10;119:13)	
Pu-li *she*	5154:9								Böri Şad
步		9485	bu	bù	43/3 puˋ	pɦu ˋ	bɔʰ	bu (26:3;175) [5:623]	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
利		6885	li	lì	188/15 li`	li`	li^{h}	li (27:9;203:44)	
設		9800	şğı	shè	279/5 ʂɛ˘	ʂiat	ɕiat	ɕ æt (29:15;129:33)	
Ao *she*									
奥		109	av	ào	26/5 aw`	ʔaw`	ʔaw^{h}	ʔou (33:33;120:16)	
射		9793	şğı	shè	279/3 ʂɛ`	ʂɦia`	ʑia^{h}	ʤ a (28:12;117:9)	
設		9800	şğı	shè	279/5 ʂɛ˘	ʂiat	ɕiat	ɕ æt (29:15;129:33)	şad
T'u-pi	5154:11								
咄		12.087	tu	tù	<CFK 38 #989, # 990 twət[15]	tuət	tu>	tuɐt (27:5; 191:28)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
芯		8933	bi	bì	<CFK 280/32# 7710, #7711 b´iĕt/ b´iet[16]	b´iĕ/ b´iet	pi/ pie>	bit (26:3;208:46) [7:1406]	
Hsieh-li-*k'o-han*[17]									Elig Kağan
頡		1472	şye	xié	341/ 16 xjɛ´	xɦjiat	ɣɛt	x æt (32:31;129:33) [10:20]	
利		6885	li	lì	188/ 15 li`	li`	li^{h}	li (27:9;203:44)	
可		6078	kı	kě	173/4 k^{h}ɔˇ	k^{h}a´	k^{h}a´	k^{h}a (31:28;117:9)	
汗		3784	han	hán	118/16 xan'	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;174) [5:893]	
mo-ho-t'u she	5155:1								Bahatu[r] Şad

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
莫		7977	mo	mò	218/7 maw`, mɔ`	mak	mak	mak (26:4;117:10)	
賀		3994	hğı	hè	123/11 xɔ`	xɦa`	ɣa[h]	ɣa (33:32;117:9)	
咄		12.087	tu	tù	<CFK 38 # 989, #990 twət[18]	tuət	tu>	tuɐt (27:5; 191:28)	
設		9800	şğı	shè	279/5 ʂɛˇ	ʂiat	ɕiat	ɕ æt (29:15;129:33)	
T'u-li *k'o-han*	5155:8								Tuli (?) Kağan
突		12.120	tu	tū	311/ 12 tu´	tɦut	dwət	duɐt (27:7;126:27)	
利		6885	li	lì	188/15 li`	li`	li[h]	li (27:9;203:44)	
可		6078	kı	kě	173/4 k[h]ɔˇ	k[h]a´	k[h]a´	k'a (31:28;117:9)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
汗		3784	han	hàn	119/13 xanˋ	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;174) [5:893]	
Je-han	5155:13								
熱		5593	rğı	rè	265/6 rɛˋ	riat	ɲiat	ɳ æt (28:13;129: 33)	
寒		3825	han	hán	118/16 xan˙	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;127: 31)	
A-shih-te									
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116: 9)	
史		9893	şı	shĭ	283/ 13 şr ˇ	şr ´	ş '/şi'	ʃi (165;175)	
德		10.845	dı	dé	74/2 təj˝	tə k	tək	tək (27:5; 201:40)	
chia-pi t'e-ch'in	5156:18								*chiapi* Tegin

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
夾		1132	cya	jiā	144/1 kjaˇ	kjaːp	kə p/ kɛːp	kap (31:27;188:23)	
畢		8994	bi	bì	34/21 piˇ	pjit	pjit	pit (25:1;175)	
特		10.852	tğı	tè	304/3 təjˊ	tʰəək	dək	diək (27:7;201:40) [6:119]	
勤		2097	çin	qín	254/ 21 kʰinˊ	kɦin	g n	gin (32:29;211:49)	
A-shih-na Ssu-mo									
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
史		9893	şı	shĭ	283/ 13 şrˇ	şrˊ	ş ’/şi’	ʃi (165:175)	
那		8090	na	nă	221/2 nɔˇ	naˊ	na’	na (27:8;117:9)	
思		10.271	sı	sì	292/ 14 szˋ	szˋ	s ʰ/ siʰ	s ə (30:25;114:1)	

摩		7973	mo	mó	217/9 mɔ˙	mua	ma	mua (26:4;117:9)	
A-shih-na	5156:19								
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
史		9893	şı	shĭ	283/13 ş ˬ	şr˙	ş '/şi'	ʃi (165;175)	
那		8090	na	nă	221/2 nɔˇ	na˙	na'	na (27:8;117:9)	
A-shih-te *wu-mo ch'o*	5157:5								
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
史		9893	şı	shĭ	283/13 şr ˇ	şr ˙	ş '/şi'	ʃi (165;175)	
德		10.845	dı	dé	74/2 təj˘	tə k	tək	tək (27:5; 201:40)	
烏		12.721	vu	wū	325/3 u	ʔu	ʔɔ	ʔo (33:33;119:13)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCD E*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
沒		8016	mo	mò	218/ 18 muˋ	mut	mət	muɐt (26:4;126:27)	
啜		2421	çuo	chuò	63/9 tʂʰwɛˇ	tʂʰyat	tɕʰwiat	ʈ uæt (165;175) [2:818]	
Chih-shih Ssu-li	5157:6								
執		1795	cı	zhí	406/ 10 tʂiˇ	tʂip	tɕip	ʈ æp (28:10;131:35)	
失		9951	şğı	shī	282/ 12 ʂiˇ	ʂit	ɕit	ɕ et (29:15;124:24)	
思		10.271	sı	sì	292/ 14 sz ˋ	sz ˋ	s ʰ/siʰ	s ə (30:25;114:1)	
力		6980	li	lì	189/ 18 liˋ	li k	lik	l ək (28:9;114:2)	
Hsiung-nu	5157:20								
匈		4692	şyunğ	xiōng	346/5 xjuŋ	xywŋ	xuawŋ	x uŋ (32:31;95) [2:87]	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
奴		8387	nu	nú	227/ 20 nuˇ	nu	nɔ	nɔ (27:8;94:10)	
Hsieh-yen-t'o[19]	5158:10								
薛		4849	şye	xuē	351/9 sjɛˇ	siat	siat	s æt (30:25;129:33)	
延		13.080	yen	yán	356/ 13 jɛnˊ	jian	jian	ʌ æn (28:14;130:34)	
陀		11.358	tuo	tuó	314/7 tʰɔˊ	tʃa	da	da (27:7;181:10) [9:1053]	
Hui-ho									
迴		5173	huiy	huí	133/ 14 xujˊ	xʃuaj	ɣwəj	ɣuɐi (165;125:26)	
紇		3986	hğı	hé	122/ 19 ?	xʃiət	ɣət	ɣuat (33:32;126:7) [7:258]	
Pa-yeh-ku									Bayı[r]ku

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
拔		8527	ba	bá	27/11 paˊ	pɦaːt	bə t/ bɛːt	beat (26:3;127:30)	
也		12.988	ye	yě	363/ 19 jɛˇ	jiaˊ	jia'	ja (165;180:10) [1:526]	
古		6188	gu	gǔ	111/3 kuˇ	ku ˊ	kɔ'	ko (31:27;119:13)	
Yü-ku *she*									
欲		13.642	yü	yù[4]	385/6 yˋ	jywk	juawk	ʌ uk (28:14;122:18)	
谷		6239[20]	gu	gǔ	111/ 15 kuˇ	kəwk	kəwk	kok (179:6;119:14)	
設		9800	şğı	shè	279/5 ʂɛˇ	ʂiat	ɕiat	ɕ æt (29:15;129:33)	şad
pu-lo	5158:19								bölük
部		9484	bu	bù	43/1 puˋ	pɦuəˋ	bɔˋ	bu (26:3;175:1) [9:322]	
落		7329	luo	luò	204/4 lawˋ, lɔˋ	lak	lak	lak (28:9;117:10)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
tu-tu	5159:4								tutuk
都		12.050	du	dū	81/20 tu	tu	tɔ	to (26:5;119:13)	
督		12057	du	dū	82/1 tuˇ	təwk	tawk	tuk (26:5;176:2) [6:1131]	
Yü-she *she*	5159:5								
郁		13.689	yü	yù	384/18 yˋ	ʔiwk	ʔuwk	ʔ uət (33:33;123:21)	
射		9793	şğı	shè	279/3 ʂɛˋ	ʂʱiaˋ	ʑiaʰ	ʤ a (28:12;117:9)	
設		9800	şğı	shè	279/5 ʂɛˇ	ʂiat	ɕiat	ɕ æt (29:15;129:33)	
Yin-nai *t'e-ch'in*									
陰		13.224	yin	yīn	372/15 jim	ʔim	ʔim	ɣim (165;214:50)	
奈		8121	nay	nài	221/12 naj', nɔˋ	naj', naˋ	najʰ, naʰ	nai (27:8;127:29)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
特		10.852	tğı	tè	304/3 təj´	tɦəək	dək	diək (27:7;201:40) [6:119]	
勤		2097	çin	qín	254/ 21 kʰin´	kɦin	g n	gin (32:29;211:49)	
K'ang Su-mi	5159:6								
康		5908	kanğ	kāng	171/ 12 kʰaŋ	kʰaŋ	kʰaŋ	kʻaŋ (31:28;184: 16) [3:1274]	
蘇		10.320	su	sū	294/ 15 su	su	sɔ	so (30:25;119:13)	
密		7833	mi	mì	213/ 20 muj`	mit	mit	m et (26:4;124:24)	
Sha-po-luo	5159:10								İşbara
沙		9624	şa	shā	273/ 12 ʂa	ʂaː	ʂa / ʂɛː	ʃea (29:20;117:9)	
鉢		9354	bo	bō	40/13 pɔˇ	puat	pat	pʼuat (26:2;188:22) [9:661]	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
羅		7291	luo	luó	203/1 lɔ´	la	la	la (28:9;116:9) [7:680]	
Hu-lu *ta-kuan* T'u-yü-hun Hsieh	5160:4								Ulu Ta[r]kan
胡		4930	hu	hú	126/21 xu´	xɦu	ɣɔ	ɣu (32:32:175:1)	
祿		7379	lu	lù	201/5 lu`	ləwk	ləwk	lok (27:9;119:14)	
達		10.473	da	dá	69/3 ta´	tɦat	dat	dat (27:7;127:30)	
官		6341	guan	guān	113/5 kɔn	kuan	kwan	kuan 31:27;128:31	
吐		12.100	tu	tù	312/9 tʰu`	tʰu `	tʰɔʰ	tʻu (27:6;175:1) [2:521]	
谷		6239[21]	yü	yù	385/8 y`	jywk	juawk	jok (165;179:6)	
渾		5231	hun	hún	135/8 xun´	xɦun	ɣwen	ɣuɐn (32:32;126:28) [5:1351]	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
邪		4395	şye	xié	342/6 sjɛ´	sɦia	zia	z a (31:26;117:9)	
P'o-shih *shih*	5160:5								P'o-shih Hanım
婆		9412	po	pó	241/6 pʰɔ´	pɦua	ba	bua (26:3;117:9)	
施		9934	şı	shī	282/8 ʂr	ʂi	ɕi / ɕi	ɕ e (29:15;115:6)	
Hsi	5160:12								Tatabı
奚		4063	şi	xī	329/6 xi´	xɦjiaj	ɣɛj	xiæi (32:32;196:34) [3:15]	
Hsi									Hsi
習		4091	şi	xí	331/8 si´	sɦip	zip	sip (30:25;210:47) *[9:1523]*	
Ho-lo-hu	5161:17								

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTTI*]	Türkçe Karşılığı
乙		5341	i	yǐ	367/ 19 ji`	ʔit	ʔit	ʔiet (33:33;124;24)	
彌		7812	mi	mí[2]	212/ 21 mi´	mji	mji /mji	miæi (26:4;196:34)	
泥		8197	ni	nì	224/5 ni`	niaj`	nɛjʰ	niæi (27:8;128:32)	
賀		3994	hğı	hè	123/ 11 xɔ`	xɦa`	ɣaʰ	ɣat (33:33;184:14)	
邏		7291	luo	luó	203/4 lɔ`	la	la	la (28:9;180:10)	
鵲		4998[22]	hu/gu	hu´/ gŭ	-	-	-	ɣ uat (32:32;184:14) [10:904]	
Chieh-she-shuai[23]	5161:18								
結		1470	cye	jié	154/ 18 kjɛˇ	kjiat	kɛt	kiæt (31:27;197:35)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
社		9803	şğı	shè	278/ 20 ʂɛ`	ʂʱia `	ʤ a’	ʒia (29:16;117:9) [6:1380]	
率		10.105	şuay	shuài	289/ 15 shwaj`	suj`	ʂwiʰ	ʃ ui (29:20;203:44)	
İ-mi-ni-shu-i-li-pi *k'o-han*[24]	5163:6								
孰		10.049	şu	shú	287/ 17 ʂy´	ʂʱi wk	dʒuwk	ok (29:16;119:14)	
俟		10.281	sı	sì	293/8 sz `	ʂʱr `	ʐ ’/ ʐi’	ʐi (29:21;203:44)	
利		6885	li	lì	188/15 li`	li`	liʰ	li (27:9;203:44)	
苾		8933	bi	bì	<CFK 280 # 7710, #7711 b´iĕt/ b´iet[25]	b´iĕt / b´iet	pi/pie >	bit (26:3;208:46) [7:1406]	
可		6078	kı	kě	173/4 kʰɔˇ	kʰa´	kʰa´	k‘a (31:28;117:9)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
汗		3784	han	hán	118/ 16 xanˊ	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;174) [5:893]	
A-shih-na Chung	5164:12								
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
史		9893	şı	shĭ	283/ 13 ʂrˇ	ʂrˊ	ʂ 'ʂi'	ʃi (165;175)	
那		8090	na	nă	221/2 nɔˇ	naˊ	na'	na (27:8;117:9)	
忠		2877	chung	zhōng	410/9 tʂuŋ	triwŋ	truwŋ	tȷ̇oŋ (26:5;179:7) [4:10]	
A-shih-na Ni-shu									
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
史		9893	şı	shĭ	283/ 13 ʂrˇ	ʂrˊ	ʂ 'ʂi'	ʃi (165;175)	
那		10.271	na	nă	221/2 nɔˇ	naˊ	na'	na (27:8;117:9)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
泥		8197	ni	ni˘	224/5 niˇ	niaj˘	nɛjʰ	niæi (27:8;128:32)	
孰		10.049	şu	shú	287/ 17 ʂyˊ	ʂɦiwk	dʑuwk	ʑo ok (29:16;119:14)	
Ch'e-pi	5165:4								Çäbi[ş]
車		574	çğı	chē	52/2 tʂʰɛ	tʂʰia	tɕʰia	ʈʻ a (28:11;117:9)	
鼻		8919	bi	bí	32/18 piˊ	pɦji˘	bjiʰ	b ei (26:3;124:23)	
<Hsiao *k'o-han*>									kiçig kağan
小		4294	şyav	xiăo	340/ 14 sjɛwˇ	siawˊ	siawʾ	s ou (31:25;121:16)	
可		6078	kı	kě	173/4 kʰɔˇ	kʰaˊ	kʰaˊ	kʻa (31:28;117:9)	
汗		3784	han	hán	118/ 16 xanˊ	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;174) [5:893]	
i-chu ch'e-pi *ko-han*	5165:7								

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
乙		5341	i	yĭ	367/19 jiˋ	ʔit	ʔit	ʔiet (33:33;124:24)	
注		2542	cu	zhù	415/ 16 tʂyˋ	tʂyăˋ	tɕuăʰ	ʈ o (28:10;119:13)	
車		574	çğı	chē	52/2 tʂʰɛ	tʂʰia	tɕʰia	ʈʻ a (28:11;117:9)	
鼻		8919	bi	bí	32/18 piˊ	pɦjiˋ	bjiʰ	b ei (26:3;124:23)	
可		6078	kı	kě	173/4 kʰɔˇ	kʰaˊ	kʰaʾ	kʻa (31:28;117:9)	kağan
汗		3784	han	hán	118/ 16 xanˊ	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;174) [5:893]	
Ko-lo-lu	5165:8								Karluk
歌		6046	gı	gē	105/6 kɔ	ka	ka	ka (31:27:116:9)	
羅		7291	luo	luó	203/4 lɔˊ	la	la	la (28:9;180:10) [7:680]	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
祿		7379	lu	lù	201/5 luˋ	ləwk	ləwk	lok (27:9;119:14)	
Chieh-ku									
結		1470	cye	jié	154/ 18 kjɛˇ	kjiat	kɛt	kiæt (31:27;198:36)	
骨		6234	gu	gǔ	111/ 20 kuˇ	kut	kwət	kuat (31:27,126:27)	
Sha-po-lo *t'e-chin*	5165:9								
沙		9624	şa	shā	273/ 12 şa	şaː	şa / şɛː	ʃea (29:20;117:9)	
鉢		9354	bo	bō	40/13 pɔˇ	puat	pat	puat (26:1;127:30) [9:661]	
羅		7291	luo	luó	203/1 lɔˊ	la	la	la (28:9;180:10) [7:680]	
特		10.852	tǧı	tè	304/3 təjˊ	tʃiə k	dək	d ək (27:7;201:40) [6:119]	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
勤		2097	çin	qín	254/ 21 kʰin'	kɦin	g n	gin (32:29;211:49)	
P'u-ku	5165:11								
僕		9507	pu	pú	243/2 pʰu´	pɦəwk	bəwk, bawk	bok (26:3;178:6) [122:1]	
骨		6234	gu	gŭ	111/ 20 kuˇ	kut	kwət	kuat (31:27;126:27)	
Ke-lo-lu Ni-shu *ch'üeh ssu-li-fa*	5165:12								Karluk Ni-shu Kül Eltäbär
歌		6046	gı	gē	105/6 kɔ	ka	ka	ka (31:37;116:9)	
邏		7291	luo	luó	203/4 lɔ´	la	la	la (28:9;180:10)	
祿		7379	lu	lù	201/5 luˋ	ləwk	ləwk	lok (27:8;119:14)	
泥		8197	ni	ní	223/ 17 niˊ	niaj	nɛj	niæi (27:8;128:32)	
孰		10.049	şu	shú	287/ 17 şyˊ	şɦiwk	dʑuwk	ʑ ok (29:16;119:14)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
闕		3252	çüe	què	263/14 kʰɥɛˇ	kʰyat	kʰuat	kʻuɐt (31:28;191:28) [9:1011]	
俟		10.281	sı	sì	293/8 sz `	ʂɦr `	ʐ ʼ/ ʐi ʼ	ʒi (29:21;203:44)	
利		6885	li	lì	188/ 15 li`	li`	liʰ	li (27:9;203:44)	
發		3376	fa	fā	89/1 faˇ	fjɣat/ faːt	puat	puɐt (25:1;191:28) [6:819]	
Pa-sai *p'o*									
拔		8527	ba	bá	27/11 paˊ	pɦaːt	bə t/ bɛːt	peat (25:1;127:30)	
塞		9541	say	sāi	271/ 15 sz ˉ	sə k	sək	sɐk (30:25;191:27)	
匐		9505[26]	po	pó	98/16 fuˊ	fɦjɣwk / fɦuwk	buwk/ bək	bək (26:3;201:40) [2:91]	bäg

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
Ch'u-mu-k'un *Mo-ho-tu ssu-chin*									
處		2660	çu	chù	60/6 tʂʰy˅	tʂʰiə˴ / tʂʰyə˴	tɕʰiə'	ʈ' o (28:11;177:4) [8:297]	Çumukun
木		8077	mu	mù	220/8 mu˴	məwk	məwk	mok (26:4;119:14)	
昆		6517 ve 6536	kun	kūn	179/1 kun	kun	kwən	kuɐn (31:27;126:28)	
莫		7977	mo	mò	218/7 maw˴, mɔ˴	mak	mak	mak (117:10)	Bagatur
賀		3994	hğı	hè	123/ 11 xɔ˴	xɦa˴	ɣa^{h}	ɣat (33:33;184:14)	
咄		12.087	tu	tù	<CFK 38 #989, #990 twət[27]	tuət	tu>	tuɐt (27:5;191:28)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
俟		10.281	sı	sì	293/8 sz `	ʂfɪr	ʐ ’/ʐi’	ʒi (29:21;203:44)	erkin
斤		2019	cin	jīn	156/1 kin	kin	k n	kiu ən (31:27;202:43)	
p'o									
匐		9505[28]	po	pó	98/16 fu´	fɦjywk / fɦuwk	buwk/ bək	bək (26:3;201:40) [2:91]	
Yü-tu-chün shan	5165:16								
鬱		13.535	yü	yù	384/5 [y`]	ʔyt	ʔut	ʔ uɵt (33:33;123:21)	
督		12.057	du	dū	82/1 tu˘	tɵwk	tawk	tuk (26:5;176:2) [6:1131]	
軍		3276	cün	jūn	169/1 kyn	kyn	kun	k uɵn (31:27;123:22)	
山		9663	şan	shān	274/ 19 Şan	ʂaːn	ʂə n/ ʂɛːn	ʃeæn (29:20;130:34)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
Chieh-man-t'o	5165:17								
羯		1460	cye	jié	154/ 12 kjɛˇ	kiat	k at	kat (31:27;184:14) [7:755]	
漫		7633	man	màn	207/9 mɔnˋ	muanˋ	manᵇ	man (26:4;185:17) [1:522]	
陀		11.358	tuo	tuó	314/7 tʰɔˊ	tɦa	da	da (27:7;181: 10) [9:1053]	
Pa-hsi-mi									Basmıl
拔		8527	ba	bá	27/11 paˊ	pɦaːt	bə t/ bɛːt	peat (25:1;127:30)	
悉		4138	şi	xī	330/ 14 siˇ	sit	sit	s et (30:25;124:24)	
密		7833	mi	mì	213/ 20 mujˋ	mit	mit	m et (26:4;124:24)	
An-shuo	5166:1								

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
菴		51	an	ān	24/9 am	ʔam	ʔəm/ ʔam	ʔ æm (165;190;38)	
鑠		10.175	şuo	shuò	291/1 ʂɛwˇ	ʂiak	ɕ ak	ɕak (165;183:13) [9:873]	
Karluk She-li	5166:4								
葛		6069	gı	gé	106/3 kɔˇ	kat	kat	kat (31:27;127:30)	
邏		7291	luo	luó	203/4 lɔˊ	la	la	la (28:9;180:10)	
祿		7379	lu	lù	201/5 luˋ	ləwk	ləwk	lok (27:9;119:14)	
社		9803	şğı	shè	278/ 20 şɛˋ	ʂɦiaˋ	ʤia'	ʒla (29:16;117:9) [6:1380]	
利		6885	li	li	188/ 15 li	liˋ	liʰ	li (27:9;203:44)	
A-shih-t'e Wen-fu	5166:6								
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
史		9893	şğı	shĭ	283/ 13 şr ˇ	şr ʻ	ş ʼ/ şi’	ʃi (165;175)	
德		10.845	dı	dé	74/2 təjˇ	tə k	tək	tək (27:5; 201:40)	
溫		12.646	vın	wēn	322/ 22 un	ʔun	ʔwen	ʔuan (33:33;126:28)	
傅		3632	fu	fù	100/ 15 fu`	fjy `/ fu ˋ	pu h	bək (26:3;201: 40) [1:1149]	
A-shih-t’e Feng-chih									
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
史		9893	şı	shĭ	283/ 13 şr ˇ	şr ʻ	ş ʼ/şi’	ʃi (165;175)	
德		10.845	dı	dé	74/2 təjˇ	tə k	tək	tək (27:5;114:4)	
奉		3574	funğ	fèng	96/14 fuŋ`	fɦjyaw` / fŋəwŋ`	fɦjyawŋ` / fɦəwŋ`	b uŋ (26:3;176:3) [2:1645]	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
職		1813	cı	zhí	406/1 tʂiˇ	tʂiăk	tɕik	ʧ ək (165;201:40) [7:940]	
Ni-shu *p'o*									
泥		8197	ni	niˋ	224/5 niˇ	niajˋ	nɛjʰ	niæi (27:8;128:32)	
執		10.049	şu	shú	287/ 17 ʂyˊ	ʂɦiwk	ʤuwk	ʒ ok (29:16;119:14)	
匐		9505[29]	po	pó	98/ 16 fuˊ	fɦjywk / fɦuwk	buwk/ bək	bək (26:3;201: 40) [2:91]	
A-shih-na Fu-nien	5166:9								Aşına *Bägim (?)
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
史		9893	şı	shĭ	283/ 13 ʂrˇ	ʂrˊ	ʂ ’/ʂi’	ʃi (165;175)	
那		8090	na	nă	221/2 nɔˇ	naˊ	na’	na (27:8;117:9)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTI*]	Türkçe Karşılığı
伏		3691[30]	fu	fú	98/15 fu´	fɦjywk / fɦuwk	buwk	b ok (26:3;119:14)	
念		8303	nyen	niàn	225/ 7 njɛ̆m`	niam`	nɛm^{h}	n æm (27:8;133:42)	
A-shih-na Ku-tu-lu	5166:13								Eltäriş Kağan
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
史		9893	şı	shĭ	283/ 13 ʂr ˇ	ʂr ´	ʂ ’/ʂi’	ʃi (165;175)	
那		8090	na	nă	221/2 nɔ˙	na´	na’	na (27:8;117:9)	
骨		6234	gu	gŭ	111/ 20 ku˘	kut	kwət	kuɐt (31:27;126:27)	
咄		12.087	tu	tù	<CFK 38 #989, #990 twət[31]	tuət	tu>	tuɐt (27:5;191:28)	
祿		7379	lu	lù	201/5 lu`	ləwk	ləwk	lok (27:9;119:14)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
T'u-t'un ch'o	5167:2								*tudun çor*
吐		12.100	tu	tǔ	312/6 tʰuˇ	tʰu ´	tʰɔ'	tʰu (27:6;175:1) [2:521]	
屯		12.232	tun	tún	313/ 11 tʰun´	tɦun	dwən	duan (27:7;126:28)	
啜		2421	çuo	chuò	63/9 tʂʰwɛˇ	tʂʰyat	tɕʰwiat	ʃiuæt (165;175)	
She-li-yüan-ying									
舍		9789	şğı	shě	278/19 ʂɛˇ	ʂia`	ɕia'	ɕ a (29:15;117:9)	
利		6885	li	lì	188/ 15 li`	li`	liʰ	li (27:9;203:44)	
元		13.744	yüen	yuán	386/ 21 ɥɛn´	ŋyan	ŋuan	ŋ uɐn (32:30;126:28)	
英		13.308	yinğ	yīng	374/ 16 jiŋ	ʔiajŋ	ʔiajŋ	ʔ e ɳ (33:33;116;8)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
chiu-hsing	5167:4								Dokuz boy/ dokuz-soy/ Dokuz Oğuz
九		2263	cyu	jiŭ	161/7 kiwˇ	kiw´	kuw’	k u (31:27;127:17)	
姓		4599	şinğ	xìng	345/ 16 siŋ`	siajŋ`	siajŋʰ	s eŋ (30:25;116:8) [3:106]	
mo ch'o									Bügü çor
默		8021	mo	mò	218/3 muj`	mu k	mək	mɐk (26:4;114:4) [10:1015]	
啜		2421	çuo	chuò	63/9 tʂʰwɛˇ	tʂʰyat	tɕʰwiat	ʧiuæt (165;129:33) [2:818]	
T'u-hsi *p'o*[32]									

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
咄		12.087	tu	tù	<CFK 38 #989, #990 twət[33]	tuət	tu>	tuɐt (27:5;191:28)	
悉		4138	şi	xī	330/ 14 siˇ	sit	sit	s et (30:25;124:24)	
匐		9505	po	pó	98/16 fu´	fɦjywk / fɦuwk	buwk/ bək	bək (26:3;201:40) [2:91]	bäg yani beg
yeb-hu									yabğu
葉		12.997	ye	yè	364/ 11 jɛ`	jiap	jiap	jiæp (165;198:36)	
護		4979	hu	hù	128/9 xu`	xɦu `	ɣɔ[h]	ɣu (165;175:1)	
A-shih-te Yüen-chen	5167:5								
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
史		9893	şı	shĭ	283/ 13 ʂ ˇ	ʂ ´	ʂ '/ʂi'	ʃi (165;175)	
德		10.845	dı	dé	74/2 təjˇ	tə k	tək	tək (27:5; 201:40)	
元		13.744	yüen	yuán	386/ 21 ɥɛn´	ŋyan	ŋuan	ŋ uɐn (32:30;126:28)	
		599	cın	zhēn	401/ 11 ʧin	trin	trin	t en (26:5;124:25)	
a-po ta-kan	5167:6								Apa Tarkan
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
波		9336	bo	bō	40/7 pɔ	pua	pa	pua (25:1;180:10) [5:1062]	
達		10.473	da	dá	69/3 ta´	tɦat	dat	dat (27:7;184:14) [9:9]	
干		5814	gan	gān	102/ 14 kan	kan	kan	kan (31:27;127:31)	
T'u-ch'i-shih	5168:2								Türgiş

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
突		12.120	tu	tū	311/ 12 tu´	tʃiut	dwət	duɐt (27:7;126:27)	
騎		802	çi	qí	246/3 kʰi´	kʃi	gi ’/ gi	gi (32:29;175) [10:365]	
施		9934	şı	shī	282/8 ʂr	ʂi	ɕi / ɕi	ɕ e (29:15;115:6)	
Hsieh[34]-tieh-li-shih ta-*ch'an-yü*	5168:13								Eltäriş ulu ch'an-yü
頡		1472	şye	xié	341/ 16 xiɛ´	xʃjiat	ɣɛt	xiæt (32:31;129:33) [10:20]	
跌		11.114	dye	dié	79/16 tjɛ´	tʃiat	dɛt	d æt (27:7;197:35) [8:1565]	
利		6885	li	lì	188/ 15 li`	li`	liʰ	li (27:9;203:44)	
施		9934	şı	shī	282/8 ʂr	ʂi	ɕi / ɕi	ɕ e (29:15;115:6)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
大		10.470	da	dà	69/8 ta`, tɔ, taj`	tʃia`, tʃiaj`	da', dajʰ	dai (27:7;127:27)	
單		9699	çan	chán	48/13 tʂʰɛn´	ʂʃian	ʤian	ʑiæn (165;198:37)	
于		13.537	yü	yú	381/1 jy´	yă	wuă	ɣ o (32:32;119:13)	ulu çanyü
Mo-chü	5169:14								[Bilge]
默		8021	mo	mò	218/3 muj`	mu k	mək	mɐk (26:4;114:4) [10:1015]	
矩		3009	cü	jŭ	164/6 kyˇ	ky ´	ku ’	k o (31:29;119:13)	
ch'a	5169:15								
察		200	ça	chá	47/5 tʂʰaˇ	tʂʰaːt	tʂʰəɨt/ tʂʰɛːt	tʃʻat (29:18;184:14)	
p'o-chü[35]									*Bäkey (?)

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
匐		9505[36]	po	pó	98/16 fu´	fɦjywk / fɦuwk	buwk/ bək	bək (26:3;201:40) [2:91]	
俱		3019	cü	jū	162/ 19 ky	ky	ku	ku (31:27;119:13) [1:1074]	
<Shih-hsing>									On Ok (Boyu)
十		9959	şı	shí	283/ 10 ʂi´	ʂɦip	ʤip	ʑ əp (29:16;131:35)	
姓		4599	şinğ	xìng	345/ 16 siŋ`	siajŋ`	siajŋʰ	s eŋ (30:25;116:8) [3:106]	
Ch'u-mu-k'un									
處		2660	çu	chù	60/6 ʈʂʰy˙	ʈʂʰiə` / ʈʂʰɣə`	ʈɕʰiə'	ʈʻ o (28:11;177:4) [8:297]	
木		8077	mu	mù	220/8 mu`	məwk	məwk	mok (26:4;119:14)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
昆		6517 ve 6536	kun	kūn	179/1 kun	kun	kwɐn	kuɐn (31:27;126:28)	
T'o-hsi *k'o-han*									Batıya Açılan Kağan
拓		11.400	tuo	tuò	314/ 16 t^{h}aw˘	t^{h}ak	t^{h}ak	t'ak (27:6;117:10) [4:495]	
西		4031	şi	xī	329/ 18 si	siaj	sɛj	s æi (30:25;128:32)	
可		6078	kı	kě	173/4 k^{h}ɔ˘	k^{h}a´	k^{h}a´	k'a (31:28;117:9)	
汗		3784	han	hán	118/ 16 xan´	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;127:31) [5:893]	
Mo-ho *ta-kan*	5170: 3								Bağa Tarkan
莫		7977	mo	mò	218/7 maw`, mɔ`	mak	mak	mak (26:4;117:10)	
賀		3994	hğı	hè	123/ 11 xɔ`	xɦa`	ɣa^{h}	ɣat (33:33;184:14)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
達		10.473	da	dá	69/3 ta´	tʃʰat	dat	dat (27:7;184:14) [9:9]	
干		5814	gan	gān	102/ 14 kan	kan	kan	kan (31:27;127:31) [3:1168]	
İ-li-t'an han	5170:4								
移		5417	i	yí	366/ 12 ji´	ji	jiă/ji	ʌ e (28:14;115:6)	
力		6980	li	lì	189/ 18 li`	li k	lik	l ək (28:9;114:2)	
貪		10.689	tan	tān	300/ 14 tʰam	tʰam	tʰəm/ tʰam	tʼam (27:6;186:18)	
汗		3784	han	hán	118/ 16 xan´	xʃan	ɣan	ɣan (32:32;127:31) [5:893]	
Sha-cha Chung-i	5171:1								
沙		9624	şa	shā	273/ 12 ʂa	ʂaː	ʂa / ʂɛː	ʃea (29:20;117:9)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
吒		215	ça	chà	395/9 tʂaˋ	tʂaː`	tʂa ʰ/ tʂɛːʰ	dzea (30:24;117:9)	
忠		2877	chung	zhōng	410/9 tʂuŋ	triwŋ	truwŋ	ṭịoŋ (26:5;120:15) [4:10]	
義		5454	i	yì	368/ 11 jiˋ	ŋiˋ	ŋiäʰ/ ŋiʰ	ŋ e (32:30;115:6)	
Chih-chih	5171:6								
郅		1831	cı	zhì	410/4 tʂiˇ	tʂit	tɕit	ʈi (28:10;20644) [9:300]	
支		1873	cı	zhī	404/ 16 tʂ	tʂi	tɕiä/ tɕi	ʈ e (28:10;115:6)	
Wu-sun									

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
烏		12.721	vu	wū	325/3 u	ʔu	ʔɔ	ʔiou (33:33;121:16)	
孫		10.431	sun	sūn	297/9 sun	sun	swən	suan (30:25;126:28)	
Yang-wo-chih *t'e-ch'in*	5172:8								
楊		12.878	yanğ	yáng	360/2 jaŋˊ	jiaŋ	j aŋ	j aŋ (165;184:16) [5:64]	
我		12.680	vo	wǒ	324/ 11 wɔˇ	ŋaˊ	ŋaˇ	ŋ a (32:30;117:9)	
支		1873	cı	zhĭ	404/ 16 tʂ	tʂi	tɕiă/ tɕi	ʈ e (28:10;115:6)	
特		10.852	tğı	tè	304/3 təjˊ	tɦə k	dək	d ək (27:7;201:40) [6:119]	
勤		2097	çin	qín	254/ 21 kʰinˊ	kɦin	g n	gin (32:29;211:49)	
So-ko	5172:10								Saka

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
娑		10.195	suo	suō	297/ 17 sɔ	sa	sa	sa (31:25;116:9)	
葛		6069	gı	gé	106/3 kɔˇ	kat	kat	kat (31:27;127:30)	
İ-nieh *k'o-han*	5172:13								İnel Kağan
移		5417	i	yí	366/ 12 jiˊ	ji	jiă/ji	ʌ e (28:14;115:6)	
涅		8263	nye	niè	226/ 12 njɛˋ	niat	nɛt	n æt (27:8;129:33)	
可		6078	kı	kě	173/4 kʰɔˇ	kʰaˊ	kʰaˊ	kʻa (31:28;117:9)	
汗		3784	han	hán	118/ 16 xanˊ	ɦan	ɣan	ɣan (32:32;127:31) [5:893]	
T'ung-o *t'e-ch'in*	-								
同		12.269	tunğ	tóng	310/4 tʰuŋˊ	tɦəwŋ	dəwŋ	doŋ (27:7;179:7)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
俄		8427	ığı	é	82/2 ɔ´	ŋa	ŋa	ŋ a (32:30;181:10) [1:1044]	
特		10.852	tğı	tè	304/3 təj´	tɦə k	dək	d ək (27:7;201:40) [6:119]	
勤		2097	çin	gín	254/ 21 kʰin´	kɦin	g n	gin (32:29;211:49)	
Huo-pa *hsieh-li-fa shih*									
火		5326	huo	hu ỳ	135/ 21 xwɔˇ	xua´	xwa’	xua (32:31;117:9)	
拔		8527	ba	bá	27/11 paˊ	pɦaːt	bə tǐ bɛːt	peat (25:1;127:30)	
頡		1472	şye	xié	341/ 16 xjɛ´	xɦjiat	ɣɛt	xiæt (32:31;129:33) [10:20]	
利		6885	li	lì	188/ 15 liˋ	liˋ	liʰ	li (27:9;203:44)	
發		3376	fa	fā	89/1 faˇ	fjyat/ faːt	puat	p uɐt (25:1;126:27) [6:819]	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTI*]	Türkçe Karşılığı
石		9964	şı	shí	283/3 ʂiˊ	ʂʱiajk	ʣʱiajk	ʑ ek (29:16;115:7)	
A-shih-pi									
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
失		9951	şı	shī	282/ 12 ʂiˇ	ʂit	ɕit	ɕ et (29:15;124:24)	
畢		8994	bi	bì	34/21 piˇ	pjit	pjit	pit (25:1;209:46) [6:672]	
<Pei-t'ing>									Beşbalık
北		8771	bey	běi	31/3 pujˇ	pu k	pək	pɐk (26:1;114:4)	
庭		11.286	tinğ	tíng	308/ 20 tʰiŋˊ	tʱiajŋ	dɛjŋ	d e ɳ (27:7;116:8) [3:1269]	
Chin-shan *kung-chu*	5172:15								Altay Konçuy

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
金		2032	cin	jīn	156/ 10 kim	kim	kim	k əm (31:27;131:36)	
山		9663	şan	shān	274/ 19 ʂan	ʂaːn	ʂə n/ ʂɛːn	ʃeæn (29:20;130:34)	
公		6568	gunğ	gōng	108/3 kuŋ	kəwŋ	kəwŋ	koŋ (31:27;120:15)	
主		2526	cu	zhǔ	414/ 12 tʂyˇ	tʂyă	tɕuăˀ	ʈio (28:10;119:13)	
T'u-liu *ch'o*	5172:16								
咄		12.087	tu	tù	<CFK 38 # 989, #990 twət[37]	tuət	tu>	tuɐt (27:5;191:28)	
六		7276	liu	liù	198/5 liwˋ	liwk	luwk	l ok (27:9;119:14)	
啜		2421	çuo	chuò	63/9 tʂʰwɛˇ	tʂʰyat	tɕʰwiat	ʈ uæt (165;129:33) [2:818]	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
Nu-shih-pi									
弩		8392	nu	nǔ	228/5 nuˇ	nu ´	nɔ’	no (27:8;119:13) [3:1424]	
失		9951	şğı	shī	282/ 12 şiˇ	şit	ɕit	ɕ et (29:15;124:24)	
畢		8994	bi	bì	34/21 piˇ	pjit	pjit	pit (25:1;209:46) [6:672]	
Mo-li-chih									
莫		7977	mo	mò	218/7 maw`, mɔ`	mak	mak	mak (26:4;117:10)	
離		6906	li	li	187/12 li ´	· li	li ỳ/li	lí (27:9;203:44)	
支		1873	cı	zhī	404/ 16 tʂ	tʂi	tɕiă/ tɕi	t e (28:10;115:6)	
A-shih-te Hu-lu	5173:2								

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
史		9893	şı	shĭ	283/ 13 ʂ ˇ	ʂ ˊ	ʂ ʾ/ ʂiʾ	ʃi (165;175)	
德		10.845	dı	dé	74/2 təjˇ	tə k	tək	tək (27:5; 201:40)	
胡		4930	hu	hú	126/ 21 xuˊ	xɦu	ɣɔ	ɣo (32:32;119:13)	
祿		7379	lu	lù	201/5 luˋ	ləwk	ləwk	lok (27:9;119:14)	
A-pu-ssu	5173:3								
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
布		9479	bu	bù	42/21 puˋ	pu ˋ	pɔʰ	po (25:1;119:13)	
思		10.271	sı	sì	292/ 14 s ˋ	s ˋ	s ʰ/ siʰ	s ə (30:25;114:1)	
Hsieh[38]-chih-lüeh[39]	5173:5								

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
頡		1472	şye	xié	341/ 16 xjɛ´	xɦjiat	ɣɛt	xiæt (32:31;129: 33) [10:20]	
質		1892	cı	zhí	406/6 tʂi˘	tʂit	tʂit	ʈ et (28:10;123:24)	
略		7565	lüe	lüè	205/ 14 ljɛw`, ljɔ`	liak	l ak	l ak (28:9;118:10)	
Ho-ling-ch'üan (?)									
郝		3968	hğı	hè	123/ 16 xaw˘	xak	xak	ɕ ak (29:15;117:10) [9:313]	
靈		7222	linğ	líng	196/ 20 liŋ´	liajŋ	lɛlŋ	lieŋ (28:9;116:8)	
荃		3182	çüen	quán	262/8 tsʰɥɛn	tsʰyan	tsʰwian	ts'iuæn (30:23;130:34) [6:119]	
Ch'üeh *t'e-ch'in*	5173:6								Kül Tegin

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
闕		3252	çüe	quē	263/14 $k^{h}ɥɛ^{˅}$	k^{h}yat	k^{h}uat	k'uɐt (31:28;191) [9:1011]	
特		10.852	tğı	tè	304/3 təj´	tɦəək	dək	d ək (27:7;201:40) [6:119]	
勤		2097	çin	gín	254/ 21 k^{h}in´	kɦin	g n	gin (32:29;211:49)	
Mo-chi-lien									[Bilge]
默		8021	mo	mò	218/3 muj`	mu k	mək	mɐk (26:4;114:4) [10:1015]	
棘		959	ci	jí	139/4 ki˅	ki k	kik	k ək (31:27;114:2) [5:258]	
連		7109	lyen	lián	190/ 21 ljɛn´	lian	lian	l æn (28:9;130:34)	
P'i-ch'ieh *k'o-han*									Bilge Kağan
毗		9050	pi	pí	236/8 p^{h}i´	pɦji	bji	bi (26:3;205) [5:769]	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
伽		1558	cya	qié	253/ 19 kʰjɛ	kɦia	g a	ga (32:29;180:10) [1:909]	
可		6078	kı	kě	173/4 kʰɔˇ	kʰaˊ	kʰaˊ	kʻa (31:28;117:9)	
汗		3784	han	hán	118/16 xanˈ	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;127:31) [5:893]	
<*hsiao-she*>	5173:7								Kiçig Şad
小		4294	şyav	xiăo	340/ 14 sjɛwˇ	siawˊ	siawˀ	s ou (31:25;121:16)	
殺		9632	şa	shā	273/19 ʂaˇ	ʂiːt	ʂəɨt/ ʂɛːt	ʃat (29:20;184:14)	Şad
Su-lu	5173:9								
蘇		10.320	su	sū	294/ 15 su	su	sɔ	so (30:25;119:13)	
祿		7379	lu	lù	201/5 luˋ	ləwk	ləwk	lok (27:9;119:14)	
Tun-yu-ku									Tonyukuk

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
暾		12.230	tun	tūn	<CFK 135 #3625b twan[40]	t'uan	t'un	t'uan (27:6;126:28)	
欲		13.642	yü	yù	385/6 y`	jywk	juawk	ʌ uk (28:14;122:18)	
谷		6239	gu	gŭ	111/ 15 ku˘	kəwk	kəwk	kok (179:6;119:14)	
A-hsi-lan	5173:11								Arsilan (?)
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
悉		4138	şi	xī	330/ 14 si˘	sit	sit	sit (30:25;124:24)	
爛		6717	lan	làn	182/ 19 lan`	lan`	lan^{h}	lan (28:9;128:31)	
A-shih-te *hsieh li-fa*	5176:3								A-shih-te eltäbär (Aşıt)
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
史		9893	şı	shǐ	283/ 13 ʂ ˇ	ʂ ˊ	ʂ ˈ/ ʂiˈ	ʃi (165;175)	
德		10.845	dı	dé	74/2 təjˇ	tə k	tək	tək (27:5; 201:40)	
頡		1472	şye	xié	341/ 16 xjɛˊ	xɦjiat	ɣɛt	xiæt (32:31;129:33 [10:20]	
利		6885	li	lì	188/ 15 liˋ	liˋ	liʰ	li (27:9;203:44)	
發		3376	fa	fā	89/1 faˇ	fjyat/ faɪt	puat	p uɐt (25:1;126:27) [6:819]	
mei-lu ch'o	5177:3								buyruk (?)
梅		7705	mey	méi	210/8 mujˊ	muaj	məj	m uɐi (26:4;190:26)	
錄		7386	lu	lù	201/ 19 lyˋ	lywk	luawk	l uk (27:9;176:2) [9:764]	
啜		2421	çuo	chuò	63/9 tʂʰwɛˇ	tʂʰyat	tɕʰwiat	ʧ uæt (?;129:33) [2:818]	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
I-jan *ke'o-han*	5177:8								
伊		5337	i	yī	365/7 ji	ʔji	ʔji	ʔ ei (33:33;123:23)	
然		5551	ran	rán	264/1 rɛn	rian	ian	ɳ æn (28:13;130:34)	
可		6078	ku	kě	173/4 kʰɔˇ	kʰaˊ	kʰaˊ	kʻa (31:28;117:9)	
汗		3784	han	hán	118/16 xanˊ	xɦan	ɣan	ɣan (165;127:31) [5:893]	
Teng-li k'o-han	5177:10								
登		10.858	dıng	dēng	74/5 təŋ	tə ŋ	təŋ	tɐŋ (27:5;114:5)	
利		6885	li	lì	188/ 15 liˋ	liˋ	liʰ	li (27:9;203:44)	
可		6078	ku	kě	173/4 kʰɔˇ	kʰaˊ	kʰaˊ	kʻa (31:28;117:9)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	Pulleyblank L	Pulleyblank E	Wang Li ve *[CWTTT]*	Türkçe Karşılığı
汗		3784	han	hán	118/ 16 xan˝	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;127: 31) [5:893]	
Wu-su mi-shih *k'o-han*	5177:15								
烏		12.721	vu	wū	325/3 u	ʔu	ʔɔ	ʔo (33:33;119: 13)	
蘇		10.320	su	sū	294/ 15 su	su	sɔ	so (30:25;119: 13)	
米		7802	mi	mǐ	213/ 11 miˇ	mjaj˝	mɛj'	m æi (26:4;129: 32)	
施		9934	şɪ	shī	282/8 ʂr	ʂi	ɕi / ɕi	ɕ e (29:15;115: 6)	
可		6078	kɯ	kě	173/4 kʰɔˇ	kʰa˝	kʰa˝	k'a (31:28;117: 9)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTT*]	Türkçe Karşılığı
汗		3784	han	hán	118/ 16 xanˊ	xɦan	ɣan	ɣan (32:32;127:31) [5:893]	
Po-te-chih *t'e-ch'in*	5178:1								
勃		9425[41]	bo	bó	40/15 pɔˊ	pɦut	bət	buɐt (26:3;126:27) [2:30]	
德		10.845	dı	dé	74/2 təjˊ	tə k	tək	tək (27:5; 201:40)	
支		1873	cı	zhī	404/ 16 tʂ	tʂi	tɕiă/ tɕi	ʧ e (28:10;115:6)	
特		10.852	tğı	tè	304/3 təjˊ	tɦə k	dək	d ək (27:7;201:40) [6:119]	
勤		2097	çi	qín	254/ 21 kʰinˊ	kɦin	g n	gin (32:29;211:49)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
Ta-lo *kung chu*									
大		10.470	da	dà	69/8 ta`, tɔ`, taj`	tʃia`, tʃiaj`	da', daj^{h}	dai (27:7;127: 29)	
洛		7328	luo	luò	203/ 20 law`, lɔ`	lak	lak	lak (28:9;117: 10) [5:1165]	
公		6568	guŋ̆	gōng	108/3 kuŋ	kəwŋ	kəwŋ	koŋ (31:27;120: 15)	
主		2526	cu	zhǔ	414/ 12 tʂyˇ	tʂyă	tɕuă'	ʈ o (28:10;119: 13)	
Yü-sai p'o									
余		13.612	yü	yú	380/7 yˊ	jiă/jyă	j ă	ʌɔ (28:14;119: 12)	

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
塞		9541	say	sāi	271/ 15 s ˇ	sə k	sək	sɐk (30:25;191: 27)	
匐		9505[42]	po	pó	98/16 fu´	fɦjywk / fɦuwk	buwk/ bək	bək (26:3;201: 40) [2:91]	bäg
Yü-chu *kung-chu*									
余		13.612	yü	yú	380/7 y´	jiă/ jyă	j ă	ʎɔ (28:14;119: 12)	
燭		2579	cu	zhú	414/7 tʂy, tʂiwˇ	tʂywk	tɕuwk	ʈʻ uk (28:10;120: 15)	
公		6568	guŋ̆	gōng	108/3 kuŋ	kəwŋ	kəwŋ	koŋ (31:27;119: 13)	
主		2526	cu	zhŭ	414/ 12 tʂyˇ	tʂyă	tɕuăˀ	ʈ o (28:10;119 13)	

KADİM TÜRKLERLE İLGİLİ İSİM VE UNVANLAR

Adın Kaynaktaki Şekli	Kaynağı *CTS* 194	*GCDE*	Türkçe	Pinyin	Pulleyblank Y	L	E	Wang Li ve [*CWTTT*]	Türkçe Karşılığı
A-pu-ssu *hsieh-li fa*									
阿		1	a	ā	23/1 ɔ	ʔa	ʔa	ʔa (33:33;116:9)	
布		9479	bu	bù	42/21 pu`	pu `	pɔʰ	po (25:1;119:13)	
思		10.271	sı	sì	292/ 14 s `	s `	s ʰ/siʰ	s ə (30:25;114:1)	
頡		1472[43]	şye	xié	341/ 16 xjɛ´	xɦjiat	ɣɛt	xiæt (32:31;123: 23) [10:20]	
利		6885	li	lì	188/ 15 li`	li`	liʰ	li (27:9;203;44)	
發		3376	fa	fā	89/1 fa`	fjyat/ fa:t	puat	p uɐt (25:1;126:27) [6:819]	

[1] Pulleyblank'in *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese and Early Mandarin* (1991) adlı eserinden alınan bilgiler üç sütun halinde gösterilmiştir. Birinci alt sütun *Y*:Yüan Moğollar devri Çincesi için, ikinci alt sütun *L*:Geç devir Orta Çincesi için, üçüncü alt sütun *E*:Erken devir Orta Çincesi için kullanılmıştır. Tablodaki Y sütununda söz konusu imin, eserin hangi sayfasında ve yukarıdan aşağıya doğru kaçıncı sırada olduğu belirtilmiştir.

[2] Wang Li'nin eseri *Han-yü yü-yin* shih (pinyin ile Hanyu yuyin shi 汉语语音史)'den alınan ses bilgileri bu sütunda kendi başına gösterilmiş, sayfa numaraları ise ( ) parantez içinde verilmiştir.

[3] Köşeli parantezle gösterilen bilgiler, *Chung-wen ta-tzę-tien* (*CWTT*) adlı 10 ciltlik Çince ansiklopedik lügattan alınmıştır.

[4] Bu im bugün *GCDE* (12087)'ye göre Wade–Giles ile *tu*, Pinyin ile *duo* ve Türkçe *du* şeklinde telaffuz edilmektedir. Pulleyblank'ta bulunmayan bu im, *Chou Fa-kao* lugatinde (*CFK*) s.38 # 989, # 990 *tuət/ tuət/ tu* şeklinde gösterilmiştir. Bu Cetveldeki 4, 13, 15, 18, 27, 31, 33, 37 no'lu açıklamalardan görüldüğü gibi bu im, Türkçe isim veya unvanlarda görülmektedir. Bu imin salt Türkçe isimlerde bulunmasından dolayı, cetvelde eski telaffuz *t'u* kullanıldı. [Pinyin ile *duō* (咄), Wade-Giles ile *to* olarak gösterilen bu im, T'ang dönemi uyak sözlüğünden dāng (當) ve mò (沒) imlerinin ön ünsüzü ve son ünlüsü alınarak türetilmiştir (*KT*:184). Buna göre Wade–Giles ile *tu* Pinyin ile duō olarak okunan imin T'ang dönemindeki okunuşu tuɐt (Wang 1985:26:5;191:28) ve tɔt (Pulleyblank 1991:72/15;218/18) biçiminde olduğu, yâni *t-* ile başladığı anlaşılmaktadır. Yrd. Doç. Dr. Tülay Çakmak notu].

[5] *GCED*'de bu im 8447 no ile modern telaffuzu *o* ile gösterilmiştir. *MCDE*'de (4814) *o* ile gösterilmiştir.

[6] *GCED*'de bu im 9987 no ile modern telaffuzu *shih* ile gösterilmiştir.

[7] Bizim burada *ch'an-yü* diye okunuşunu verdiğimiz 單 于 imleri Pulleyblank'ta *chányu* şeklinde okunmakta ve diğer okunuşlar *dān* ve *shàn* şeklinde verilmektedir. *GCED*'de ise, bu im 9699 no ile *shan* ve 10.600 no ile *tān* şeklinde gösterilmiştir. İlk baskısı 1912 yılına ait olan bu lügata göre Hunlar'ın lideri *shányu* unvanını taşıyordu.

[8] Bkz. Yukarıda not 7.

[9] *GCED*'de bu im 8447 no ile modern telaffuzu *o* ile gösterilmiştir. *MCDE*'de (4814) *o* ile gösterilmiştir. Bu çalışmada imin eski okunuşu kullanılmıştır.

[10] *GCED*'de bu im 9987 no ile modern telaffuzu *shih* ile gösterilmiştir. Bu çalışmada imin eski okunuşu kullanılmıştır.

[11] Pulleyblank *lyü* diye okumuştur.

[12] *GCED*'de bu im 1472 no ile modern telaffuzu *chieh* ile gösterilmiştir. *MCED* (#2635) bu im *hsieh* olarak okunmuştur.

[13] Bkz. yukarıda not 4.

[14] Chou Fa-kao (*CKF*) lügatında bu im s. 280 no 7710'da *b'iɐ̈t / h'iɐ̈t/pi*, no 7711'da *b'iet/b'iet/pie* şeklinde gösterilmiştir. [Pulleyblank'ta 苾 imi bulunmamaktadır. Aynı okunuş olduğu gerekçesiyle 苾 yerine 必 alınınca Pulleyblank bu imi "*pi"/pjit/pjit*, Wang ise, *hit* şeklinde okumuştur Yrd. Doç. Dr. Tülay Çakmak notu].

[15] Bkz. yukarıda not 4.

[16] Bkz. yukarıda not 14.

[17] *GCED*'de bu im 1472 no ile modern telaffuzu *chieh* ile gösterilmiştir. *MCED* (no. 2635)'de bu im *hsieh* olarak okunmuştur.

[18] Bkz. yukarıda not 4.

[19] Bu im günümüzde *hsüeh* şeklinde okunmaktadır, eskiden ise *hsieh* diye okunuyordu.

[20] Bu im *GCED*'de 6239 no ile modern telaffuzu *ku* ile gösterilmiştir. Klasik dönemde bu imin bir de *yü* şeklinde bir telaffuzu vardı.

[21] Bkz. yukarıda not 20.

[22] Bir cins şahin(doğan) için kullanılan bu kelime, Pulleyblank lügatında ve *Chou Fa-kao* (CFK) lügatında da bulunmamaktadır. *GCED* (4998)'de C. *kwèt, wèt*, F. *kauk, houk*, N. *Kwah*, P. *'ku, hu'* okunuşlarını vermiştir. Matthevs (no. 3489) ise bugün için hem *ku*, hem de *hu* okunuşlarını vermiştir.

[23][Pulleyblank bu adı kjɛˇ/ kjiat/ kɛt/ ʂɛˋ/ ʂɦiaˋ/ ʤ a'/ shwajˋ/ sujˋ/ ʂwiʰ şeklinde, Wang ise kiæt/ ʒ a/ ʃ ui şeklinde okumuştur Yrd. Doç. Dr. Tülay Çakmak notu].

[24] [乙 *i* imi 於 Pinyin: *yú* ve 箠 Wade-Giles: *pʻi* imlerinin bileşiminden (K'ang-hsi Tzu-tien:83), 彌 *mí* imi, 武 *wu* ve 移 *í* imlerinin bileşiminden (K T:361), 泥 *ni* imi, 奴 *nú* ve 祇 *tí* imlerinin bileşiminden (KT:617), 孰 *shú* ve 殊 *shú* ve 六 *liù* imlerinin bileşiminden (KT:280), 俟 *chí* imi, 牀 *chuáng* ve 史 *shǐh* imlerinin bileşiminden (KT:105), 利 *lì* imi, 力 *lì* ve 至 *chìh* imlerinin bileşiminden (KT:1389), 必 *pì*, 毗 *pʻí* ve 必 *pì* imlerinin bileşiminden oluşmaktadır. Wang'a göre bu unvan *ʔit* (33:33;208:46), *mi* (26:4;203:40), *ni* (27:8;203:4), ʒ *ok* (29:16;178:6), ʒi (29:21;203:44), *li* (27:9;203:44), *bit* (26:3;209:46) olarak okumaktadır *(ʔit-mi-ni-ʒ ok-ʒi-li-bit)*. Yrd. Doç. Dr. Tülay Çakmak notu].

[25] Bkz. yukarıda not 14.

[26] *GCED*'de bu im 9505 no ile *p'o* telaffuzu ile gösterilmiştir. *GCED* 4. ton, Pulleyblank 2.ton olarak göstermektedir. Mathews lugatında (*MCED*) no. 1976'da bulunan bu im "*fu*" telaffuzu altına konmuşsa da, *p'o*[2] olarak okunduğu da belirtilmiştir. [Bu imi Pulleyblank *fu'/ ʃfiɣwk/ ʃfiuwk/ buwk/ bɘk* şeklinde, Wang ise *bɘk* şeklinde okumuştur Yrd. Doç. Dr. Tülay Çakmak notu].

[27] Bkz. yukarıda not 4.

[28] Bkz. yukarıda not 26.

[29] Bkz. yukarıda not 26.

[30] [Pulleyblank bu imi *fu'/ ʃfiɣwk/ ʃfiuwk/ buwk* şeklinde, Wang ise *b ok* şeklinde okumuştur Yrd. Doç. Dr. Tülay Çakmak notu].

[31] Bkz. yukarıda not 4.

[32] Bu unvanın ilk imi *t'u* hakkında yukarıda not 4'te bilgi verilmiştir. [悉 *hsī* imi ise 息 (hsī) 七 *ch'ī* imlerinin ön ünsüzü ve son ünlüsünden oluşmakta ve *sit* (Wang1985:31:25;208:46) diye okunmaktadır. Bu unvanı Wang *tuɐt-sit+bɘk* olarak okurken Pulleyblank *tuɐt-sit+buwk/ bɘk* diye okumaktadır Yrd. Doç. Dr. Tülay Çakmak notu].

[33] Bkz. yukarıda not 4.

[34] Bkz. yukarıda not 12.

[35] Bu unvanın birinci imi yukarıda *p'o* (bäg) olarak açıklanmıştır. Bkz. yukarıda not 26. [İkinci imi olan 俱 *chü* T'ang dönemi uyağına göre, 舉 *chü* ve 朱 *chü* imlerinin bileşiminden oluşmakta ve *ku* (Wang 1985:31:27;175:4) biçiminde okunmaktadır. Bu sözcük Wang'a göre *bɘk-ku> bɘk-ɐu> bɘk-u (=be:g)* olarak okunmaktadır Yrd. Doç. Dr. Tülay Çakmak notu].

[36] Bkz. yukarıda not 26.

[37] Bkz. yukarıda not 4.

[38] Bkz. yukarıda not 17.

[39] Pulleyblank Pinyin de *liie* değil de *lyuè* şeklini kullanmaktadır.

[40] Pulleyblank'ta bulunmayan bu im, *Chou Fa-kao* lugatinde (*CFK*) s.135 # 3625b *t'wan/ t'uan/ t'un* şeklinde gösterilmiştir.

[41] *GCED*'de 9425'te bu imi 4. tonda *p'o* olarak okumaktadır.

[42] Bkz. yukarıda not 26.

[43] Bkz. yukarıda not 17.

KAYNAKÇA

A. Yazılı Kaynaklar
B. Görsel Kaynaklar

A. Yazılı Kaynaklar

*Yazılı Kaynaklar**

ABRAMSON, MARC. *"Heavenly Qaghan, T'ang-T'ai-tsung: Kingship and Legitimization in the Early T'ang."* Basılmamış lisans tezi, Harvard Üniversitesi, 1992.

ADAM, VOLKER, JENS PETER LAUT, ANDREAS WEISS. *Bibliographie alttürkischer Studien.* Wiesbaden: Harrassowitz, 2000.

AİTMATOV, ÇİNGİS. *Gün Olur Asra Bedel.* İstanbul: Ötüken, 1995.

5000 ans d'art chinois Peinture 2 La peinture sous les Sui, les Tang et les Cinq Dynasties. Beijing, 1988.

BARFIELD, THOMAS J. *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China.* Cambridge, Massachussetts: Basil Blackwell, 1989.

BARTHOLD, W. "The Burial Rites of the Turks and the Mongols. çev. J. M. Rogers. *CAJ* 14 (1970).195-227 (Rusçası 1921).

BAYAR, DOVDOIN. *The Turkic Stone Statues of Central Mongolia.* Ulan Bator: Institute of History. Mongolian Academy of Sciences, 1997.

BAYKARA, TUNCER. *Türk Adının Anlamı.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1998.

BEASLEY, W. G. ve E. G. PULLEYBLANK. *Historians of China and Japan.* New York, Toronto: Oxford University Press, 1961.

BECKWITH, CHRISTOPHER I. *The Tibetan Empire in Central Asia.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1987.

BİÇURİN, N. Y. (YAKİNF) *Sobraniye svedeniy o narodakh, obitavşçikh v Sredney Azii v drevnie vremena.* 3 cilt. Moskva-Leningrad, 1950 (ilk baskı 1854).

BODDE, DERK. *China's First Unifier.* Leiden: E. J. Brill, 1938.

BOMBACI, ALESSIO. "On the Ancient Turkic Title *eltäbär*", *Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference.* Naples: Istituto Universitario Orientale Seminario di Turcologia, 1970, s.1-66.

BOMBACI, ALESSIO. "The Husband of Princess Hsien Li Bilgä". *Studia Turcica.* Budapest 1971, s. 103-123.

BOMBACI, ALESSIO. "On the Ancient Turkish Title 'Shad'". *Gururajamanjarika. Studi in Onoredi Giuseppe Tucci.* Napoli: Istituto Universitario Orientale, 1974, s.167-193.

BOODBERG, P. "The Language of the T'o-pa Wei". *HJAS* 1 (1936).167-185; tıpkıbasım ALVIN P. COHEN (derl.) *Selected Works of Peter A. Boodberg.* Berkeley, London: University of California Press, 1979.

BOODBERG, P. "Three Notes on the T'u-chüeh Turks". *Semitic and Oriental Sudies* (University of California Publication in Semitic Philology). *Semitic and Oriental Studies presented to William Popper* 11 (1951).1-11; tıpkıbasım ALVIN P. COHEN

(derl.) *Selected Works of Peter A. Boodberg.* Berkeley, London: University of California Press, 1979.

BOODBERG, P. "Notes on Isocolometry in Early Chinese Accounts of Barbarians". *Oriens* 9 (1957).119-127; tıpkıbasım ALVIN P. COHEN (derl.) *Selected Works of Peter A. Boodberg.* Berkeley, London: University of California Press, 1979.

BOSWORTH, C. E. ve GERARD CLAUSON. "Al-Xwarazmi on the Peoples of Central Asia". *JRAS* 1965, s. 2-12.

BREGEL, YURI. *An Historical Atlas of Central Asia.* Leiden: E. J. Brill. 2003.

CAO GANG 曹 刚. *Xi'an Forest of Stone Tablets Museum.* China: Shaanxi People's Art Publishing House, 2000. 西安碑林博物官. 中国陕西人民出版社, 2000.

CAPON, EDMUND. *Art and Archaeology in China.* Great Britain: Westerham Press, 1977.

CEN ZHONGMIAN 岑仲勉. *Tujue jishi* 突厥集史. 2 cilt. Beijing: Zhonghua shuju 北京中華書局, 1958a. [WG: TS'EN CHUNG-MIEN. *T'u-chüeh chi-shih.* 2 cilt. Beijing: Chung-hua shu-chü, 1958a.]

CEN ZHONGMIAN 岑仲勉. *Xi Tujue shiliao buque ji kaozheng* 西突厥史料補闕 及考證. Beijing: Zhonghua shuju 北京中華書局, 1958b. [WG: TS'EN CHUNG-MIEN. *Hsi T'u-chüeh shih-liao pu-ch'ieh chi k'ao-cheng.* Beijing: Chung-hua shu-chü, 1958b.]

CHAN HOK-LAM. *Legitimation in Imperial China.* Seattle: Washington University Press, 1984.

CHANG, CH'I-YÜN 張其昀. *Chung-wen ta-tz'u-t'ien* 中文大辭典. 10 cilt. T'ai-pei 臺北: Chung-kuo wen-hua ta-hsüeh ch'u-pan-pu 中國文化大學出版部, 1973-1993. [*Zhang Qiyun. Zhongwen dacidian*].

CHANG JEN-T'ANG. *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler.* Taipei, 1968.

CHAVANNES, EDOUARD. *Notes additionelles sur les Tou-kioue (turc) Occidentaux.* Paris 1941.

CHEN GUOCAN 陈国灿. "Tang qianling shi renxiang ji qi xianming di yanjiu 唐乾陵石人相及其衔名的研究". *Wenwu jikan.* 文物集刊/ di 2 ji 第 2 辑 1980, s.189-203 [Ch'en Kuo-ts'an. "T'ang Ch'ien-ling shih jen-hsiang chi ch'i hsian-ming-te yen-chiu. *Wen-wu ji k'an*/ ti 2 ji. 1980, s.189-203]

Chiu T'ang-shu 舊唐書. Liu Hsü 劉昫 (başk.). 16 cilt. Pei-ching (Beijing): Chung-hua shu-chü 北京中華書局, ilk 1975 baskısından 1995. [Liu Xu. Jiu *Tangshu.* Beijing: Zhonghua shuju, 1975]

Chou-shu 周書. LING-HU TE-FEN 令狐德棻 (başk.). 3 cilt. Pei-ching (Beijing): Chung-hua shu-chü 北京中華書局, ilk 1971 baskısından 1995. [*Zhoushu.* Linghu Defen (başk.). Beijing: Zhonghua shuju, 1975]

Chung-kuo ku-chin ti-ming ta-tz'u-tien 中國古今地名大辭典. Shanghai: Shang-wu yin-shu kuan 上海商物印書官, 1930 [*Zhongguo gujin diming da cidian.* Shanghai: Shangwu yinshuguan, 1975] .

Chung-kuo jen-ming ta-tz'u-tien 中國人名大辭典 Shanghai: Shang-wu yin-shu-kuan 上 海商務印書館, 1930 [*Zhongguo renming da cidian.* Beijing: Shangwu yinshuguan, 2003]

CHOU FA-KAO 周法高 (başk.) *A Pronouncing Dictionary of Chinese Characters in Archaic Ancient Chinese, Mandarin, Cantonese* 漢字古今音彙. Hong Kong: The Chinese University Press 香港中文大學出版社, 1989.

CLARK, LARRY V. "Mongol Elements in Old Turkic? ". *JSFOu* 75(1977).110-168.

CLAUSON, GERARD. " The Ongin Inscription". *JRAS* (1957).177-192.

CLAUSON, GERARD. "Some Notes on the Inscription of Toŋuquq". *Studia Turcica.* Budapest, 1971, s. 125-132.

CLAUSON, GERARD ve EDWARD TRYJARSKI. "The Inscription at Ikhe Khushotu". *Rocznik Orientalistyczny* 34(1971). 7-37.

CLAUSON, GERARD. *An Etymological Dictionary of Pre-Thireenth-Century Turkish.* Oxford: Clarendon Press, 1972.

CLAVIJO. *Embassy to Tamerlane 1403-1406.* Çev: Guy Le Strange. London: George Routledge and Sons, 1928.

CLEAVES, F. W. *The Secret History of the Mongols.* Cambridge: Harvard University Press, 1982.

COHEN, ALVIN P. (derl.) *Selected Works of Peter A. Boodberg.* Berkeley, London: University of California Press,1979.

CREEL, H. G. "The Beginnings of Bureaucracy in China: The Origin of the *Hsien*". *Chung-kuo shang-ku shih lun-wen hsüan-chi.* 2 cilt. Taipei: T'ai-lien kuo feng ch'u-pan-she, 1965.

CZEGLEDY, K. "Coqay-quzı, Qara-qum, Kök-öŋ". *AOH* 15 (1962). 55-69.

ÇAKMAK, TÜLAY. "Hsiung-nu (Hun) Kişi Ad ve Unvanlarının Eski Çince Yazı Çevrimi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sayı 21 (2003).1-17.

DAINIAN, ZHANG. *Key Concepts in Chinese Philosophy.* New Haven and London: Yale University Press, 2002.

DASHNYAM, LUBSANDAMBYN. *Mongol nutagh dakh tuukh soyodyn durstal.* Ulanbaator: Mongolian Academy of Humanities, 1999.

DI COSMO, NICOLA. *Inner Asia in Chinese History: An Analysis of the Hsiung-nu in the "Shih chi".* Michigan: University Microfilms U.M.I., 1991.

DI COSMO, NICOLA. "Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and its Significance in Chinese History". *The Journal of Asian Studies* 53 (1994).1092-1126.

DI COSMO, NICOLA. "State Formation and Periodization in Inner Asian History". *Journal of World History* 10 (1999).7-39.

DI COSMO, NICOLA. *Ancient China and its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History.* United Kingdom: Cambridge University Press, 2002.

DIEN, ALBERT E. *State and Society in Early Medieval China.* Standford, California: Standford University Press, 1990.

DİVİTÇİOĞLU, SENCER. *Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülüg).* İstanbul: Kent Basımevi, 1987.

DOERFER, GERHARD. *Türkishe und Mongolische Elemente im Neupersischen.* 4 cilt. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1965, 1967.

DONG RUICHENG 董瑞成. *Mount Tai, Symbol of the Chinese Spirit* 中华之魂五岳独尊泰山. Beijing China Travel and Tourism Press 北京中国旅游出版 社, 1997 [WG: Tung Jui-ch'eng].

DONG YUKUI 董郁奎. *Zhongguo tongshi. Sui Tang Wudai.* 中国通史隋唐五代. Zhejiang: Chunan yinshua changyinshua 浙江淳安印刷厂印刷, 1995 [WG: Tung Yü-k'uei. *Chung-kuo t'ung shih.* Sui T'ang, Wu-tai. Che-chiang: Ch'un-an yin shua-ch'ang-yin-shua, 1995].

DONUK, ABDÜLKADİR. *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler.* İstanbul, 1988.

DRAMALI, ZEYNEP. "Eli Kırbaçlı Fetişist Kadınların Piri Çin İmparatoriçesi Wu Hou idi". *Hürriyet Gazetesi Tarih Eki.* İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 2004, s.11-13.

Dunhuang bi hua linben xuan ji. 敦煌壁画臨本选集. Shanghai: Renmin meiyi chubanshe 人民美亦出版社, 1989. [WG: *Tun-huang pi-hua lin-pen hsüan-chi.* Shang-hai: Jen-min mei-i ch'u-pan she, 1989].

DUNNELL, RUTH. *Tanguts and the Tangut State of Ta Hsia.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1983.

EBERHARD, WOLFRAM. "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında". *Belleten* 35 (1945).319-340.

EBERHARD, WOLFRAM. *A History of China. New Enlarged Edition.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1971.

EBERHARD, WOLFRAM. *A Dictionary of Chinese Symbols. Hidden Symbols in Chinese Life and Thought.* London, New York: Routledge, 1986.

EBERHARD, WOLFRAM *Çin'in Şimal Komşuları.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

EBREY, PATRICIA BUCKLEY. *The Cambridge Illustrated History of China.* Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

ECSEDY, H. "Old Turkic Titles of Chinese Origin". *AOH* 18 (1965).83-91.

ECSEDY, H. "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century". *AOH* 21 (1968).131-178.

ECSEDY, H. "Tribe and Tribal Society in the 6th Century Turk Empire". *AOH* 25 (1972).245-262.

ECSEDY, ILDIKO. "Cultivators and Barbarians in Ancient China". *AOH* 28 (1974).327-349

ECSEDY, ILDIKO. "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age". *AOH* 31 (1977).3-15.

ECSEDY, ILDIKO. "A Contribution to the History of Karluks in the T'ang Period". *AOH* 34 (1980). 23-37.

ECSEDY, ILDIKO "Far Eastern Sources on the History of the Steppe Region". *Bulletin de l'École Français d'Extême Orient (à la Mémoire de Paul Demieville)* 64 (1981a).263-276.

ECSEDY, ILDIKO. "Nomads in Historical Research". *AOH* 35 (1981b).201-227.

ERDAL, MARCEL. *Old Turkic Word Formation.* 2 cilt. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.

EREN, HASAN. Tanıtım yazısı: "*Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurskikh yazykov. Leksika*". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi.* Ankara 2000, s. 281-284.

ERGİN, MUHARREM. *Orhun Abideleri.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1975.

ESİN, EMEL. *Antecedents and Development of Buddhist and Manichean Turkish Art in Eastern Turkestan and Kansu.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.

ESİN, EMEL. " 'And'. Cup Rites in Inner Asian and Turkish Art". *Forschungen zur Kunst Asiens in Memoriam Kurt Erdmann.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. İstanbul: Türk ve İslâm Sanat Enstitüsü, 1969, s. 224-261.

ESİN, EMEL. "Ötüken İllerinde, M.S. Sekizinci ve Dokuzuncu Yüzyıllarda Türk Abidelerinde Sanatkar Adları". *Türk Kültürü El Kitabı* Cilt II. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972. s. 44-74.

ESİN, EMEL. *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş. Türk Kültürü El-Kitabı.* Cilt II. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.

ESİN, EMEL. "Tengrilik-Türklerde Gök Tapınağına Dair". *Sanat Tarihi Yıllığı. 12* (1982a).35-60.

ESİN, EMEL. "Bengü-Taş (The Rock of Immortality). An Essay on Turkish Steles with Stag Depiction". *Studia Turcologica Alexii Bombaci Memoriae Dicata.* Napoli: Istituto Universitario Oriantale, 1982b, s. 141-164.

ESİN, EMEL. "'Kotuz'. İkinci Kök-Türk Sülalesinin 'Tamga'sı". *Erdem* 1 (1985).125-145.

ESİN, EMEL. "İlteriş Kağan". *Erdem* 2 (1986).171-193.

ESİN, EMEL. "The Cosmic Man in Turkish Texts and Iconography". *Religions and Lay Symbolism in the Altaic World.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1989. s. 114-123.

ESİN, EMEL. "İlteriş Kağanın Mezarı Sanılan Şivet-Ulan Külliyesi". *IX. Türk Tarih Kongresi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981, s. 569-577.

ESİN, EMEL. *Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar).* İstanbul 1979.

FAIRBANK, JOHN. *The Chinese World Order.* Cambridge, Massachussetts: Harvard University Press, 1968.

FAYZRAHMANOV, GABDELBAR. *Drevnie Tyurki v Sibiri Tsentralnoi Azii.* Kazan, 2000.

FRIEDMAN, J. VE M. T. ROWLANDS. "Notes Towards an Epigenetic Model of the Evolution of 'Civilization'". *The Evolution of Social Systems.* Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1978, s. 201-279.

FRYE, RICHARD N. "Tarxun-Turxun and Central Asian History". *HJAS* 14(1951).105-129.

FRYE, R. N. "Arabic, Persian and Turkish Historiography in Central Asia". C. E. BOSWORTH and M. S. ASIMOV (yay.), *History of Civilizations of Central Asia.* Cilt IV . Paris: UNESCO, 2000, s.152-156.

GABAIN, ANNEMARIE VON. *Das Uigurische Königreich von Chotcho 850-1250. Akademie Verlag (Sitzungberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin).* Berlin 1961.

GABAIN, ANNEMARIE VON. "Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken". *Der Islam* 29 (1950).30-62.

GABAIN, ANNEMARIE VON. *Einführung in die Zentralasiankunde.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 1979.

GARDNER, CHARLES S. *Chinese Traditional Historiography.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1938.

GARY, Seaman and Daniel MARKS (yay.), *Rulers From The Steppe.*

GENG SHIMIN. "Die alttürkischen Steppenreiche (552-745)". Hans Robert Roemer (yay.) *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period (Histoire des peuples Turcs à l' Époque Pré-Islamique).* Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2000, s. 102-125.

GILES, HERBERT A. *A Chinese-English Dictionary.* 2 cilt. New York, 1964.

GILES, HERBERT A. *Chinese Traditional Historiography.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1938.

GIRAUD, RENÉ. *Göktürk İmparatorluğu İlteriş, Kapgan ve Bilge Hükümdarlıkları (680-734).* İstanbul: Ötüken, İstanbul 1999.

GIRAUD, RENÉ. *L'Empire des Turcs Celestes.* Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient, 1960.

GIRAUD, RENÉ. "Tonyukuk'un Orhon'dan Temir Kapı'ya Gidiş Yolu" . *V. Türk Tarih Kongresi. Ankara 12-17 Nisan 1956.* Ankara: TTK, 1960, s. 317-321.

GIRAUD, RENÉ. *L'inscription de Baïn Tsokto.* Paris: Librarie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve, 1961.

GNOLI, GH. " 'Qut' e le montagne". *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata.* Napoli: Istituto Universitario Orientale, 1982, s. 251-261.

GOLDEN, PETER B. "The Migrations of the Oğuz". *Archivum Ottomanicum* 4 (1972).45-84.

GOLDEN, P. B. "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Chinggisid Nomads of Western Eurasia". *AEMA* 2 (1982).37-76.

GOLDEN, PETER, B. "Khazaria and Judaism". *AEMA* 3(1983).127-156.

GOLDEN, PETER, B. "The Qipchac of Medieval Eurasian Example of Stateless Adaptation in the Steppes". *Rulers from the Steppe: State Formation in the Eurasian Periphery.* Los Angeles: Ethnographics Press, 1991, s.132-157.

GOLDEN, PETER B. "The Codex Cumanicus". *Central Asian Monuments.* İstanbul: Isis Press, 1992, s.33-63.

GOLDEN, PETER B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.

GOLDEN, P. B. "Cumanica IV: The Tribes of Cuman-Qipchaks". *AEMA* 9 (1995-1997).99-122.

GOLDEN, PETER B. "Religion among the Qıpchaqs of Medieval Eurasia". *CAJ* 42 (1998).180-237.

GOLDEN, PETER B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çev. Osman Karatay. Ankara: Kara Matbaası, 2002.

GÖKALP, CEVDET. *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri. Proto-Moğollar Üzerine Bir Etüd Denemesi*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973.

GÖMEÇ, SAADETTİN. *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Türksoy, 1997.

GÖMEÇ, SAADETTİN. "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2001, s. 205-210.

GUMILEV, L. N. *Drevniye tjurki*. Moskva, 1967.

GUMILEV, L. N. *Qedim Türkler*. Çev: Vilayet Guliyev-Veli Hebiboğlu. Baku: Kençlik, 1993.

GUMILÖV, L. N. *Eski Türkler*. Istanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999.

GUNGWU, WANG. "The Rhetoric of the Lesser Empire: Early Sung Relations with its Neighbors". M. Rossabi (yay.) *China Among Equals*. Berkeley, California University of California Press, 1983, s. 47-65.

GYULA MORAVCSIK. *Byzantinoturcica*. 2 cilt. Leiden: E. J. Brill, 1983.

HAMILTON, JAMES RUSSELL. *Les Ouighours à l'époque des cinq dynasties d'apres les documents chinois*. Paris: Presses universitaires de France, 1955.

HAMILTON, JAMES RUSSELL. "Toquz-oyuz et On-uygur". *JA* 250 (1962). 23-63.

HAN WEI VE ZHANG CHONGXIN 韩伟长崇信 *Select Relics From Zhaoling Mausoleum. Zhaoling wenwu jinghua*. 昭陵文物精华. Shaanxi People's Art Publishing House 西安陕西人民美术出 版社, 1991. [WG: Han Wei ve Chang Ch'ung-hsin].

HAUSSIG, H. W. "Überlegungen zum Namen der Türken". *Studies in Honor of Gunnar Jarring*. Ulla Ehnensvard (yay.). Istanbul: Swedish Research Institute, 1988, s. 45-50.

HERRMANN, ALBERT. *An Historical Atlas of China*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1966.

HIRTH, FRIEDRICH. "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach chinesischen Quellen. I. Zeit des Ku-tu-lu." W. RADLOFF (yay.). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (St. Petersburg, 1899), cilt 2, s. 1-140.

HOLMGREN, JENNIFER. "Widow Chastity in the Northern Dynasties: The Lieh-nü Biographies in the Wei-shu". *Papers on Far Eastern History* 23 (1981).165-187.

HOLMGREN, JENNIFER. "Wei-shu Records on the Bestowal of Imperial Princesses during the Northern Wei Dynasty". *Papers on Far Eastern History* 27 (1983). 21-97.

HOLMGREN, JENNIFER. "Observations on Marriage and Inheritance Practices in Early Mongol and Yüan Society, with Particular Reference to Levirate". *Journal of Asian History* 20 (1986).127-192.

HOLZWARTH, WOLFGANG. "The Uzbek State as Reflected in the Eighteenth Century Bukharan Sources". *Orientwissenschaftliche Hefte. Mitteilungen des SFB „Differenz und Integration"* 4/2: *Nomaden und Sesshafte. Fragen, Methoden, Ergebnisse* 15 (2004).93-131.

Hsin T'ang-shu 新唐書 (Ou-yang Hsiu 歐陽修 başk.). 20 cilt. Pei-ching (Beijing): Chung-hua shu-chü 北京中華書局, 1975. [*Xin Tangshu.* Ouyang Xiu (başk.) Beijing: Zhonghua shuju, 1975]

HUA TAO VE CHEN DEZHI. "The Qarluq in the Western Tianshan Mountains Region during the 8th to 10th Centuries". *Land Routes of the Silk Roads and the Cultural Exchanges between the East and West before the 10th Century.* Beijing: New World Press, 1996, s. 85-87.

HUCKER, CHARLES O. *China A Critical Bibliography.* Arizona: The University of Arizona Press, 1962.

HUCKER, CHARLES O. *A Dictionary of Official Titles in Imperial China.* Taipei, Taiwan: Southern Materials Center, Inc., 1985.

HULSEWE, A. F. P. *China in Central Asia.The Early Stage: 125 B.C.-A.D.23.* Leiden: E. J. Brill, 1979.

HUNG, WILLIAM. "The T'ang Bureau of Historiography before 708". *HJAS* 23 (1960-1961).93-107.

İNAN, ABDÜLKADİR. "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler". *Makaleler ve İncelemeler.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968. s. 305-316.

İNAN, ABDÜLKADİR. *Eski Türk Dini Tarihi.* Ankara: Kültür Bakanlığı, 1976.

İNAN, ABDÜLKADİR. *Makaleler ve İncelemeler.* 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969.

İZGİ, ÖZKAN. *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989 (2000).

JACOBSON, ESTHER. *The Deer Goddess of Ancient Siberia. A Study in the Ecology of Belief.* Leiden: E. J. Brill, 1993.

JULIEN, STANISLAS. "Documents historiques sur les Tou-kioue extraits du Pien-itien et traduit du Chinois". *JA* (1864). 200-240.

KAFADAR, CEMAL. *Between two Worlds. The Construction of the Ottoman State.* Berkeley: University of California Press, 1995.

KAFESOĞLU, İBRAHİM. *Göktürk Hakanlığı.* Teksir Edilmiş Ders Notları. İstanbul 1964-1965.

KAFESOĞLU, İBRAHİM. *II. Göktürk Hakanlığı (Kutluk Devleti).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumî Türk Tarihi Kürsüsü, Teksir Edilmiş Ders Notları, 1966-1967.

KAFESOĞLU, İBRAHİM. *Türk Milli Kültürü.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1977.

K'ang-hsi Tzu-tien 康熙字典 Pei-ching (Beijing): Chung-hua shu-chü 北京中華書局, 1984 [*Kangxi Zedian*.Beijing: Zhonghua shuju, 1984].

KARLGREN, BERNHARD. *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese.* Paris: Librairiere Orientaliste Paul Geuthner, 1923.

KARLGREN, BERNHARD. *Philolgy and Ancient China.* Philadelphia: Porcupine Press, 1926.

KESSLER, ADAM T. *Empires beyond the Great Wall. The Heritage of Genghis Khan.* Los Angeles: Natural History Museum, 1994.

KHODARKOVSKY, MICHAEL. *Where Two Worlds Met. The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600-1771.* Ithaca and London: Cornell University Press, 1992.

KHU'AKOV, U. S. "The Commercial Routes Binding 'The Great Silk Road' with Southern Siberia". *Land Routes of the Silk Roads and the Cultural Exchanges Between the East and West Before the 10th Century.* Beijing: New World Press 1996, s. 119-132.

KIMBALL, LINDA AMY. "The Vanished Kimak Empire". *Opuscula Altaica. Essays Presented in Honor of Henry Schwarz.* Bellingham: Washington: Center for East Asian Studies, 1994, s. 370-392.

KLJASHTORNYJ, S. G. ve VLADİMİR A. LİVŞİÇ. "The Sogdian Inscription of Bugut Revisited". *AOH* 26 (1972).69-102.

KLYASHTORNJ, S. G. "The Terkin Inscription". *AOH* 36 (1982).335-366.

KLYASHTORNJ, S. G. "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan". *AOH* 39 (1985).137-156.

KLYAŞTORNIY, S. G. ve VLADİMİR A. LİVŞİÇ. "Bugut'taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten* (1987). 201-241.

KLYASHTORNJ, S. G. "Das Reich der Tataren in der Zeit vor Chinggis Khan". *CAJ* 26 (1992).72-93.

KLYASHTORNJ, S. G. "The Second Türk Empire (682-745)". *History of Civilizations of Central Asia.* Paris: UNESCO, 1996, cilt III, s. 335-347.

KLYASHTORNJ, S. G. "The Royal Clan of the Turks and the Problem of its Designation". *Post-Soviet Central Asia.* London, New York: Tauris Academic Studies and the International Institute for Asian Studies (Leiden) 1998, s. 366-369. Makalenin Türkçesi: "Orhun Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun adı". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (1994).137-139.

KOJEMYAKO P. N. Otçet o polevyx arkheologicheskix rabotax na Krasnoreçenskom gorodische v 1961 g.". *Krasnaya Reçka i Burana. Materialy i issledovaniya kirgizskoy archeologicheskoy ekspeditsiyi.* Frunze: Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, 1989, s. 8-24.

KRADER, LAWRENCE. "Feudalism and the Tatar Polity of the Middle Ages". *Comparative Studies in Society and History* 1 (1958).76-99.

LAUDE-CIRTAUTAS, ILSE. *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1961.

LEGGE, JAMES. *The She King. The Chinese Classics.* Taiwan, Taipei: SMC Publishing Inc., 1991-1994.

LIGETI, LOUIS. "Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise". *AOH* 1(1950). 141-188

LIGETI, L. "Régi Török eredetű neveink II [Türkçe Kökenli Eski Macarca İsimler II]" . *Magyar Nyelv* 75(1979): 259-273.

LIGETI, L. "Çin Yazısiyle Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi". Çev: Hasan Eren. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 3 (1951).301-327.

LIGETI, L. *Studia Turcica.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

Li-tai chih-kuan piao. 歷代職官表. 8 cilt. Tai-pei: Chung-hua shu-chü 臺北中華書局, 1970 [*lidai zhiguan biao*].

LING-HU TE-FEN 令狐德棻 (başk.). *Chou-shu* 周 書. 3 cilt. Pei-ching (Beijing): Chung hua shu-chü, 北京中華書局 1971 ilk baskıdan 1995 baskısı [Linghu Defen (başk.). *Zhoushu.* Beijing: Zhonghua shuju, 1975].

Liu Hsü 劉 煦 (başk.). *Chiu T'ang-shu* 舊唐書. 16 cilt. Pei-ching (Beijing): Chung-hua shu-chü 北京中華書局, ilk 1975 baskısından 1995. [Liu Xu. *Jiu Tangshu* Beijing: Zhonghua shuju, 1975].

LIU I-T'ANG 劉義棠. *T'u-hui yen-chiu* 突回研究. Tai-pei: Cheng-chih ta-hsüeh 臺北政治大學, 1990. [Liu Yitang, *Tu-hui yanjiu.* Taibei: Zhengzhi daxue].

LIU MAU-TSAI. *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe).* 2 cilt. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1958.

LUO XIN 罗新. "Zong kehan hao dao huangdi zunhao 從可汗號到皇帝尊號 ." *Tang Yanjiu* 唐研究 10(2004).283-295 [Lo Hsin. "Tsung K'e-han hao tao huang-ti ts'un-hao". *T'ang Yen-chiu* 10(2004).283-295]

LUO XIN 罗新. "Bei Wei zhiqin kao 北魏直勒考". *Lishi Yanjiu* 歷史研究 5(2004).24-38 [Lo Hsin. "Pei-wei chih-ch'in kao." *Li-shih Yen-chiu* 5(2004).24-38].

MACKERRAS, COLIN. "The Uighurs". *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s. 317-342.

MALOV. S. E. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti.* Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR, 1951.

MALYAVKİN, A. G. *Tanskiye xroniki o gosudarstvax tsentral'noy Azii. Teksty i issledovaniya.* Novosibirsk: Nauka Sibirskoye Otdeleniye, 1989.

MORAVCSIK, GYULA. *Byzantinoturcica.* 2 cilt. Berlin: Akademie-Verlag, 1958.

MORI, MASAO. " Higashi tokketsu kanshō gō kō. Tokketsu dai-ichi teikoku ni okeru šad [Study on the Official Titles of the Eastern T'u-chüeh. The Šad in the First T'u-chüeh Empire]. *Shigaku zasshi* LXX, 1961.

MORI, MASAO. "On Chi-li-fa (Eltäbär/Eltäbir) and Chi-chin (Irkin) of the T'ieh-lê Tribes". *Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture* 9 (1965).31-56.

MORI, MASAO. "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Üslubu Üzerine". *Reşit Rahmeti Arat İçin.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s. 363-371.

MORI, MASAO. *Kodai Toruko Minzokushi Kenkyu. Historical Studies of the Ancient Turkic Peoples (Eski Türk Araştırmaları).* 2 cilt. Tokyo: Yamakawa Shuppansha, 1967.

MORI MASAO. "A-shih-tê Yüan-chên ve Tonyuquq". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1973).87-93.

MORI, MASAO. "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı". *Tarih Enstitüsü Dergisi* 14 (1978).209-226.

MORI, MASAO. "The T'u-chüeh Concept of Sovereign". *Acta Asiatica. Bulletin of the Institute of Eastern Culture* 41 (1981).47-75.

NIENHAUSER, W. H. JR. *The Indiana Companion to Traditional Chinese Literature.* Cilt I. Bloomington: Indiana University Press, 1998.

NOVGORODOVA, E. A. *Drevnyaya Mongoliya.* Moskva: Nauka, 1989.

NYLAN, MICHAEL. *The Five Confucian Classics.* New Haven, London: Yale University Press, 2001.

ONAT, AYŞE, SEMA ORSOY, KONURALP ERCİLASUN. *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.

OHRIG, BRUNO. *Bestattungsriten alttürkischer Aristokraten im Lichte der Inschriften.* Münchner Ethnologische Abhandlungen. München: Minerva Publikation, 1988.

ORSOY, SEMA. *"Çin Kaynaklarına Göre M.S. V. Yüzyıl Başlarına Kadar Orta Asya'da Ti ve Ch'iang Kavimleri"*. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara 2003.

ORTNER. SHERRY B. "The Virgin and the State". *Feminist Studies* 4 (1978). 19-35.

OŞANİN I. M. *Bolşoy Kitaysko-Russkiy Slovar.* 4 cilt. Moskva: Akademia Nauk SSSR, Institut Vostokovedenya, 1983-1984.

OTKAN, PULAT. "Szu-ma Ch'ien: 'General Li'nin Biyografisi'. Shih Chi (Tarih Kayıtları), Bölüm 109, Biyografi 49". *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri* 3 (1983).135-145.

Ou-yang Hsiu 歐陽修 (başk.). *Hsin T'ang-shu* 新唐書. 20 cilt. Pei-ching (Beijing): Chung-hua shu-chü 北京中華書局, 1975. [Ouyang Xiu. *Xin Tangshu* Beijing: Zhonghua shuju, 1975]

ÖGEL, B. "Alttürkische Schad (Sü-Baschi)-Würde". *CAJ* 8 (1963).27-42.

ÖGEL, B. "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar". *Belleten* 21 (1957).81-137.

ÖGEL, B. *Sino Turcica.* Taipei, 1964.

ÖGEL, B. *Türk Mitolojisi.* 2 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1971, 1995.

ÖZYETGİN, A. MELEK. *Eski Türk Vergi Terimleri.* Ankara 2001.

PELLIOT, PAUL. "Kao-tch'ang, Qocho. Huou-tchcou et Qarâ-Khodja". JA 19 (1912). 579-603.

PELLIOT, PAUL. "L'origine de T'ou-kiou, nom chinois des Turcs". *TP* 16 (1915).687-689.

PELLIOT, PAUL. "Neuf Notes sur des Questions d'Asie Centrale". *TP* 26 (1929).201-266.

PELLIOT, PAUL. "Notes sur le "Turkestan" de M. W. Barthold". *TP* 27 (1930a).12-56.

PELLIOT, PAUL. "Sur la légende d'uguz khan en écriture ouigoure". *TP* 27 (1930b).247-258.

PELLIOT, PAUL ve HAMBIS, LOUIS. *Histoire des Campagnes de Gengis Khan. Cheng-wou ts'in-tcheng lou.* Leiden: E. J. Brill, 1951.

PRITSAK, OMELJAN. "Von den Karluk zu den Karachaniden". *ZDMG* 101 (1951).270-300.

PRITSAK, OMELJAN. "Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker". *UAJb* 24 (1952).49-104.

PRITSAK, OMELJAN. "'Qara', Studie zur türkischen Rechtssymbolik". *Zeki Velidi Togan'a Armağan.* İstanbul: Maarif Basımevi, 1955, s. 239-263.

PRITSAK, OMELJAN. "The Old Turkic Title <γwrγ'p'ynt >". *Studia Turcologica Alexii Bombaci Dicata.* Napoli: Istituto Universitario Oriantale, 1982, s. 402-405.

PRITSAK, OMELJAN. "Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources". *Journal of Turkish Studies* 9(1985): 205-211 *[Niguča Bičig. Pi Wên Shu. An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves].*

PULLEYBLANK, E. G. "The *Tʒyjyh Tongjiann Kaoyih* and the Sources for the History of the period 730-763". *BSOAS* 13(1950).448-473.

PULLEYBLANK, E. G. "A Sogdian Colony In Inner Mongolia". *TP* 41 (1952).317-356.

PULLEYBLANK, E. G. "Chinese Name for the Turks". *JAOS* 85 (1965).121-125.

PULLEYBLANK, E. G. "Chinese Historical Criticsm: Liu Chih-chi and Ssu-ma Kuang". *Historians of China and Japan.* London: Oxford University Press, 1971, s. 135-166.

PULLEYBLANK, E. G. "The 'High Carts': A Turkish-Speaking People before the Türks". *Asia Major (Third Series)* 3 (1990).21-26.

PULLEYBLANK, E. G. *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle and Early Mandarin.* Vancouver: UBC Press, 1991.

REISCHAUER, E. O. ve JOHN K. FAIRBANK. *East Asia The Great Tradition.* Boston: Houghton Mifflin Company, 1958.

ROREX A. ROBERT AND WEN FONG (yay.). *The Story of Lady Wen-chi. A Fourteenth-Century Handscroll in the Metropolitan Museum of Art.* New York: The Metropolitan Museum of Art, 1974.

ROSSABI, MORRIS (yay.) *China among Equals.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983.

ROSSI, ADRIANO V. "In margine on the Ancient Turkish Title Shad". *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata.* Napoli: Istituto Universitario Orientale, 1982, s.407-450.

ROUX JEAN PAUL "Les inscriptions de Bugut et de Tariyat sur la religion des Turcs". *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata.* Napoli: Istituto Universitario Orientale, 1982, s. 451-461.

ROUX JEAN PAUL. *Altay Türklerinde Ölüm.* İstanbul: Kabalcı, 1999.

ROUX JEAN PAUL. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini.* Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları, 1984.

"Ruined North Sima Gate of the Tang Taizong Zaoling Mausoleum in Liquan, Shaanxi 唐太 宗 昭陵司马门遗址" *Major Archeological Discoveries in China in* 2003 中国重要考古发现. Beijing: Wenwu Chubanshi 北京文物出版社, 2004, s. 140-146 .

RYBATZKI,VOLKER. *Die Toñuquq-Inschrift.* Studia uralo-altaica 40. Szeged, 1997.

RYBATZKI,VOLKER "Titles of Türk and Uighur Rulers in the Old Turkic Inscriptions ". *CAJ* 44(2000).2:205-292.

SCHAFER, E. H. The *Golden Peaches of Samarkand. A Study of T'ang Exotics.* Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1963.

SCHARLIPP, WOLGANG-EKKEHAR. *Die Frühen Türken in Zentralasien. Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur.* Darmstadt: Wissenschafliche Buchgesellschaft, 1992.

SCHARLIPP, WOLFGANG-EKKERHAD. "Bibliographie zur Geschichte der Alten Türken". Hans Robert Roemer (yay.) *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period (Histoire des peuples Turcs à l' époque pré-Islamique).* Berlin : Klaus Schwarz Verlag, 2000, s. 177-187.

SCHMITZ, ANDREA. *Die Erzaehlung von Edige. Gehalt, Genese und Wirkung einer historischen Tradition.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996.

SEAMAN, GARY ve DANIEL MARKS (yay.). *Rulers from the Steppe: State Formation in the Eurasian Periphery.* Los Angeles: Ethnographics Press, 1991.

SERTKAYA, OSMAN FİKRİ. "Tonyukuk Âbidesi Üzerine Üç Not". *Türkiyat Mecmuası* 19 (1980).165-182.

SERTKAYA, OSMAN FİKRİ. *Göktürk Tarihinin Meseleleri.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1995.

SERTKAYA, OSMAN FİKRİ, CENGİZ AYYILMAZ, TSENDİYN BATTULGA (hazrl.) *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü. Album of the Turkish Monuments in Mongolia.* Ankara: TİKA, 2001.

"Shaanxi sheng kaogu yanjiusuo 2003 nian keyan chengguo mulu 陕西省考古研究所 2003 年科研成果目录". *Kaogu nianbao* 考古年報 2003, s.15-17 [kollektif makalenin WG transkripsiyonu: "Shen-hsi sheng k'ao-ku yen-chiu-so 2003 nien k'e-yen ch'eng-kuo mu-lu". *K'ao-ku nien-pao* 2003:15-17]

Shen Qiwei. 沈起炜. *Huaxia wuqian nian. Sui Tang Wudai* 华夏五千年隋唐. Shanghai: Cishu chuban she 上海辞书出版社. [Shen Ch'i-wei. *Hua-hsia wu-ch'ien-nien. Sui, T'ang, Wu-tai.* Shang-hai: Ts'e-shu ch'u-pan shih, 1997].

SHIRATORI, K. "Kaghan Unvanının Menşei". Çev: İ. Gökbakan. *Belleten.* 9 (1945).497-503.

SINOR, DENIS. "Qapqan". *JRAS* 3-4 (1954).154-184.

SINOR, DENIS. "Some Components of the Civilization of the Türks". *Altaistic Studies* (25th PIAC, June, 1982,). Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets, Akademiens Konferenser 12 (1985).145-159.

SINOR, DENIS "The Turkic Title *tutuq* Rehabilitated". *Turcica et Orientalia.* Istanbul, Stocholm: Swedish Research Institute, 1988, s. 145-148.

SINOR, DENIS. *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

SSU-MA CHI'EN 司馬遷. *Shih chi* 史記. Pei-ching (Beijing): Chung-hua shu-chü 北京中華書局, ilk 1959 baskısından 1996. [Sima Qian. *Shiji*. Zhonghua shuju, 1959]

SSU-MA KUANG 司馬光. *Tzu-chih t'ung-chien* 資治通鑑. Shanghai: Shang-wu yin-shu-kuan, 1931 ve Pei-ching (Beijing): Chung-hua shu-chü 北京中華書局, 1997. [Sima Guang *Zizhi tongjian*. Shanghai: Shangwu yinshuguan, 1931 ve Beijing: Zhonghua shuju, 1997]

STRASSBERG, R. E. *Inscribed Landscapes. Travel Writing from Imperial China.* Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1994.

Sui-shu 隋書. WEI CHENG 魏徵 (başk.). 6 cilt. Pei-ching (Beijing): Chung-hua shu-chü 北京中華書局, ilk 1973 baskısından 1994 [WG: *Suishu.* Wei Zheng (başk.). Beijing: Zhonghua shuju, 1994].

SULTANOV, T.I. *Lifted up on the White Khoshma. Ghengis Khan's Descendants.* Almaty: Daik-Press, 2001.

TAN QIXIANG 譚其驤(yay.)*The Historical Atlas of China.* 8 cilt. Cilt V. *The Sui Dynasty Period, the Tang Dynasty Period, the Five Dynasties Period and Ten Kingdoms Period.* Shanghai: China Cartographic Publishing House, 1982. 中 国历史地图集第五冊 (隋唐五代十国时期).上海中国地图出版社, 1982 [WG: T'an Ch'i-hsiang. *Chung-kuo li-shih ti-t'u-chi.* 1982] Kısaltması : *CKLSTTC.*

TANG CHANGDONG 唐 昌 東. *Magnificent Frescos from the Great Tang Dynasty.* 大唐壁畫. China: Shaanxi Tourism Publishing House, 中国陕西旅游出版社 1996. [WG: T'ang Ch'ang-tung]

TANG, CHI. "Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı* 33 (1982).215-226.

T'ang hui-yao 唐會要 WANG P'U 王溥 (hazırl.). Pei-ching (Beijing): Chung-hua shu-chü 北京中華書局, 1981. [Tang Huiyao. Wang Pu (hazırl). Beijing: Zhonghua shuju, 1981].

TAŞAĞIL, AHMET. *Göktürkler.* 3 cilt. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 1999, 2004.

TEKİN, TALAT. *A Grammar of Orkhon Turkic.* Bloomington, Indiana: Indiana University, Uralic and Altaic Series, 1968.

TEKİN, TALAT. *Orhun Yazıtları.* Ankara: TDK, 1988.

TEKİN, TALAT. *Tunyukuk Yazıtı.* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:5. İstanbul: Simurg, 1994.

TEKİN, TALAT. *Orhun Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk.* İstanbul: Simurg, 1998.

TENİŞEV, E. R.. *Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurskikh yazykov. Morfologiya.* Moskva: Akademiya Nauk USSR, 1988.

TEZCAN, SEMİH. "Gibt es einen Namen Kök-Türk wirklich?". *Türkische Sprachen und Literaturen.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991, s. 357-375.

TEZCAN, SEMİH. "Über Orkhon-Türkisch *çuğay*". *Beläk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag.* Marcel Erdal und Semih Tezcan (yay.) *Turkologica* 23. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995, s. 223-231.

TGON, BAYAR. "Crisis o f Cultural Identity in Mongolian Nomadic Civilization". *Interface of Cultural Identity Development.* New Delhi: India International Centre, 1995.

TOGAN, İSENBİKE. "Ötüken'in Yeri ve Önemi". *Ötüken* sayı 11 (14 Kasım 1964).4-5.

TOGAN (-ARICANLI), İSENBİKE. "Tarihte Türk-Çin İlişkileri Hakkında Çin ve Türk Görüşleri". *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi. Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı* 8 (1985).125-135.

TOGAN, İSENBİKE. "Ottoman History by Inner Asian Norms". *The Journal of Peasant Studies* 18 (April/July 1991). 3-4:185-210; Halil Berktay and Suraiya Faroqhi (yay.) *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History.* London:Frank Cass, 1992 (tıpkıbasım).

TOGAN, İSENBİKE. "Onikinci Yüzyılda Hakimiyet Mücadelesi: Çin, Orta Asya ve Yakın Doğu'da". *Folkloristik. Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı.* Ankara 1998, s. 93-102.

TOGAN, İSENBİKE. *Flexibility and Limitation in Steppe Formations. The Kerait Khanate and Chinggis Khan.* Leiden: E. J. Brill, 1998.

TOGAN, İSENBİKE. "Türk Tarihinde Uzlaşmacı Tavır: Ruhaniyat-Siyaset ve Boy-Devlet İlişkileri". *Üçüncü Binyılın Eşiğinde Türk Uygarlığı.The Turkic Civilization at the Beginning of the Third Millenum. The Past, The Present, The Future* . Bişkek, 2000, s. 295-306.

TOGAN, İSENBİKE. "İç Asya'dan, Orta Asya'dan Türkiye'ye bir Bağlantı ve Uzanış". *Osmanlı Devletinin Kuruluşu: Efsaneler ve Gerçekler.* Ankara: İmge Yayınevi, 2000, s. 57-66.

TOGAN, İSENBİKE. "As Culture Evolves into Religion: Pre-Islamic Notions of Cosmology and Orientation in Central Asian Islam". *Collection of Materials. Unesco International Forum "Culture and Religion in Central Asia".* Bishkek: National Commission of the Kyrghyz Republic for Unesco, 2001, s. 213-243

TOGAN, İSENBİKE. "Göktürklerle İlgili Çince Kaynaklarda Söylem: *Chiu T'ang-shu*'dan Örneklerle". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.* Ankara: Türk Dil Kurumu, 2001, s. 353-366.

TOGAN, İSENBİKE. "Tarih Yazımı Açısından Geçmiş On Yıla Bakış". [ODTÜ] *Avrasya Dergisi* 2001, s.18-21.

TOGAN, İSENBİKE. "Türk Tarihinin Düşünsel Alanları". *Türk Tarihi.* Cilt I. Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanacaktır.

TOGAN, ZEKİ VELİDİ. *Ibn Fadlan's Reisebericht.* Leipzig: Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1939.

TOGAN, ZEKİ VELİDİ. "Orta Asya'da Rus ve Çin İstilâsi Devrinde Halk Hareketleri". *Ders Notları* (teksir), 1967-1968.

TOGAN, ZEKİ VELİDİ. *Umumî Türk Tarihine Giriş.* İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1971.

TOGAN, ZEKİ VELİDİ. *Oğuz Kağan Destanı-Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili.* İstanbul: Kayı Yayınları, 1972.

TORDAY LAZSLO. *Mounted Archers: The Beginnings of Central Asian History.* Edinburgh, Cambridge, Durham: The Durham Academic Press, 1997.

TOYNBEE, ARNOLD. *Half the World. The History and Culture of China and Japan.* London: Holt, Rinehart And Winston, 1973.

TSULTEM N. *Mongolian Sculpture. La Sculpture de la Mongolie. La Escultura de Mongolia.* Ulan-Bator: State Publishing House, 1989.

Ts'e-fu yüan-kuei 冊 府 元 龜. Wang Ch'in-jo 王 欽 若 (başk). Pei-ching (Beijing: Chung-hua shu-chü)北京中華書局 ilk 1960 baskısından 1994. [*Cefu yuangui.* Wang Qinruo. Beijing: Zhonghua shuju 1994]

TU YU 杜佑. *T'ung-tien* 通典. Shanghai: Shang-wu yin-shu kuan 上海商务印書館 1935; Pei-ching (Beijing): Chung-hua shu-chü, 北 京 中 華 書 局, 1988, 5 ciltlik noktalamalı yeni yayın [Du You. *Tongdian* Beijing 北 京: Zhonghua shuju 中华書局].

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988.

TWITCHETT VE FAIRBANK (genel yay.) *Cambridge History of China.* Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

TWITCHETT, DENIS AND HOWARD J. WECHSLER. "Kao-tsung (reign 649-83) and the Empress Wu: the Inheritor and the Usurper". *The Cambridge History of China.* Cilt III. *Sui and T'ang China 589-906.* Cambridge: Cambridge University Press, 1979, s. 242-289.

TWITCHETT, DENIS. "Introduction", *The Cambridge History of China.* Cilt III. *Sui and T'ang China 589-906.* Cambridge: Cambridge University Press, 1979b, s. 1-47.

TWITCHETT, DENIS. *The Writing of Official History under the T'ang.* Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

UĞURLU, KAMİL. *Orhun Anıtları.* Ankara: Ahmet Yesevi Vakfı, 1998.

XUDYAKOV, YU. S. *Voorujeniye tsentralnoaziatskix koçevnikov v epoxu rannego i razvitogo srednevekov'ya.* Novosibirsk: 'Nauka', Sibirskoye otdeleniye, 1991.

XUDYAKOV, YU. ve S.-V. YA. BUTANAYEV. *İstoriya Eniseyskix Kyrgyzov.* Abakan: Xakasskiy Gos. Universitet, 2000.

XUE ZONGZHENG 薛宗正. *Tujue shi* 突厥史. Beijing 北京: Zhongguo shchui kexue chuban she 中国社会科学出版社, 1992 [WG: Hsüeh Tsung-cheng. *T'u-chüeh shih.* Pei-ching: Chung-kuo she-hui k'e-hsüeh ch'u-pan she]. Kısaltması: *HTC*

WANG GUNGWU. *The Structure of Power in North China during the Five Dynasties.* Stanford: Stanford University Press, California 1963.

WANG HUAN. "Apa Qaghan, founder of the western Turkish Khanate, the Splitting up of the Turkish Khanate and the Formation of the western Turkish Khanate". *Social Sciences in China* 3 (1982).124-154.

WANG AIHE. *Cosmology and Political Culture in Early China.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

WANG, LI 王 力. *Hanyu yuyin shi* 汉语语音史. Beijing: Zhongguo shehui kexue chuban she 北京中国社会科学出版社, 1985 [WG: WANG, LI. *Han-yü yü-yin-shih.* Pei-ching: Chung-kuo shc-hui k'e-hsüeh ch'u-pan shc,1985].

WECHSLER, HOWARD J. *Mirror to the Son of Heaven. Wei Cheng at the Court of T'ang T'ai-tsung.* New Haven and London: Yale University Press, 1974.

WECHSLER, HOWARD J. The Founding of the T'ang Dynasty: Kao-tsu (Reign 618-26)". *The Cambridge History of China.* Cilt III. *Sui and T'ang China (589-906).* Cambridge: Cambridge University Press, 1979a, s. 150-187.

WECHSLER, HOWARD J. "T'ai-tsung (Reign 626-49). The Consolidator". *The Cambridge History of China.* Cilt III. *Sui and T'ang China (589-906).* Cambridge: Cambridge University Press, 1979b, s. 188-193.

WECHSLER, HOWARD J. *Offerings of Jade and Silk: Ritual and Symbol in the Legitimation of the Tang Dynasty.* New Haven, Conneticut: Yale University Press, 1985.

WEN TA-YA 溫大雅 *Ta-T'ang ch'uang-yeh ch'i-chu chu* 大唐創業起居注 Shang-hai: ku-chi ch'u-pan shih ch'u-pan 上海古籍出版社, 1983. [WG: Wen Daya. *Da Tang chuangye qichu zhu.* Shanghai: gujichuban she, 1983].

WHITFIELD, GILES. *Central Asia.* London: Cadogan Books, 1993.

WILHELM, HELLMUTH and DAVID R. KNECHTGES. "T'ang T'ai-tsung's Poetry". *T'ang Studies* 5 (1987). 1-23.

WILKINSON, ENDYMION. *Chinese History. A Manual Revised and Enlarged.* Cambridge Massachusetts and London: Harvard University Press, 2000.

WINNER, THOMAS G. The *Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia.* Durham: Duke University Press, 1958.

WITTFOGEL, KARL and FENG CHIA-SHENG. *History of Chinese Society. Liao (907-1125).* 36. cilt. Philadelphia: Preprinted from the Transactions of the American Philosophical Society, 1949.

WU YUGUI. 吴玉贵 *Tujue hanguo yu Sui Tang guanxi shi yanjiu* 突厥汗国与隋唐关系史研究. Tang yanjiu jijinhui congshu 唐研究基金会丛书 Serisi. Beijing: Zhongguo shehui kexue chuban she 中国社会科学出版社, 1998. [Wu Yü-kuei. *T'u-chüe han-kuo yü Sui T'ang kuan-hsi yen-chiu.* T'ang yen-chiu chichin hui ts'ung-shu Serisi. Pei-ching: Chung-kuo shih-hui ke-hsüeh ch'u-pan she, 1998]

WU ZHIYI 吴志毅. *The Cream of the Cultural Relics in China's Qian Ling Mausoleums. Zhongguo Qianling wenwu jinghua* 中国乾陵文物精华. Xi'an Shaanxi Tourism

Publishing House 西安陝西旅游出版社, tarihsiz. [WG: Wu Chih-i 吳志毅. *Chung-kuo ch'ien-ling wen-wu ching-hua.* 中國乾陵文物精華]

WYLIE, A. *Notes On Chinese Literature.* Shanghai: Presbyterian Mission Press, 1922.

YANG LIEN-SHENG. "The Organization of Chinese Official Historiography: Principles and Methods of the Standard Histories from the T'ang through the Ming Dynasty". Beasley ve Pulleyblank (yay.) *Historians of China and Japan.* London: Oxford University Press, 1971, s. 44-59.

YANG, LIEN-SHENG. "Historical Notes on the Chinese World Order". *The Chinese World Order.* Cambridge, Massachussetts: Harvard University Press, 1968, s. 20-33.

YAZAR, TURGAY. "Çadır-Bark- Türbe". *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu.* İstanbul: Mezarlıklar Vakfı, 1998, s.418-431.

YILDIRIM, DURSUN. "Köktürk Çağında Tanrı mı Tanrılar mı Vardı?". *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri.* Ankara: Devran Matbaası, 1992, s. 351-361.

YILDIRIM, DURSUN. "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme ve Oturma". *XI. Türk Tarih Kongresi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994. 519-530.

YILDIRIM, DURSUN. "[Ergene Kon]= [Erkin Kün] mü?". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten* 1997, Türk Dil Kurumu, Ankara 2000, s.61-149.

YÜ YING-SHIH. "The Hsiung-nu". D. Sinor (yay.) *Cambridge History of Early Inner Asia.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s.118-149.

YÜ YING-SHIH. *Trade and Expansion in Han China.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967.

YOSHIDA, YUTAKA AND TAKAO MORIYASU. "Bugut Inscription". *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 To 1998. The Society of Central Eurasian Studies.* Tokyo 1999, s. 122-126.

ZHANG PEI (張沛 yay.) *Zhaoling bei shi* 昭陵碑石 (Wu Gang 吳鋼'ın açıklamaları ile). Shaanxi sheng: Sanqin chuban she, 1993 陝西省 三秦出版社 [WG: Chang P'ei, Chao-ling pei-shih]

ZHANG ZHANGHUI 張 張惠. *Shaanxi diwang ling* 陝 西 帝 王 陵. Xi'an: Shaanxi luyu chuban she 西安陝西旅游出版社., 2000 [WG: Chang Chang-hui. Shen-hsi ti-wang ling. Hsi-an: Shan hsi lü-yu ch'u pan she, 2000]

Zhongguo gujin diming dacidian 中国古今地名大辭典. Shanghai: Shangwu yinshu guan 上海商务印书馆, 1982.

ZHOU XIUQUIN, , "Emperor Taizong and His Six Horses". *Orientations* February (2004).40-46.

ZUYEV, YU. A. *Ranniye tyurki: oçerki istorii i ideologii. Early Turks Essays of History and Ideology.* Almaty, "Daik Press", 2002.

B. Görsel Kaynaklar

Metin İçi Resimler

Renkli Resimler

Görsel Kaynaklar

Bu resimler metinde sözü geçen kişi, olay, kavram ve konumları canlandırabilmek amacıyla bir araya getirilmiştir Her resmin açıklamasının sonunda metnin ilgili bölümü belirtilmiştir.

Metin içi Resimler:

Resim **1.** T'ang Bayrağı, (SHEN 1997:39); Metin 5153:7.
Resim **2.** T'ang Kao-tsu, (ZHANG ZHANGHUI *2000:121*); Metin 5154.
Resim **3.** Yoğ töreni, (ESİN 1978: levha LVI/a); Metin 5154.
Resim **4.** (s. 14) Bir Sui takvimi, (EBREY 1996:125); Metin 5154.
Resim **5.** Derebeylerinden Tou Chien-te, (DONG YUKUI 1991:8); Metin 5154.
Resim **6.** Elig, *American Heritage Dictionary* "roe-buck"; Metin 5155.
Resim **7.** Bir divan, (*CWTTT* cilt V:390 #15638); Metin 5156.
Resim **8.** T'ang T'ai-tsung'un gençliği, (SHEN 1997: 37) Metin 5154.
Resim **9.** (s. 15) Kadim Türk Kağan tamgalarında görülen stilize elig motifleri, (Esin 1978: levha XXXIXa); Metin 5156.
Resim **10.** T'ang T'ai-tsung, (HAN WEI ve ZHANG CHONGXIN 1991: baş sayfa); Metin 5157.
Resim **11.** T'ai-tsung'un Tegin adını taşıyan atı, (CAO GANG 2000:94); Metin 5157; ayrıca bkz. RR 12.
Resim **12.** Kuzeyli savaşçılar, (XUDYAKOV 1991:18); Metin 5158.
Resim **13.** (s. 16) Ch'ang-an (EBREY 1996:116); Metin 5159.
Resim **14.** Shih-wei atlısı, (XUDYAKOV 1991:18); Metin 5160.
Resim **15** Wen Yen-po'nun mezar kitabesi, (HAN WEI ve ZHANG CHONGXIN 1991:15); Metin 5163.
Resim **16.** Aşına Chung'un mezartaşı, (HAN WEI VE ZHANG CHONGXIN 1991: 20; Metin 5164.
Resim **17.** Chao-ling: Bugün de ziyaret edilebilen T'ang T'ai-tsung'un anıtmezarı, (bir kartpostaldan); Metin 5165.
Resim **18.** Bir av sahnesi: Kırgızlara atfedilen bir gümüş tabaktan, (ESİN 1978:levha LI/b); Metin 5165.
Resim **19.** Balbal girişi ve balbal yolu doğuda olan Tonyukuk anıt külliyesinin konumu, (UĞURLU 1998: 109); Metin 5167.

Resim **20.** Wu Tse-t'ien, (SHEN 1997:81); Metin 5168.
Resim **21.** Bir Kıtan, (TOYNBEE 1973:91); Metin 5168.
Resim **22.** Sha-cha Chung-i adının geçtiği Bilge Kağan ve Kül Tegin anıtmezarlarının konumu, (UĞURLU 1998: 37); Metin 5169.
Resim **23.** Ch'ien-ling: Ch'ien-ling anıtmezarının girişi ve mezar yolu (Sare Arıcanlı 2001); Metin 5168 ve sonrası. T'ai-tsung'un oğlu İmparator Kao-tsung ve İmparatoriçe Wu Tze-t'ien'in gömülü olduğu bu anıtmezar daha sonraki Çin mimarisindeki külliye tarzı anıtmezarlara örnek teşkil etmiştir.
Resim **24.** Ch'ien-ling anıtmezarında yolun iki tarafını süsleyen devlet büyükleri heykellerinden biri, (EBREY: 1996:112); Metin 5170.
Resim **25.** Angarya olarak nitelendirilebilecek devlet tekelindeki tuz üretimi, (TOYNBEE 1973:67); Metin 5171.
Resim **26** Bir Kıtan savaşçısı, (XUDYAKOV 1991:91); Metin 5172
Resim **27.** Bir Bayırku savaşçısı, (XUDYAKOV 1991:46); Metin 5173
Resim **28.** Kül Tegin'e atfedilen heykel başı, (BAYAR 1997:116); Metin 5173.
Resim **29.** Türklerde bir erkek giyimi, (BAYAR 1997:127); Metin 5173.
Resim **30.** Bir erkeğe ait taş heykel, (T. TEKİN 1998:126); Metin 5174.
Resim **31.** Ok ve yaylar, (XUDYAKOV 1991:68); Metin 5175.
Resim **32.** Oturma düzeni, (RADLOFF, *Althertümer*, Levha XVI'dan alıntı olarak Esin 1978: levha XLVIII/a; E. Esin açıklaması: 1978:340); Metin 5175. Ayrıca bkz. RR. 24.
Resim **33** (s. 17) T'ai-shan atalar mabedinde Feng-shan kurban törenini yerine getiren bir İmparatorun temsili resmi, (STRASSBERG 1994:58 resim 8); Metin 5175.
Resim **34** Bir hatun heykeli, (BAYAR 1997:120); Metin 5176.
Resim **35** Kül Tegin'in külliyesi (rekonstrüksiyon), (ESİN1986 resim 6); Metin 5177.
Resim **36** İmparator Hsüan-tsung, (SHEN 1997: 109); Metin 5177.

Renkli Resimler

RR 1. Elçiler, duvar resmi, M. S. 711, 184,5x242,5 Xi'an, Prens Chang Huai'ın Mezarı (TANG CHANGDONG 1996: #44); Metin 5154.

RR 2. Musikişinaslar, Duvar Resmi 148x137 Xi'an, Su Ssu-hsü'nün mezarı (TANG CHANGDONG 1996: 83); Metin 5154

RR 3. Yoğ töreni, Duvar resmi kopyası. Duvar resminin orijinali Tun-huang'da 158 no'lu mağarada bulunmaktadır; boyutları 351.5x257.5 m'dir. *(Dunhuang bi hua linben xuan ji.* 1989:49); Metin 5160.

RR 4. Hu (Soğd) tipinde bir elçi, Duvar Resmi, M. S. 711, 128x65 Xi'an, Prens Chang Huai'ın Mezarı (TANG CHANGDONG 1996: #43); Metin 5159.

RR 5. Muhafız komutanı, Duvar Resmi M. S. 711, 195x695 Xi'an, Prens Chang Huai'ın Mezarı (TANG CHANGDONG 1996: #42); Metin 5161.

RR 6. Perde-duvar, New York, Metropolitan Museum of Art'da bulunan bir rulo'dan (14-15.yy), 29x81 (Rorex 1974:şiir 7); Metin 5161.

RR 7. Aşına Chung'un mezarı, 7.yy, Xi'an'da Chao-ling anıtmezarı yakınında, (İ. Togan Arşivi 01/79); Metin 5164.

RR 8. Aşına Chung'un mezarındaki duvar resimlerinden: kağnılarıyla resmedilen iki yabancı, M.S. 675, Duvar Resmi, 178x220, Xi'an, Chao-ling anıtmezarı yakınında (HAN WEI VE ZHANG CHONGXIN 1991: 31); Metin 5164.

RR 9. Aşına Chung'un mezarındaki duvar resimlerinden: yay ve sadağıyla bir hizmetkar (675 yılı), duvar resmi, 146x83, Chao-ling Anıtmezarı yakınında (HAN WEI VE ZHANG CHONGXIN 1991:50); Metin 5164.

RR 10. Chao-ling: güney kapısından anıtmezar odasının bulunduğu tepeye doğru bir bakış, (İ. Togan Arşivi 01/43); Metin 5165 ayrıca bkz. Açıklamalar 5165:5.

RR 11. Chao-ling: mezarın bulunduğu tepeye giden yolu süsleyen koç heykelleri, (Sare Arıcanlı 2001); Metin 5165.

RR 12. Chao-ling: mezarın bulunduğu tepenin kuzeyinde sunak mevkiinin önündeki T'ai-tsung'un sevdiği atları gösteren rölyeflerin kopyası (Sare Arıcanlı 2001); Metin 5165. Aslında 6 tane olan bu at rölyeflerinin dördü Xi'an Beilin Müzesinde, ikisi de Pennsylvania Museum of Art'da bulunmaktadır.

RR 13. Chao-ling anıtmezarında bulunan küçük heykelciklerin konumu (CAPON 1977 : Resim 86); Metin 5165.

RR 14. Bir Ziyafet, M. S. 745, 180x235 (TANG CHANGDONG 1996: #87) Xi'an, Su Ssu-hsü'nün Mezarı ; Metin 5154.

RR 15. Pars Sadaklı Muhafızlar, M.S. 706, 224,239x326,323 Xi'an, Prens İ-te'nin Mezarı (TANG CHANGDONG 1996: 61-62); Metin 5169.

RR 16. Ch'ien-ling'de bulunan bir mezar içi duvar resmi, 7-8. yy., Prenses Yung-t'ai'nin mezarı (WU ZHIYI: 61); Metin 5170.

RR 17. Ch'ien-ling anıtmezarının girişi ve mezar yolu, (Sare Arıcanlı 2001); Metin 5168 ve sonrası.

RR 18. Sürek avı, M. S. 711, duvar resmi, (102; 149,5; 209x117,5; 185,5; 160; 220) Xi'an, Prens Chang Huai'ın Mezarı (TANG CHANGDONG 1996: 32); Metin 5171.

RR 19. Tonyukuk yazıtlarından, 8. yy. başı, (TSULTEM 1989:46); Metin 5174.

RR 20. Tonyukuk Külliyesi'nden genel bir görünüm, (İ. Togan Arşivi 99/354); Metin 5174.

RR 21. Tonyukuk Külliyesi'nde taş heykeller, (İ. Togan Arşivi 99/349); Metin 5174

RR 22. Kül Tegin anıtının Türkçe yüzü (TİKA broşürü); Metin 5177.

RR 23. Bugünkü Moğolistan'da anıtlar ve çevresinden taş heykeller, (DASHNYAM 1999:107); Metin 5178.

RR 24. Höl Asgat yazıtı, Bulgan Aymak, (Dr. Battulga Arşivi , Ulaanbaator). Ayrıca bkz. yukarıda Metin içi resimler no.32.

RR 25. Sunak taşı örneği (Dr. Battulga Arşivi, Ulaanbaator); Metin 5177:6

RR 26. Bugünkü Moğolistan'da anıtlara duyulan saygı, (DASHNYAM 1999:106).

DİZİNLER

A. Genel Dizin: Wade-Giles Sistemi ile

B. Dizin: Pinyin Sistemi ile

A. Genel Dizin: Wade-Giles Sistemi ile

YAZILAMAYAN İMLER

Yazılamayan İmler

adı WG	*adı pinyin*	*metindeki yeri*	*yazılışı*
Tsung Lo-hou	Zong Luohou	5155:2	宗羅睺
Cheng Yüan-shou	Zheng Yuanshou	5155:12	鄭元壽
Lu Fu	Lu Fu	5170:9	盧俌
Hsieh-tieh	Xiedie	5172.16	跌跌
Hsieh-tieh-ssu-ta'ai	Xiediesitai	5172:17	跌跌思泰

Sonsöz[*]

Eski T'ang Tarihi'nin Türklerle ilgili birinci bölümünün (*CTS* 194a) açıklamalı metin çevirisi şeklinde gelişen elinizdeki bu eser baskıya verilmeden önce, *Choushu* ve *Suishu* üzerinde çalışmak üzere Pekin Üniversitesi Eski Çin Tarihi Araştırma Merkezine gelmiş idim. Burada çalışan eski Çin tarihi profesörlerinden Wang Xiaofu, Luo Xin ile beraber Tonyukuk yazıtını Eski Türk dilinde aslından okumak üzere bir seminer düzenlemiştik. İki sömestre süren bu seminer sonunda yazıtlarla eşzamanlı Çince tarihi metinlerin bir araya getirilmesi ile dönemin tarihi dokusunun daha iyi anlaşılabileceği ortak kanısına varıldı ve çalışmaların bu yönde yürütülmesine karar verildi.

Bu seminerlere ayrıca, kendisini 1991 Unesco İpek Yolu Seferinden tanıdığım Çin Bilimler Akademisi Tarih Bölümünden Wu Yugui de katılıyordu. Bu vesile ile Wu Yugui'in henüz yayınlanmamış bir çalışmasını görme imkânı doğdu. Daha önce *Tujue hanguo yu Sui Tang guanxi shi yanjiu* 突厥汗国与隋唐关系史研究 (Kadim Türk Devletinin kuruluşu ve Çin'deki Sui ve Tang sülâleleri ile ilişkileri) adlı bir eser yazmış olan Wu Yugui, aynı zamanda T'ang-Türk kültürel ilişkilerini ele alan Edward Schaefer'in *Golden Peaches of Semerkand* adlı eserini de Çinceye çevirmiştir.

Uzun zamandır *Eski ve Yeni T'ang Tarihi* (*CTS, HTS*), *T'ung-tien* (*TT*), *Tze-chih t'ung-chien* (*TCTC*) *Ts'e-fu yüan-kuei* (*TFYK*) ve *T'ang hui-yao* 唐會要 gibi eserler üzerinde kaynak çalışması yapan Wu Yugui, şu sıralarda bu kaynaklarda bulunan Kadim Türkler hakkındaki bilgileri de bir araya toplamaktadır. Henüz yayınlanmamış bir başka çalışması ise, Kadim Türk tarihi ile ilgili eserlerde görülen tutarsızlık ve yanlışlıklar üzerine odaklanmaktadır. Kadim Türklerle ilgili metinleri karşılaştıran Wu

---

[*] Burada belirtilen çalışmalar Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin 7. yıl izni çerçevesinde sağladığı yurt dışında araştırma yapma olanağı ve Türk Tarih Kurumu'nun bu konuda verdiği kısmî destek sayesinde gerçekleşmiştir.

Yugui'in *CTS* ile ilgili yaptığı tesbitler, yazarın izni ile bir özet çeviri şeklinde aşağıda sunulmaktadır. Aşağıda Wu Yugui'in görüşlerini aktarırken, *CTS* 194a "Türkler" bölümü açıklamalı çevirisinde kullanılan sayfa ve cümle numaraları aynen korunmuştur.

1) 5155:1 Yukarıda Açıklamalar bölümünde Wu-yüan açıklaması ile ilgili olarak *CTS*'nin bu kaydı hakkındaki çekinceler dile getirilmiş ve T'ang dönemindeki Wu-yüan'in, 36.5° enlem ve 108° boylamda bulunması ile Elig Kağanın *ordu*'sunun bulunduğu yer olarak gösterilmesinin bir problem arz ettiği belirtilmişti. Wu Yugui ise, *TT* 97, *HTS* 215, *TFYK* 970 (Sung nüshası)'e dayanarak, burada yazılan Wu-yüan'in 五原 Sarı Irmağın büklümünde 41° enlem, 108° boylamda bulunan Feng vilâyeti 豐州 (bkz. Harita 12, 13) olması gerektiğini göstermiştir. Bu tür bir düzeltme Elig Kağanın *ordu*'sunun Sarı ırmağın büklümünün güneyinde değil de, kuzeyinde olduğunu göstermektedir.

2) 5156:1 Wu Yugui, *TCTC* 190'a dayanarak burada söz konusu edilen ve 37° enlem ve 112° boylamda bulunan Fen vilâyetini 汾州 (bkz. Harita 3), 37° enlem ve 113° boylamda bulunan Ping vilâyeti 并州 (bkz. Harita 2) olarak düzeltmekte ve 10.000'den fazla olarak gösterilen süvari sayısının da 150.000 olması gerektiğini belirtmektedir.

3) 5156:5-12 Elig (Hsieh-li) ve T'u-li Kağanların 624 yılında Ch'ang-an yakınlarında ordularıyla beraber belirivermeleri üzerine T'ai-tsung'un çok az bir güçle onların karşısına çıkarak, kendilerine seslenmesini dile getiren meşhur pasajı inceleyen Wu Yugui, *TFYK* 19'da bulunan paralel pasajın daha ayrıntılı olduğunu göstermekte, ve *TFYK*'de bulunan 86 imlik bir kısım hariç, kalanın harfiyyen aynı olduğunu ve böylece her iki eserin (*CTS* ve *TFYK*) aynı ana kaynağı kullanmış bulunduklarına işaret ettikten sonra, pasajı aşağıdaki gibi düzeltmektedir. *CTS*'de (5156:11) 太宗又前，令騎告突利曰 imleriyle yazılan ve bu çalışmada *T'ai-tsung gene ilerledi ve bir süvarisiyle T'u-li Kağana şu haberi gönderdi* şeklinde çevrilen cümleyi, Wu Yugui

TFYK'ye göre 帝又令前騎告突利曰, yâni *T'ai-tsung bir süvariyi ileriye göndererek, T'u-li Kağana şu haberi gönderdi* şeklinde düzeltmektedir.

4) 5157:1 Wu Yugui, *CTS* metninde 八年七月，頡利集兵十餘萬，大掠朔州，又襲將軍張瑾于太原，瑾全軍並沒，脫身奔於李靖 imleriyle ifade edilen ve bu çalışmada

8. Yıl 7. ayda [9 Ağustos-6 Eylül 625], yüz bini aşkın asker toplayan Elig [Kağan], Shuo vilâyeti üzerine büyük bir baskın yaptı; hem de, T'ai-yüan'de sänggün Chang Chin'e de hücum etti. [Chang] Chin'in bütün ordusu tamamıyla telef olduysa da, o canını kurtararak kaçtı ve Li Ching'e sığındı

şeklinde Türkçeye çevrilmiş olan cümlede savaşın vuku bulmuş olduğu T'ai-yüan 太原 (bkz. Harita 1) yer adının *TT* 197'ye göre T'ai-ku 太谷 olarak düzeltilmesi gerektiğini göstermiştir. Tarih atlasında (*CKLSTT*) 37° enlem ve 112.5° boylamda gösterilen söz konusu bu yer, 113° enlem ve 38° boylamda bulunan T'ai-yüan'in biraz güneyinde kalmaktadır.

5) 5158:6 Wu Yugui, burada yer alan cümlede, Türkler ve kuzeyde sınır boylarındaki yabancılar için Hunlar ifadesinin kullanılmasına dikkati çekmektedir.

6) 5158:10. Metinde

貞觀元年，陰山已北薛延陀、迴紇、拔也古等餘部皆相率背叛，擊走其欲谷設。

Chen-kuan saltanat devresinin ilk yılında [627] Çoğay (Yin-shan) Dağı'nın kuzeyinde bulunan Hsieh-yen-t'o'lar, Uygurlar, Bayırkular gibi birçok boy beraberce ayaklandılar ve bir hücumda Yü-ku Şad'ı kaçırdılar.

şeklinde ifade edilen durum için, *TT* 197'ye dayanan Wu Yugui, burada bir çok boy değil de, "ondan fazla boy" ifadesinin kullanılması gerektiğini belirtmektedir.

7) 5158:21 Wu Yugui, *TT* 197'ye dayanarak bu cümlede söz konusu olan başlık parası tesbitinin gerçeklere uymadığını göstermektedir.

8) 5167:1 ve 2 . Wu Yugui, metindeki

骨咄祿者，頡利之疏屬，亦姓阿史那氏。其祖父本是單于右雲中都督舍利元英下首領，世襲吐屯啜。

Kutluğ'a gelince, o, Ilig Kağanın uzaktan akrabası oluyor ve Aşına soyadını taşıyordu. Onun dedesi, aslen ch'an-yü idaresinin sağ kanadı olan Yün-chung [Bulutların İçinde vilâyeti] tutuğu Shih-li Yüan-ying'in maiyetindeki beylerdendi ve atalarının taşıdığı tudun çor unvanını tevarüs etmişti

şeklindeki ifadede "*ch'an-yü* idaresinin sağ kanadı olan Yün-chung tutuğu" için *CTS* metninde *hsiang* 廂 "kanat" iminin kullanılmamış olmasına dikkati çekmekte ve *TT* 98'e göre metne bu imin eklenmesi gerektiğini belirtmektedir. Wu Yugui, ayrıca *CTS* metninde Kutluk İltäriş Kağanın dedesi olarak gösterilen şahsın, *TT* 98'e göre dede değil de, baba olması gerektiğini belirtmiştir.

9) 5168:6-7

長壽二年（五），率眾寇靈州，殺掠人吏。則天遣白馬寺僧薛懷義為代北道行軍大總管，領十八將軍以討之，既不遇賊，尋班師焉

Ch'ang-shou [saltanat devresinin] 2. yılında [693, Bügü Çor] adamlarıyla gelip Ling vilâyetini bastı; halkı ve devlet görevlilerini [önce] yağmalayıp [sonra] öldürdü. [İmparatoriçe Wu] Tse-t'ien, Pai-ma tapınağı rahibi Hsüeh Huai-i'yi, Tai-pei Askerî Bölgesi harekât ordusu başkomutanı olarak atadı ve 18 sänggünle birlikte, Bügü Çor üzerine yürümesini emretti; [rahip komutan], eşkıyalara rastlamayınca, kuvvetlerini geri çekti.

Wu Yugui, yukarıdaki ifadenin *TT* 198 ile aynı olduğuna işaret etmektedir. Kısacası T'ang ordusu harekata geçmiş, ancak düşmanla karşılaşmadan geri dönmüştür; Wu Yugui bu bağlamda *CTS*'deki Hsüeh Huai-i biyografyası (cilt 14, bl. 183:4742) aşağıdaki bilgileri vermektedir.

Ch'ang-shou saltanat devresinin 2. yılında Bügü Çor tekrar surlara yâni, sınırlara akın yaptı ve bunun üzerine İmparatoriçe Huai-i'yi Tai-pei Askerî Bölgesi harekât ordusu başkomutanı olarak, Li To-tso 李多作 *ve Su Heng-hui'yi* 蘇宏暉 *sänggün olarak atadı. Bunlar daha hareket etmeden Tai-pei Askerî Bölgesinin adı Kuzey Bölgesi Askerî Bölgesi harekat ordusu baş komutanlığı olarak değiştirildi; enderundan Li Chao-te* 李昭德 *harekat*

ordusunun başına getirildi. Feng-ke shih-lang 風閣侍郎 *ve p'ing-chang-shih* 平章事 *unvanlarını taşıyan Su Wei-tao* 蘇味道 *harekat ordusu muhafızı (ssu-ma) olarak, sänggünlerden Ch'i Pi-ming* 契苾明, *Tsao Jen-shih* 曹仁師, *Sha-cha Chung-i* 沙吒忠義 *ve diğerleri, düşmanı hizaya sokmakla görevlendirildiler. Daha ordu ilerlemeden, düşmanlar geri çekilince, harekat durduruldu* 末行，虜退二止"

TCTC 205'e göre ise,

Yen-tsai 延載 *saltanat devresinin 1. yılı 2. ayı, keng-wu* 庚午 *gününde, İmparatoriçe Hsüeh Huai-i'yi Tai-pei Askerî Bölgesi harekât ordusu başkomutanı olarak atadı; 3. ay chia-shen gününde ise Kuzey Bölgesi başkomutanı olarak atandı, ancak "ordu ilerlemeden, düşmanlar geri çekilince, harekat durduruldu* 末行，虜退二止

denmektedir. Wu Yugui, "bu pasajlardan, T'ang ordusu daha harekete geçmeden Bügü Çor'un, yâni Kapgan Kağanın çoktan geri çekilmiş olmasından, T'ang ordusunun ilerleyememiş olduğu anlaşılmaktadır; demek ki, *CTS* ve *TT*'de verilen bilgi hatalıdır" demekte ve *HTS* "Türkler" bölümü (cilt 19 bl. 215:6045)'nde "düşmana rastlamayınca, geri döndü 不見魯虜，還" dendiğini ilâve etmektedir.

10) 5168:8-10. Metinde

默啜俄遣使來朝，則天大悅，冊授左衛大將軍，封歸國公，賜物五千段。明年，復遣使請和，又加授遷善可汗。萬歲通天元年，契丹首領李盡忠、孫萬榮反叛，攻陷營府，默啜遣使上：「請還河西降戶，即率部落兵馬為國家討擊契丹。

imleriyle yazılmış olan ve bu çalışmada,

Bügü Çor aniden [Zat-ı Şahanelerinin] huzuruna saraya elçi gönderdi; [Wu] Tse-t'ien buna çok sevindi ve [Bügü Çor'u] sol muhafız alayı ulu sänggünü olarak tayin ettiğini [imparatorluk] kayıtlarına geçirdi ve ona "Devletimize Yönelen Kung" unvanını tevcih ederek, 5.000 top ipek ihsan etti. Ertesi yıl da, [Bügü Çor, İmparatoriçeye] tekrar elçi gönderdi ve kendisine ayrıca, "İyiliğe Yönelen Kağan" unvanı tevcih edildi. Wan-sui t'ung-t'ien [saltanat devresinin] ilk yılında [696], Kıtan reisleri Li Chin-chung ve Sun Wan-yung

ayaklanarak, Ying-fu'yu hücumla ele geçirdiler; Bügü Çor, İmparatoriçeye elçi gönderip:[Sarı] Irmağın batısında bulunan ve size [evvelce] iltica etmiş olan haneleri bize geri verirseniz, ben de bölük süvarilerimi alıp Çin adına Kıtanlar üzerine yürürüm dedi.

şeklinde çevrilmiş olan pasajı ele alan Wu Yugui bir çok yeni öneri getirmektedir. Aşağıda, Wu Yugui'in ağzından bu önerilerin bir özeti verilmiştir:

> Yukarıdaki olay *CTS*'ye göre Ch'ang-shou saltanat devresinin 2. yılında, yâni 983 yılında vuku bulmuştur. *TT* 198'de Tse-t'ien yerine İmparatoriçe Wu (Wu *T'ai-hou* 武 太后) denmektedir. *TCTC* 206'de Shen-kung saltanat devresinin 1. yılına (697) yapılan zeylde, *Shih-lu*'dan bir alıntı ile "Wan-sui t'ung-t'ien saltanat devresinin 1. yılı (696) 9. ay, *ting-mao* gününde Bügü Çor (Mo-ch'o) Ch'i-tan'ların isyanına katılmadığı için, Yen Chih-cheng 閻知徵'i göndererek ona *ch'ien-shan k'o-han* 遷善可汗 unvanını tevcih etti" denmektedir. *TFYK* 964'de ise: "Wan-sui t'ung-t'ien saltanat devresinin 1. yılı 9. ayında, Tse-t'ien Türk Bügü'ye (突厥默啜) Ch'i-tan'ların isyanına katılmadığı için pars sadaklı muhafızlar sol ulu sänggünü Yen Chih-cheng'i göndererek ona, yâni Bügü Çor'a süvariler ulu sänggünü 騎大將軍, geçici görevle sol muhafız ulu sänggünü 行左衛大將軍, ulu tayanç 上柱國 ve *"İyiliğe Yönelen Kağan"* unvanlarını tevcih etti" denmektedir. Wu Tse-t'ien Bügü Kağanın Ch'i-tan'ların isyan hareketine katılmamış olması dolayısıyla bu şekilde onu unvanlarla taltif etmiştir. Li Chin-chung ve Sun Wan-yung'ların askerle harekete geçmeleri Wan-sui salatanat devresinin 1. yılı 5. ayında vuku bulmuştur. *CTS*'nin Bügü Kağanın taltif edilmesini Ch'i-tan'ların T'ang devletine karşı ayaklamasından birkaç yıl önce olmuş gibi göstermesi hatalıdır.

Wu Yugui, ayrıca taltif için kullanılan unvanları inceleyerek, Bügü Çor'a yâni, Kapgan Kağana verilen bu unvanların bir taraftan kağan unvanını taşıyan kişiyi diğer taraftan da o şahsın T'ang sarayındaki konumunu belirlediğine işaret etmekte ve T'ang sarayı, Bügü Çor'u aynı unvanlarla taltif etmek için iki kere adam göndermiş olamaz, demektedir. Bu durumda *SL* ve *TFYK*'i izleyerek, Bügü Çor'un Wan-sui t'ung-t'ien saltanat devresinin 1. yılı 9. ayında (696) T'ang sarayı mansaplarını ve kağan unvanını aldığını söylemek mümkündür diyen Wu Yugui, sonuç olarak *TT* ve *CTS*'nin bir olayı iki olay haline getirmiş olmalarından dolayı böyle bir yanlışlık doğmuş olduğunu göstermektedir. Bunu yaparken Wu Yugui hangi

kaynağın hangi unvanı kullanmış olmasına dikkat çekerek, unvanlarda görülen yanlışlıklara da işaret etmektedir. Yapılan bu ayrıntılı incelemeye göre T'ang sarayı Bügü Çor'u yâni Kapgan Kağanı sırasıyla, süvariler ulu sänggünü, geçici bir görev olarak sol muhafız ulu sänggünü, ulu tayanç, "devletimize yönelen *kung*" ve "İyiliğe Yönelen Kağan" unvanlarıyla taltif etmiştir.

11) 5177:7

十年，小殺為其大臣梅錄啜所毒，藥發未死，未討斬梅錄啜，盡滅其黨。

20. Yılda [732] Küçük Şad, kendi devlet ricalinden Buyruk Çor tarafından zehirlendi; zehir tesir etti ama, o ölmeden önce, Buyruk Çor'u, onun bütün yandaşlarını yâni, kapı halkını öldürttü.

Wu Yugui, *T'ang hui-yao* 92, *TFYK* 964, *TCTC* 214 gibi diğer kaynakların Bilge Kağanın ölümünü 22. yıl (734) altında "bu yıl" şeklinde kaydetmiş olduklarına işaret etmektedir. Wu Yugui, sonuç olarak *CTS*'nin ifadesindeki 20'nin (二十), iki anlamındaki *erh* 二 ile 22'ye (二十二) tamamlanması gerektiği görüşündedir.

Yukarıda henüz yayınlanmamış eserinde gösterilen düzeltmeleri bir özet mahiyetinde burada yayınlamamız konusunda olduğu gibi, sanal ortamda göstermediğimiz imlerin bu eserde kullanılmasında da Wu Yugui yardımcı olmuştur. Evvelce sanal ortamda bulunmayan imleri [ ] işareti ile boş bırakmak durumunda kalmıştık. Bu imleri kendi bilgisayarında yaratmış olan Wu Yugui, bu imlerin yazılışını bize vermek lütfunda bulunmuştur. Bu türlü yaratılan imler kopyalanamadığından, bu imleri gösterir küçük bir cetvel Dizin sonuna eklendi.

Son olarak, aynı dönemde Beijing'e gelen ve eserin Açıklamalar kısmını gözden geçiren Prof. Serpil Bağcı'ya burada ayrıca teşekkür etmek isterim.

İsenbike Togan

17 Temmuz 2005
Beijing

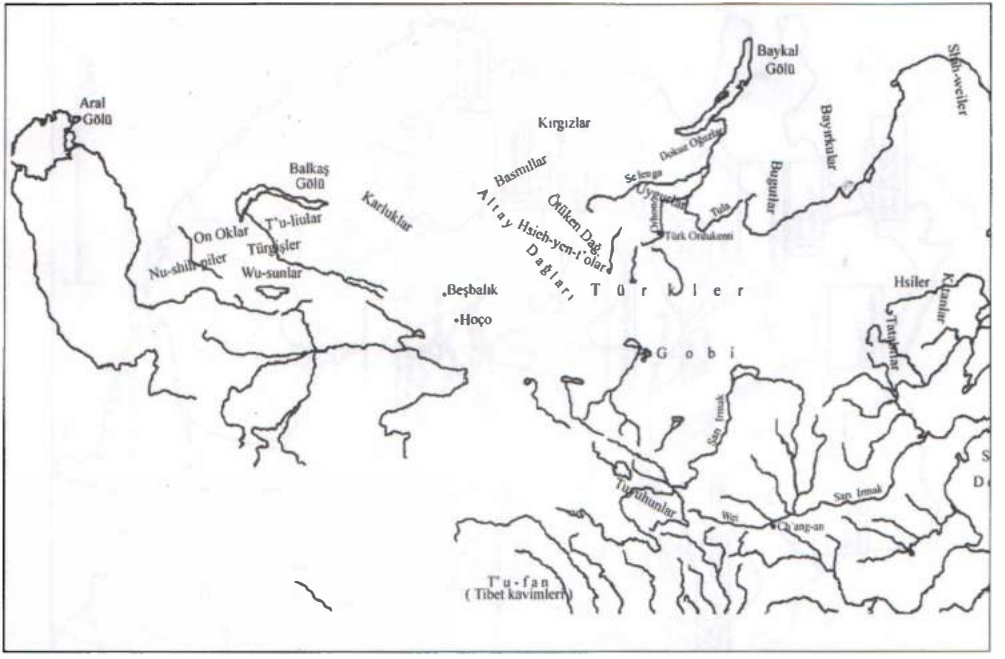

Harita A.
Kadim Türkler (*CKLSTTC*'ya dayanarak G.Kara tarafından hazırlanmıştır)

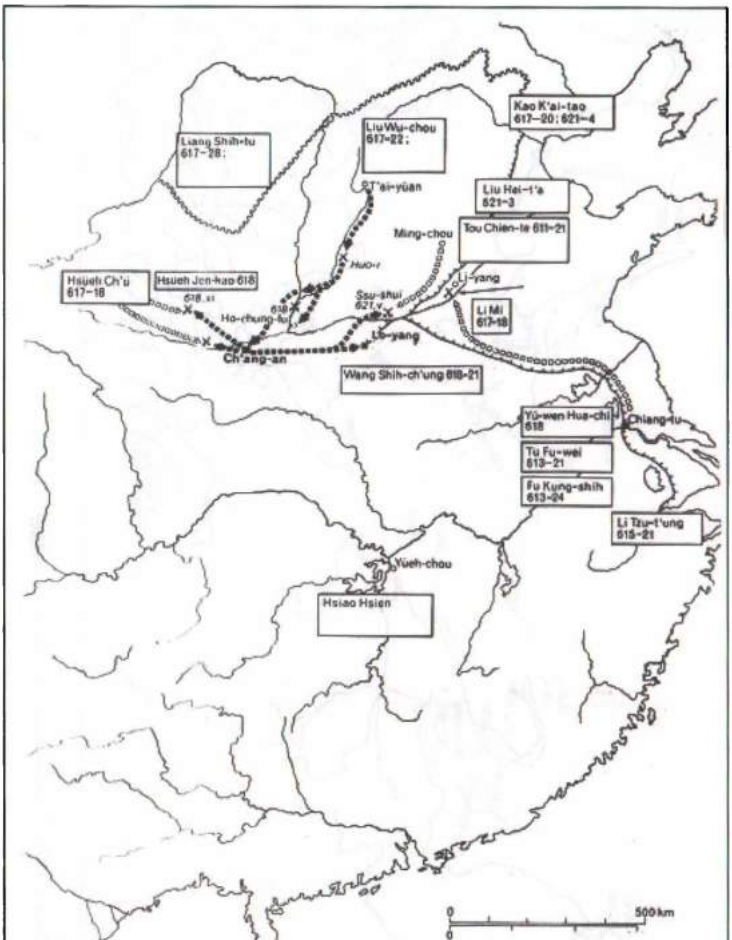

Harita B.

Sui-T'ang ara dönem derebeyleri (Twitchett ve Fairbank *CHC* cilt.3 1979:64, Harita 5'ten G.Kara tarafından uyarlanmıştır)

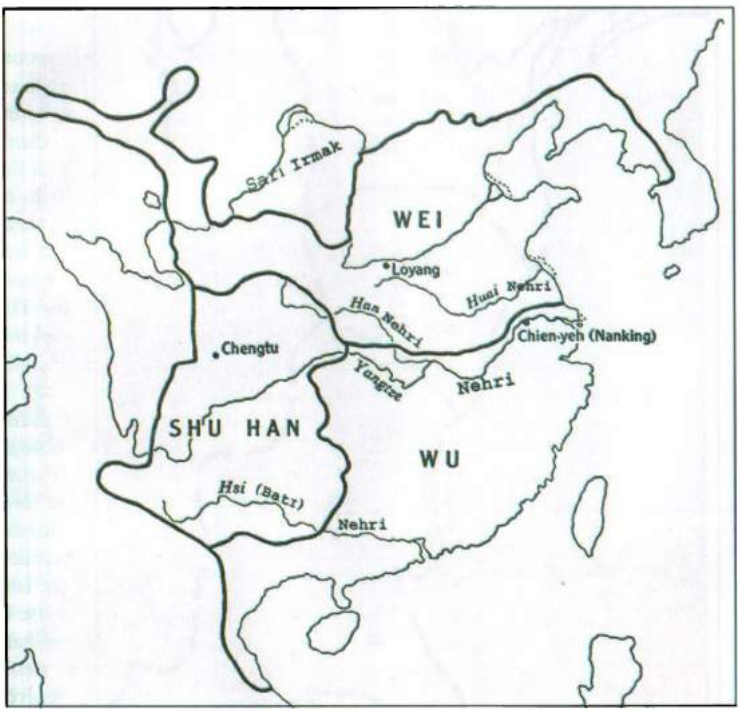

Harita C.
M.S. 3.yüzyıl San-kuo denen Üç Beylikler dönemi
(Reischauer ve Fairbank 1958:127'den G.Kara tarafından uyarlanmıştır)

Harita D.
Kadim Türk Kağanlığı idari organizasyonu: 589-618 Sui dönemi (Wang Huan 1982:139'dan G.Kara tarafından uyarlanmıştır)

Harita E.
CKLSTTC'de bulunan metinle ilgili haritalar
a. s.48-49

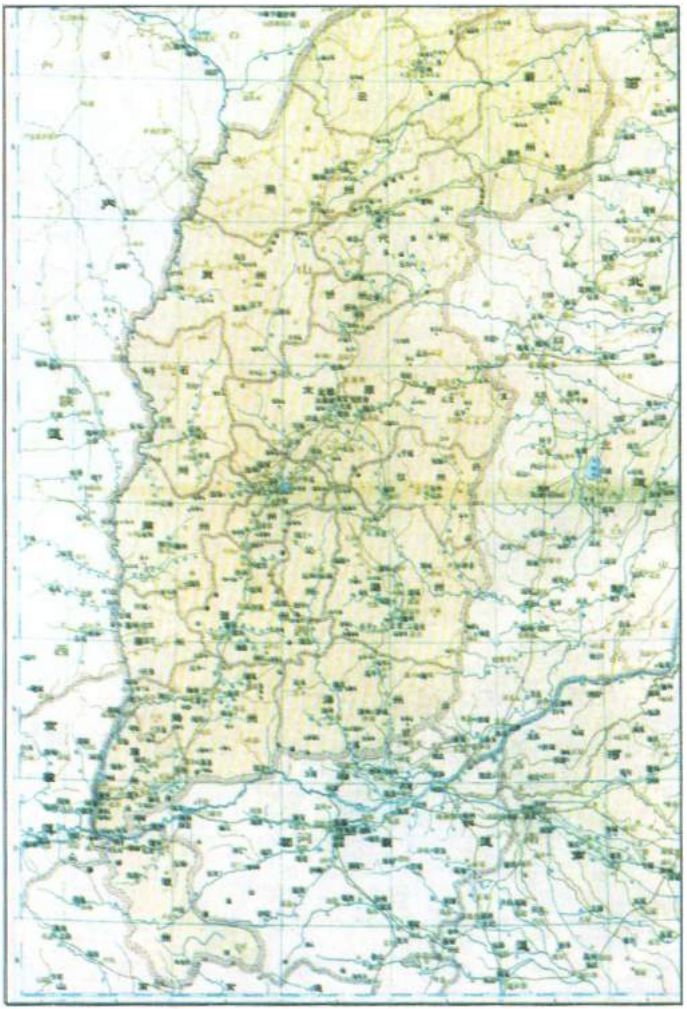

Harita E.
*C.KLSTTC*de bulunan metinle ilgili haritalar
b. s.46-47

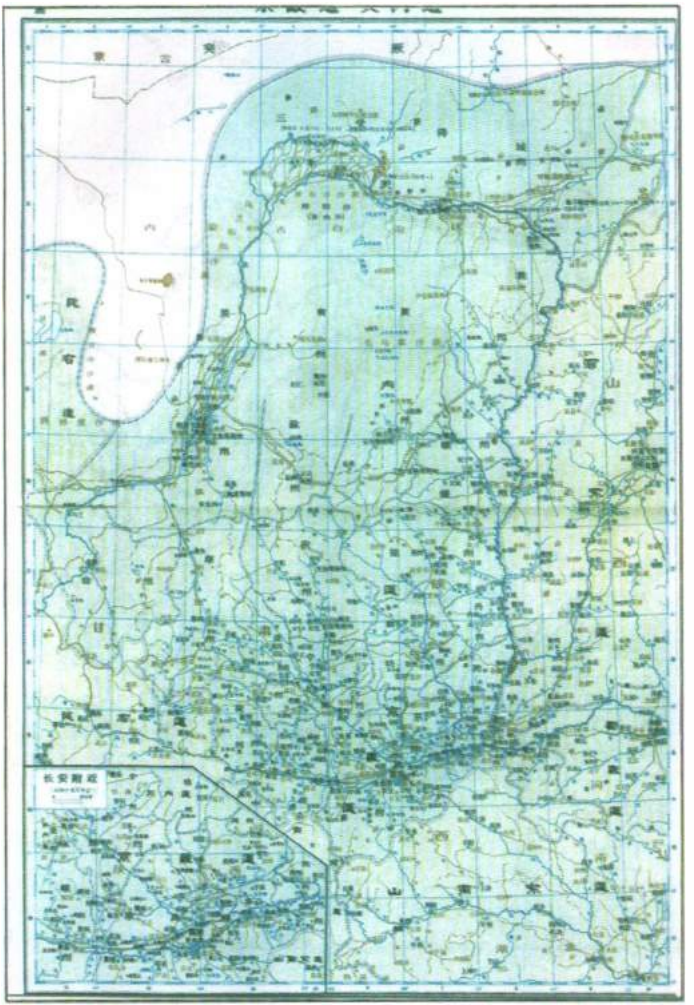

Harita E.
CKLSTTC'de bulunan metinle ilgili haritalar
c. s.40-41

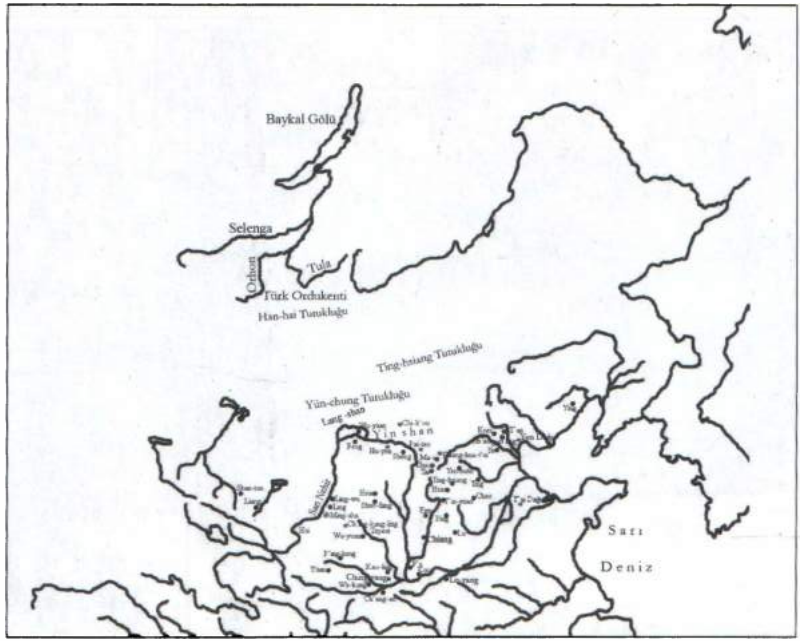

Harita F.
T'ang Hanedanı dönemi (*CKLSTTC*'ya dayanarak G.Kara tarafından hazırlanmıştır)